

Василије Ђ. Крестић

ИСТОРИОГРАФСКИ ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

КЊИГА ДРУГА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

MATICA SRPSKA

Vasilije Đ. Krestić

HISTORIOGRAPHICAL
ARTICLES
AND DISCUSSIONS

VOLUME TWO

Accepted at the IX regular meeting of the SASA Department
of Historical Sciences held on 27 November 2019

E d i t o r

Academician

MIHAILO VOJVODIĆ

B E L G R A D E 2 0 2 0

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

МАТИЦА СРПСКА

Василије Ђ. Крестић

ИСТОРИОГРАФСКИ
ЧЛАНЦИ
И РАСПРАВЕ

КЊИГА ДРУГА

Примљено на IX редовном скупу Одељења историјских наука САНУ
од 27. новембра 2019. године

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

Б Е О Г Р А Д 2 0 2 0

Издају
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35
и
Матица српска
Нови Сад, Матице српске 1

Лектура и коректура
Јелка Јовановић

Технички уредник и графичко решење корица
Никола Стевановић

Тираж
1000 примарака

ISBN 978-86-7025-875-4 (целина)
ISBN 978-86-7025-877-8 (том 2)

Штампа
Colorgrafx, Београд

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима
Министарства културе и информисања Републике Србије и ЈП „Србијагас”.

© Српска академија наука и уметности, 2020.

САДРЖАЈ

Томаш Гарик Масарик и Срби.....	7
Дело Милована Видаковића као извор за историју предустаничке Србије.....	15
Јагић, Калај и загребачки Виенац о Српској књижевној задрузи	19
Национално-политичка огрешења ДОС-а.....	26
Начертаније - српски, југословенски или великосрпски политички програм?	30
Утваре о великој Србији у прошлости и данас.....	43
Историографија у служби политике.....	47
Novi mali grofovi i baroni корају пам оči	70
Србија данас - суочавање са стварношћу.....	75
Хрватско својатање Николе Тесле.....	82
Јаша Томић. Заступник патриотске историографије	85
Нови подаци о историји револуције 1848-1849. године	103
Штадлер и Штросмајер - антиподи или истомишљеници	121
Стваралачка ватра Дејана Медаковића.....	136
О научном раду заслужног историчара Славка Гавриловића (1924-2008).....	139
Издавачки, научни и политички промашај	143
Милутин Тесла - свештеник у Смиљану	147
Поводом говора Саве Бјелановића у Далматинском сабору 1892. о хрватском државном праву	170
Договорна историја	177
Хрватска православна црква, по други пут	181
Љубомир Ковачевић о Србима у велеиздајничком процесу 1909	185
Ко је рушио Југославију?	191
Предговор за књигу Војислава Јовановића <i>Поџраћа за украденом историјом</i>	196
Трговачки промет на царинарницама између Србије и Аустроугарске 1867. године	202
Архиви - брана насиљу над прошлошћу	210

О националној свести и духовном јединству Срба у прошлости и данас.....	214
Чедомир Попов (1936-2012), омаж великом историчару.....	222
О односу науке и политике.....	226
Један оглед о југословенској идеји.....	235
<i>In memoriam</i> - Драган Недељковић.....	243
О изјави председнице Хрватске да су сви грађани Хрватске Хрвати.....	248
Treba li Srbiji nacionalni program?.....	251
О памфлету Фрање Кухача „Вук и Вуковци, њихов рад и њихово настојање”.....	254
Односи између Срба и Хрвата у време револуције 1848-1849. године (прилог историји).....	260
Срби у Угарској у време Првог светског рата.....	280
Хрватско отимање Војводине.....	293
Зашто је фудбалски клуб из Новог Сада добио име „Војводина”.....	299
Најобимнији и најважнији научни посао Одељења историјских наука САНУ.....	307
Мађарске власти о Уједињеној омладини и Матици српској.....	311
Меморандум САНУ (Тридесет година после).....	319
Странке, друштва, установе и организације код Срба у Угарској и Хрватској од 1790. до 1914. године.....	325
Бечкеречки програм.....	348
Присаједињење Војводине Србији.....	357
Блашко Рајић - прилози за политичку биографију.....	364
Два писма наших историчара.....	382
Проглас Андрије Торквата Брлића браћи Хрватима и Славонцима.....	393
Три документа у Архиву Српског ученог друштва о Буњевцима.....	405
Односи Срба и Хрвата у научној сарадњи од 1841. до 1914. године.....	410
Реферат Виктора Новака из априла 1935. године о политичким приликама у Хрватској и Словенији.....	418
Прилог историје настанка конкордата између Србије и Свете столице.....	461
Попис личности.....	473

ТОМАШ ГАРИК МАСАРИК И СРБИ*

У овом пригодном осврту на односе Томаша Гарика Масарика и Срба поменућу само најбитније теме. Многобројна и занимљива питања тих односа свесно ћу изоставити због уштеде времена.

Масарик је био у вишеструком додиру са Србима, и то најпре као политички мислилац, проповедник националног реализма, поборник слободе, демократије, напретка и толеранције, а онда и као пропагатор ситног рада и борац против историјских заблуда. Он је не само за Чехе него и за Србе био духовни вођ и учитељ, програм и симбол, идеал и идол. Својим идејама и својом личношћу у исто време је и привлачио и покретао. Његов веран следбеник и поштовалац Перо Слијепчевић је у име генерације српских студената који су у Прагу на Универзитету слушали Масарикова предавања записао да је он „међу нама стекао толики морални ауторитет да се с њиме није могло мерити ништа на свету. Изгледао нам је као силан оклопник, сав у мрку гвозђу, соко из наше песмарице, само духовни”.

Масарикове идеје Срби су до те мере популарисали и прихватили, па и спроводили у дело да су изгубиле своју персоналност и постале свачије. Њих је не само прихватио него и ширио и један Стојан Новаковић када је упозоравао на нашу нестрпљивост и упућивао на начело „просветом – слободи”. У истом правцу деловао је и Јован Цвијић када је упозоравао на фантазије о месијанству нашег народа, када је критиковао заразно литерарно красноречије и залагао се за култ рада. Сви су изгледили да су и млади сарајевски завереници и атентатори били запахнути идејама Томаша Масарика. О великом његовом утицају на Србе и Хрвате Станоје Станојевић је у својој *Историји српског народа*, која се појавила 1910. године, написао: „Реализам и демократизам су два главна начела према којима се управља српско друштво, нарочито у областима у којима се највише ради и у којима је народни живот најинтензивнији. Ови принципи почели су да пуштају корене у Троједници код српске и хрватске омладине под утицајем реалистичних начела професора Масарика. Данас [тј. 1910. године – В. К.] под утицајем ових идеја стоји цела српска и хрватска млада универзитетска генерација и

* Овај текст прочитан је 25. октобра 2000. г. у Матици српској на свечаној академији која је била посвећена Т. Г. Масарику поводом 150 година од његовог рођења.

утицај ових идеја се опажа нарочито јасно у раду и политици српско-хрватске коалције.”

У сваком случају, народно просвећивање, соколство, трезвењаштво, страст за акцијом, одбојност према фразирању, осорност према цркви, уз потребу унутрашње религије, свесловенска солидарност, подсмевање романтици прихватила је предратна српска омладина као путоказе које им је поставио Масарик. Међутим, после српских успеха у Балканским ратовима, када је Масарик осетио животну снагу српске националне мисли, која је почела да љуља темеље Монархије, он је Србима пружио безрезервну подршку и после тога определио се за револуцију, која дотад није била саставни део његовог националнополитичког програма. С тим у вези занимљиво је поменути следећи податак. Када је 1915. група младих Срба саставила један револуционарни манифест, замолила је Масарика да за тај текст напише предговор. Неки су се питали: хоће ли стари хтети то да учини? Други, боље упућени, одговорили су: хоће, сад је он пришао нама. Тако је на својеврстан начин успостављен неки реципроцитет утицаја између Масарика и Срба.

Велику улогу одиграо је Масарик у зближавању Срба и Хрвата, два завађена и међусобно супротстављена народа. Код њих се није залагао за слогу, јер у слози, како је говорио, могу да живе и два различита народа, него за јединство, пошто су Срби и Хрвати, по њему, чинили један исти народ. Његове идеје о јединству имале су доста противника и међу Србима, а нарочито међу Хрватима. Међутим, оне су стекле и многе присталице и код једних и код других, што доказује чињеница да је 1905. године створена Српско-хрватска коалиција. Коалиција је добрим делом резултат његових идеја, његовог утицаја, његовог рада и залагања. Коалиција не би настала да се њен хрватски део, баш под утицајем Масарика, бар привремено није одрекао старчевићевске политике засноване на хрватском државном и историјском праву.

Наклоност према Србима и Хрватима Масарик је показао многим конкретним акцијама. Прва таква акција била је она која се тичала аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Пре но што ће у Царском већу 19. октобра 1892. ту управу подвргнути оштрој критици, пропутовао је окупираним областима, добро се обавестио о приликама које су у њима владале и снабдео се многобројним конкретним подацима. Када је проговорио у Царском већу, посебно се окомио на разна злодела, као што су корупција, социјалне и националне неправде, и на Бењамина Калаја, тадашњег свемоћног управљача Босне и Херцеговине. Његово излагање било је убојито, опскрбљено многим доказима пред којима је Калај остао нем. Следеће, 1893. године Масарик је поново наступио у Царском већу. Овог пута оштро је осудио читав окупациони систем. С подсмехом се оборио на Калајеву политику о стварању посебне босанске нације и конкретним доказима показао да је влада била посебно непријатељска према свему што је српско. Одјек тих иступа, дотле неуобичајен у телу у којем је изговорен, био је изузетан. Један српски трговац из Бањалуке

тим поводом написао је: „Професор Масарик, разголитивши управу босанску у појединим флагрантним случајевима, веома је задужио наше земљаке, али ништа мање није узбуркао Калајево царство. Цела Босанска управа је на ногама. Ми овде добро знамо шта је професор Масарик кроз разне напомене и питања министру рекао. Осетиле су то и паше, па зато бесне, јер им је неко видео карте.”

У корист Срба из Хрватске и Славоније у време Велеиздајничког процеса у Загребу, који је вођен у месецима анексионе кризе 1908/9. године, Масарик је одиграо значајну улогу. Оптужница је била подигнута против 53 Србина из Хрватске и Славоније с намером да се разбије Српско-хрватска коалиција. Тужба је била заснована на брошури *Финале*, коју је написао аустроугарски плаћеник Ђорђе Настић. Судским расправама у Загребу присуствовали су по неколико дана, поред других значајних личности тадашње Европе, као што су Викем Стид, Ситон Вотсон, Павел Николајевич Миљук, и чешки посланици у Аустријском парламенту др Томаш Масарик и др Вацлав Клофач. Током претреса Масарик је посетио Београд, где је прикупио материјал којим је намеравао да јавно разобличи политичку позадину загребачког процеса, његове сценаристе и циљеве које је њиме требало постићи. С групом од 68 посланика Масарик је поднео предлог Аустријском парламенту да Одбор за анексију Босне и Херцеговине испита доказе о постојању широко разгранатог велеиздајничког покрета на југу Монархије и да о томе што пре поднесе извештај. Када је поведена расправа о том предлогу, Масарик је одржао говоре 14. и 18. маја 1909. године. Добро обавештен, с поузданим подацима које је прикупио у Београду и Загребу, нагласио је да се сва европска штампа занима загребачким процесом и да је јавно мњење цивилизованог света једнодушно у његовој осуди. Значајно је било то што је Масарик многобројним чињеницама потпуно разобличио крунског сведока Ђорђа Настића приказавши га као обичног агента провокатора, чиме је обесмислио све противсрпске оптужбе и сам процес који је поведен против њих.

Масариков говор оставио је снажан утисак не само у Парламенту него и у широј јавности. Иако је сва штампа пренела његово излагање у опширним изводима, Масарик га је објавио у виду брошуре на немачком, која је доживела два издања током исте године. Иступање је уродило плодом. Оптужени су осуђени, али их је владар аболирао. Када је казна изречена, пре аболиције, у Прагу је одржан протестни збор свих словенских студената, на којем је, поред осталих, говорио и Масарик.

Значајну улогу одиграо је и у тзв. Фридјунговом процесу вођеном у Бечу од 9. до 22. децембра 1909. године. Процес је покренула Српско-хрватска коалиција против аустријског историчара Хајнриха Фридјунга, који је у листу Ноје фрај пресе (*Neue Freie Presse*) објавио више докумената и оптужио Србе из Хрватске, чланове Коалиције, да су у савезу са Србијом и српском владом против Аустроугарске и да им Србија посредством Министарства

спољних послова, служећи се услугама београдског друштва „Словенски југ”, доставља велике суме новца и упутства како да раде на рушењу Монархије. Масарик је доказао да су документа којима се послужио Фридјунг фалсификована, да су настала у аустријској амбасади у Београду са циљем да покажу да је анексија Босне и Херцеговине била оправдана и да припреме јавно мњење за обрачун са Србијом и за њену окупацију. Масарикови докази били су толико уверљиви да је сам цар Фрања Јосиф наредио да се процес обустави. Обрукан, Фридјунг је повукао своје оптужбе, чиме су се задовољили и тужитељи.

О Фридјунговом процесу Масарик је казао чешком писцу Карелу Чапеку: „Ја сам већ на први поглед видео да је документ лажан. Па, познавао сам те људе у Србији и Хрватској и знао сам чему су стремили и шта су предузимали. Дошао је код мене хрватски посланик Супило, говоривши да има доказе да иза тог фалсификата стоје агенти министра спољних послова Ерентала и изасланик Форгач. Мени то није било довољно. Хтео сам да на лицу места све до детаља утврдим. Тако сам неколико пута путовао у Београд – тамо смо чак открили и рупице на вратима на којима је документ био прикачен када су га фотографисали... Проверио сам и Васића, који је тај документ сачинио. Укратко, Фридјунг је свој спор изгубио, а ја сам од тада у Србији имао пријатеље са којима сам радио и за време рата.”

У вези са Фридјунговим процесом проф. Правног факултета у Београду др Божидар Марковић је изјавио да се „без претеривања може тврдити да се Масарику има захвалити за повољно окончање процеса..., јер је током својих путовања у Загреб, на Цетиње и у Београд стекао сасвим јасну слику о свему што му је било потребно. Масарик је први човек кога сам икада видео да се толико жртвује за нашу праведну ствар... Све што ми је говорио о Србији, о људима, односима, ситуацији и о томе шта је добро а шта лоше, као и о узроцима тога свега, било је тако исцрпно и тачно, да ни најбољи познаваоци Србије не би могли ништа друго да кажу”.

Масарик је гајио велике симпатије према Србима. Он их је волео и уважавао. Стога се за њих у свакој прилици својски заузимао. Где год је могао, несребично им је помагао. Када је започео Први балкански рат, допутовао је у Београд да буде са Србима и да се заједно с њима радује њиховим победама. Да би помогао Србији, после окончања Првог балканског рата дигао је глас у аустријским делегацијама доказујући да је Србији потребан излаз на море. Крајем 1912. године, у договору с председником Министарског савета Србије Николом Пашићем, покушао је да измири Србију и Аустроугарску. Од Пашића је добио пуномоћ да грофу Берхтолду поднесе више предлога за изглађивање спорова између Беча и Београда. Берхтолд је те понуде одбацио, а онда је поверљиво свом ужем кругу саопштио да аустријско министарство иностраних дела није дужно да се брине за провизије сиромашних професора. Ту увреду Масарик је господствено отрпео, али се није предавао. Слутио је да се приближава рат, па је страховао од непријатељства које је

владило између Срба и Бугара. Због тога је уложио доста труда да изглади односе између Софије и Београда. Та његова акција у Србији је наишла на пуно разумевање, али није довршена. Прекинута је сарајевским атентатом и аустроугарским ултиматумом Србији.

Када је избио Светски рат, Масарику је било јасно да Монархија Хабзбурга нема будућности, да се она не може одржати било каквим реформама, него да мора нестати. На њеним рушевинама желео је да види чехословачку и југословенску државу. Због тога је сву своју енергију, све способности које је имао, сав углед који је стекао, сва своја познанства, пријатељства и везе ставио у службу стварања тих нових држава. Да би могао несметано да ради против Монархије, а у корист настајања Чехословачке и Југославије, напустио је Аустрију и најпре отпутовао за Италију. Средиште његове активности у Италији било је у српском посланству, код посланика Љубе Михајловића, где се састајао са својим српским и хрватским пријатељима с којима се договарао о заједничким дипломатско-политичким корацима, плановима и циљевима. Ту је, како сам сведочи, често било речи о коридору којим је желео да споји две пријатељске државе, Чехословачку и Југославију. Из Рима је прешао у Женеви, где се опет нашао у српском конзулату, који је постао и конзулат многих Чеха, Масарикових присталица и истомишљеника. Дозволом српске владе, од конзулата у Женеви добио је српски пасош и визу, који су му олакшали боравак у туђини и омогућили путовање у Француску и Енглеску. С пасошем је понекад имао и проблема, о чему је причао Карелу Чапеку: „Када сам ишао у женевску банку по свој новац, благајник је над тим пасошем вртео главом. Био је швајцарски Немац и очигледно се разумео у географију. Није, наводно, Моравска у Србији и тако даље. Ипак сам га средιο. Рекао сам му, кад тако познајете географију, требало би да знате да је Морава река у Србији.”

Чврсто решен да ради на рушењу Монархије, Масарик је у то време својим саветима помогао да се у Женеви оснује српски пресбирио, где су се стицале и одакле су одашиљане све вести које су се тицале Аустроугарске и њених народа. Ту се Масарик недвосмислено ставио на страну Срба када се поставило питање Македоније и њене припадности. Тада је написао већ поменути предговор за књигу *L'Unité Yougoslave*, коју је издала српска национална омладина. Априла 1915. је за енглеског министра Едварда Греја израдио меморандум о самосталној Чешкој, у којем је тражио коридор с Југославијом. Тим меморандумом заступао је и југословенске интересе који су се тицали Далмације и њене доделе Италији. Много труда и добре воље уложио је у усклађивање различитих, често и супротстављених интереса Хрвата и Срба. То му није било нимало лако, али је тешкоће успевао да савлада јер су и једни и други у њему гледали оца, правог пријатеља, добронамерног и мудрог човека неоспорног ауторитета. У сваком случају, Масарик је много допринео стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Она је, без претеривања, у знатној мери и његово дело. Иако је у процењивању односа између Срба и Хрвата био правичан, Србији и Србима давао је предност над Хрватима. У књизи *Светска историја* забеле-

лежио је: „О свом становишту према југословенском питању већ сам рекао да сам Србију – и поред њених привремених неуспеха – сматрао центром Југословена, центром политичким и војничким, што је у рату било главно. Хрвати су, заиста, имали своја посебна права, било је на месту позивати се на историјско право и на извесну културну зрелост; али то није искључивало признање Србије као политичког и кристалizacionог центра. То је било дато историјом, правилним оцењивањем водећих идеја и снага, и нарочито правилним оцењивањем Аустрије и Угарске.” Овакво његово објективно процењивање Србије, њеног места и улоге у рушењу Монархије и стварања Југославије – оцењивано је у неким круговима Хрвата и Словенаца као србофилство. Масарика то није збуњивало. Србију је веома уважавао и знао је да нагласи да заслуге Србије за словенство нису мање од заслуга Русије. С тим у вези написао је „да се Србија и поред неуспеха пред надмоћношћу до краја одржала, све ужасе претрпела, непоколебљива се кроз Албанију повукла и лојално придружила савезницима, док није најзад пожњела плодове свог хероизма”.

Један од конкретних резултата тадашње плодне пријатељске сарадње између Чеха и Срба, којој је највећи допринос дао Масарик, јесте укључивање чешких добровољаца, руских заробљеника, у српску добровољачку дивизију која је основана 1916. године. Они су се борили и гинули заједно са Србима у Добруци против Макензенових јединица. По оцени Масарика, то је још више зближило Чехе и Србе и ојачало њихову сарадњу.

Када се током 1917. нашао у Румунији, није пропустио прилику да посредује у спору који је избио између Срба и Румуна око припадности Баната. Велика је заслуга Масарикова што је успео да придобије америчког председника Вилсона за разбијање Аустроугарске и за признавање Чехословачке и Краљевине СХС. С тим у вези он је написао да Чеси и Словаци не желе да и даље живе под „влашћу оних који су напастовали Србију... и који су кривци за безбројне неизрециве злочине...”

Међу Србима Масарик је имао много сарадника и пријатеља с којима је остваривао заједничке политичке циљеве (Љуба Михаиловић, Лујо Војновић, Павле Поповић, Никола Пашић, Божидар Марковић, Миленко Веснић, Јован Јовановић, Александар Белић, Мирослав Спалајковић, Павле Маринковић, Стеван Хаџић, Михаило Пупин, Никола Стојановић, Милан и Светозар Прибићевић, краљ Александар Карађорђевић и многи други).

Старо и чврсто пријатељство између Масарика и Срба настављено је и после 1918. године. Оно је дошло до пуног изражаја око стварања Мале антанте, чији је Масарик идејни зачетник. Да би и јавно показао своју наклоност према Србима и Србији, председник Чехословачке Томаш Масарик је 1925. године краља Александра одликовао највишим чехословачким одликовањем, Орденом белог лава с ланцем.

Када је 1937. године умро, Масарика су Срби искрено ожалили. У једном од београдских листова тада је написано: „Умро је највећи човек Европе, мудрац, учитељ и Словен Тома Масарик.” Његов блиски сарадник

др Божидар Марковић не без разлога је написао да је „Масарик постао политичар и државник светског гласа преко југословенског питања. Да овога питања није било, ко зна би ли се за Масарика створила оваква прилика да покаже своје велике способности. Да Масарика опет није било, југословенско питање никада онако јасно не би било представљено.” Масарикова реч у питањима која су се тицала Срба и Хрвата, Србијанаца и Црногораца, Срба и Бугара, Румуна и Срба била је, како је казао Марковић, „апостолска, помирљива и пријатељска и тако исто конструктивна и искрена као у својим рођеним питањима између Чеха и Словака...”

Државне грађевине које је Масарик градио и изградио пред нашим очима су се обрушиле. Југославије, какву је он желео да види, територијално велике и јаке, више нема, као што нема ни Чехословачке коју је он створио. Његово грандиозно дело није издржало искушења новог времена и нових међународних околности. Дух доба Масарика, када су поменуте две државе створене у национално-револуционарном заносу, у непоколебивом уверењу да ће новостворене државе бити стабилне, снажне и дуготрајне, нестао је онако како је nestала и Аустроугарска, на чијем пепелишту су оне изникле. Далеко би ме одвела анализа узрока пропасти Југославије и Чехословачке. У сваком случају, велики труд и дипломатско-политичко умеће, залагање достојно поштовања, несебично жртвовање Томаша Масарика, посматрани са становишта нестанка двеју држава, отишли су у неповрат.

Упркос томе, Масарикове заслуге за Србе су непролазне и непорецивје. Због тога му дугујемо и љубав и признање и поштовање. Нисам сигуран да смо му се одужили тиме што смо његовим именом назвали једну улицу у Београду. Ако је ико од страних државника, наших пријатеља, заслужио трајно сећање за своја добротинства, то је онда, сасвим сигурно, заслужио Томаш Масарик. Један споменик том нашем оданом пријатељу и добротинитељу био би доказ да нисмо кратког памћења, да смо благодарни и да добро умемо добрим да узвратимо.

ЛИТЕРАТУРА

- Александар Белић, *Из мојих усјомена о њроф. Масарику*, Српски књижевни гласник, Београд, 16. марта 1930, 439-464.
- Фран Весели, *У борби за истиину*, Српски књижевни гласник, Београд, 16. марта 1930, 433-435.
- А. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya*, Osijek 1940.
- Т. Г. Масарик, *Говори у аусџријским делегацијама 6/18/ и 7/19/ октобра 1892*, Загреб 1893.
- Т. G. Masaryk, *Der Agramer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnian und Herzegovina*, Wien 1909.

- Т. Г. Масарик, *Васић-Форџач-Еренџал, њрилози за каракџерисџику аустџро-уџарске диџломатџије са 5 факсимила*, Београд 1911.
- Т. Г. Масарик, *Свеџска револуџија, раџне усџомене и размаџрања 1914-1918*, Београд 1935.
- Виктор Новак, *Масарик и Јуџословени*, Српски књижевни гласник, Београд, 16. марта 1930, 448-455.
- Milada Paulova, *Tomáš G. Masaryk a Jihoslavané*, Praha 1938.
- Перо Слијепчевић, *Г. Масарик и џредраџна омладина*, Српски књижевни гласник, Београд, 16. марта 1930, 466-469.
- Јан Хербен, *Наш Масарик*, Српски књижевни гласник, Београд, 16. марта 1930, 425-433.
- Карел Чапек, *Разџовори с Т. Г. Масариком*, Матиџа српска, Нови Сад 1938.
- Ваџлав Штјебанек, *Томаш Гарик Масарик и Срби*, Књижевне новине, 2000, бр. 1009/1010, 1011/1012.*

***Објављено у Зборнику Матиџе српске за историју, бр. 61-62, 2000, стр. 85-92.**

ДЕЛО МИЛОВАНА ВИДАКОВИЋА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ ПРЕДУСТАНИЧКЕ СРБИЈЕ*

Неменикућанин Милован Видаковић, познат у нашој историји књижевности као први српски романописац, значајан је и као занимљив и незаобилазан извор за нашу националну историју и за локалну историју овог краја око Космаја, али и самог села у којем се родио.

У својој *Авџиобиографији*, коју је написао у поодмаклим годинама, а није стигао да је приведе крају, оставио је драгоцене податке о Неменикућама и његовим становницима из времена уочи Првог српског устанка. Из *Авџиобиографије* сазнајемо како је у то време изгледало село, који су његови локалитети, како су живели његови сељани, чиме су се бавили и каквог су били материјалног статуса. Из тог списка дознајемо да су кроз село протичали снажни потоци, који су покретали многе воденице. Стичемо увид у имовно стање сељака, који су се, осим земљорадњом, бавили и сточарством. Од стоке, имали су највише свиња, оваца, коза и говеда. Поједине куће, као што је случај с кућом Видаковића, која је, иначе, после смрти Милованове мајке, била на прагу посрнућа, у то време имале су и по 200 комада свиња, што је, поређено с данашњим стањем, више него импресиван број.

Иако су куће у то време биле скромне, грађене од слабог материјала, живело би се пристојно да је владала општа сигурност, да је било реда и мира, да се живело у држави у којој су поштовани закони и друштвени обичаји. Захваљујући томе што су се Неменикуће налазиле на главној саобраћајној прометници од Београда ка Нишу и даље ка Истамбулу, што су лежале на тзв. царском друму, његови мештани чешће су били изложени разним турским коњичким хордама, које су упадале у села, пљачкале и убијале недужне житеље. Становници Неменикућа имали су срећу да су били под влашћу доброг и племенитог аге Ибрахима, човека добра срца, за којег је Видаковић написао да је по понашању био „прави христјанин”. Међутим, Неменикућанима су задавали муке људи Ибрахим-аге, који су се нељудски и нечасно – силеџијски понашали према раји настојећи да је до максимума исцрпе, понизе и злоупотребе.

Са становишта историјског извора, посебно је значајно сведочење Милована Видаковића о збегу поткосмајских села Неменикућа, Рогаче и

* Прочитано на Петровдан 2002. у Неменикућама поводом дана Милована Видаковића.

Кораћице у шуме и брда Космаја током зиме, пролећа и лета 1788. године, у време аустро-турског рата, који је у народу познат као Кочина крајина, Кочина војна или Кочин рат. Реч је о капетану Кочи Анђелковићу, предводнику фрајкора (добровољачких српских одреда). Занимљиво је да је пре почетка аустријско-турског рата Коча Анђелковић хтео да се ожени сестром Милована Видаковића, али брак није склопљен зато што је разлика у годинама била велика, па млада није пристала да се уда за човека у поодмаклим годинама.

У време аустро-турског рата сељаци Неменикућа повукли су се у збег по добронамерном савету аге Ибрахима. Ага је слутио да ће народ устати против Турака и придружити се аустријској војсци. Како је исход рата био неизвесан, ага Ибрахим, који је у Неменикућама имао дворца, сазвао је мештане и посаветовао их је да се у ратне окршаје не мешају и да се привремено повуку из села, које се могло наћи на удару разних војски и пострадали. Сељаци су послушали агу, понели су са собом што су могли и склонили су се у импровизирана склоништа на Космају.

Видаковић је оставио аутентична сведочанства о тегобама које су снашле народ у збегу, усред зиме, у планини прекривеној снегом, где су оскудевали у храни, а нарочито им је недостајала со. Све те недаће, како је забележио Видаковић, пратили су болести и учестали смртни случајеви. Умирање би било још масовније да се у збегу није нашао и свештеник Јован, из Неменикућа, трезвен и рационалан човек, који је богобојажљиви и верујући народ, увиђајући у каквој је оскудици и беди, како се злоупати, слаби и умире, разрешио обавеза у време великог поста. Штавише, да би народ спасао већег страдања и масовнијег помора, запретио је да оне који се строго држе поста и због тога умру неће сахрањивати по обредима православне цркве. Колико занимљиво – толико значајно, ретко и у другим изворима из овог времена незабележено сведочанство. Због тога оно заслужује не само да овом приликом буде поменуто већ да добије место и у општијим прегледима наше националне историје.

Видаковићева аутобиографска сведочења имају вредности и са становишта народних обичаја, црквених обреда, националног фолклора и социјалне историје предустаничке Србије. То је време када су се у Београдском пашалуку појавили Фочић Мехмед-ага, Кучук Алија, Аганлија и Мула Јусуф, по злу гласу чувене дахије. У *Авџиобиографији* описана је и једна од многих српских бежанија, која нас је пратила у читавој прошлости, али је и данас, на нашу жалост и несрећу, део нашег живота. Ту бежанију из 1788. године, када је имао само осам година, доживео је и Милован Видаковић. Тада је он, заједно с оцем, прешао у Срем и никад више није се вратио у Србију, у своје Неменикуће и прелепи Космај, које је носио у срцу и о којима је писао с пуно љубави и топлине.

Било би јако добро када би се о 200. годишњици Првог српског устанка нашли они који би могли и хтели да помогну да се Видаковићева *Авџио-*

биографија, са свим његовим сачуваним, а досад необјављеним списима и преписком поново објави. Видаковић би тиме могао да уђе у све куће Неменикућана, што је и заслужио, а оне би се боље упознале с делом у којем је описана њихова прошлост.

Авбиографија М. Видаковића је само један, и то, слободно могу рећи, успутни текст. За историју и историчаре он је значајан, али много су значајнији његови бројни романи, који су, у време када су (у првим деценијама XIX века) били написани и одштампани, били радо и много читани. Први српски романописац је својим књигама улазио у све српске куће које су имале образованије чланове и одушевљавао их је својим романима. Видаковић се романима појавио међу Србима далеко раније но што су такве писце имали и неки културнији и образованији народи. Бугари, Хрвати и Словенци нису ни имали ту врсту романописаца какав је био Видаковић.

Романе је писао с јасним и унапред одређеним намерама, у складу с Доситејевим просветитељским порукама. Циљ му је био да поучи читаоце, да им прошири знање и образовање. Велику улогу својим делима одиграо је Видаковић у буђењу и учвршћивању српских националних и патриотских осећања. Може се рећи да је он на неки начин припремио српски народ за догађаје који су се збили у време револуције 1848–1849. године.

У вези с буђењем и учвршћивањем српских националних и патриотских осећања, нужно је поменути Видаковићеву улогу у увођењу српских имена у јавну употребу. Календарска и библијска имена, која су до његовог времена била редовна и готово устаљена међу Србима, он је у својим романима почео да замењује српским – народним именима. У том погледу, био је претеча познатог, угледног и веома заслужног српског просветара из друге половине XIX века др Ђорђа Натошевића.

Иако много читан, много штампан, Видаковић није био човек практичног духа. Он није знао, ни умео, а по свему судећи ни хтео да своју књижевну продукцију уновчи, да њоме нешто заради да би живео боље или бар пристojније. Напротив, Видаковић је живео скромно, боље рећи сиротињски. Једва је крпио крај с крајем, једва је преживљавао. Међутим, он је био мало захтеван, а када је понешто и имао, несебично је делио с онима којима је помоћ била неопходна, нарочито са својим бољим ученицима. Таквима Видаковић никад није оскудевао. Они су се окупљали око свог широкогрудог и племенитог учитеља, који је знао с њима да подели и свој сиротињски собичак, у којем је и живот окончао.

Не малих заслуга, Видаковић је још за живота постао контроверзна личност. Док су га једни обожавали – други су га жестоко критиковали и обезвређивали. Његова животна коб била је у томе што је због језика дошао у сукоб с Вуком Караџићем. Видаковић је био доследан заступник српских писаца и језикословаца који нису прихватили Вукове језичке реформе, већ су се држали славеносрпског језика. Због тога је дошло до жестоког окршаја и оштрих полемика између Вука и његових присталица с једне, а Милована

Видаковића с друге стране. Језичке размирице проширене су и на саму књижевну продукцију М. Видаковића, која је у маниру хиперкритицизма обевређивана као неоригинална, компилативна и безначајна. Хиперкритички однос према књижевном стваралаштву М. Видаковића владао је дуго, чак и после његове смрти и физичког нестанка Вука Караџића и његових сабораца. У новије време, почев од Јована Скерлића, а нарочито Павла Поповића, Видаковићу је дато место које му припада. Као први српски романописац, са свим манама које прате пионирске послове, он заслужује и признање и поштовање. Другим речима, без Милована Видаковића и његових романа као прве, здраве и широке књижевне основе тешко би било замислити касније литерарно стваралаштво српских писаца. Видаковић је у самим темељима наше књижевности, а без тих темеља она не би била онаква каква јесте и не би се развијала путевима којима се кретала. Поред свих почетничких мана, али и због својих врлина, Видаковићево књижевно дело је незаобилазно. Оно је одиграло значајну и непорециву улогу, па га због тога ми овде, у његовом родном месту из године у годину помињемо и одајемо му дужно признање и поштовање.*

*** Објављено у Књижевним новинама 15. августа – 15. септембра 2002.**

ЈАГИЋ, КАЛАЈ И ЗАГРЕБАЧКИ ВИЕНАЦ О СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОЈ ЗАДРУЗИ

Када је 30. априла 1892. године управа Српске књижевне задруге упутила *Позив* за упис у чланство, тај програмски спис није остао без одзива. Већ у тој првој години у Србији је уписано 2.568, у Банату, Бачкој и Срему 1.620, а у Хрватској, Славонији и Далмацији 1.076 чланова.¹ Велики број уписаних чланова доказује да су оснивачи нове српске културне установе врло добро проценили потребу српских читалаца и да су програмске основе Задруге, које су јасно изражене у *Позиву* за упис, наишле на широко разумевање и одобравање читању вичних особа.

Управа Задруге, са Стојаном Новаковићем на челу, унапред је знала да ће имати великих проблема с уписом чланства на територији Босне и Херцеговине, којом је као заједнички министар финансија управљао Бењамин Калај. Да би благовремено уклонио све препреке према Босни и Херцеговини, Новаковић се обратио за помоћ Ватрославу Јагићу, угледном филологу, с којим је био у живој преписци, тесној научној сарадњи и блиским пријатељским односима. Јагић се тада налазио у Бечу, а Новаковић је знао да се он добро познаје с Калајем и да, ако хоће, код овога може да посредује у корист Српске књижевне задруге. Уз то, Јагић се у преписци с Новаковићем доследно залагао за слогу Срба и Хрвата, за духовни напредак како једних, тако и других. Када је сазнао да је основана Српска књижевна задруга, а будно је пратио сва збивања у Србији, написао је Новаковићу: „Желим да Ваша заједница књижевна нађе онолико одзива код народа, како је Матица хрватска код Хрвата. Што се пробудила Далмација и Истра, о томе сам се сам освједочио, највећу има заслугу Матица хрватска. И ви имате куда да пропагандирате српске књиге и ван Србије.”² О односима међу Србима и Хрватима, о стању у којем су се они тада налазили, Јагић је готово јадиковао када је написао: „На све стране поцјепани и завађени, без идеја јединства, макар и најневажнијих духовних; материјално не осигурани, не просвијеће-

¹ Милан Живановић, *Библиографија Српске књижевне задруге 1892–1967*, Београд 1967, XXVI, XXVII. Потпуни текст *Позива* под насловом *Свему српском народу! Позив за куљење 'Српске књижевне задруге'* види у првој књизи Задруге *Животи и њриклљученија* Димитрија Обрадовића, Београд 1893, IX–XIII.

² Писмо В. Јагића С. Новаковићу, Беч, 14. маја 1892, Архив САНУ у Београду, сигн. бр. 8708/76.

ни душевно, привикли много викати а мало радити, много трошити и уживати, а мало тећи и сабирати. Чак множити и плодити се не умијемо као сусједни народи, ако је вјеровати статистици. Што ће дакле од нас да буде?” - питао се Јагић и додао: „Ко ће одговарати, када дође дан плате?”³

После тог и таквог писма Новаковић је послао Јагићу *Позив и Правила* Српске књижевне задруге с молбом да посредује код Калаја и издејствује његову дозволу за несметан упис чланова те установе у Босни и Херцеговини. Јагић се одазвао молби Новаковића. Јавио му је да ће „драге воље предложити Калају *Позив и Правила*”. Изразио је наду да ће Калајев одговор бити позитиван.⁴

Чињеница је да је Јагић одмах кренуо у акцију. Међутим, он се није обратио непосредно Калају, већ његовом блиском сараднику, познатом историчару Лајошу Талоцију, који је био референт за културне и школске послове у Босни и Херцеговини. Чим је с њим обавио разговор, јавио је Новаковићу: „Многопоштовани господине и пријатељу! Нисам сам био код г. Калаја али преко његова факотум-а (гна Талоција) предао сам екземпляр *Правила* и *Позива* Ваше Задруге, те сам додао, ако жели г. министар какова објашњења, да сам рад лично јавити се к њему. Јучер био г. Талоци код мене те ми у кратко (како Руси кажу 'коротко да ясно') одговорио, да г. Калај не може да допусти Вашој Задрузи да се шири по Босни. Т. ј. то је мени казано 'im Vertrauen', а ја бих имао Вама рећи, да се обратите на босанску земаљску владу, јер да се г. министар у то не мијеша. Разумије се, да би земаљска влада вама одговорила онако, како хтједне њена глава, т. ј. г. министар.

Остаје дакле Вама да бирате, хоћете ли да игноруете овај мој конфиденционални извјештај па да добијете одговор од земаљске владе, или вам је већ и то довољно, а да се и не упустите у даље разговоре. На шта се год одлучите и на каните, свакојако бих Вас молио, да ово моје писмо не изнесите на јаву, јер је оно тек за Вашу личну обавијест. И ја сам овдје, да још јаче умирим људе, дао Ваше писмо да си прочита г. Талоци, надајући се да ће оно нешто помоћи - али бадава.

Као мотив да се одбије ваша жеља, рекоше ми неке крупне и горке истине, о којима би добро било да се озбиљно размишља, јер по мојему мишљењу наша ствар не стоји добро. Ево шта рече Талоци (ваљда су то мисли Калајеве): 'Познато је, да се управо сада Срби и Хрвати мрзе и свађају као нигда прије. Тај је раздор проникао и у Босну-Херцеговину, а земаљска влада неће и не смије ништа да допусти што би тај раздор јоште јаче потпаљивало. Кад би се допустило ширење књига Задрузи, морало би се допустити и Магици хрватској: тада би викали једни и други. Срби тужили би се да ми подупиремо и ширимо хрватизам, а Хрвати да дражимо против њих Србе. Да бисмо стали једному и другому на пут, ми гледамо да изолирамо колико се год може Босну од агитације с једне и с друге стране.'

³ Исто.

⁴ Исто, 1. јуна 1892, сигн. бр. 8708/77.

Колико је у томе искрености, можете и сами просудити, али мислим да се не може порећи да у тој 'политици' има доста практичне мудрости. И ја мислим, да се немамо тужити на мудрост неког трећег, кад је нема у нас самих.

Увјерен сам да ће већина књига Ваше Задруге без неприлика долазити и у Босну, као што мислим да долазе и хрватске. Ипак истина остаје истина. Колика је несрећа, што је несагласица међу двије половине једнога народа заразила сад већ читаву нашу књижевност! [...]"⁵

Кад се зна да је Калај уложио много труда да што више завади Хрвате и Србе, да међу њима прокопа што дубљи јаз, посебно око припадности Босне и Херцеговине, како би те земље што лакше заграбила Аустроугарска,⁶ мотив којим је ускраћено право Српској књижевној задрузи да своју делатност распростире и преко Дрине више је него лицемеран. Сигурно је да Калају није било стало до тога да заустави раздор између Срба и Хрвата, који је у свакој прилици и не без умећа само распаљивао,⁷ већ до тога да закочи ширење српске мисли распрострањањем српских књига. Мора се признати да је продирање Српске књижевне задруге преко Дрине због препрека које је постављао Калај ишло веома успорено у односу на успех који је она имала на подручју Баната, Бачке, Срема, Славоније, Хрватске и Далмације. Док је у тим областима већ прве године оснивања Задруге било уписано по више стотина задругара, у Босни и Херцеговини је 1892. било само 18 чланова. Више година касније, када је Калаја нестало с политичке сцене Босне и Херцеговине, број чланова Задруге у тим областима нагло је порастао. До тога је дошло захваљујући чињеници што је Задруга у Босни и Херцеговини стекла многе поверенике који су проналазили лица спремна да се уврсте у њене редове. То исто чинила је по Босни и Херцеговини и Матица хрватска, и то још пре но што је основана Задруга. Када је за то сазнао Јагић, у жељи да помогне Задрузи, написао је Новаковићу: „могли бисте дакле и ви тако радити не питајући ни кога.”⁸ Чланство Задруге у Босни и Херцеговини тако се и умножавало, више тајно него јавно, али, у сваком случају, без посебних дозвола и без било чије сагласности.

У преписци Ватрослава Јагића са Стојаном Новаковићем у вези са Српском књижевном задругом Јагић је обавестио свог колегу и пријатеља из Београда да је у загребачком Виенцу, часопису за забаву и поуку, објављен један „поздрав” Задрузи. Према оцени Јагића, он је „исти онако не братски, као све што се данас пише и говори са стране Хрвата о Србима и са стране

⁵ Исто, 12. јуна 1892, сигн. бр. 8709/78.

⁶ Василије Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1849*, Београд 1991, 153, 154.

⁷ У писму од 29. јуна 1892. Јагић је о томе саопштио Новаковићу: „[...] Наши 'ментори' управо у томе и показују своју лукавштину, што су данас на једној, сутра на другој страни: а ми им верујемо на ријеч све, јер нам је некако по нашем карактеру сваки враг ближи и милији него ли рођени брат [...]" (Архив САНУ, Београд, сигн. бр. 8708/79).

⁸ Исто.

Срба о Хрватима”. Међутим, и сам је био незадовољан Задружним *Позивом*, па је о томе написао: „Да Вам истину кажем, ни мени нијесу сва мјеста Вашег Позива повољна, али не с онијех разлога, с којих загревачкому ’Виенцу’. Али то су трице и малице, главна је ствар да се ради.”⁹ Не знамо чиме је то Јагић био незадовољан и шта му је засметало у *Позиву*, јер те „трице и малице”, које помиње нису дотицане у каснијој преписци, али оне нису ни пореметиле колегијалне и пријатељске односе двојице научника, нити су зауставиле Јагића у намерама да послужи интересима Задруге ширењем и распрострањањем њене делатности.

Што се тиче „поздрава” Задрузи од загревачког Виенца, њега ваља забележити. Он не одражава само ондашње односе у књижевности међу Србима и Хрватима већ је веома индикативан и за касније понашање Хрвата према Србима. „Поздрав” Задрузи од Виенца илустративан је пример националне стратегије и политичке тактике којима ће Хрвати у својим великохрватским амбицијама наступати све до наших дана у својатању и отимању и оних духовних вредности које нису њихове, већ су српске, или нису само њихове, већ су и српске. Због тога што је текст Виенца нека врста обрасца по којем ће Хрвати током читавог двадесетог века остваривати своје националне и политичке планове и циљеве, у чему им је књижевност служила само као оруђе, објавићемо га у целини.

Текст је штампан у рубрици *Књижевности*, и то српска, а под насловом „Српска књижевна задруга”. Он гласи овако: „Примили смо из Биограда позив и правила ’Српске књижевне задруге’. То ће се ново друштво старати, да критички приређује издања старијих и новијих књижевника српских; да издаје одабранија дјела из сувремене лијепе и опће корисне књижевности; да предњачи избором у превођењу и позајмици из словјанских, иностраних и класичних књижевности и да у опће припомогне ширему развићу народне књижевности, олакшавајући издавање и ширење књига свима средствима. – Издават ће сваке године по једно коло књига према својим средствима. Једно годишње коло не може обухватати мање од шест књига, ни мање од шездесет табака. У позиву се обећава, да ће низ година донијети сваком задругару читаву домаћу књижницу, у којој ће мало по мало угледати свијета: сви знатнији списи досадашње српске књижевности; збирке растурених радова сувремених књижевника; одабрани нови послови и пријеводи и прераде лијепих књижевности словјанских и туђих; поучна дјела о прошлости и садашњости нашега народа, о околним и словјенским народима, о најзанимљивијим странама природних и друштвених наука. – Сваке је хвале вриједно, што наша по језику браћа оснивају по узору ’Хрватске Матице’ своју ’српску књижевну задругу’, која би имала ’гонити незнање’ у народу и ’стишавати бујне страсти у читалаца’, – да говоримо ријечима позива ’Задругина’. Но тко да се тому иоле нада, док је и сам ’позив’, који је потписао иначе тријезни Стојан Новаковић, написала проста страст, која би се згодно

⁹ Исто, писмо од 1. јуна 1892, сигн. бр. 8708/77.

могла отимачком назвати. Наша браћа хоће силом да буду велика, - барем на папиру и језику. Тако Бугарима отимљу Македонију, велик дио Бугарске све до Софије, поричу им народне обичаје, језик, пјесме, а нас Хрвате избрисаше са лица земље. Наше су земље по њиховој измишљеној теорији - српске, Дубровник - српски град, дубровачка књижевност - српска, Гундулић - Србин, Качић - Србин, Релковић - Србин, итд. А поступа се овако: случајно је који српски 'писац' опазио, да који од ових пјесника макар на једном или два мјеста *сјомиње* српско име; то му је довољно, да смјело устврди, да се тај и тај пјесник *јоноси* српским именом, а кад се поноси, по српској логици нема сумње, да је Србин. То се онда раструби и вјерује по васцијелом Српству. Нама та болест није загонетна. Наша браћа, која су и простором и књижевношћу прилично малена, хоће силом да буду велика. Но Хрвати и Бугари не ће да им милом поклоне своје, а на други начин није могуће, како се недавно увјерише. Хајде дакле, кад се другачије не може, пиши и труби по новинама, да је твоје оно, што фактично припада брату, а треба само да то прогласиш својим, и већ је - твоје. Ова небратска страст заразила је васцијело Српство, а није поштедила ни 'књижевне задруге', коју оснива седамнаест познатијих српских књижевника. У том се 'позиву' Дубровник зове 'српским' градом, исто су тако 'српски' дубровачки пјесници: Гундулић, Палмотић, Ђорђић, Бунић, Златарић, Рањина, М. Држић, као и Качић и Релковић. 'Задруга' намјерава њихова дјела издати под српским именом. Али то као да није било доста нашој похлепној браћи, па уврстише међу српске пјеснике и писце: Врза, Томазеа, Прерадовића, Шеноу, Јукића, којих ће пјесме и списе такођер издати под српским именом. Тој небратској отимачини додадоше оснивачи 'Задруге' још и грдну неистину, убројивши Прерадовића у ред оних писаца, којих су 'дјела или сасвим не издана или су издана некритично и неудесно, те свакојачко не врше онај задатак, коме су их њихови творци намјенили.' Тко да се ту не насмије или да искрено не пожали нашу у незнању и страсти залуталу браћу!¹⁰

Кад се пажљиво прочита *Позив* Српске књижевне задруге и „братски поздрав” којим га је дочекао Виенац, јасно је да је неопростив грех Стојана Новаковића и Љубомира Јовановића, који су потписали *Позив*, први као председник, а други као секретар, био у томе што се нису приклонили ставу Хрвата према којем су Дубровник и дубровачка књижевност непорециво хрватски и само хрватски. Стога што су задругари написали да је Дубровник српски и да је одњихао Гундулића, „којега се песничка лепота цени не само у постојбини његовој, него свуда где се српска реч разуме”, повредили су великохрватска осећања, дарнули су их у нерв, па су стога и просули своју жуч по Задрузи и њеним оснивачима, али и по читавом српском народу.

Жестока реакција, увређеност, љутња, нетрпељивост и мржња коју је испољио Виенац имале су јасан циљ. Тиме је Србима отворено речено да о припадности Дубровника не само да није умесно већ није ни часно говори-

¹⁰ Vienac, бр. 22 за 1892, 351, 352.

ти, јер ко покреће то питање, тај је национално острашћен, он је незналица и крадљивац. Таквим наступом Дубровник и дубровачку књижевност требало је освојити и присвојити, а Србе лишити свих права и искључити их из наслеђа које им је припадало, које им је обезбедила историја. Да би се то постигло, нису бирана средства. Иако у *Позиву* уопште није било речи о Бугарима, Бугарској и припадности Македоније, да би Србе приказао као крадљивце, као мали и незнатан народ, који лоповлуком хоће да постане велик, Виенац је нашао за потребно да дотакне и то питање и тиме покаже колико су Срби опаки, како не кидишу само на оно што је хрватско већ и на оно што је бугарско. Због тога је, крајње подло, Виенац писао о Србима као о похлепној браћи. Због тога је окупљену српску интелектуалну елиту око Задруге представио као незналице. Због тога је тврдио да је *Позив* „написала проста страст”, која је отимачка, али да је та небратска страст отимања „развирила [...] васцијело Српство”.

Ради одбране великохрватских аспирација, ради доказивања да је Дубровник само хрватски и да је дубровачка књижевност само хрватска, Виенац је прибегао и неистинама када је крајње поједностављено и нетачно, игноришући историју и чињенице које му нису ишле у прилог, дао објашњење како Срби својатају дубровачке писце. Према том објашњењу, за које је благо рећи да је инфантилно, али је у Хрватској успешно распаљивало шовинистичке страсти, „случајно је који српски ’писац’ опазио, да који од ових пјесника [дубровачких - В. К.] макар на једном или два мјеста *сјомиње* српско име; то му је довољно, да смјело устврди, да се тај и тај пјесник поноси српским именом, а кад се *јоноси*, по српској логици нема сумње, да је Србин. То се онда раструби и вјерује по васцијелом Српству”.

Оваквим, свесно упрошћеним и поједностављеним објашњењем, које је далеко од истине, хтело се показати да Срби немају баш никаквог основа да Дубровник и његове писце проглашавају српским, већ да то чине из чисте похлепе, као превејани грандомани и клептомани.

Напад Виенца на Српску књижевну задругу, на њен *Позив* и на читав српски народ само је један од многих потоњих доказа како су Хрвати своје великохрватске планове и циљеве остваривали безобзирним и бескрупулозним средствима. Они су Србе приказивали као крадљивце и грандомане, а сами су свима средствима, у свима областима живота крали, отимали, својатали, непрестано сањали и стварали планове о великој, етнички чистој и католичкој хрватској држави.¹¹

Није познато да је Српска књижевна задруга одговорила редакцији Виенца под уредништвом Јосипа Пасарића. Премда је Новаковић био обавештен о небратском „поздраву” загребачког часописа, није га удостојио одговора. Прешао је преко њега ћутке и достојанствено, као да и не постоји. Он није хтео да заповеда кавгу, да се спушта на ниво полемике коју је понудио Виенац. Таква игноранција у ондашњој антисрпским духом затрованој

¹¹ О томе види: В. Ђ. Крестић, *Геноцидом до велике Хрвајске*, Нови Сад 1998, 123-145.

загребачкој средини могла је изазвати само нови - додатни гнев и нове нападе на Србе. Да то није тако, не би се могле десити загребачке антисрпске демонстрације 1895,¹² 1899.¹³ и, посебно, 1902. године.¹⁴ Својим писањем њих су инспирисали баш такви текстови какав је објављен у Виенцу поводом оснивања Српске књижевне задруге. Виенац је својим „братским поздравом” Задрузи утврдио пут којим је, посебно после 1893/4. године, када је направљена коалиција праваша и напредњака (обзораша), ишао знатан део хрватске штампе.*

***Објављено у Зборнику за историју Босне и Херцеговине, бр. 3, 2002, стр. 201-207.**

¹² Десиле су се 14. и 15. октобра 1895, у време посете цара Фрање Јосифа Загребу.

¹³ Организоване су поводом педесете годишњице песникована Јована Јовановића Змаја.

¹⁴ Ове демонстрације, познате као вартоломејске, одржане су првих дана септембра 1902, а формални повод био им је један новински текст, који је загребачки лист Србобран преузео из београдског часописа Српски књижевни гласник. О свима поменутим демонстрацијама види више: В. Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 344, 345, 351-361.

НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКА ОГРЕШЕЊА ДОС-а*

Српски народни покрет „Светозар Милетић” основан је са задатком да чува, изграђује и дограђује све што је добро, корисно и неопходно за српски народ, а тиче се његових државних, националних, друштвених, економских и културних интереса. Основан је са задатком да се, у духу Милетићевих идеја, бори за демократска и широка грађанска права свих грађана, без обзира на њихову националну и верску припадност, јер, како је наглашавао Милетић – „Ми смо и Срби и грађани”. Нимало случајно, наш покрет је усвојио начело којег се чврсто придржава и којег ће се придржавати, а оно гласи да је за нас отаџбински изнад сваког страначког интереса. Како је у нашем политичком животу много тога супротног начелима нашег покрета, што разара нашу државу и растаче духовно јединство српског народа, дужни смо да жигосемо све што не ваља, што нас узнемирава, чини неспокојним и незадовољним.

Дубоко смо незадовољни политиком такозваних аутономаша, који смишљено и на све могуће начине, а подстицани саветима и материјалном подршком из иностранства, раде на издвајању Војводине из државноправног оквира Србије. Том работом они из дана у дан показују и доказују да нису аутономаша, већ чисти сецесионисти. У овом случају сецесионизам није ништа друго већ велеиздаја. Благовремено и с најбољим намерама упозоравамо их да ћемо се велеиздаји супротставити свим расположивим и легалним средствима. Могуће нежељене и теже последице велеиздајства морају се приписати само велеиздајницима.

Наш покрет незадовољан је чињеницом што садашњи властодршци Србије, упркос обећањима којима су засипали народ пре но што су се дограбили државног кормила, нису учинили ништа на успостављању правне државе и искорењивању криминала. Права и правде нема, криминал цвета, властодршци, њихови пословни партнери и пријатељи се богате, бахато се на све стране размећу, а народ, разочаран и преварен, грца у беди и немаштини.

Сви слободномислећи људи демократског опредељења једва су чекали да се ослободе политичких система и државних режима у којима је свемоћ-

* Прочитано на Великој скупштини Српског народног покрета „Светозар Милетић” одржаној у Новом Саду 15. децембра 2002.

но одлучивала једна партија. У таквим системима и режимима није цењена стручност, нису тражени знање, способност и памет, већ партијска припадност и послушност.

Тако је, нажалост, и данас, када државом владају „досовци”. Они су државу претворили у своју партијско-политичку прђију. Народу деле само обећања, а из себичних разлога међусобно се преганају и свађају око фотеља јер немају воље, знања и способности да земљу извуку из дубоке и вишеструке кризе. Због тога су изгубили поверење читавог народа из којег је наш покрет изникао. То неповерење испољено је и на протеклим председничким изборима, чији исход недвосмислено говори о расположењу народа према ДОС-у и његовој политици.

Наш покрет дубоко је незадовољан како унутрашњом, тако и спољном политиком ДОС-а због тога што је не само дозволио већ и допринео томе да Србија и Црна Гора буду предмет сталних уцена, да на много начина буду обезвређени и понижени. „Досовци” су показали и доказали да нису способни да чувају и бране национално достојанство и државни суверенитет. Они их непрестано крње, а ради очувања власти пристају на све могуће уцене. Српски народни покрет „Светозар Милетић” је и те како свестан међународних околности у којима се наша земља налази, али се пита: има ли граница „досовском” пузању? Која је цена тог удворичког понашања? Ко од тога има користи, а коме се наноси ненадокнадива штета?

Заинтересован за судбину народа и државе, наш покрет осуђује то што се на политичкој сцени и даље бије битка између оних који су се сукобили на тзв. 8. седници ЦК СК Србије. Они који су тада били поражени, а то су стамболићевци, преобукли су се у ново, мондијалистичко рухо. Сада се не свете само онима који су их победили већ и свима који се осећају Србима и неће да се одрекну свог српства. Народ није гласао против победника 8. седнице, Милошевића и његових присталица, зато да би вратио политичку моћ онима који су тада били поражени. И једни и други су заслужили да буду само предмет историјског испитивања, а не значајан чинилац наше политике. ДОС сноси сву одговорност што је вратио на политичку сцену оне који су као комунистички интернационалисти у своје време нанели велику штету Србима и Србији. Они и сада не раде ништа друго него свугде, где год могу и кад год могу, нападају, клеветају, окривљују и вређају Србе.

Наш покрет осуђује ДОС и његово руководство зато што су дозволили да се неке невладине организације изразито противсрпског опредељења из дана у дан размеђу по медијима и својим антисрпским иступима трују народ и на све могуће начине га руже и вређају. Такве противсрпске организације, које су створили они који су нас бомбардовали, садашња влада, према буџету који је предложен за следећу годину, жели да финансира с око 800 милиона динара, тј. с више од 26 милиона марака. С разлогом се поставља питање: чије интересе заступа актуелна Влада Србије кад народне паре широкогрудно дели ненародним и недржавним организацијама, крај

толико стотина хиљада обескућених и унесрећених избеглица, као и људи који су остали без посла и без хлеба.

Српски народни покрет „Светозар Милетић” одлучно протестује због тога што „досовска” власт после две године владања није нашла за потребно да интегрише у јавни живот наше несрећне избеглице и наш народ из расејања. У време Владе Слободана Милошевића руководство ДОС-а с разлогом је критиковало ондашњу власт због тога што избеглицама и члановима наше дијаспоре није дато право гласа. Данас досовци чине то исто што су јуче радили Милошевић и његове присталице. Разлика међу њима је у томе што је Милошевић поменуте делове нашег народа лишио права гласа у име своје самодржалачке власти, а досовци у име назови демократије. Да није ружно, ово би било смешно, али је у сваком случају тужно.

Наш покрет осуђује ДОС због тог што се под његовим окриљем, као и у време Јосипа Броза и његових наследника, удара по свему што је српско, што се не разликују српски патриотизам и национализам од шовинизма, што се увек и свуда траже и налазе кривице и опасности у Србима и у свему што је српско. Добошари антисрпства, страни плаћеници и преобличени комунистички интернационалисти, данашњи мондијалисти, покушавају да докажу да се ми Срби морамо одрећи своје националне припадности да би нас Европа прихватила. Таквом политиком они обмањују, збуњују и дезоријентишу српски народ, чијим националним осећањима се поигравају, па у њему изазивају отпор, огорчење и незадовољство.

Добошари антисрпства под заштитом неких досовских челника безобзирно и дрско окомљују се на Српску православну цркву, Српску академију наука и уметности, Југословенску војску, Српски народни покрет „Светозар Милетић” и на многе друге патриотске покрете и организације. Одгојени у тоталитарним комунистичким системима, прожети идеологијом која не трпи другачија мишљења, ти србомрски, на сопствену срамоту, о нама изричу оцене које до краја разголићују њихову моралну беду.

Од таквих србомрзачких иступа ДОС се није оградио, али је учинио све да њиховим протагонистима широм отвори врата државних медија. На њима и у њима они стално дижу глас против језика мржње, с чиме би се сваки разуман човек морао сагласити, да сами тај језик обилато не користе у обрачуну са својим политичким неистомишљеницима. Тако испада да су добошари антисрпства позвани да свима с којима се не слажу деле лекције, да их неосновано дисквалификују и вређају, а да они којима су лекције поделили, у име само њима схватљиве слободе говора и демократије, морају да ћуте, јер сваки њихов одговор унапред је жигосан као језик мржње.

Под влашћу ДОС-а поново, као и у ранија времена, постоје листе неподобних српских интелектуалаца. По правилу, на тим листама налазе се слободномислећи људи, који никад нису били спремни да служе интересима појединих странака, бирократских скупина и тренутних политичких моћника, већ интересима свог народа и своје државе. У претходним тотали-

тарним системима листе неподобних састављане су ради одбране и заштите партије на власти, а данас ради заштите „досовске” демократије.

Српски народни покрет није задовољан двогодишњом владавином ДОС-а због тога што не само да ништа није допринела јачању духовног јединства српског народа, посебно када је реч о ублажавању и уклањању идеолошко-политичких раскола и партијско-политичких сукоба, већ је својом неспособношћу, недораслошћу, погрешним политичким потезима и незрелошћу све старе расколе обновила, проширила и продубила, а многе нове је створила.

У областима образовања, науке и културе „досовска” власт показала је да нема никакве вредносне критерије, да у тим подручјима само назадујемо, јер нити имамо добре програме, нити за постојеће влада издваја неопходна финансијска средства. Због свега тога ће наша земља бити претворена у заосталу и од развијених држава у сваком погледу зависну колонију.

Српски народни покрет „Светозар Милетић” незадовољан је политиком ДОС-а због тога што су његови предводници изневерили темељни демократски принцип управљања земљом, који се састоји у легалној смењивости власти путем избора. Иако је стање у земљи такво да су у сваком случају сазрели услови за изборе на свим нивоима, ДОС и не помишља да их распише зато што је свестан да је изгубио поверење грађана, а власт му се осладила, па не жели да је испусти из руку и препусти да о томе одлучи народ.

Листа нашег незадовољства могла би да буде проширена на проблеме тзв. транзиције и начина како се она остварује, на социјална и економска питања, која су у овом излагању само успут дотакнута, а наш покрет их сматра изузетно значајним. Због ограниченог времена које ми је стављено на располагање, задржао сам се највише на питањима националнополитичког садржаја, без амбиције да сачиним потпун инвентар свега што нас тишти, што нас обједињује и подстиче да се окупимо око Покрета и покушамо да утичемо на политичка кретања у нашој земљи да бисмо је учинили истински демократском, с више права и правде, грађанских слобода, економског благостања и друштвене једнакости, а мање идеолошких, партијско-политичких, међунационалних и личних трвења и сучељавања. Ово излагање није критика ради критике, већ јавно упозорење и покушај да се, ако је то могуће, исправи оно што је искривљено, заустави оно у чему се застранило и поправи оно што не ваља, што је покварено.*

*** Објављено у Књижевним новинама од 15, у Гласу јавности од 16. и 17. децембра 2002. и у Нашој борби из Чикага за септембар и октобар 2003.**

„НАЧЕРТАНИЈЕ” – СРПСКИ, ЈУГОСЛОВЕНСКИ ИЛИ ВЕЛИКОСРПСКИ ПОЛИТИЧКИ ПРОГРАМ?

Иако је прошло пуних 158 година од настанка *Начертанија* Илије Гарашанина, тај докуменат још увек је на политичкој сцени. У историји је тешко наћи сличан спис који толико дуго опстојава, који је предмет расправа, употреба и злоупотреба као што је то случај с *Начертанијем*. Што се тиче научних питања која су повезана с *Начертанијем*, она су углавном решена. То не значи да се сазнања о њему у неким појединостима не могу допуњавати. Међутим, готово је сигурно да се у глобалу ништа битније неће и не може мењати.

Ако је с научног становишта мање или више све јасно, с разлогом се може поставити питање зашто је тај текст, стар више од једног и по века, још увек актуелан. Шта је то што га чини занимљивим, и то мање у српским, а више у међународним размерама? Пре но што одговоримо на ова питања, обавестићемо читаоце о чињеницама које се тичу *Начертанија*, његовог настанка, садржаја и историографских расправа.

Начертаније је настало 1844. године, у време Владе уставобранитеља (1842–1858). Кључна личност, за чије име је везан настанак тог програмског списка, је Илија Гарашанин (1812–1874), тадашњи министар унутрашњих послова. То министарство било је надлежно за полицију, војску, привреду, здравство и саобраћај, за најважније области живота и функционисања државе. Иако млад, тек у тридесет и другој години живота, Гарашанин је тада био најистакнутија и најугледнија личност уставобранитељског режима.

Значајну улогу у настајању *Начертанија* одиграо је Чех Фрања Зах, који је као пољски емисар дошао у Србију 1843. године. Уз њега и иза њега својим разгранатим везама, угледом и утицајем стајао је кнез Адам Чарториски, предводник пољске емиграције, са седиштем у Паризу, којој је био циљ да Кнежевину Србију што више одвоји од Русије и Аустрије и учини је савезником Пољске против тих држава. Идејно политички утицај на Чарториског, а у вези с *Начертанијем*, имао је Дејвид Уркварт, секретар енглеске амбасаде у Цариграду. Он је уочио да је у време уставобранитеља настао расцеп у руско-српским односима. Као убеђени русофоб желео је тај расцеп да продуби, па је о томе доста писао и објављивао радове. С његовим ставовима и оценама био је упознат и Чарториски. Приликом настајања *Начертанија* Чарториски је искористио Урквартове идеје, па је покушао да

их наметне Илији Гарашанину. На темељу оцена Дејвида Уркварта, Чарториски је саставио спис познат под именом *Савези које треба да се држи Србија*. Тај спис, који је заговарао ослонац Србије на Француску, послужио је Фрањи Заху када је састављао свој *План славенске политике Србије*, који је од њега затражио Гарашанин, да би дошао до програма који ће бити исказан у *Начертанију*. Познато је да је пре коначне израде *Начертанија* Гарашанин тражио нацрте планова за националну политику и од неких јужнословенских личности. Он је пристао на сарадњу с пољском емиграцијом, али није дозволио да га Пољаци увуку у заверу против Русије. Више него добро схватио је да су главни непријатељи Срба и Србије Турци, а не Руси. Због тога је српски државник искористио савете и списе Пољака и Заха, али их је суштински изменио, па *Начертаније* није добило антируски, већ противтурски карактер.

Невелико по обиму, *Начертаније* се састоји од неколико делова. Први је уводног карактера, други је означен као *Политика Србије* а у трећем је реч о *Средствима којима би се цјел србска политика мога*.

У уводу је речено да Србија мора да има „један план за своју будућност”, као што га имају и остале европске државе. Тај план треба да садржи главна начела којих ће се Србија придржавати у дужем временском периоду. План политичког деловања утолико је потребнији уколико су живљи ослободилачки покрети међу Словенима на Балкану. Србија мора јасно да се одреди према тим покретима, да у њима заузме своје место, да означи своју улогу и своје задатке. У исто време она је дужна да процени у каквом стању се налази, које су силе којима располаже и какво је њено окружење. Када то учини, закључак је јасан: само у савезу с народима који је окружују она мора да гради своју будућност. Уз то, Србија се не може задовољити постојећим границама, већ мора тежити прикључењу читавог српског народа који је окружује. Србија не би смела да дозволи да политику води без плана и јасног циља. Ако то буде чинила, доживеће тешке поразе. *Начертаније* је и написано зато да би се порази избегли, да Србија у вођењу политике не би лутала, већ да би ишла путевима којима ће најлакше, најбрже, и са што мање жртава доћи до циља.

Начертаније полази од претпоставке да је Турско царство осуђено на пропаст, али да је неизвесно хоће ли оно после пропасти бити раздељено или ће хришћански становници на његовом месту подићи ново царство. Деоби царства теже Аустрија и Русија, две суседне државе које желе да прошире границе својих територија. Подела би могла ићи линијом Видин-Солун и у том случају сви Срби ушли би у састав Аустрије. Обе велике силе ће настојати да спрече стварање хришћанског царства на месту турског. Аустрија ће увек бити против настојања Срба и против српске државе због страха да ће се њени Јужни Словени приклонити Србији. Због тога с Аустријом нема и не може бити било каквог споразума. Француска и Енглеска биће против проширивања Аустрије и Русије и због тога ће се вероватно залагати за то да

се уместо Турског царства створи једна независна хришћанска држава, чиме би се у целини очувала европска равнотежа.

Како је реч о српском националном програму, *Начерџаније* је водило рачуна о ширењу и јачању српске државе. Ту државу оно је темељило на историјском праву, на српској средњовековној државности, на Душановом царству. Градећи државу на основама историјског права, идеје *Начерџанија* биле су усклађене с тадашњом легитимистичком Европом, за коју би свако друго право (природно или етничко) било неприхватљиво, деловало би револуционарно - превратнички, па би унапред било осуђено на пропаст.

Колико је историјско право било прилагођено ондашњој легитимистичкој Европи - толико је оно требало да буде усклађено с историјским памћењем Срба и Јужних Словена. Поред историјског права као темеља за изградњу српске државе, *Начерџаније* је Србима давало предност у руковођењу национално-ослободилачким акцијама због тога што су они први међу Словенима у Турској сопственим снагама кренули у борбу за слободу. У сваком случају, по *Начерџанију*, Србима предстоји велика будућност, чега је свесна читава Европа. Због тога Србија и Срби не могу и не треба да мисле само на Кнежевину каква је она била 1844. године. У тој Кнежевини они морају да виде „клицу будућег српског царства”, државу која ће Европи бити гаранција да ће јака и независна моћи да опстане под притисцима Аустрије и Русије. По *Начерџанију*, Србија има велику будућност и због геополитичког положаја, површине земљишта које заузима, природног богатства, борбеног духа и јаког националног осећања.

Пошто је постављен јасан циљ, стварање српског царства, *Начерџанијем* су означена средства помоћу којих се може доћи до циља. Задатак српског правитељства било је да посредством својих људи сакупља податке о областима које су у суседству са Србијом: о Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Албанији, Славонији, Хрватској и Далмацији, Срему, Бачкој и Банату. Агенти српског правитељства били су задужени да се обавесте о политичким приликама, расположењу и тежњама народа, војним односима, степену наоружаности народа, његовом борбеном расположењу, ратним магацинима и арсеналима, местима производње оружја и барута, као и путевима којима оружје улази у одређене пределе. Агенти су имали обавезу да сачине попис поверљивих и утицајних особа, да о њима дају основне карактеристике, али да означе и личности које би биле против Србије у случају њене ослободилачке акције. Задатак агената био је да испитају шта се у поменутиим областима мисли о Србији, шта се од ње очекује и због чега је се плаше.

Значајно место у *Начерџанију* добила је Бугарска као једна од суседних земаља. У најнепосреднијој вези с Бугарском, Гарашанин је изложио своје погледе о Русији и њеној политици према Бугарима и Србима. Како сами нису чинили ништа на свом ослобођењу од Турака, Бугари су се у свему ослањали на Русију, премда Русији није стало ни до Бугара, нити до Срба. Она гледа своја посла и своје интересе, па због тога Србија и Бугарска не би

смеле на њу да се ослањају и од ње очекују било какву озбиљнију помоћ и подршку. Због тога, закључак је Гарашанина, ако Србија жели да се ослободи, да буде цела, права и велика држава, мора постепено и доследно да ради на слабљењу и растакању Турске. Уз то, али и ради тога, Србија мора да појача свој утицај у Бугарској, у којој је руски уплив очевидан. „Србија мора”, наглашено је у *Начертанију*, „за Бугарску нешто учинити” пошто љубав и помоћ морају бити узајамни. Та помоћ, чијим посредством би се створиле симпатије и љубав, по препоруци Гарашанина, састојала би се у школовању и стипендирању бугарских ђака и богослова у Србији, у штампању бугарских богослужбених и других књига у Кнежевини, у чешћем путовању „поузданих и способних људи” из Србије по Бугарској ради ширења пријатељских осећања према Србима, Србији и њеном правитељству, и ради буђења наде да ће Србија помоћи Бугарској у њеном ослобађању од Турске. Све то требало је чинити ради тога да се Бугарска оспособи за ослободилачку акцију да би Србији постала користан партнер у њеним националноослободилачким тежњама и циљевима.

Много више пажње него Бугарској Гарашанин је посветио Босни и Херцеговини, Црној Гори и Северној Албанији. Сматрао је да у тренутку настанка *Начертанија* (1844. године) те области треба да буду у жижи српског политичког интересовања. С циљем да оствари уједињење тих земаља са Србијом, залагао се за што живљи међусобни додир народа с ове и оне стране границе, за њено што шире отварање и за разгранаване веза. У складу с тим, препоручивао је сарадњу и слојан рад између источноправославних и римокатоличких становника држећи се начела пуне верске слободе и равноправности.

Једна од најважнијих претпоставки за уједињење Срба, сматрао је Гарашанин, јесте њихова сагласност о питању наследности књажевског достојанства. Без сагласности о том питању, написао је он, „не може се [на] сталан и постојан државни сојуз међу Србијом и осталим сусједима Србима ни помислити”. Циљ Илије Гарашанина, према *Начертанију*, био је да од Србије начини средиште око којег ће се окупљати сви Срби изван Србије и сви Јужни Словени који не живе у њеним границама. У дипломатском смислу Србија је имала да буде њихов заступник и заштитник, њихова природна покровитељица, нада и утеха.

С намером да припреми пут за што лакше уједињење Босне и Херцеговине са Србијом, Гарашанин је сматрао да народ у тим покрајинама треба упознавати с основним законима Србије, пре свега с њеним Уставом, али и читавим административно-политичким устројством. Из истих разлога требало је у српску службу примити „неколико младих Бошњака” да се обуче у финансијским, управним и судским пословима и прожму идејом уједињења.

Гарашанин је добро знао да је Аустрија бацила око на Босну и Херцеговину и да у њима, нарочито међу римокатолицима, осмишљено шири свој утицај. Због тога је речено у *Начертанију* да Србија треба да сузбија

аустријски, а шири сопствени утицај у Босни и Херцеговини. Препоручено је да се то чини посредством фратара. Њих је требало придобијати за сједињење Босне и Херцеговине са Србијом.

Ради тога, Гарашанин је захтевао да се у београдској типографији штампају молитвене књиге и духовне песме како за римокатолике, тако и за православне, да се изда збирка народних песама која би на једној страни била штампана латинским а на другој ћирилским словима, да се публикује кратка народна историја Босне којом би били обухваћени и муслимани и која би била написана „у духу славенске узајамности и са свим у духу народњег јединства Срба и Бошњака”. Осим што би тим књигама био сузбијан аустријски утицај у Босни и Херцеговини, њима би се ширила идеја тешњег повезивања Србије и Босне с Далмацијом и Хрватском, у које би оне доспевале. Зато што је знао да неће бити једноставно придобити римокатолике из Босне за идеју уједињења са Србијом, Гарашанин, осим за штампање књига, био је спреман да на Лицеум у Београду доведе једног од босанских фратара који би предавао латински језик и још неки предмет. Тај фратар-професор, по замисли Гарашанина, био би посредник између Србије и босанских католика. Он би могао у Београду да установи католичку капелу, што би све скупа био знак српске толеранције. Тиме би се избегао притисак Аустрије да се њеним упливом подигне капела. Штавише, капела би могла бити стављена под покровитељство француског конзула, чиме би се Србија „ослободила опасности од једне католичке цркве, која би под упливом Аустрије у Београду била”.

Колико је Гарашанин желео да Срби и Србија конкуришу аустријском утицају у Босни и Херцеговини - толико је Србију намеравао да ослободи економске зависности од тог њеног северног суседа. Стога што је целокупна спољна трговина Србије ишла преко Аустрије, српски државник је планирао да је једним делом преусмери у другом правцу - према Јадрану, и то преко Скадра и Улциња. Осим на економску корист коју би Србија имала од те трговине усмерене ка Јадрану, Гарашанин је рачунао и на одређене политичке добити. Српски трговци и трговачки агенти доприносили би повећавању угледа Србије међу северноалбанским и црногорским становништвом и њеном утицају на њих. А ти становници, како је написано у *Начертанију*, „имаду кључеве од врата Босне и Херцеговине и од самог мора Адријатическог”.

Због великог војног значаја који је Црна Гора могла имати приликом одвајања Босне и Херцеговине од Турске и њиховог присаједињења Србији, Гарашанин је у *Начертанију* предложио да Србија, попут Русије, црногорском владики исплаћује годишњу потпору. На тај начин Србија би стекла пријатељство земље која би јој у одлучном тренутку могла прискочити у помоћ с најмање 10.000 војника. Гарашанин се залагао за то да се с исплатом ове потпоре не одуговлачи ако се жели да она уроди жељеним резултатима.

Срем, Бачка и Банат као области с великим постотком Срба нису могле бити испуштене из Гарашаниновог видокруга. Ти предели обухваћени су зав-

ршним одељком *Начерџанија*. За њихово придобијање нису предвиђене онако опсежне мере као за Босну и Херцеговину. У Срему, Бачкој и Банату требало је наћи угледније и утицајније људе и с њима се повезати. Уз то, српска политика, по оцени Гарашанина, могла је ту бити заступљена и добро уређеним новинама, али и узорном управом, судством, просветом и културом.

Пошто смо се упознали са садржајем *Начерџанија*, дужни смо да обавестимо читаоце да су се тим списом бавили многи домаћи и инострани историчари. Њихове оцене могу се свести на три закључка која су међусобно супротстављена. Једни су тврдили да је *Начерџаније* програм југословенског, други српског а трећи великосрпског садржаја. Овакве оцене нису увек изрицане са становишта научних уверења и пажљиве анализе чињеница, већ са становишта дневнополитичких потреба и владајућих идеологија. Између два рата (1918-1941), када су биле актуелне југословенска идеја и југословенска политика, већина историчара је у *Начерџанију* препознавала програм југословенског садржаја. После рата 1945, када је све што је било српско проглашавано великосрпским, већина тзв. марксистичких историчара оцењивала је *Начерџаније* као великосрпски програм. Тада је било мало моралних и храбрих који су се усудили да напишу да је *Начерџаније* програм српске националне политике, и то, додали бисмо, луцидно написан и у свему усклађен с временом и приликама у којима је настао.

Попут марксистичке историографије, читава хрватска историографија, како усташка, тако и она после 1945. године, као и савремена, у *Начерџанију* је видела и види не само великосрпски програм већ и „зачетак великосрпских агресивних планова и циљева”.

Кад се боље проучи све што је написано неповољно о *Начерџанију* и Гарашанину, може се уочити да је већини историописаца за оцену тог програмског списка и његовог творца послужила упоредна анализа Заховог *Плана славенске њолишке Србије и Начерџанија*. Анализе тих текстова обављене у нашој послератној и у читавој хрватској историографији увек су испадале неповољне по Гарашанина и *Начерџаније* зато што је изрази „Јужни Славени”, „јужнославенски” и „јужнославенска држава” из Заховог *Плана* Гарашанин мењао речима Србин, српски, Србија и Српско царство. Посебно је указивано на то да је Гарашанин читаво поглавље Заховог *Плана* о односима Србије и Хрватске једноставно изоставио. На основу тога извлечени су закључци да Гарашанин није усвојио југословенску политику Фрање Заха, већ да је *Начерџанијем* поставио основе великосрпске политике, да је јужнословенској идеји илираца свесно супротставио идеју Душановог царства, а спољнополитичку активност Кнежевине Србије да је ограничио на територије под Турцима.

Поједностављена анализа Заховог *Плана* и Гарашаниновог *Начерџанија* није могла дати другачија решења, осим оних која су понуђена. Проблем је у томе што приликом поменутих анализа историчари нису узимали у обзир неке значајне моменте о којима је Гарашанин, будући да је реч о

врсном државнику и политичару, када је одређивао програм српске политике, и те како морао водити рачуна. Уочљива је и једна методолошка погрешка, која није остала без рђавих научних последица. Наиме, *Начерџаније* је увек поређено са Заховим *Планом*. При томе је утврђивано шта је Гарашанин изоставио, а шта изменио. Међутим, нико није пажљиво анализирао Захов *План*, нити га је подвргао научној критици да би показао да ли је све што је у њему изнето тачно, објективно, са српског државног и политичког интереса прихватљиво и изводљиво.

Чињеница је да се већина српских политичара из времена настанка *Начерџанија* тешко одрицала „српске државне традиције и њене идеје”, па да им стога није било лако да прихвате „широку југословенску државну политику”, утолико пре што је та политика била у повоју, неодређена и маглопита. Међутим, Гарашанин је у више наврата и у конкретним случајевима, нарочито током шездесетих година, показао да је, кад је за то било потребних услова, знао да усклади уже српске са ширим јужнословенским интересима. Стога мислимо да, иако значајна и нимало за потцењивање, српска државна традиција није пресудно утицала на садржај Гарашаниновог *Начерџанија*.

Ако не прихватамо тумачења и критику о Гарашанину и *Начерџанију*, дужни смо да понудимо нова решења о том српском државнику и његовом спису. Један од основних разлога због којих је из Заховог *Плана* Гарашанин изоставио одељак о Хрватима је тај што у Хрвате као поданике Аустрије није имао довољно поверења. Зазирући од Аустрије, и то не без разлога, он је зазирао и од Хрвата јер је у многим њиховим акцијама, основано или не, видео продужену руку суседне Монархије. Уосталом, не би требало заборавити, а то се често дешава, да је хрватско друштво у време настанка *Начерџанија* било у великом превирању. Национална свест била је у повоју, и то само у једном танком слоју грађанства, претежно интелектуалаца, док је већина хрватског становништва била још далеко од свих националних и политичких токова. Сукоб с мађаронима био је у пуном жеку. Лојалност према владајућој династији и држави ничим није била пољуљана, а њена укорененост у далекој прошлости тако је била снажна да је 1844. године мало ко у њу могао сумњати. Није у њу сумњао ни Гарашанин, па му се зато и чинило неумесним да ослонац и сарадњу тражи код Хрвата, верних поданика Аустрије, који дотад ничим нису показали да су спремни да изађу из њених оквира, да су у друштвеном и економском погледу и у погледу националне и политичке свести достигли онај степен који би их чинио способним и вољним за ослободилачку и ујединитељску акцију које је предвиђало *Начерџаније*.

Ако се пажљиво прочита *Ојношеније Србије њрема Хорвајској*, које је Гарашанин изоставио из Заховог *Плана*, биће јасно да је Зах, супротно Гарашанину, имао једну, готово идеализовану, у сваком случају веома похвалну представу о илирцима и њиховом предводнику Људевиту Гају. Мислимо да није тешко сагласити се с оценом да би се Гарашанин показао потпуно наивним да је којим случајем прихватио тврдњу добронамерног Заха

о Гају када је написао: „не илирско краљевство, него управо србско царство у фамилији Карађорђевићевој намерава он, и на то је цело његово тежење управљено”. Кад је такве небулозе трезвени и реални Гарашанин изоставио из *Начертанија*, њему се не би смело приписивати да је био противник југословенске политике, а заступник великосрпских схватања. Пре би се могло рећи да је био одговоран државник, да није прихватао оно што је могло годити његовим националним осећањима, већ да се опредељивао за оно што је било изводљиво, да није био политичар који би се државним тековинама упуштао у игре на срећу, већ да је тражио што сигурније и безбедније путеве да би дошао до циља.

Има још неких одељака у Заховом *Одношенију Србије према Хорвајтској* које је Гарашанин морао изоставити, али не зато што је био присталица великосрпске, а противник југословенске политике, већ стога што је прилике о којима је писао Зах познавао боље од њега, што Захове оцене нису биле тачне. Тако, на пример, Зах је тврдио да у аустријским Србима у Срему, Бачкој и Банату Србија нема пријатеље на које би се могла ослонити ако би дошла у сукоб с Аустријом. Њима насупрот, истакао је Зах, „Хрвати много боље разумеу политичку будућност Србије, а и то добро знаду, коју ролу би они при том преко пута од Аустрије играти морали”. Настављајући ту мисао, Зах је написао: „И ово је преимућство Хорвата, за које би требало да се аустријски Србљи преко свега стиде.”

Политичар кова једног Гарашанина лако је могао увидети да је овако ласкава оцена Заха о илирцима и Хрватима неоснована. У свему се ослањајући на поуздана обавештења, која се нису могла подударати са Заховим тврдњама, Гарашанин је и из историје, нарочито оне која се тицала догађаја повезаних с Првим српским устанком, могао црпсти одређена сазнања о расположењу Срба из Аустрије и Хрвата према Србији. Уосталом, и многи каснији догађаји, не само они који су се збили за живота Гарашанина већ и потом, показали су да је Зах и те како претеривао у похвалама илираца и Хрвата, али и у покудама Срба, па је трезвеност, а не великосрпско и противјугословенско схватање, обавезивало творца *Начертанија* да из њега изостави све што би Србију одвукло на несагледиве странпутице.

Слично се може рећи и о одељку *Одношеније Србије према Хорвајтској*, у којем је Зах дотакао питање Војне крајине. У духу претераних похвала Хрвата он је, разложно истичући значај Војне крајине, потпуно игнорисао Србе када је написао: „Патриотически дух Хорвата је онај, који целу милитарску границу к Србљима противу Аустрије склону чини и обраћа; а ово је обстојателство толике важности, да оно Аустрији у сваком оружаном умешењу у србске послове препону ставити може, ако га само Србија вешто употребити умела буде.”

Кад се зна какав је био национални састав Војне крајине, у којој Срби нису чинили незнатну мањину, већ безмало половину тамошњег становништва и кад се има у виду и њихово већ увелико развијено национално

осећање, требало би замерити Заху што их, уз Хрвате, није бар поменуо, а не осуђивати Гарашанина што такве несмислености није унео у *Начертаније* и због тога му још приписивати великосрпска, а противјугословенска схватања. Каснији догађаји у вези с Границом, пре свега они из шездесетих година, у којима је Гарашанин имао најзначајнију улогу, потврдили су исправност његовог поступка изостављања одељка о „милитарској граници” из *Заховог Плана*. Наиме, догађаји су показали да је међу Хрватима и на подручју Крајине и у провинцијалу било оних, истина ретких, официра и цивила који су се ставили на располагање Србији у њеној ослободилачкој и ујединитељској акцији, али је таквих било неупоредиво више међу Србима, јер код њих је, супротно Заховој тврдњи, „патриотически дух” био развијенији него код Хрвата.

На крају овог разматрања, иако је оно по важности могло доћи и на сам почетак, нужно је указати на то ко је, по Заховом *Одношенију Србије према Хорвајској*, Влади Кнежевине понуђен за политичког партнера и шта је уопште тим текстом Србији понуђено, а шта је од ње тражено.

У *Одношенију* се Влади Кнежевине нуди „споразумљење са најважнијим хорватским патриотама”, тј. с Људевитом Гајем и његовим присталицама. То је без сумње занимљив политички партнер, до којег је Гарашанину и те како стало, о чему сведоче многи документи, али партнер који, осим снажног патриотског одушевљења, не увек и у свему јасно одређеног, и јаке интелектуалне моћи, није располагао другим снагама које су Србији у њеним ослободилачким намерама биле неопходне.

Осим тога, „споразумљење са најважнијим хорватским патриотама” крајње је неодређено и у суштини своди се на неколицину људи без било којих других, осим личних моралних обавеза. Стога се намеће питање: да ли се може разложно пребацити једном политичару, који је, супротно групи „хрватских патриота”, за све своје поступке одговоран и народу и влади и суверену, што није прихватио понуђени споразум, што се није упустио у неизвесну политичку игру са свим опасностима које је она у себи крила.

У *Одношенију* је отворено наговештена могућност војног сукоба Срба и Хрвата „противу Беча и Цариграда”, што би, само по себи, било довољно да Гарашанин, без обзира на своја српска и југословенска опредељења, изостави читав Захов одељак о Хрватској, јер истовремени сукоб с два царства значао би уништавање Србије.

У науци је већ уочено да поглавље *Одношеније Србије према Хорвајској* одудара од осталих делова *Плана*, да оно више личи на политички извештај него на програм. Како је Гарашанин желео да створи реалан политички програм, што му одељком о Хрватској није понуђено, по логици ствари морао га је изоставити. Поред осталог, изоставио га је и зато што, осим голих фраза, празних обећања, похвала Гају и „патриотическом духу Хорвата”, дакле осим вербалне подршке *Одношеније* није нудило ништа, а наметало је Србији одређене обавезе моралне и материјалне природе. Што је још важније, *Одношеније* је уплitalо Србију у унутрашње односе Ау-

стрије, што је за полуслободну Кнежевину, у случају неке издаје, на коју се морало рачунати, могло бити погубно.

Сама чињеница што је Гарашанин из *Начертанија* испустио одељак о Хрватској, а сву пажњу посветио пределима под турском влашћу, никако не може да послужи као доказ да је био против уједињења с Јужним Словенима из Аустрије и да се заузимао само за остварење великосрпских идеја. У том погледу у потпуности смо сагласни с мишљењем познатог чешког историчара Вацлава Жачека, најбољег познаваоца политичког рада Фрање Заха, који је написао да се у *Начертанију* „нису појавили опсежни дијелови Заховог излагања о односима између Србије и Хрватске, јер су садржавали сувише далекосежне планове за чију реализацију тадашња Србија, према Гарашаниновом мишљењу, није имала доста снаге. Покушавати нешто таково није одговарало намјерама тако реалистичког политичара, какав је био Гарашанин. Он је свој политички интерес усмјерио на Славене у Турској, у првом реду на Србе који су живјели изван Кнежевине Србије под директном владом Турака, што се у првом реду односило на Србе у Босни и Херцеговини, којима је Гарашанин посветио свој велики интерес...”

У овом тумачењу В. Жачека налазимо и објашњење због чега је Гарашанин изоставио из Заховог *Плана* изразе „Јужни Славени”, „јужно-славенски” и „јужнославенска држава” и замењивао их речима: Србин, српски, Србија и Српско царство. Реално оцењујући снаге Србије, затим оних на чију је помоћ рачунао у ослободилачкој акцији, а имајући у виду и Србији не много наклоњено држање великих сила у решавању Источног питања, Гарашанин није одустао од уједињења с Јужним Словенима из Аустрије. Он је сматрао да се уједињење мора обавити у етапама, па је прву јасно означио у *Начертанију*, а другу је изоставио не зато што није желео њено остварење, већ стога што ју је препустио будућим генерацијама.

На основу свега што је речено, нужно је нагласити да објективна упоредна анализа Заховог *Плана* и *Начертанија* не омогућава закључак да је Гарашанин мењао и изостављао делове Заховог текста зато што је био противник југословенске, а присталица великосрпске политике. Против таквог закључка убедљиво говори целокупна Гарашанинова политика, а посебно његов однос према Хрватима и појединим њиховим представницима. Уосталом, зашто би српски државник, да је био против уједињења Јужних Словена, године 1843/44. прихватио Захов *План славенске њолијшике* Србије као основ *Начертанија* кад је, без сумње, добро знао каквих је уверења његов сарадник, који је усред Београда, пред очима Гарашанина успостављао блиске односе с најповерљивијим људима Људевита Гаја и уз њихову помоћ састављао политички програм Србије. Зашто би Гарашанин, да је био противник југословенске, а присталица великосрпске политике, године 1867, кад је успостављена сарадња с Народном странком бискупа Штросмајера, израду тог програма поверио Хрвату југословенског опредељења Антонију Орешковићу, а не неком присталици ускосрпских и великосрпских схватања?

Наше је мишљење да се на то питање не може дати други одговор, осим да је реч о континуитету дубоко укореееног политичког схватања. Другим речима, Гарашанин је једнако био уверен 1844. као и 1867. године да се без сарадње и слоге, не само са Хрватима већ и с осталим Јужним Словенима, не може остварити ослобођење и уједињење ни Срба, ни осталих Јужних Словена. Средства за вођење ослободилачке акције, време и начин када и како ће она бити изведена препуштао је, сасвим природно, надлежности српске владе, која је имала да руководи свим пословима.

Ако је све ово како смо приказали тачно, а уверени смо да јесте, опет се поставља питање како је могуће да у расправама о Гарашанину и његовом *Начерџанију* има оцена које су антиподне. Док једни тврде, како смо већ рекли, да је у том спису дошла до изражаја јужнословенска, или југословенска идеја, други упорно доказују да је реч о превасходно српској и великосрпској идеји. При томе је занимљиво да су сви предратни историчари (1918-1941), и страни и домаћи, једнако Хрвати као и Срби, осим у једном случају, инсистирали на *Начерџанију* као спису југословенског карактера.

Заокрет у ставовима догодио се у послератној историографији. Истина, још у време рата у НДХ појавила се једна књига о чијој научној вредности је бесмислено говорити, али није неважно поменути да је у њој Гарашанин оцењен као великосрпски политичар, а *Начерџаније* као великосрпски програм. Колико су у предратној литератури преовлађивале оцене о *Начерџанију* као југословенском програму, толико у послератној преовлађује оцена о великосрпској политици Илије Гарашанина.

Кад о једном тако значајном спису као што је *Начерџаније*, и о једном од најистакнутијих српских државника какав је био Гарашанин постоје тако супротна мишљења, очигледно је да није реч о судовима заснованим на научном уверењу. Ако су предратни историчари своје оцене усклађивали с дневнополитичким интегрално југословенским погледима, сигурно је и то да су послератни писци историје, у складу с новим политичким смеровима, који су подразумевали и жестоки обрачун с целокупном „великосрпском грађанском политиком”, пишући о Гарашанину и *Начерџанију* нашли погодне теме за исказивање своје класне и политичке „правоверности”. Докле је ишла та „правоверност”, лепо илуструје чињеница да је Гарашанин до те мере био проказан као идеолог „великосрпске политике” да у главном граду Србије није заслужио ни толико да једно сокаче понесе његово име.

Порицање југословенског карактера Гарашанинове политике, посебно оне која се тичала Хрвата, како из времена *Начерџанија*, тако и из шездесетих година XIX века, имало је, као што и данас има, добро срачунат политички смисао. Нимало није случајно што је уместо признања југословенског карактера Гарашанинова политика добила жиг ускосрпске или великосрпске политике. Корени таквог жигосања су дубоки и допиру до Гарашаниновог времена. Како је он чинио много тога што је било у непосредном сукобу с државним интересима Аустрије, а ова је то будно пратила и нерет-

ко из поузданих извора сазнавала, она је предузимала све могуће мере да осујети Гарашанинове политичке и државне планове. Свака накана српске владе која се косила с интересима Аустрије, једнако у Босни, Далмацији, Хрватској, као и у Јужној Угарској, жигосана је као великосрпско настојање. Такво жигосање претворило се у вид успешне борбе против свих настојања Србије у њеној ослободилачкој и ујединитељској акцији. Ширећи баук великосрпских тежњи, Аустрија је у границама своје државе, али и у Отоманском царству на Балкану мобилисала све који су из разноразних разлога зазирали од Србије, њеног територијалног проширења и њене предводничке ујединитељске улоге. Таква политика наишла је на посебно плодно тло у хрватским круговима који су желели да се Хрватска нађе на челу ослободилачке и ујединитељске акције Јужних Словена и да Босна и Херцеговина у оквирима Аустрије постану саставни делови Троједне краљевине. Због таквих жеља и намера, и поменути политички кругови Хрватске придружили су се противсрпској и противјугословенској пропаганди Аустрије. Са своје стране они су сваку акцију Србије, у којој су видели конкуренцију сопственим плановима и циљевима, жигосали као великосрпске претензије. Оцене о Гарашаниновој политици као ускосрпској и великосрпској не могу се посматрати изван ових политичких оквира, утолико више што политички чиниоци о којима је реч спадају у феномене дугог трајања, који досежу и до наших дана, па у много чему, најалост, утичу и на наша схватања и наше судове.

Како је све што је Гарашанин чинио и предузимао добијало жиг великосрпства, његове југословенске тежње су порицане. Прави смисао тог порицања био је, а и данас је такав да се створи представа о томе да ниједан српски државник и политичар није био и да не може бити одан југословенској идеји, да се не може залагати за искрено и равноправно уједињење, већ да је у својој души, у свом бићу саткан тако да буде себичан великосрбин, да му није довољно оно чиме располаже његов народ, већ да мора да посеже за туђим. Док су српски политичари и државници, међу којима је Гарашанин најкарактеристичнији пример, као по неком правилу подвргавани хиперкритичним оценама, и то не само хрватских већ и неких српских историчара, публициста и политичара, дотле су протагонисти југословенства међу Хрватима добијали само похвале. Штавише, ако се неко и усудио да изрекне неку замерку на рачун њихових политичких идеја и практичне политичке делатности, жестоко је нападан као да је оскрнавио светиње, као да није реч о људима с многим врлинама, али и манама. Тај двоструки критериј оцењивања, један за српске, а други за хрватске политичаре, један хиперкритичан, а други глорификаторски, систематски је изграђивао и усађивао уверење да Срби у својој прошлости нису имали ни приближно такве и толико одане личности југословенској идеји колико Хрвати. Тако наметнуто уверење о прошлости сутерисало је закључке и о садашњости, уливало је осећање кривице, комплексе мање вредности и мањих заслуга.

Рукопис *Начертанија* није сачуван у оригиналу, већ у два преписа на српском, једном на немачком и једном на мађарском језику. Превод на немачки настао је 1883, када је за *Начертаније* сазнала аустроугарска влада. Зна се да је оригинал *Начертанија* био написан руком И. Гарашанина на плавкастој хартији, и то на пола ступца. Нема доказа да су водећи српски политичари XIX века, осим најужег круга уставобранитеља, каснијег кнеза Михаила Обреновића и Гарашаниновог сина Милутина, знали за *Начертаније* и да су се у практичној политици њиме руководили. Српска јавност сазнала је за тај програмски спис тек 1888. године из књиге *Поменик знаменитијих људи у српској народа новијеј доба* Милана Ђ. Милићевића.

Прво потпуно издање *Начертанија*, под називом *Програм сјољне јолићке Илије Гарашанина на концу 1844. године*, објавио је 1906. године у часопису *Дело* Миленко Вукићевић. После њега учинио је то у Споменику СКА 1939. године Драгослав Страњаковић. Од тада до данас *Начертаније* је штампано у више наврата. Четири пута су га објавили Срби, исто толико пута Хрвати и једанпут Мађари. Иако постоји немачки превод, на том језику Гарашанинов спис није штампан, али је публикован на мађарском и француском језику. Најпотпунија издања, с уводним студијама и коментарима, јесу она која је приредио Драгослав Страњаковић а у новије време Радош Љушић.*

***Објављено као предговор за посебно издање *Начертанија*, Јагодина 2003, стр. 5–29.**

УТВАРЕ О ВЕЛИКОЈ СРБИЈИ У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС*

Питања да ли је и, ако јесте, када је било планова о стварању Велике Србије, ко их је стварао и у којим околностима су они настајали, легитимне су научне теме. Упркос томе, све до наших дана о њима су говорили домаћи и страни политичари, а научници су о томе ћутали, или су се тек узгред, ту и тамо бојажљиво оглашавали. Била је то једна од оних, условно названих, осетљивих тема, на које је политика имала монопол. За науку она је била табуисана. Због тога што су о питању Велике Србије судове изрицали само политичари, а историописци су под моћним притиском властодржаца били присиљени да прихватају оцене политичара, проблем тзв. Велике Србије до наших дана није добио научна разјашњења.

Уз то што је питање тзв. Велике Србије легитимна научна тема, она је већ одавно, од средине XIX века, али и данас, нагласио бих, поготово данас, прворазредно политичко питање. То питање актуелизовао је суд у Хагу, који са својим назови експертима на све могуће начине, најчешће безочно и безобзирно, не водећи рачуна о научном методу и научно провереним чињеницама, кривотвори српску прошлост да би доказао да су Срби од најстаријих дана, још од средњег века, били хегемонисти, да су водили ратове ради стварања велике и етнички чисте државе, па да су и у протеклој кризи, приликом распада Југославије, тежили истим циљевима и да су, сходно томе, они главни кривци за сва зла која су се десила на овим нашим балканским просторима.

Замашну хипотеку за многе оптужбе које су се тицале наводних великосрпских планова и циљева имају Коминтерна, комунисти Југославије и Србије. Они су прихватили, новим дневнополитичким потребама прилагодили и усавршили систем оптужби на рачун Срба и Србије које је у своје време, ради одбране сопствених државних интереса и империјалних тежњи, развила Аустроугарска и ширила их на све стране уз помоћ својих присталица, пре свега оних из Загреба.

Многе генерације у нашој земљи, али и у иностранству, интелектуално су стасавале у условима непрестаног клеветања Срба за великосрпске

* Прочитано у САНУ 9. XII 2003. приликом представљања књиге *Велика Србија – истине, заблуде, злоупотребе*.

тежње, хегемонистичке амбиције, рушилачке пориве и реметилачке намере. Зато што се тим, ничим доказаним, оптужбама, изрицаним од највиших до најнижих представника власти, нико није супротстављао, јер у тоталитарном систему за озбиљније супротстављање није било објективних могућности, обеде на рачун Срба и Србије дубоко су се усекле у свест људи. Оне су нарочито код мање обавештених и недовољно учених, а партијско-политички подобних и оданих прихватане као неоспорне чињенице, утолико пре што су их антисрпским клеветам засипали са свих страна и на све могуће начине: посредством политичких трибина, средстава информисања, школских уџбеника, памфлетских списа, квазинаучних скупова и другим начинима. Због помућене свести нимало није случајно што се и данас јављају некадашњи партијско-политички апартчици, или њихова духовна чеда, који без довољно знања и образовања, попут вергла, верглају одраније добро познате мелодије о „Великој Србији” и великосрпским тежњама. Само тако може се објаснити појава оних приземних текстова који су се појавили у Политици, Хелсиншким свескама и подгоричкој Побоједи поводом међународног научног скупа „Велика Србија – истине, заблуде, злоупотребе”.

Интелектуални маргиналци, слуге ранијег једнопартијског система Јосипа Броза, данас су ти чланкописци поменутих новина нашли нове господаре у Хашком суду и онима који стоје иза те установе. Њима, и не само њима, засметала је и сама помисао на тражење научно проверених одговора о томе кад је било идеја о стварању велике Србије, какве су, које су и чије су те идеје биле, а које су заблуде и злоупотребе које се тичу тих питања. У име само њима схватљивих демократских права и научних слобода, чак ни САНУ као највиша научна установа ове земље није смела да се упусти у испитивање једне научно легитимне теме, о којој су, како они догматски резонују, највиши партијско-политички форуми једном за свагда изrekli оцене, које су, како они умишљају, непомерљиве и непоречиве, утолико пре што је с таквим оценама у свему сагласан и Хашки суд са својим експертима.

Сада, када се појавио зборник радова с научног скупа „Велика Србија – истине, заблуде, злоупотребе”, сасвим је природно да он може бити критикован и хваљен. Било је неморално критиковати саму идеју о одржавању симпозијума с означеном темом без увида у садржај приложених реферата. Но, и то је, како би рекли Латини, *signum temporis* у којем живимо и радимо.

Зборник има укупно тридесет реферата. Поред две поздравне речи на почетку зборника, на крају је Поговор. После Поговора следе 24 карте о великодржавним пројектима Србије и суседних земаља и Реч спонзора ове едиције, госпође Радмиле Милентијевић.

Тема „Велика Србија – истине, заблуде, злоупотребе” у овом зборнику проучена је са становишта више научних дисциплина: историје, историје уметности, социологије, економије, психологије, права, филозофије и политикологије. Писци чији радови су уврштени у ову књигу одговорили су на многа значајна питања како раније, тако и најновије историје. Добијени су

научно засновани одговори на то када почињу оптужбе о Великој Србији, ко их, када, зашто и како шири. Указано је на то како су најпре у Аустро-угарској, а затим у социјалистичкој самоуправној Југославији сви захтеви Срба за националну равноправност, свака одбрана српске националне културе, сви захтеви за поштовање националне посебности Срба у Хрватској и њихово право на сопствено писмо и духовне традиције, свака критика словеначке и хрватске хегемоније и експлоатације српске привреде – сировина и енергије, од вођства Савеза комуниста Југославије и република, уз пуну сагласност Савеза комуниста Србије, проглашавани српским и великосрпским национализмом. Многа питања која се тичу тзв. Велике Србије овим радовима су покренута или дотакнута, али нису до краја решена, и то не зато што су одговори намерно ускраћени, већ зато што су за њих потребна додатна истраживања. Кад је реч о додатним истраживањима, дужан сам да нагласим да се радовима овог зборника, без обзира на њихову већу или мању вредност, питање тзв. Велике Србије никако не може сматрати апсолвираним. У науци, добро је то познато, нема дефинитивних резултата на чије истраживање се може ставити тачка. То, разуме се, важи и за тему која је предмет овог зборника.

Намера организатора скупа, који је уродио овом књигом, и није била да монографски, до краја, са свих могућих становишта реши сва питања која се тичу тзв. Велике Србије. Скупом и зборником желели смо и желимо да једно значајно научно и националнополитичко питање извучемо из моћног загрљаја политике. Желели смо и желимо да покажемо да су и о овом питању, као и о многим другим оцене политике у дубоком раскораку с науком, да наука због тога не може и не сме да ћути, да је дужна да дигне глас и да се супротстави безобзирној и бескрупулозној политици и истим таквим политичарима, били они домаћи, били страни. Зборником радова тема о „Великој Србији” добро је начета, темељи пута којим треба ићи у даља истраживања су постављени, па стога нема разлога за сумњу да научници разних научних дисциплина, који имају шта да кажу о „Великој Србији”, неће одолети изазову, пре свега из научних, али и националних и државних разлога и потреба.

Настао превасходно из научних побуда, из жеље да се што више и што боље спознају чињенице и околности које се тичу свих могућих питања повезаних са садржајем појма Велика Србија, овај зборник није у служби апологије било које српске политике. То желим да нагласим зато што су у часу када је одржан научни скуп о „Великој Србији” неки бивши коминтерновци и комунистички интернационалисти а данашњи глобалисти и гласноговорници Хашког трибунала јавно оптужили САНУ и организаторе скупа да желе да бране великосрпску политику, да поричу њено постојање, да не признају истину и да сеју зло. На достојанствен и господствен начин, примерен овој кући, њеној историји и традицији, поменуте тужибабе овим зборником добиле су одговоре на све инсинуације.

Читаоцима и корисницима књиге „Велика Србија” желим да скренем пажњу на збирку карата која се налази на последњим страницама зборника. Задатак приложених карата је да на илустративан начин обавесте читаоца у ком контексту времена и догађаја су се јављале великосрпске тежње и колико су оне у корелацији с геоманијом неких суседних земаља, посебно с Хрватском, Албанијом и Бугарском. Ко о овим чињеницама не води рачуна, ко њих не познаје и ко их свесно занемарује, не би смео да изговори ниједно слово о „Великој Србији” и великосрпским хегемонистичким плановима и циљевима. Нажалост, баш то се најчешће догађа. Прашина се увек диже против Велике Србије, а прећуткују се и потцењују хрватске, албанске и друге мегаидеје, иако оне, зато што је реч о суседству, једна на другу делују по принципу спојених судова.

Говорећи о овој књизи, не умишљам да је она савршена, да није могла бити боља и да нема и неких пропуста. Међутим, оваква каква је она представља стваран израз стања наше историографије, наше друштвене, националне и политичке свести. И до овакве књиге, с многим врлинама и ситнијим омашкама, није било једноставно и лако доћи. Надлежна министарства „мудро” су се дистанцирала и од научног скупа и од штампања зборника. Та чињеница довољно говори о њима, њиховим челницима и дораслости послу који им је поверен.

Оно што нису урадили надлежна министарства и њихови министри, урадили су господин Мирослав Мишковић, председник Компаније „Делта” и госпођа Радмила Милентијевић, професор из САД. Први је подмирио трошкове скупа а друга је финансирала штампање зборника. У име Организационог одбора скупа и Редакционог одбора ове књиге срдечно им захваљујем за спонзорство. Дужан сам да захвалим и Српској књижевној задрузи, која је издала ову књигу у серији Посебна издања, као и штампарији „Чигоја”, која је књигу штампала.*

* Објављено у Књижевним новинама 1-31. децембра 2003.

ИСТОРИОГРАФИЈА У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ

Поводом књиге Williama Brooksа Tomljanovichа, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – „Dom i svijet”, Zagreb 2001.

У издању Хрватске академије знаности и умјетности и издавачке куће „Дом и свијет” појавила се у Загребу 2001. године књига Вилијама Томљановића о бискупу Штросмајеру. Томљановић је Американац хрватског порекла. Књига је заправо његова докторска дисертација, коју је одбранио 1997. године, а ментор му је био проф. Иво Банац. На енглеском књига је штампана 1998. у издању Јелског универзитета. Рецензенти хрватског издања су проф. Никша Станчић и академик Фрањо Шањек. Уредник „Библиотеке повјесница” је академик Ходимир Сиротковић. Сва ова имена наводимо зато што књига има бројних и разноврсних пропуста за које није одговоран само аутор.

Књига има укупно једанаест поглавља. У првом је дат осврт на литературу о Штросмајеру, у другом је реч о бискупу у младости и о његовом интелектуалном стасавању. Треће поглавље односи се на политичке погледе бискупа на почетку уставног живота у Хрватској после слома Бахова апсолутизма. Четврто поглавље захвата време тзв. Шмерлинговог провизорија (1861–1865) и бискупове борбе против централизма. Пето поглавље тиче се политичких збивања после пада Шмерлинга до Аустро-угарске нагодбе 1867. Шесто је посвећено питању Штросмајеровог односа са Србијом, а седмо настанку Хрватско-угарске нагодбе, постнагодбеном периоду, ревизији Нагодбе и бискуповом повлачењу из политике. У осмом поглављу аутор расправља о ставу Штросмајера према унији источне и западне цркве, а у деветом о оснивању Југославенске академије и Загребачког свеучилишта, о бризи бискупа за Завод светог Јеронима и о унапређењу семеништа. Десето поглавље посвећено је Првом ватиканском концилу, а једанаесто је ауторов закључак који носи наслов *Хрватски националист и Еуројејац*.

Књига има краћи резиме на енглеском, попис скраћеница, списак коришћене литературе, регистар личности и белешку о аутору.

Извори о бискупу Штросмајеру, његовој световној и духовној политици веома су богати, разноврсни и расути широм Европе. Томљановић је

учинио пропуст што читаоце није обавестио о природи тих извора, њиховој вредности, архивима и библиотекама у којима се они налазе. Он је дао критички осврт на литературу, а на изворе је заборавио. Није се осврнуо чак ни на оне које је користио. Као да је хтео да остави читаоца у уверењу да је савесно прегледао све постојеће списе о Штросмајеру. Међутим, он је искористио само један, неупоредиво мањи део од онога што постоји. Прегледао је бискупову кореспонденцију која се налази у Хрватској академији знаности и умјетности. У богатој збирци Националне и Свеучилишне библиотеке у Загребу, у којој се чувају преписке многих хрватских јавних личности с којима је Штросмајер био у додиру, аутор је завирио само у неке од њих. У Архиву Хрватске у Загребу само делимично је искористио документа Хрватске дворске канцеларије, а фонд Хрватског намесничког већа, у којем је, као и у Дворској канцеларији, могао наћи и акта која је писао Штросмајер и списе у којима је реч о њему, није дотакао. У Кућном, дворском и државном архиву у Бечу Томљановић је прегледао неколико серија, а могао је и много више. У Ратном архиву у Бечу уопште није радио, а о бискупу је могао наћи драгоцене списе у фондовима *Militär Kanzlei des Kaisers und Königs* и *Central Kanzlei des k. k. Kriegsministerium*. За похвалу је то што је нашао за потребно да проучи Надбискупски архив у Бечу, *Augustineum*. Ако није имао могућности да ради и у неким другим архивима, као што су Ватикански, Мађарски земаљски архив у Будимпешти и Архив Министарства спољних послова у Бону, у којима се налазе свежњеви докумената о Штросмајеру, морао је то бар констатовати.

Како се с пуно разлога Томљановић није ограничио само на Штросмајерову личност већ је желео да га ситуира у време у којем је живео и да га доведе у везу са збивањима у којима је учествовао, изворна подлога је нужно морала бити проширена. Међутим, Томљановић је архивска истраживања сузио а објављене изворе и релевантну литературу о бискупу користио је селективно, али селекцију није вршио по научном значају, већ по политичким симпатијама и антипатијама, по критеријима хрватске националпатриотске подобности и неподобности. Уз то, он је показао да није научно одговоран и озбиљан, што ћемо многим конкретним примерима у овом осврту на његову књигу и доказати. Пре но што то учинимо, морамо нагласити да је занемарио читаве збирке објављених Штросмајерових писама, које су морале бити прегледане и проучене. Тако је, примера ради, пропустио да погледа *Štrossmayerovo dopisivanje sa srijemskim velikim županom g. 1865*, које је за штампу приредио и 1935. године у Ђакову објавио Андрија Спилетак. Није искористио прилог Луке Ђаковића, објављен у Годишњаку Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XVI, 1965, под насловом *Из кореспонденције Штросмајер–Штаглер 1891–1900*. године, Сарајево 1967. Чак ни у попису коришћених извора и литературе не налази се *Korespondencija Kuhač–Štrossmayer*, коју је за штампу приредила Дубравка Франковић, а објавила је у *Radu* 377, Загреб 1978 (195–275). Он не зна

да је штампано више писама Из преписке митрополита Михаила и Штросмајера (Богословље, год. XXX [XLIV], св. 1 и 2, Београд 1986, 145–152), да је Лујо Војиновић још 1934. у *Novom dobu*, бр. 77, које је излазило у Сплиту, штампао *Četiri Strossmayerova pisma*. Иако се у књизи бави питањем односа српске владе и Штросмајера, није нашао за потребно да погледа за ту тему занимљиво *Једно нејознајно писмо бискупа Ј. Ј. Штросмајера у збирци архивалија Историјског музеја Србије*, које је за штампу приредио Ђорђе М. Митровић и објавио га у Зборнику Историјског музеја Србије, бр. 10, Београд 1973. Далеко би нас одвело да проширујемо овај списак објављених, а неискоришћених Штросмајерових писама, којих има много, а аутор се није потрудио да их проучи.

Иако је читаво осмо поглавље своје књиге посветио унији између источне и западне цркве, Томљановић није искористио Штросмајерову *Korizmetni okružnici (encyclisu)* за godinu 1882, која се односи на сједињење „цркве источне са западном”, а објављена је у Ђакову 1882. године (стр. 1–122).

Томљановић је потпуно занемарио наративне изворе у којима је могао пронаћи драгоцене податке о бискупу и његовој политици. Он није нашао за потребно да прегледа *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875* (Београд 1976), који је узорно за штампу приредио Андрија Раденић. Није прочитао *Сјомени мојега живога* Ватрослава Јагића, *Zapiske* Исидора Кршњавија, *Живога гра Јована Субошића* и друге мемоарске списе.

Литература о Штросмајеру веома је богата и њу, без сумње, није лако савладати. Међутим, Томљановић се није много ни потрудио да је савлада. Он ју је, како смо већ рекли, користио селективно и насумице. Бројне наслове, који су се морали наћи у његовој књизи, он је без објашњења запоставио. Тако није поменуо књигу *Miskatović i Strossmayer ili pravda božja ovdje na zemlji*, коју је написао Карло Јосип Фучко (Загреб 1892, 1–198). Игнорисао је књигу Димитрија Руварца, *Дрохбеџки, Штросмајер и Анђелић и некадашњи и данашњи Срби* (Земун 1893, 1–96). Иако су у најнепосреднијој вези с његовом темом, Томљановић није искористио расправе Марка Калођера, *Biskup Strossmayer i Hrvatska Starokatolička Crkva* (Загреб, с. д., 1–14), др Андрије Спилетка, *Je li biskup Strossmayer bio liberalan katolik i pobornik pokreta za osnivanje narodne crkve?* (Bogoslovska smotra, бр. 3/1931, Загреб, 1–26), *Strossmayer o slobodnim zidarima* (Bogoslovska smotra, бр. 3/1932, Загреб, 195–324), др Анте Алфировића, *Starokatolici i Strossmayer* (Загреб 1924, посебно издање, 1–16), Растислава Дрљића, *Biskup Strossmayer i bosanski muslimani (Napretkova knjiga)*, Сарајево 1943) и Милана Прелога, *Strossmayer i Rački o Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina* (Šišićev zbornik, Загреб 1929). Томљановић не зна да је немачки историчар Мартин Целер објавио расправу под насловом *Активност Ј. Ј. Штросмајера у вези са источном кризом* (Прилози Института за историју у Сарајеву, бр. 11–12, Сарајево 1975–1976, 63–78), нити да је В. Крестић штампао чланак *Југословенска политика Јосипа Јурја Штросмајера* (у књизи *Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини XIX*

века, Београд 1988, 119–151). Како је многе странице своје књиге посветио односима Штросмајера са Србијом, никако није смео заобићи студију Љубомира Дурковића Јакшића, *Србија и Вајшкан 1804–1918* (Краљево-Крагујевац 1990, 567).

Наведени наслови, који су у најнепосреднијој вези с темом Томљановићеве књиге, само су делови једног обиља који су морали бити проучени. Како то није учињено, о научној сериозности аутора и његовог дела не може бити говора. Идући редом, од странице до странице, ми ћемо то покушати и да докажемо, при чему се на пропустима сличне природе нећемо задржавати.

У критичком осврту на литературу о Штросмајеру Томљановић је поткачио и Слободана Јовановића. Занимљиво је да је то учинио само поводом Јовановићевог новинског чланка штампаног у Обзору 7. XI 1926, а не и поводом опширнијих и садржајнијих Јовановићевих текстова који су се појавили неколико година касније. То су чланци који су настали после појаве прве књиге *Коресионденција Рачки-Штросмајер*, коју је приредио Шишић, и после Јовановићевог предавања под насловом *Фрањо Рачки и југословенска мисао*, које је одржао у Загребу 2. јуна 1929. поводом стогодишњице рођења Фрање Рачког. Очигледно је да Томљановић те радове не познаје, што, наравно, не иде у прилог оцени о његовој научној обавештености. (О томе види: В. Крестић, *Слободан Јовановић о Хрвајшима и српско-хрвајским односима*, у књизи *Знаменији Срби о Хрвајшима*, Нови Сад 1999, 185–196).

Критичан према историчарима који су глорификовали бискупово југословенство, Томљановић је пун комплимената за писце који су откривали бискупове спорове и сукобе „са Србијанцима”. Историчар Томљановић труди се да старе спорове између Хрвата и Срба актуелизује, да покаже да се са Србима никад ништа добро није могло урадити, да они нису партнери достојни пажње и поштовања. У том погледу Томљановић не наступа као трезвени историчар, већ као острашћени и ирационални политикантски навијач.

У критички интонираном оповргавању онога што је Фердо Шишић писао о Штросмајеру као о корифеју југословенства, у чему заиста има неоснованог претеривања, В. Томљановић прелази у хиперкритицизам, па доводи у сумњу и оно што је данас недвосмислено и необоривим подацима доказано, а Шишић је само луцидно наслуђивао. Томљановић одбацује сваку умешаност бискупа Штросмајера „у завјеру са српском владом”. Он не зна, а морао би да зна, јер извори о томе су објављени, да је Штросмајер и те како био умешан у „завјеру са српском владом”. Шишић је заиста о Штросмајеру као Југословену писао с многим хвалоспевима, што треба јавно рећи, ставити у контекст оног времена и ондашње политике, па тиме објаснити и његове побуде. Међутим, Томљановићево оповргавање сваке везе бискупа Штросмајера са српском владом кнеза Михаила и Илије Гарашанина нема баш никакве везе с науком и научно провереним чињеницама. Ако је Шишићево глорификовање бискуповог југословенства лице једне политике,

Томљановићево порицање сваке ближе везе Штросмајера са Србијом је њено наличје. Колико је по науку некорисно прво, толико је по њу штетно и неприхватљиво друго.

У приказу литературе о Штросмајеру Томљановић уопште није на ни-воу објективног научника. Некада је то због тога што је површан, што није све ваљано прочитао и разумео, некада зато што није лишен емоција, што своја тумачења зачињава актуелним национално-политичким погледима. Тако, он каже да „у вријеме друге Југославије повјесничари углавном нису Штросмајера сматрали поборником југославенства”. Ту тврдњу он ничим не доказује и не поткрепљује не зато што то није желео, већ зато што то није могао, јер стварност је другачија, баш супротна од онога што је он написао.

У наставку ове недоказане и нетачне тврдње Томљановић је написао: „Србијански повјесничар Василије Крестић, међутим, имао је посве супротно тумачење. Занимљиво је да он, попут Спилетка, и осталих, држи како је Штросмајер био ’добар Хрват’ а не ’Југославен’, иако је према Крестићеву мишљењу то био недостатак а не одлика.”

У овој реченици Томљановић је исказао две неистине. Прва је да сам „србијански повјесничар”, а друга да је за мене то што је Штросмајер био „’добар Хрват’ а не ’Југославен’” „недостатак а не одлика”. У сваком случају, ја нисам „србијански”, већ српски „повјесничар”, а то није исто, што би један амерички повјесничар хрватског подријетла морао да зна. Што се друге Томљановићеве тврдње тиче, она је чиста измишљотина. Нигде нисам изразио ни жалост, ни весеље, нити било какву критичку опаску на рачун Штросмајера зато што је био не само добар већ и велики Хрват, што је увек и свугде мислио само на своје Хрвате и на своју Хрватску. Нигде у својим текстовима о бискупу нисам дозволио да ме повуку емоције, да се удалим од докумената, да се препустим машти, како то чини Томљановић, па се неосновано, неозбиљно и неодговорно, непримерено научном методу, служи измишљотинама и подметањима. О Штросмајеру сам увек писао и пишем с пуно уважавања, али и без пардона када је реч о његовој политици. Никад ми није била жеља да га обезвредим, већ да га представим онаквим какав је био и како је заслужио. Такво моје писање наилазило је на оштре осуде партијско-политичког врха зато што је тај врх и те како неговао култ бискупа Штросмајера као југословенског идеолога. Под надзором политике и једине партије која је била на власти, историографија у време друге Југославије и да је хтела није могла, нити смела да разобличава нетачности које су се тичале југословенства Ј. Ј. Штросмајера. Томљановић то не зна, или неће да зна, па је зато погрешно закључио да историчари у то време „нису Штросмајера сматрали великим поборником југославенства”.

У намери да умањи вредност мог истраживања и тумачења Штросмајерових националнополитичких ставова, тежњи и циљева, без иједног доказа Томљановић тврди да сам у свом писању о бискупу углавном следио „примјер србијанских напада на Штросмајера тијekom бискупова живота”.

те да сам „на југославенство Хрвата гледао као на димну завјесу за програм стварања велике Хрватске”.

Оличење свег зла, по Томљановићу, долазило је и долази из Србије и од Србијанаца. Због тога он и овде, као и када ме сврстава у „србијанске повјесничаре”, каже да сам углавном следио „примјер србијанских напада на Штросмајера”. Да је мало више научне акрибије код овог аутора, лако би уочио да је у мом научном апарату најмање позива на србијанску штампу, изворе и литературу, а да је много више хрватских извора, српских из Хрватске, Славоније и Далмације и Срба с подручја Јужне Угарске. Због тога је његова констатација да сам „на југославенство Хрвата гледао као на димну завјесу за програм стварања велике Хрватске” чиста импровизација. Доказе о великохрватским тежњама и циљевима налазио сам највише у прворазредним изворима хрватског порекла. Ти извори су непорециви, али повјесничар Томљановић није спреман с њима да се суочи, па бежећи од њих и од историјске истине, тражи кривце тамо где их нема и где их не може пронаћи, осим у својој необузданој машти, која је увек била и увек ће бити у сукобу с научним методом струке којој се посветио.

Томљановић је написао да сам „у својој анализи полазио од прешутне дефиниције југославенства као србофобије...”. Тако нешто никад и нигде нисам написао и Томљановић покушава да као моје подметне своје оцене и своја мишљења. У свом научном раду никад нисам полазио од било каквих унапред одређених дефиниција, већ сам до закључака долазио пажљивом анализом релевантног архивског материјала. С Томљановићем је, очигледно, другачије. Он има априористичке ставове које потом покушава да докаже. Штросмајерово југословенство и југословенство његових хрватских истомишљеника нисам, као што сам већ рекао, оцењивао као србофобију, већ као покушај да се том политиком и идеологијом реши српско питање у Хрватској, Славонији и Далмацији, да се њима поништи Српство и што безболније, у једном процесу изврши похрваћивање. Надам се да ће Томљановић уочити да моја оцена о хрватском југословенству нема везе са србофобијом и његовим црно-белим гледањем на тај занимљив и деликатан проблем наше историје.

Томљановић је написао и то да сам „попут многих својих савременика [...] био оптерећен схваћањем да је за назаднога, у његовим очима типичног Хрвата, повјесно право нужно у завади с природним и лингвистичким правима”. Ово је један од многих примера како Томљановић, кад не уме и не може научно провереним чињеницама да одбрани своје, а оповргне туђе ставове, писање зачињава подметањем и оценама којима жели да укаже на тобожње нечасне намере „србијанских повјесничара”.

Убеђени србофоб, Томљановић своје оцене о Србима покушава да преусмери и да их прикаже као српске оцене о Хрватима. Оптерећен мржњом, њоме острашћен, губи рационалност кад пише о Србима, па се служи ординарним неистинама.

За бискупа Штросмајера нигде нисам написао да је назадан и да је његова назадноост типична за Хрвате! То је Томљановићева перфидна конструкција. Исто тако, нигде нисам написао да је „повјесно право нужно у завади с природним и лингвистичким правом”. Негде та права јесу и могу бити компатибилна, али у Хрватској то није случај. Томљановић то није у стању да уочи, али је зато спреман да се служи инсинуацијама политикантског карактера.

Томљановић ми је дао пролазну оцену што сам, пишући о Штросмајеру, „употријебио бројне изворе које су пријашњи повјесничари занемарили, а из њих се може врло много закључити”. Најзначајнији међу тим изворима је, по Томљановићу, *Штросмајерова њромеморија аустријском министриу вањских њослова Рехбергу* из 1860. године. Аутор је пропустио да напише да сам две Штросмајерове промеморије упућене грофу Рехбергу, једну од 10. XI а другу од 21. XII 1860, заједно с пропратним писмима објавио и у оригиналу на немачком и у преводу на српски језик (*Koncepcije Josipa Jurja Strossmayer-a o istočnom pitanju. Biskupova prepiska sa austrijskim ministrom – predsjednikom Rehbergom*, Istraživanja, 5, Нови Сад 1976, 347-426). Да би показао колико је велики и оригиналан истраживач, нигде се није позвао на те објављене изворе, већ их је на много места у књизи цитирао према сигнатурама које сам навео приликом објављивања поменутих докумената. Тај поступак довољно говори о писцу ове књиге и о његовом научном моралу.

Томљановић се није огрешио о научни морал само у наведеном случају. Сличних примера је много и њима нећемо замарати читаоца. Илустрације ради навешћемо још само једно његово слично огрешење. Чешки историчар Мирослав Шестак посветио је две студије односима Еугена Кватерника с Ј. В. Фричем (*Revoluční spolupráce E. Kvaterníka s J. V. Fričem v letech 1863-1864*, Praha 1965, и *Revoluční varianta řešení chorvatské a české otázky v politickém programu a vzájemné spolupráci E. Kvaterníka a J. V. Friče v 60. letech 19. století*, Sborník historický 19, Praha 1972). Уместо да се позвао на те узорне студије, у којима је искоришћена преписка између Кватерника и Фрича, Томљановић се, у жељи да покаже да је оригиналан, вредан и савестан истраживач, позвао на Архив Хрватске, на збирку микрофилмова из Чехословачке, где је „пронашао” писмо Е. Кватерника Ј. В. Фричу, које је још средином шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века цитирао Шестак.

Не улазећи у појединости, морамо рећи да је за оцену стања хрватске историографије занимљив закључак В. Томљановића који се тиче садржаја и смера критике неких хрватских историчара изречене на рачун мојих текстова о Штросмајеру у којима сам исказао сумњу у бискупово југословенство. Хрватски историчари (В. Цилига и Н. Станчић) нису се сагласили с мојом констатацијом да је бискуп био аустрофил и да није био Југословен. Због тога су се окомили на моје писање с намером да докажу да бискуп није био аустрофил, али да је био Југословен. О тим полемикама Томљановић је написао да су застареле убрзо по објављивању, „јер последије распада ју-

гословенске државе није било никаква разлога да итко брани 'југославенска' увјерења било које личности у хрватској или србијанској повјести". Даље је написао: „Данас би било тешко замислити да би хрватским повјесничарима сметале тврдње како је главна политичка струја у Хрватској шездесетих година 19. стољећа била закупљена, у првоме реду, територијалном цјеловитошћу Хрватске, како је истакнуо и Крестић у своме чланку 'Метел Ожеговић о територијалном јединству и политици Хрватске (1860-1868)'”

Судећи по овоме, јасан је методолошки приступ повјесничара Томљановића. По њему, задатак повјесничара и повијести није да траже, налазе и казују истину, већ да се подастиру дневнополитичким, националним и државним потребама. Ко се не уклопи у ту шему, ко је нарушава и ремети, мора да буде оспорен. Научно проверене чињенице, историјске истине и морал у оваквом методолошком приступу не играју баш никакву улогу, јер циљ којем се тежи оправдава сва примењена средства. Због овога што је речено, Томљановићева тумачења у књизи о којој пишемо подлежу сумњи и заслужују да буду критички осматрана. Кад је реч о Штросмајеру и оценама хрватских историчара о њему и његовој политици, оне данас, по Томљановићу, кад више нема Југославије и кад више није актуелна југословенска политика, кад је створена хрватска држава, не могу и не треба да буду улепшаване и кривотворене. Штросмајер као Југословен одиграо је своју улогу. Хрватска је њиме као корифејом југословенства и те како профитирала, чему су допринели и многи Срби, који у југословенском заносу, али и незнању и политичком слепилу нису били у стању да се суоче са чињеницама и сагледају све мутне игре које су се плеле око ђаковачког бискупа. Сад кад су све игре окончане, кад југословенска мимикрија више нема сврхе, Томљановић се одлучио да прикаже Штросмајера у сасвим другачијем светлу од својих хрватских колега повјесничара, да, попут Крестића, каже да је он увек био Хрват и само Хрват, а не Југословен. Томљановић то не чини само зато што је то истина већ и стога, и пре свега стога што бискуп Штросмајер тог новог лика веома одговара новом националном духу и савременим политичким тежњама Хрватске.

Поред интерпретација које су научно неутемељене и исполитизоване, у Томљановићевој књизи има бројних и разноврсних крупнијих и ситнијих пропуста. Илустрације ради на неке од њих скренућемо пажњу.

Иако Штросмајера и његову политику прати хронолошко-тематским редоследом, из непознатих побуда и без објашњења, али и без оправданих разлога, Томљановић је сасвим заобишао време Бахова апсолутизма.

Готово је невероватно да аутор који се упуштао у свакакве анализе политичких прилика и смерова после слома Бахова апсолутизма не зна да је Октобарска диплома из 1860, а не из 1861. године, како пише на 61. и 84. страни. С разлогом се може поставити питање како историчар који не зна елементарне чињенице, који не познаје хронологију догађаја, о њима може да расуђује?

Огњеслава Утјешеновића Острожинског аутор назива Утјешиновић. Писати о неком политичару, давати о њему судове, а не знати му право име доказ је позамашне површности и научне неодговорности.

Тешко се можемо сагласити с оценом В. Томљановића да је гроф Јулије Јанковић, крупни велепоседник, био индустријалац. Да ли уопште може бити речи о индустрији, индустријској производњи и индустријалцима где нема машина на парни погон? То су елементарне чињенице које би један повјесничар, не малих научних претензија, морао да зна.

Аустријски министар-председник Рајнер није био надбискуп, како га представља Томљановић, већ ерцхерцог! Истина, један Рајнер био је надбискуп, али је тај живео у XII веку.

Српски народно-црквени сабор није Конгрес и не може се тако означавати, јер конгрес има другачије карактеристике од сабора. Реч је о институцији која има своје име и презиме и своју историју. Томљановић о њој пише, а не зна јој ни име, ни презиме.

У кратком осврту на Унионистичку странку и на њене припаднике Томљановић се упиње да објасни њихову политику социјалном припадношћу, језиком и обичајима, али заборавља на бројне чиниоце економског значаја који су их тесно повезивали са сличним или истим социјалним круговима Угарске. Да је акрибичнији и коректнији но што се представио, о свему томе и многим другим питањима о којима расправља у својој студији могао је наћи доста материјала у нашој књизи *Хрватско-угарска нагодба 1868*. Међутим, његова одбојност према свему што је „србијанско” дошла је до изражаја и у коришћењу „србијанске” историографије.

За Максу Прицу, познатог политичара и уважаваног правника, аутор је написао да је био „српски заступник” на Сабору Хрватске 1861. године, што није тачно. Он је био Србин, али не српски заступник, већ заступник среза Јастребарског, што апсолутно није и не може бити исто.

Томљановић је написао и да су се „угарски представници” у Мађарском сабору чврсто држали идеала „да сви грађани Угарске, без обзира на њихов језик, у политичком смислу творе један народ, угарски народ, који је према историјском концепту угарске државе један и јединствен”. Очигледно је да Томљановић не зна да угарски народ не постоји. Постоје угарски народи. Мађарски политичари XIX века нису тежили стварању јединственог угарског, већ мађарског народа. Разлика између појма угарски и мађарски је огромна и кад то не уочава историчар који се бави проблемима који се тичу Аустроугарске у XIX веку, он открива у свом историјском знању и образовању огромне празнине. Кад је Томљановић написао да су се „угарски представници” у Парламенту залагали за стварање једног – угарског народа, то значи да су се за то залагали и румунски и словачки и хрватски и српски посланици, а зна се да они то нису чинили, већ да су се таквој политици мађарских саборских заступника и мађарских влада жестоко опирали.

Томљановићева објашњења која се тичу појма „југословенства” и расправа које су о њему вођене на Сабору Хрватске 1861. године, а односе се на представку патријарха Јосифа Рајачића поводом исказа Ивана Кукуљевића да у Војној крајини живе само Хрвати, и поводом полемика о називу службеног језика у Хрватској, више су него наивна, навијачка, цинична и неморална. Он је написао да се Кукуљевић, попут мађарских политичара који су радили на стварању јединственог мађарског народа, позвао на установу „политичког народа”. Том установом, а помоћу југословенског имена, хрватски политичари настојали су на хрватској државној територији да од Срба и Хрвата створе јединствен хрватски народ. Другим речима, помоћу југословенског имена и „политичког народа” Србе је требало претворити у Хрвате. На тако нешто као зрела, свесна и сасвим оформљена нација Срби нису хтели да пристану. Напротив, они су се свим видовима хрватизације одлучно супротстављали и због тога су и били у готово непрекидном сукобу са Хрватима. Попут хрватских политичара Штросмајеровог времена, Томљановић осуђује Србе и њихове предводнике зато што су се опирали хрватским настојањима, које су Срби оценили као „хегемонистичке аспирације”. Томљановић је покушао да прикрије суштину хрватских настојања помоћу југословенског имена и установе „политичког народа”, па је осудио Србе што нису пристали на добровољну хрватизацију, или, како он то еуфемистички казује, што њихова већина није прихватила „тај шири идентитет као афирмацију славенске узајамности односно националног братства”. Дакле, национално нестајање Срба, њихову хрватизацију Томљановић назива „ширим идентитетом”, „афирмацијом славенске узајамности”, па чак и „националним братством”. Овакво писање и објашњавање српско-хрватских односа, после свих сазнања до којих је наука дошла, више је него анахроно. То је маска којом се може заглупљивати само простота.

Мање спреман да буде објективан истраживач и тумач прошлости, а више да наступа као апологет целокупне хрватске политике XIX века, Томљановић чешће покушава да одбрани и оно што се не да одбрани. Тако је за Еугена Кватерника написао да је „често и вјероватно погрешно навођен као велики хрватски ексклузивист и противник српства у Хрватској”. Ову успут набачену сумњу о томе да Кватерник није „велики хрватски ексклузивист” и да није србомрзац аутор ничим није поткрепио, и то не зато што није хтео, већ зато што није могао. Података о србомржњи и великохрватској ексклузивности Е. Кватерника има на претек. За почетак препоручили бисмо Томљановићу да прочита Кватерниково писмо упућено Миховилу Павлиновићу 22. јуна 1869. да се увери како је тај његов политички миљеник, из „србофилских” разлога био спреман да уништи Србе као „накот вере” православне (А. Palavrić – В. Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Сплит 1962, 121-122).

Томљановић је написао и да у „раздобљу између засједања Сабора 1861. и 1865-1866. парламентарна дјелатност готово је замрла и није орга-

низирана никаква значајнија политичка странка”. Парламентарна делатност је у том времену одиста замрла, али није тачно да тада „није организирана никаква значајнија политичка странка”. Поткрај 1863. и почетком 1864. организована је Самостална народна странка, чији творац је био хрватски канцелар Иван Мажуранић.

Не без основа В. Томљановић је написао да је бискуп Штросмајер „савезништво са Црногорцима” ценио „хиљаду пута више” од савеза са Србима. Исто тако аутор је утврдио да се бискуп „с добрим разлозима уздао у Црногорце као могуће носитеље јужнословенске идеје међу православнима”, и то утолико пре што су „односи хрватских националиста са Србима и даље били напети”.

Овим констатацијама Томљановић је стао на пола пута. Утврдио је неке чињенице, али их није објаснио, није указао на суштину разлога Штросмајеровог благонаклоних односа према Црногорцима. Како су ти разлози за разумевање бискупа, његових националних и верских погледа од посебног значаја, Томљановић је и у овом случају показао да је површан и да није дорастао послу којег се подухватио.

Своје симпатије према Црногорцима Штросмајер није исказивао због неких емотивних и сентименталних разлога. Дубоко рационалан, с јасним националнополитичким циљевима, верским плановима и задацима, бискуп је, на основу многих сазнања, дошао до закључка да су Црна Гора, Цетиње и књаз Никола оне тачке на Балкану међу православним живљем одакле ваља кренути у ширење уније и „праве Крестове вере”. Због тога се и упињао да се колико је могуће брже склопи конкордат између Свете столице и Црне Горе. О томе је врло отворено и без задршке износио своје погледе папском нунцију у Бечу Серафину Ванутелију. Према томе, није се Штросмајер уздао „у Црногорце као могуће носитеље јужнословенске идеје”, већ као могуће носитеље и ширитеље уније међу православнима Балканског полуострва. Бискуп је брзо схватио да је Србија тврђа, отпорнија и одбојнија према његовим римокатоличким – унијатским настојањима од Црне Горе, па му је због тога Црна Гора била прихватљивија од Србије. Уз то, Црна Гора му је више одговарала и зато што уопште није била ангажована у политичким и међунационалним односима Срба из Хрватске, Славоније и Далмације и Хрвата, а Србија јесте. Као што Срби из Хрватске, Славоније и Далмације нису могли и хтели да прихвате Штросмајерову југословенску политику зато што су у њој препознали хрватске, великохрватске и верске – унијатске намере, из истих разлога то није могла, нити хтела да прихвати ни влада из Београда. Овим и оваквим објашњењима циљ је да се спозна суштина политичких и верских схватања бискупа Штросмајера, да се укаже на слојевитост његове политике и политике оновремених српско-хрватских односа, а не да се све слика црно-белим бојама, да се лицитира ко је био, а ко није био за словенску узајамност и југословенство, за слогу и сарадњу, ко је добар, а ко не ваља, како то с пуно страсти чини Томљановић.

Такав црно-бели поступак у објашњавању српско-хрватских односа провлачи се читавом књигом В. Томљановића. Написао је и: „Сам Штросмајер у том је раздобљу [током шездесетих година - В. К.] често био на рубу стрпљења са Србима. У контексту политичке борбе унутар Хрватске, српска администрацијска елита подржавала је Мажуранићеву Неовисну народну странку, а српска већина у Сријему остала је вјерна унионистима. Сријем и његово српско становништво трајно су мучили Штросмајера. У српњу 1862. писао је како су Срби у Вуковару и даље непријатељи Хрвата и како треба повећати број оних који подржавају хрватске политичке циљеве. То је сматрао врло тешком задаћом, јер је мислио како славонско племство жели мађаризирати Србе у Сријему...”

Кад Томљановић само наређа податке из којих се види како Штросмајер доживљава и оцењује Србе и њихову политику, мање упућени читалац мора доћи до закључка да су Срби злочести кад неће да се приклоне бискупу и његовој политици. Аутору ни на крај памети није да бар покуша да дâ одговор на питање зашто је бискуп у спору са Србима и зашто Срби нису били спремни да га прихвате као политичког партнера. Ако су се они укључивали у хрватску Самосталну народну и Унионистичку странку, није реч о било каквој некооперативности и националној искључивости, већ о нечем сасвим другом. Шта је то друго, Томљановић није у стању да сагледа, а много га и не занима, јер њему није циљ да дође до неких историјских истина, већ да где год му се укаже прилика што више и колико год може као кривце за све зло у Хрватској оптужи Србе. Он то чини на приземан, примитиван начин и с бахатошћу својственом људима малих знања, али велике умишљености.

Већ смо рекли да су Срби у Штросмајеровој југословенској политици препознали хрватске, великохрватске и унијатске намере, па да због тога нису хтели с њим да сарађују и да се укључују у његову странку. Други врло значајан разлог због којег Срби нису хтели да следе Штросмајера може се објаснити чињеницом да се бискуп залагао за федерализацију Аустрије на темељу тзв. историјских земаља. Тај и такав политички принцип државног уређења Монархије Србима уопште није одговарао, јер они њиме не би ништа добили, а много би изгубили. Срби у Аустрији и Угарској нису имали територију која је спадала у категорију историјских земаља. Успостављањем федерализма на темељу историјских земаља Срби би били поцепани. Један њихов део живео би у Мађарској а други у Троједној краљевини. Због тога су они били против Штросмајера и његове федералистичке политике, али су пристајали једним делом уз Мажуранићеву Самосталну народну а другим уз мађарофилску Унионистичку странку. Самостална странка залагала се за централистичко уређење а Унионистичка за дуалистичко. У првом случају сви Срби живели би у јединственој Аустријској царевини а у другом у Угарској краљевини. У оба случаја они не би били поцепани, не би живели на двема територијама, већ на једној државноправној територији. Кад све ово имамо у виду, можемо разумети љутњу Штросмајера - политичара на

Србе, али никако не можемо оправдати Томљановића – повјесничара што старе омразе подгрева, што историјске чињенице не познаје, што повјесне процесе не разуме. Само по себи намеће се питање: да ли је требало да се Срби из Угарске, Хрватске, Славоније и Далмације одрекну својих националних и политичких интереса за љубав Штросмајера, Хрвата и њихових интереса, да би им се додворили, да би им били прихватљиви, да се с њима не би сукобљавали.

Томљановић је показао не само велику нетрпељивост према покојном Виктору Новаку, историчару великог дела, огромних знања и пространог образовања, већ и егземпларну неозбиљност и малицију. Ту је написао: „Треба, такођер, рећи како неовисно о тврдњама Виктора Новака, Штросмајер није успоставио блиске односе с Караџићем [Вуком – В. К.]. У Хрватској академији сачувана су само два Караџићева писма из 1862. и 1863. године. Ти документи ни у ком случају нису блистава потврда 'братства и јединства', како Новак тврди, премда су срдачна. Караџић је једноставно покушао Штросмајеру продати други и трећи свезак својих Народних пјесама. Формалан и суздржан тон тих писама уистину је зоран показатељ њихова слабог особног контакта.”

На основу само два писма Вука Караџића упућена бискупу, до којих је дошао у Хрватској академији, Томљановић се усудио да оспори све што је В. Новак написао о односима Вука и Штросмајера. Он се није запитао има ли још негде неких писама и докумената које он није видео, а Новак их је искористио. У Архиву САНУ у Београду, под сигнатуром 8137/1, 2, 3, налазе се три Штросмајерова писма упућена Вуку Караџићу. Она демантују Томљановића да је однос између бискупа и Вука био „формалан и суздржан”, да је међу њима било „слабог особног контакта”. Напротив, однос међу њима био је близак и пријатељски. У писму од 2. новембра 1861. бискуп је написао: „Бог Вам дао дуг живот и здравље да још много и много на корист народа нашег диеловати можете.” Штросмајер је следећим речима завршио писмо: „Сад ми лиепо поздравите Ваше. Ја Вас пако срдачно у духу љубим и остајем Ваш стари пријатељ.” У писму из 1863. године бискуп је пожелео Вуку да га Бог благослови и да „на корист нашега народа још бар двадесет годинах поживи”. О књигама народних песама које је приредио и објавио Вук бискуп је написао: „Красне те Ваше књиге мени су управо на раскошје и одмор. Кад сам ма како сустао, или зле воље, па кад погледам у пиесме нашега краснога Старине, ето ме одмах чила и весела. Ваше књиге продат ће се овдје сигурно до једне, јербо популарнијих књигах у нас неима од Ваших. Сви Вам живот и здравље желимо, да и оно што још фали и што обећасте, на свет издате...” Писмо је завршио речима: „[...] С особитим штовањем остајем Ваш особити штоватељ и пријатељ.” На крају писма које није датирано, а вероватно је из 1849. године, пре но што је постао бискуп, Штросмајер је написао: „[...] Ваше уљудно поздрављајућ и Вас сердачно цељујући остајем Ваш искрени пријатељ.”

Било би добро да је Томљановић, пре но што је покушао да оспори В. Новака, заварио мало и у кореспонденцију А. Т. Брлића, коју је за штампу приредила Ивана Брлић Мажуранић (*Grada za povijest književnosti Hrvatske*, књ. 16, Загреб 1948). У Штросмајеровим писмима из 1849. године упућеним Брлићу могао је прочитати обавештење да Вук издаје многе књиге и да се Штросмајер на све њих претплатио; да га је бан Јосип Јелачић „са нашим Вуком, за највиерниег свог пријатеља држао”; да га је Вук препоручио Метелу Ожеговићу; да је Вук био код њега, па је изразио жељу да бана уврсти међу претплатнике на своја дела. Коначно, Штросмајер је доставио Брлићу Вуков оглас на књиге и замолио га у своје и Вуково име да измоли од бана дозволу да се „лично име његово на чело предбројниках постави”.

Као бискуп Штросмајер је 20. новембра 1851. упутио свим деканатима своје бискупије окружницу у којој је, између осталог, написао: „[...] Напокон прикључујем овдје позив к претплати на 'Рјечник српски' (југославенски), који у Бечу издаје Вук Стеф. Караџић, муж у језику народном доиста најупутнији. Рјечник ови друго је веома умножено издање првог оног Рјечника, кога је исти списатељ год. 1818. у Бечу издао, а у којему ће бити близу двадесет хиљада наново сакупљених ријечи, којих у ономе првом нема. Цјена му је 6 фор. сребра у банкама или 15 сребрних цванцика. Дјело ово најтоплије препоручујем свећенству, које ће га тако као и она најпрво наведена дјела добити моћи у писарници дијецезанској, гдје ће, свију [дјела] знатан број набављен, продавати се.” Читалац треба да зна да је ову окружницу објавио Ф. Шишић у књизи *Josip Juraj Strossmaver, Dokumenta i korespondencija*, књ. I, Загреб 1933, 196, 197. Томљановић је ту књигу навео у попису литературе, па ако ју је заиста имао у рукама, очигледно ју је користио веома селективно. Узимао је из ње што му је одговарало, а изостављао што му је сметало.

После свега што смо цитирали, јасно је да је закључак В. Томљановића о односима Вука и Штросмајера апсолутно неутемељен. Да је однос међу њима био само „формалан и суздржан”, да је био „слабог особног контакта”, зашто би бискуп желео Вуку дуг живот и плодан рад, зашто би се радовао и крепио његовим књигама, зашто би се на те књиге претплаћивао, зашто би га називао „красном Старином”, зашто би поздрављао чланове Вукове породице, зашто би га „срдачно целивао”, „срдачно у духу љубио” и потписивао се као његов искрени пријатељ и поштовалац? Најзад, зар би бискуп и у окружницама свим деканатима препоручивао Вукова дела да није високо уважавао и та дела и њиховог аутора, да с Вуком није искрено пријатељевао? Очигледно је да је анимозитет према Вуку Караџићу и Виктору Новаку, који је јасно исказан и код неких других савремених хрватских списатеља, превагнуо и код В. Томљановића, па је покушао да прикрије доказе и да фалсификује чињенице које се тичу односа Вука Караџића и бискупа Штросмајера.

С великим амбицијама, које су у дубоком раскораку са знањима којима располаже, Томљановић је покушао да демистификује све наводне нетачности о заједничкој „завереничкој акцији” Србије и кнеза Михаила с једне, а

бискупа Штросмајера и његове Народне странке с друге стране. С тим у вези аутор је дотакао и познато питање о предаји Штросмајерових „издајничких” писама упућених кнезу Михаилу аустријском цару Фрањи Јосифу. На маргини научних достигнућа аутор буквално млати празну сламу, комбинује, логицира и нуди решења која су без научног покрића. Претпостављамо да свега тога не би било да је погледао наш чланак *О несталој јрејисци између кнеза Михаила и бискупа Штросмајера*, који је најпре објављен у Политици 19. јануара 1985, а, потом, у књизи *Српско-хрватски односи и јујословенска идеја у друјој јоловини XIX века*, Београд 1988, 333–338. Ту књигу аутор је, иначе, навео у попису коришћене литературе, али, као што у Шишићевој књизи докумената о Штросмајеру није нашао цитирану окружницу свим деканатима – тако ни у нашој књизи није уочио текст о несталој преписци. Да му то није промакло, или да то, можда, и намерно није заобишао, знао би да Штросмајерова писма нису доспела у руке аустроугарских политичара за живота кнеза Михаила, већ више година после његове погибије. Знао би и то да писма нису предали аустроугарским властима намесници Блазнавац и Ристић, већ барон Федор Николић од Рудне, син рођене сестре кнеза Михаила. Из тог нашег текста сазнао би да је реч о два бискупова писма у којима је Штросмајер, између осталог, изразио жељу да кнез Михаило што пре постане и господар Славоније. Ово последње сазнање не иде у прилог Томљановићевој тези која се састоји у тврдњи да није било баш никаквих заједничких „завереничких акција” између Србије и бискупа. Чињеница да је бискуп нудио Славонију српском кнезу обесмишљава Томљановићеве повијесне конструкције. Због тога је он „мудро” избегао податке из нашег чланка, али је тиме показао, као и у многим другим случајевима, да његова тумачења не могу бити олако прихваћена, да су она, по правилу, увек исполитизована, па се о његовој књизи и не може говорити као о научној монографији, већ као о политичком памфлету.

Да би доказао да Штросмајер није учествовао у заједничкој „завереничкој акцији” са Србијом, Томљановић је с игноранцијом и обезвређивањем прешао и преко изузетно значајне збирке докумената Војислава Вучковића (*Полијичка акција Србије у јужнословенским јокрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965), којег је прекрстио у Василије! За њега ништа не значи ни договор између представника бискупова Народне странке са српском владом из 1867. године, а мало му је и докумената која потичу од самог Штросмајера да би прихватио чињеницу да је тај прелат био умешан у „завереничку акцију” са Србијом. Кад има експлицитних докумената који нису у складу с његовим тезама, Томљановић их заобилази и прећуткује, а кад то не може да учини, тражи више, јер оно што постоји, није му довољно.

Томљановић је у књизи за Виктора Новака написао да је делио политичка уверења свога ментора Ферда Шишића, али да није следио „његов професионализам”. А какав је професионализам повјесничара Томљановића,

може се видети по томе што он, бавећи се Штросмајером, пишући о њему докторат и објављујући књигу, није прочитао оно што је о Штросмајеру написао „непрофесионални” Виктор Новак. Да је то урадио, не би се довијао у својој књизи и на више страна покушавао да докаже да нема експлицитних докумената о бискуповој умешаности у заједничку „завереничку акцију” са Србијом. У Новаковој расправи *Једно сјорно иишање из срјско-хрвајских односа шездесетих јодина йрошлоја века* (Историјски часопис, бр. 1–2, Београд 1949, 188. и 189) Томљановић је могао прочитати да је Штросмајер, уз сагласност својих најближих сарадника, крајем августа 1866. године усвојио Гарашанинов предлог да Хрватска, заједно са Србијом, ради на оснивању једне независне југословенске државе. Бискуп је тада изјавио да ће у ту сврху употребити сав свој уплив и да је за коначно извођење тог дела спреман јавно да потпомогне кнеза Михаила као његов министар. Овај податак Томљановић је могао наћи и у нашој студији *Јујословенска йолийиика Јосийа Јурја Шћросмајера*, објављеној у већ помињаној књизи *Срјско-хрвајски односи и јујословенска идеја*, али, упркос томе што је он „високи професионалац”, до овог податка није успео да дође. После свега овога уздржаћемо се од коментара и препустити читаоцима да оцењују у чему се састоји професионализам В. Томљановића.

Иако Томљановић сумња у ваљаност, вредност и значај „договора” између српске владе и представника Штросмајерове Народне странке, није се устезао да напише да су га Срби „прекршили неколико тједана након што је закључен”. И неки други хрватски историчари написали су да су Срби „издали” заједнички национални програм. Због тога ћемо се мало задржати на том питању да видимо ко је програм изневерио. Претпоставља се да је он дефинитивно утаначен половином априла 1867, а да су се заокрет у српској политици, одустајање од „договора” догодили после сусрета кнеза Михаила с грофом Андрашијем у Иванки тек средином 1867. године. Томљановић и његове хрватске колеге упорно прелазе преко неких чињеница које се тичу Штросмајера и показују да је, хронолошки гледано, први он изневерио „договор”, а не кнез Михаило и Срби. Доказе о томе могли су да пронађу код пољског историчара Вацлава Фелчака (Wacław Felczak, *Tajna polityka Chorwacki w 1867. r. w swietle nieznanich dokumentów*, „Studia historyczne”, Rok XI, zeszyt 3, Kraków 1968, 352–359; исти, *Uгода Wegiersko-chorwacka 1868. roku*, Wrocław-Warszawa-Krakow 1969, 179–185). Реч је о томе да је Штросмајер у аудијенцији код цара Фрање Јосифа био 29. априла 1867. године. Владар му је тада заповедио да прихвати нагодбу с Угарском, а ако то неће да учини, да не сме учествовати у раду Сабора у Загребу. Одбивши да се сагласи с мађарским програмом о Хрватској, бискуп је отпутовао у Париз. Почетком маја ту је ступио у везу с пољском емиграцијом, коју је предводио кнез Владислав Чарториски. Иако је прошло само 10–15 дана од уговореног програма са Србијом, којим је предвиђено стварање савезне државе Јужних Словена, Штросмајер је почетком маја написао један меморандум за Чарто-

риског, у којем се свим својим бићем заложиио за сарадњу и заједничку борбу аустријских Словена против дуализма, за федеративно уређење Монархије и, нарочито, за њено спасавање од пропасти и за трајну стабилизацију. Тврдио је да и Пољаци, нарочито они из Галиције, и Хрвати, једни у западној, други у источној половини Аустрије, имају у том погледу да одиграју значајну улогу. Добро је знао да његове идеје изнете у меморандуму могу доспети преко Чарториског и до најодговорнијих државних чинилаца Француске. Није му било непознато ни то да се пољска емиграција и „*Hôtel Lambert*” упорно залажу за француско-аустријски савез. Јаког савезника Француска је могла имати у Аустрији само ако се у Хабзбуршкој монархији задовољи већина, тј. ако бечки двор остави дуализам, а прихвати федерализам и испуни жеље Словена. Другим речима, меморандумом је желео да подстакне најмеродавније представнике француске политике да помогну обарање дуализма и успостављање федерализма, да предузму конкретне кораке за стварну консолидацију у приличној мери пољуљане Аустријске царевине.

Из свега овога види се да се Штросмајерова политика, а самим тим и политика Народне странке после Садове није кретала само једним правцем. И када се после дужег натезања одлучио на заједнички рад са Србијом, бискуп је ту сарадњу прихватио само као једну од две могућности за решавање хрватског питања. Друга могућност није се много разликовала од пута којим је ишао Штросмајер до средине 1866. године. Иако разочаран и дубоко незадовољан дуалистичком политиком, он је још увек рачунао с федерализмом, а да би га остварио, предузимао је колико озбиљне, толико и одговорне кораке. Који је од ова два пута био основни и којим је стварно бискуп хтео да иде, тешко је рећи. Чињеница је да се ти путеви међусобно искључују и да је бискуп, пишући меморандум Владиславу Чарториском, изневерио програм који је његова странка уговорила са Србијом. У сваком случају, имајући у виду све што је речено, хрватска страна и бискуп Штросмајер „издали” су договор са Србијом више месеци пре но што су то учинили Срби. Због тога што им научна открића пољског историчара В. Фелчака не одговарају, јер су у супротности с њиховим тезама о „издаји” Срба и Србије, Томљановић и његове хрватске колеге преко њих прелазе ћутке, као да не постоје.

Скроз прожет србофобијом Томљановић најчешће неосновано и Штросмајера приказује као србофоба. Тако је, без иједног доказа, написао: „Иако је Штросмајер заступао јужнославенску узајамност, његов однос према српским властима опћенито је обиљежен антагонизмом и сумњом.” Написао је и да се бискуп после погибије кнеза Михаила, у време намесништва и касније, до краја своје политичке активности никад „није озбиљно поуздао у службену српску помоћ гледе својих замашних планова о националном, политичком и културном ослобођењу”.

Наравно да нам не пада на памет да преузимамо улогу адвоката Србије, Срба, па и бискупа Штросмајера. Међутим, морамо рећи, а то ћемо и доказати, да Томљановић са злом намером шири неистине. Да је тачно ово

што је написао, поставља се питање да ли би бискуп баш у време намесништва водио више него пријатељску кореспонденцију с Јованом Ристићем, једним од намесника, и с њим се солидарисао у многим врло значајним питањима српске и хрватске политике. Када су Мађари Босну и Херцеговину понудили Србији, Ристић је изразио готовост да се о припадности тих области споразуме са хрватском Народном странком. Дознавши за то, бискуп је поздравио став Ј. Ристића и у писму од 1. јануара 1871. написао му да ће га народњаци „у тој струци сваким могућим начином подуприе(ти)”. Бискуп је нагласио да би се народњаци волели „хиљаду пута одрећи властитога бића свога и умриети него се ма за икоји дио земље с Вами завадити”. У складу с тим, Штросмајер је додао: „Ми о тому радимо да се наш народ сложи и уједини, а нема никога на свиету, нити има на свиету ствари која би нас на то завести могла да га раздвајамо” (В. Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије*, 433).

Поводом афере која је избила после Штросмајерове изјаве дате лондонском католичком недељнику *Tablet*, Ристић и Штросмајер су се споразумели о томе да верске разлике не би смеле да буду препрека заједничком националном и политичком раду. На Ристићево уверавање „да нема интереса” који би Србију и Србе „од заједнице југословенске раздвојио” (Ристић Штросмајеру, марта 1871; исто, 441-443) бискуп је изјавио: „[...] ја Вам стојим вазда душом и тиелом на служби скупа са пријатељих уз које пристајем”. У име Народне странке бискуп је 28. марта 1871. написао Ристићу да је и праведно и разумно да он и његове присталице сасвим препусте Србији да она процени „кад је вриеме подузећу и који су начини који к сврси воде”. С тим у вези Штросмајер је јавио српском намеснику: „Кад по Вашему суду буде одлушћи час дошао, у мени имате искрена пријатеља и права брата, који ће за Вас и Ваше намјере из свега срдца и из све душе пристати” (исто, 443).

Народна странка са Штросмајером на челу у потпуности је тада препустила Србији да руководи политичком акцијом у решавању Источног питања свесна да Хрвати и Хрватска у том тренутку, под мађарском доминацијом, немају никаквих могућности да га решавају и реше онако како су замишљали то да ураде неколико година раније у оквирима федералистички уређене Монархије. Због тога је Штросмајер почетком априла 1871. у потпуности изједначио политичке интересе Срба и Хрвата, па је изјавио: „Не само да ми нећемо српској влади икаквих запрека на путу ставити извршењу њезине задаће, не само да ми нећемо јој сметати да к себи придружи Босну и Ерцеговину, него ми ћемо ју молити да, ако је икако могуће, и нас прими” (Јосип Тончић Ј. Ристићу, 8. IV 1871; исто, 445-450). Тако је без формалног уговора постигнут споразум између Србије и Народне странке, којим нису до појединости утаначена сва питања, али је јасно да су се две стране међусобно у тој мери приближиле да је код њих потпуно надвладала свест о многим узајамним обавезама и заједничким националним и политичким циљевима.

После овога што смо навели читаоци ће сами моћи да процене колико су умесни закључци В. Томљановића о томе да је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година Штросмајеров „однос према српским властима опћенито [...] обиљежен антагонизмом и сумњом”. Исто тако, они ће моћи да виде да ли је тачан закључак В. Томљановића да се после погибије кнеза Михаила бискуп никад „није озбиљно поуздао у службену српску помоћ гледе својих замашних планова о националном, политичком и културном ослобођењу”.

Као читава хрватска историографија, како старија, тако још више новија, и Томљановић осуђује Србе из Хрватске и Славоније стога што су, како он каже, „послужили као снага која је сачувала Нагодбу на рачун Хрвата”. При томе је заборавио да каже да су баш Срби из Хрватске, посебно они из Сремске жупаније, у борби против нагодбе били најдоследнији и најуспешнији. Срби из Хрватске и Славоније водили су антидуалистичку политику докле су их хрватски народњаци, у складу са саборском одлуком из 1867. године, признавали за равноправан народ са Хрватима, докле су признавали њихову националнополитичку индивидуалност. Оног часа када су народњаци ревизијом Нагодбе 1873. дошли на власт и поново, као пре 1867. године, почели да поричу српску политичку индивидуалност, Срби су одустали од антидуалистичке политике и приклонили су се снагама у Хрватској које су, више формално него стварно, удовољавале њиховим основним захтевима. И у овом случају, као и у једном раније помнутом, Томљановић оптужује Србе што нису одустали од својих националнополитичких циљева и приклонили се хрватским, који су за њих били погубни. Он се као историчар не труди да проблеме објасни, већ се понаша као корумпирани судија којем није стало до правде, већ до неке добити. Томљановић по сваку цену, не водећи рачуна о чињеницама, заступа националнополитичке и државне интересе Хрватске. У том погледу он је само један од многих савремених хрватских историчара неоромантичарског и хиперродољубивог смера, који је у дубоком раскораку с научнокритичком историографијом.

Велико неосећање и неразумевање политичких збивања у Хрватској и Славонији показао је Томљановић када је написао да је барон Левин Раух „хрватско уставно питање рјешио [...] онако како је њему одговарало”. Готово је невероватно да аутор није у стању да схвати да је Раух као намесник банске части, а касније и бан био продужена рука политике иза које су својом моћи стајали одлучујући чиниоци у Бечу и Будимпешти. У сваком случају, уставно питање Хрватске није решио Раух, већ они који су га довели на чело Хрватске да би остварио њихове налоге.

Томљановић пише о Звекану, сатиричном листу Странке права Анте Старчевића, који је жестоко нападао Штросмајера, што је у свему одговарало барону Рауху. С тим у вези аутор је написао да „није лако одредити колики је био Раухов утјецај на тог чудноватог савезника [тиче се Звекана и

А. Старчевића – В. К.], но за уредника властитог службеног гласила узео је уредника *Звекана*, Марка Манастириотија.”

Томљановић је сасвим у праву кад каже да није лако одредити колики је био Раухов утицај на Анту Старчевића и Звекана, али не зато што то није могуће, већ зато што он није спреман да искористи податке које је још давне 1969. године саопштио „србијански повијесничар” Василије Крестић. У књизи *Хрватско-ујарска нагодба 1868. године* Томљановић је могао наћи одговор на питање које сматра тешко решивим. Да је ту књигу прочитао, сазнао би да је Левин Раух од грофа Ђуле Андрашија и мађарске владе добио позамашну суму новца ради сузбијања антинагодбеног отпора у Хрватској. Од те повеће суме Раух је издвојио 4.500 форинти којим је Манастириоти 17. јануара 1867. покренуо хумористички лист Звекан, чији је стварни уредник и најодговорнији сарадник био Анте Старчевић. Узгред, ту је речено да је и Позор у броју 62 из 1867. писао да мађарони финансирају правашки Звекан, али да је ту тврдњу хрватска литература одбацивала као неосновану. Прворазредни мађарски извори о том финансијском аранжману праваша с Раухом више су него експлицитни. Њихову аутентичност нико не може порећи, али они, по свему судећи, не одговарају Томљановићу јер бацају сенку на „оца домовине”, па је он нашао да је најбоље да их прећути.

То што смо написали о Звекану и о томе ко га је финансирао, могло би се рећи и о *Ријечној кривици*. Томљановић се служи застарелом, превазиђеном литературом, па о *Ријечној кривици* понавља нетачности које се више од стотину година провлаче хрватском историографијом. Питање како је настала *Ријечка кривица*, ко су њени актери и где је она настала (у Будимпешти, Бечу или Загребу) решено је до појединости захваљујући сачуваној мађарској архивској грађи. О томе смо написали и посебан чланак (*Нови подаци о насљанку „Ријечке кривице”*, Политика, 29. XII 1968) и саопштили резултате у већ поменутој књизи *Хрватско-ујарска нагодба 1868. године*. Томљановић се с тим резултатима није морао сагласити, али да је озбиљан научник, он их није смео игнорисати.

Из свега што смо досад написали о књизи В. Томљановића види се да он своја тумачења прошлости политизује, да свом хрватском родољубљу и патриотизму олако подређује чињенице и на разне начине их кривотвори, да му србофобија смуђује видике и рационално расуђивање. Уз то, Томљановићу недостаје историјско осећање за реално оцењивање времена, догађаја, проблема и личности. За то он нема ни довољно појединачних знања, а ни професионалне истанчаности. Стога је склон оценама које су поједностављене, изворима непоткрепљене и нетачне. Тако је, примера ради, упроштио своје расуђивање о односу Штросмајера и Русије. Он је утврдио да је Русија „заузимала значајно мјесто у Штросмајеровој визији протугерманске fronte”. Тај закључак засновао је на једном документу из 1873, а заборавио је шта је бискуп у већ помињаним промеморијама писао о Русији 1860. аустријском министру–председнику, грофу Рехбергу. Тада, 1860. године, зала-

гао се за потискивање православне Русије с Балкана, а против Русије желео је да усмери Аустрију и Римокатоличку цркву. У сваком случају, тај податак није у складу са закључком В. Томљановића да је Русија „заузимала значајно мјесто у Штросмајеровој визији протугерманске fronte”. Однос бискупа према Русији не може се оцењивати на основу једног јединог документа утолико пре што је Штросмајер у разним фазама, у зависности од политичких прилика и потреба, мењао своје ставове према Русији. О овом питању постоји и посебна расправа коју је написао Мартин Целер (*Zöller*) под насловом *Anfänge der Beziehungen Josip Juraj Strossmayer zu Russland* (*Wissenschaftliche Zeitschrift der Humbolt-Universität zu Berlin, Ges.-Sprachw. R. XVII, 1968*), али Томљановић о томе нема појма.

Колика је површност и неозбиљност В. Томљановића, колико је његово незнање, колика је непоузданост његових анализа и закључака, може се видети на следећем примеру. Написао је: „Штросмајер није успио с Београдом, а није му пошло за руком ни 1886. успоставити конкордат Католичке цркве и мале кнежевине Црне Горе.” Овакву омашку не би смео да начини чак ни гимназијалац. Студенти би због ње пали на испиту, а научни радник, чији рад су рецензовали један редовни професор Загребачког свеучилишта и један академик, показао је да су му знања испод нивоа средњошколаца и студената. Он пише о односу Штросмајера и Црне Горе и о конкордату, а не зна да је Конкордат између Црне Горе и Свете столице склопљен 18. августа 1886. године! Аутору, рецензентима и ментору В. Томљановића препоручујемо да се о конкордату са Црном Гором обавесте из студије Риста Ј. Драгићевића, *Уговор Свете Столице с Књажевином Црном Гором 1886. године* (Записи, год. XIII, књ. XXIV, јули 1940, Цетиње).

Читаоца ради, а и због могућих корисника ове књиге, нужно је нагласити да су изворни подаци којима се служио В. Томљановић и које је стављао под наводнике више него непоуздани. Са српског или хрватског језика он их је превео на енглески јер је његова књига најпре објављена на енглеском. Сада, за хрватско издање, и цитирани изворни подаци преведени су на хрватски без сравњивања с оригиналним документима. У том двоструком превођењу на много места изгубила се аутентичност зато што Томљановић није смогао снаге да изворне податке цитира у оригиналној верзији.

Кад је већ реч о превођењу, а овде и није реч само о преводу, и аутор и његови рецензенти морали би да знају, ако то већ нису знали преводиоци, да је на челу Кнежевине Србије био кнез Михаило Обреновић, а не принц, да његова жена Јулија није била принцеза, већ кнегиња. Исто тако, Г. Шувалов није био никакав принц, већ кнез. Истина је да су то ситнице, али ситнице које разоткривају ауторову научну физиономију, ниво његовог знања и научне акрибије.

Када бисмо хтели да сачинимо резиме свега што је Томљановић написао о Штросмајеру, могли бисмо то сажети у следећим закључцима. Бискуп није био Југословен, већ хрватски националиста. Политичка уверења о

Хрватској заснивао је на хрватском државном праву. Био је чак екстреман у одбрани хрватског државног права. Залагао се за територијални интегритет Хрватске и за велику Хрватску, у чији састав би ушли Босна и Штајерска, цео Срем и делови Војводине. Таква Хрватска била би под влашћу Хабзбурга. Штросмајер се заузимао за идеју словенске узајамности. Био је уверени аустро-слависта и тријалиста. Аустрија је за њега била „мач и штит кршћана на југоистоку Европе”. У верском погледу био је конзервативан и искључив. Није штедео ни православне, ни протестанте, ни муслимане, али ни Јевреје. Агресивно је спроводио хрватизовање својих жупљана који су говорили немачким језиком. Занолио се идејом о унији и намеравао је православне да приведе јединој правој Крстовој вери. Због тога се и залагао за увођење литургије на словенском језику. Та литургија служила му је као средство у остваривању верског циља. За велики раскол 1054. године бискуп је кривицу сваљивао на Исток.

Читалац који познаје наше радове о Штросмајеру и српско-хрватским односима у овим Томљановићевим закључцима неће наћи ништа ново. Ново је то што су овакви закључци о бискупу први пут изречени у Хрватској. Разлике између наших и његових закључака су, ипак, видљиве и знатне. Наши претходе његовим више година и деценија. Његови су продукт актуелних дневнополитичких потреба и скроз су прожети пламеним хрватским патриотизмом, шовинизмом и србофобијом. Наши су резултат жеље да се спозна истина, да се поузданим изворима разјасне сви крупнији проблеми, да се *sine ira et studio* каже како је било и зашто је било тако како се десило.

Кад се до краја дочита књига В. Томљановића, стиче се утисак да хрватска историографија каска за српском, да је српска ослобођена националпатриотизма и да се хрватска у том погледу вратила у XIX век, да би јој, стога, добро дошао један Иларион Руварац, каквог она, нажалост, још није имала.

На крају овог критичког осврта желимо да нагласимо да смо се књигом В. Томљановића позабавили због значаја теме којој је она посвећена, али и због тога да на њеном примеру покажемо куда иде хрватска историографија, каква је она данас по методу рада и по циљевима, колико је наука а колико служавка текуће политике.

Читаоци треба да знају да В. Томљановић „ради у саставу Уједињених нација” у Хагу. Кад је он у својој струци, у науци спреман на свакакве нечасне работе, о којима смо доста написали, природно је да се и у својству у којем се налази у Хагу понаша на исти, или још гори начин. Како су хашки експерти, попут Пола Гарда, Џејмса Гауа, Одри Хелфенг Бадинг и других, по тумачењу прошлости, посебно српске, слични Томљановићу, није случајно што у правду Хашког трибунала, који проналази и производи такве експерте, мало ко, ко уме да мисли својом главом, ко зна да разликује чињенице од фалсификата а истине од лажи, може да верује. Овој књизи посветили смо више пажње и због тога да бисмо разобличили хашку експертску братију, да

бисмо показали који је њихов ниво знања, образовања и морала. У сваком случају, треба да знамо да је Томљановић у кругу хашких експерата којима је до науке и морала стало колико до лањског снега. Демонизација Срба и фалсификовање њихове историје из политичких потреба оних који су створили Хашки трибунал њихово је основно занимање. У те сврхе, али и за дневно-политичке и националне потребе Хрватске написана је и Томљановићева књига. Због тога њу и не можемо уврстити у ред историографских дела, већ у политичку памфлетистику.*

*** Објављено у Летопису Матице српске, св. 3, 2004, стр. 415–438. Под истим насловом текст је објављен и посебно на српском и немачком језику у Јагодини 2004, стр. 124.**

NOVI MALI GROFOVI I BARONI KOPAJU NAM OČI*

Pre 86 godina, 25. novembra 1918, u Novom Sadu desio se jedan od najkрупnijih i najznačajnijih događaja u našoj novijoj istoriji. Toga dana Velika narodna skupština, koja je imala 757 poslanika, jednoglasno je usvojila odluke sudbonosnog značaja za dalji razvoj Banata, Bačke i Baranje. Poslanici koji su odlučivali o budućem razvoju pomenutih oblasti bili su izabrani po izbornom redu koji je u ono vreme bio jedan od najnaprednijih i najdemokratskijih izbornih propisa. Pravo glasa imali su Srbi, Bunjevci i drugi Sloveni oba pola s navršenih 20 godina, bez bilo kakvih dodatnih ograničenja. Među poslanicima Velike skupštine našlo se i sedam žena, a pored 578 Srba bila su: 84 Bunjevca, 62 Slovaka, 21 Rusin, tri Šokca, dva Hrvata, šest Nemaca i jedan Mađar.

Uoči zasedanja Velike narodne skupštine nije bilo sasvim jasno kako će se ona opredeliti i kojim putem će krenuti. Svi su bili za ujedinjenje u zajedničku državu, ali se postavljalo pitanje: kako i na koji način treba da uđu Banat, Bačka i Baranja u novu državnu zajednicu. Da li neposrednim povezivanjem s Beogradom i Srbijom, ili posredstvom Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba i preko Zagreba? Odlučujuću reč o tome imali su pripadnici tada najmasovnije i najjače Srpske narodne radikalne stranke, s njenim veoma uglednim prvakom Jašom Tomićem. Oni su se odlučili za ujedinjenje preko Beograda. Time su želeli da istaknu ulogu Srbije u ujedinjenju i da srpskoj naciji obezbede što veći uticaj u novoj zajedničkoj državi.

Za Tomića i njegove radikale Srbija je i s unutrašnjeg i s međunarodnog stanovišta predstavljala neuporedivo značajniji činilac ujedinjenja od Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Ona je bila međunarodno priznata država, imala je svoju vojsku, a u balkanskim ratovima i u Prvom svetskom ratu ogromnim žrtvama i zapaženim vojnim uspesima stekla je veliki međunarodni ugled. Država Slovenaca, Hrvata i Srba s Narodnim vijećem u Zagrebu bila je sastavljena od teritorija bivše Monarhije, koja je ratovala protiv Srbije i pobjedničkih sila Antante, pa samim tim nije mogla biti ravnopravni partner Srbiji kada se radilo o ujedinjenju. Da bi obezbedili svoju nacionalnu i političku budućnost, Srbi iz tadašnje Južne Ugarske želeli su da se oslone na Srbiju, a ne na Narodno vijeće u Zagrebu, jer

* Изговорено у Новом Саду 25. новембра 2004. поводом одлука Велике народне скупштине из новембра 1918. о прикључењу Бачке, Барање и Баната Краљевини Србији.

Srbija je bila mnogo značajniji i pouzdaniji činilac od Narodnog vijeća. To je bio razlog zbog kojeg se i Velika narodna skupština opredelila za to da se Banat, Bačka i Baranja najpre ujedine sa Srbijom, pa zajedno s njom, a ne s Državom Slovenaca, Hrvata i Srba, uđu u novu zajedničku državu. Takav stav došao je do izražaja i u poznatoj Tomičevoj metafori, koja glasi: „Hoćemo da obučemo prvo srpsku košulju, jer nam je ona najbliža, a posle toga zaogrnućemo se i ogrtačem Jugoslovena.”

Na predlog prvaka Srpske narodne radikalne stranke Jaše Tomića, poznatog novinara, plodnog publiciste, inače zeta Svetozara Miletica, Skupština je jednoglasno usvojila sledeću odluku: „Nesrpskim i neslovenskim narodima, koji ostaju u našim granicama obezbeđuje se svako pravo, kojim žele da kao manjina očuvaju i razviju svoje biće. A isto tako, zahteva Skupština ova da se onim Srbima, Bunjevcima i Šokcima, koji i dalje ostaju izvan naših granica u drugim državama, obezbedi pravo zaštite manjine, njihov narodni opstanak i razvitak na načelu reciprociteta.”

Posle ove usvojena je i druga odluka, koja glasi: „Banat, Bačka i Baranja u granicama koje povuče Antantina balkanska vojska, proglašavaju se danas 12/25. novembra 1918. na Narodnoj skupštini u Novom Sadu, na osnovu uzvišenog načela narodnog samoopredeljenja, otcepljeni kako u državno-pravnom tako i u političkom pogledu od Ugarske.” Skupština je jednoglasno usvojila i odluku u kojoj je rečeno: „Priključujemo se Kraljevini Srbiji koja svojim dosadašnjim radom i razvitkom ujemčava slobodu, ravnopravnost i napredak u svakom pravcu ne samo nama, nego i svim slovenskim pa i neslovenskim narodima koji s nama žive.”

Donošenje ovih odluka praćeno je burnim poklicima Srbiji, njenoj vojsci, Državi Slovenaca, Hrvata i Srba i savezničkim državama Srbije, posebno Francuskoj. Skupština je završena spontanom pevanjem srpske i hrvatske himne i pesmom „Hej, Sloveni”.

Dužan sam da napomenem da zastupnici Srema nisu bili na novosadskoj Velikoj narodnoj skupštini stoga što Srem u državnom pravnom pogledu nije pripadao Ugarskoj, već Hrvatskoj. Međutim, na Zboru izaslanika narodnih veća iz Srema, koji je održan 24. novembra 1918, i Sremci su se izjasnili za jedinstvenu i demokratski uređenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karađorđevića, ali „za slučaj plemenskog ili političkog cepanja”, izjavili su da kao „zastupnici naroda” odlučuju se „za neposredno prisajedinjenje Srema Kraljevini Srbiji”.

Odluke Velike narodne skupštine i rezolucija Zbora izaslanika narodnih veća iz Srema bile su u potpunom skladu s osećanjima i velikim težnjama srpskog naroda s područja Južne Ugarske. U slobodnoj srpskoj državi od najranijih dana Srbi-prečani nalazili su svoj uzor i pouzdani oslonac za očuvanje nacionalnog identiteta i spas od denacionalizacije i nasilne mađarizacije. Odluke Velike narodne skupštine bile su zasnovane na pravu naroda na samoopredeljenje. Pred kraj Prvog svetskog rata to pravo prihvaćeno je kao međunarodna norma, pa je postala temelj programa svetskog mira koji je proklamovao američki predsednik Vudro Vilson.

Da bar donekle dočaram atmosferu koja je vladala na Velikoj narodnoj skupštini kada su donete već pomenute istorijske odluke, navešću reči iz prigod-

nog govora Jaše Tomića. On je tada, između ostalog, rekao: „Kosovski mučenici! Sretno vam oslobođenje! Nikada u životu nisam bio toliko uzdrhtan. Mi nismo sami. Zar može biti, a da i vi ne vidite, kako se u ovoj dvorani nalazi i srpska petstogodišnja istorija, do sada tužna a sada ozarena i nasmejana. Može li biti a da vi ne vidite u zraku ove dvorane naše velike mrtve, duh njihov. Može li biti da i vi ne vidite, kako na prozorima ove dvorane udaraju pahuljice belog snega, a u tim pahuljicama je duh onih, koji se nisu još ni rodili i koji će tek doći, duh budućnosti naše. Mi nismo ovde danas sami.”

S koliko političke racionalnosti, državničke mudrosti, nacionalne i socijalne širokogrudosti su na Velikoj narodnoj skupštini 1918. nastupali naši preci, opet ću ilustrovati rečima Jaše Tomića, koji je u tom času bio istinski rezoner ogromnog dela ne samo našeg – srpskog već i drugih, pre svega slovenskih naroda na tlu Južne Ugarske. Kao izvestilac Skupštine Tomić je naglasio: „Sve što god nam ne kopa oči, daćemo od srca narodima, koji s nama žive, a nisu Srbi. I oni imaju pravo na život. I jezik njihov, i škole njihove i nastavu njihovu rado ćemo im ujemčiti, jer to nas ne boli. Rado ćemo im ujemčiti pored ravnopravnosti svaki njihov razvitak, jer u njihovu razvitku ležaće razvitak nove države i razvitak čovečanstva. Ako u novoj državi počnemo raditi kao što su oni radili, mi bi doživeli njihovu sudbinu i propali (bi), kako su oni propali.”

Kad se čovek upozna s najznačajnijim odlukama Velike narodne skupštine od 25. novembra 1918, kad se obavesti o raspoloženju koje je na njoj i oko nje vladalo, kad pročita obrazloženja koja su na njoj izložena, kad shvati ciljeve kojima se tada težilo, postavlja se pitanje: zašto je taj veliki istorijski datum zapostavljen, obezvređen, bačen u zaborav. Ko, u ime koga i zašto potiskuje iz svesti građana svetle trenutke naše prošlosti? Ko se usuđuje da potire rezultate naše istorije, da ih ignoriše i prekraja prema dnevopolitičkim, ličnim i grupnim interesima?

Dobro je poznato da srpski narod nije indiferentan prema svojoj prošlosti. Naprotiv, on, pogotovo u Vojvodini, ima tanano osećanje za prošlost. On nije sklon da je idealizuje i glorifikuje, ali ni da je nipodaštava. To potvrđuje i činjenica da su baš Srbi – prečani dali više veoma istaknutih istoričara naše nacionalne istorije. Setimo se samo Jovana Rajića, rodonačelnika naše historiografije, zatim braće Ruvarac – Ilariona i Dimitrija, Milutina Jakšića, Jovana Radonića, Stanoja Stanojevića, Alekse Ivića, Nikole Radojčića, Filareta Granića, Dušana J. Popovića, Mite Kostića i mnogih drugih koji su došli posle njih.

Uprkos tome što Srbi – prečani nisu skloni bilo kakvom zastranjivanju kada je reč o prošlosti, u nekoliko poslednjih decenija činilo se sve da zanemare i zaborave značajnije datume svoje istorije. Posebno se radilo na tome da se što više otrgnu od svoje sabraće južno od Save i Dunava, da se iz njihove svesti potisne sve što ih je vekovima vezivalo za Srbiju i Srbijance i da se na račun srpskog nacionalnog osećanja razvije neko novo – partikularno – vojvođansko osećanje. U svojoj osnovi separatističko, to partikularno – vojvođansko osećanje forsiraju ljudi malih znanja i obrazovanja, velikih političkih ambicija, nečasnih namera i sebičnih antisrpskih interesa. Reč je zapravo o vojvođanskim autonomašima, o onima koji

u širim međunarodnim razmerama žele da se predstave kao globalisti, kao borci za sve moguće evropske i svetske integracije, a kad je reč o našoj državi, o Srbiji, kao da se radi o okuženoj zemlji, žele od nje da se odvoje, da se osamostale i što dalje od nje pobegnu. Oni čine sve suprotno od onoga što su na Velikoj narodnoj skupštini učinili naši preci.

Dok su naši dedovi i pradedovi 1918. hrlili u zagraljaj „majci Srbiji”, kako su je iz milošte nazivali, naši autonomaši po svaku cenu, ne razmišljajući o pogubnim posledicama, žele da se otrgnu iz tog zagrljaja. Od Vojvodine hoće da načine feudalni posed i njime da upravljaju poput nekadašnjih grofova i barona, kakvi su postojali u vreme dinastije Habzburga, s kojima su naši preci na Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu 1918. za svagda prekinuli svaku vezu. U secesionističkim namerama autonomaši pokušavaju da rehabilituju i reafirmišu po naš narod mračna vremena Habzburga, pa odbacuju datume srpskom krvlju plaćene, kakav je i 25. novembar 1918, a slave one koji su vezani za razne carske patente i povlastice kupljene teško stečenim srpskim novcem. Sudeći po tome kako se ponašaju i šta čine, jasno je da autonomaši, koji su, zapravo, čisti separatisti i secesionisti, nisu samosvojni, nisu izraz volje naroda, već produžena ruka inostranih centara političke moći, koji osmišljeno, svim mogućim sredstvima, pa i ne birajući sredstva, rade na daljoj destabilizaciji i dezintegraciji naše države. Nedavni izbori pokazali su kako narod gleda na njih i koliko im veruje. Mi, koji smo odlučili da obeležimo 25. novembar, dan prisajedinjenja Vojvodine Srbiji, poručujemo čitavoj našoj i inostranoj javnosti da ćemo ostati dosledni i nepokolebivo odani idealima naših predaka. One koji su naše pretke izneverili i izdali, koji su se pretvorili u sluge tuđih interesa ne samo da ćemo prezreti nego ćemo se protiv njih i njihovih nečasnih namera boriti svim legalnim sredstvima.

Moram da istaknem da se mi, potomci onih koji su donosili sudbonosne odluke na Velikoj narodnoj skupštini 1918. godine, ponosimo našim precima, njihovom političkom i državničkom dalekovidnošću, njihovim nepokolebivim patriotizmom, ali i zadivljujućom nacionalnom širokogrudošću. Izjavom Jaše Tomića o tome šta će sve Srbi u novoj državi dati narodima koji s njima žive kao da su anticipirani svi savremeni međunarodni standardi o pravima nacionalnih manjina. I mi danas, koji želimo mir i skladan život sa svim našim nacionalnim manjinama, možemo samo ponoviti reči Jaše Tomića. Nacionalnim manjinama hoćemo od srca da damo sve „što nam ne kopa oči”: pravo na upotrebu jezika, na njihove škole i nastavu, na kulturni razvitak, na samostalne ustanove i udruženja i na sve ostalo što ujemčuje pored ravnopravnosti svaki njihov napredak, jer u njihovom napretku i razvitku vidimo i naše napredovanje, a u njihovom nazadovanju i naše zaostajanje. Međutim, oštro osuđujemo sve one, u poslednje vreme učestale pojave koje su provokativne, koje nam oči kopaju.

Reč je o proglašavanju Vojvodine za južni kraj Mađarske (*Délvidék*), a jašnim nagoveštajima revizije Trijanonskog ugovora, o rasturanju mapa velike Mađarske i oživljavanju ideje o Sentištvenskoj Ugarskoj, o slavljenju i rehabilitovanju honveda – zloglasnih fašističkih hortijevskih jedinica i, uz sve to, internacionali-

zovanje pitanja mađarske nacionalne manjine u Srbiji. Osuđujući ove i sve slične pojave, koje su iredentističkog i veleizdajničkog karaktera, pa nam zbog toga kopaju oči, mi nećemo dozvoliti ni provokacije sa srpske strane, jer ne želimo da bilo ko od naših sugrađana, ma koje vere i nacije, ostane bez očiju. Sve ovo pominjem zato što su navedene nemile pojave u dubokoj suprotnosti s odlukama Velike narodne skupštine iz 1918. godine. Svi koji te odluke ne žele da poštuju, koji ih ignorišu ili odbacuju, nisu prijatelji ove zemlje i našeg srpskog naroda. Oni rade protiv državnih i nacionalnih interesa i njih stoga valja javno žigosati i onemogućiti u daljim štetnim aktivnostima.

Naša je dužnost da odlučno i otvoreno, bez straha i ustezanja, branimo sve naše nacionalne i državne tekovine, a da tuđe poštujemo i za njima ne posežemo. Jedna od najvažnijih naših nacionalnih tekovina proglašena je na današnji dan pre 86 godina. Našim precima s obe strane Save i Dunava, koji su izvojevali tu tekovinu i javno je proklamovali, dugujemo večnu slavu i zahvalnost.*

* **Објављено у Недељном телеграфу 15. XII 2004.**

СРБИЈА ДАНАС – СУОЧАВАЊЕ СА СТВАРНОШЋУ*

Наслов овог излагања обавезује нас да објективно, без намере да било кога нападамо и вређамо, јавно саопштимо своје виђење стања у којем се данас налази Србија. Тим стањем наш рокрет није и не може бити задовољан, па стога желимо на њега да укажемо уверени да се много тога може изменити и на добробит земље и народа поправити. Циљ овог излагање није да региструје све недаће које су сустигле и које сустижу нашу земљу. Оно неће имати форму инвентара свих, већ само најзначајнијих проблема с којим се данас суочавају наша земља и наш народ, и то како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану.

Чак и површном посматрачу наших политичких збивања мора пасти у очи да се Србија као држава непрестано срозава, да губи своју самосталност, да пада у све већу зависност од западних земаља, а да су њен углед и њено достојанство на најнижем нивоу, тако да је она безмало сведена на обичну колонију. Да није све тако, сигурно је да се не би из дана у дан дешавало да нам разновразни страни политичари и дипломате, како већих, тако и мањих земаља Запада, на један нимало дипломатски начин деле лекције о томе шта треба да чинимо, које обавезе да испунимо, које препреке да уклонимо да би нас Европа коначно примила под своје окриље. Наши политичари, без достојанства и самопоштовања, не само да се не усуђују да бар неке од тих самозваних саветника упозоре на дипломатску етикецију и пристојност него у ставу мирно, снисходљиво и скрушено примају ударце због којих пред светом од стида црвени читав српски народ.

Поставља се питање да ли је та Европа, чији смо ми Срби и сви становници Србије интегрални део, истински спремна да нас прихвати и по коју цену, или је одлучила да нас до бесконачности понижава и уцењује, али и држи пред вратима која су закључана са стотину брава. Ако су цена пристајање на територијално черечење Србије непрестане уцене, захтеви који нас понижавају и угрожавају наш државни суверенитет, можда се и не треба гурати у ту и такву Европу, јер цена за улазак у њу је превисока, а света, хвала Богу, има и изван Европе. Ми као покрет нисмо за било какву изолацију, не патимо од ксенофобије, али нисмо спремни ни на уцене и понижавања која нас сналазе и којима, очигледно, нема краја.

* Прочитано на III великој народној скупштини Српског народног покрета „Светозар Милетић”, одржаној у Новом Саду 16. децембра 2006. године.

Разлози због којих смо се нашли у незавидној ситуацији су вишеструки. Једни су објективне, а други субјективне природе. Објективни се не могу лако и брзо изменити зато што уопште не зависе од нас, већ од међународних околности, које нам услед поремећаја равнотеже међу великим силама дуже време уопште нису наклоњене.

Разлози субјективне природе су такви да на њих не само да можемо већ и морамо да утичемо. Они се тичу, условно речено, политичке елите која води нашу земљу а из дана у дан доказује да није дорасла задацима с којима је суочена. Без сумње, она сноси велику одговорност што је Србија бачена на колена, што је изгубила углед који је имала, што је остала без поноса и достојанства, што је слаба и немоћна. Налазећи се на власти, коју жели што дуже да задржи у својим рукама, јер власт у земљама које су у транзицији омогућава стицање великих богатстава, политичка елита Србије пре свега води рачуна о партијским и личним интересима својих чланова. Интересе државе и народа она потискује и занемарује, о њима води рачуна само вербално и декларативно када лаковерни грађани треба да јој поклонe поверење уочи референдума или парламентарних и локалних избора. Она се труди да стекне симпатије и подршку функционера НАТО-а и Европске заједнице, а нарочито политичара Сједињених Америчких Држава, јер је свесна да зависи од њихове добре воље и милости. Не водећи рачуна о угледу земље и њеним потребама, наши политичари понашају се слугански. Они немају добру вољу, знање и способност да учине оно што им налажу државничке дужности и патриотске обавезе.

За ову тврдњу могли бисмо да наведемо много доказа, али ћемо због временског ограничења поменути само два. Један се тиче изградње „Меркатора” на Новом Београду, на веома погодној локацији, која је уступљена Словенцима без нужних условљавања, без одговарајућих реципроцитета. Када је од Словеније затражена слична локација у Љубљани за једну српску трговачку кућу, одговор је био негативан. Испоставило се да је жена једног у то време високог српског политичког функционера у „Меркатору” добила руководеће радно место и плату о којој обични смртници могу само да сањају. Тако је испало да је плата жене једног политичара важнија од трговачких послова ширих резмера од којих би могла да има користи читава држава.

Други пример недржавничког понашања који ћу навести антологијски је доказ кратковидости и бешчашћа једне од водећих личности наше политике, који је недавно у присуству председника Србије у Новом Саду изјавио да ће националне мањине у нашој држави постати конститутивни народи. Ми смо као покрет у потпуности сагласни да националне мањине добију сва права по највишим европским и међународним стандардима. Не бисмо имали ништа против да националне мањине постану конститутивни народи када би тај принцип важио и у другим европским државама, или бар у државама нашег окружења. Како то није случај, како су Срби, на пример

у Хрватској, као припадници мањинског народа обесправљени, морамо да се питамо који су то рационални политички разлози који руководе наше властодршце да буду тако широкогрудни према националним мањинама а неосетљиви и незаинтересовани за муке сопственог народа. Можда ће тај политичар, који жртвовањем интереса сопственог народа за рачун других народа, однекуд са Запада добити громогласне аплаузе, можда ће због тога бити истицан као узоран демократа, али, томе насупрот, ми овим примером хоћемо да истакнемо сву бедастоћу и бешчашће таквих назови демократа који се лакоумно поигравају интересима земље и народа, а све у жељи да се на предстојећим изборима домогну гласова националних мањина и да се додворе онима који су у време када је НАТО бомбардовао Србију показали колико нас воле и колико нас уважавају.

Многе недаће с којима се данас суочава Србија настају, како сам већ рекао, због тога што је политика знатног дела наших странака подређена пре свега и изнад свега партијским, а не државним и националним интересима. Партије се међусобно не сукобљавају око тога која ће боље, рационалније и брже да реши животна питања народа и државе, већ се међусобно гложе око власти, а кад се дочепају власти, без обзира на ком је то нивоу, уопште не воде рачуна о знању, стручности и способности, већ све значајније и уносније полагаје грабе за себе, за своје чланове и послушнике. То је тако у свим гранама делатности, посебно у политици и привреди и свуда где се лако и брзо може стећи иметак и обезбедити лагодан живот. Да није тако, сигурно је да познати алкохоличари не би могли и смели да буду амбасадори, нити би нашу земљу као дипломате могли да представљају људи без дипломатске спреме, нужног знања, искуства и способности. Да је владајућим политичарима стало до тога да што брже и безболније реше бројне и тешке проблеме нашег друштва, они се при избору руководећих кадрова не би обазирали на партијску припадност, већ пре свега на стручност, знање и способност. Да је партијска припадност у нашој земљи још увек примарна, као што је била у време једнопартијског система Јосипа Броза, доказује то што и неке ресоре у нашој влади држе особе које се повереним пословима никад раније нису бавиле, које су у правом смислу речи незналице и аматери. Због такве кадровске политике наша држава трпи огромне губитке, њој се наноси штета, чије последице ће сносити и многе генерације које ће доћи после нас.

Да нашом одбраном руководе истински стучњаци, а не припадници појединих партија, сигурно је да се не би могле догодити застрашујуће експлозије, каква се десила недавно у Параћину, не би било афера попут оних које су избиле око закупуљивања израелског сателита, нити би се дешавала учестала убиства недужних војника. Да на челу Министарства просвете и спорта стоје озбиљнији, одговонији и стручнији министри од особа којима је тај ресор повераван, сигурно је да Болоњска декларација, која је опаснија и погубнија од некадашњих непромишљених и штетних експеримената Стипе Шувара, не би могла и смела у нашој средини да буде прихвећена так-

ва каква је. Болоњска декларација ће сасвим сигурно у потпуности уништити читав наш образовни систем. Она ће га претворити у машинерију за производњу интелектуалних медиокритета и фах-идиота неспособних за озбиљније и одговорније јавне послове, у машинерију која ће продуковати необразоване и полуобразоване раднике спремне да као робље служе интересима богатијих и развијенијих држава Запада, које ће у нашој земљи налазити јефтину радну снагу, тржиште за пласман својих производа и багателни извор сировина. Кад све ово имамо у виду, морамо рећи да Болоњску декларацију из поменутих разлога нису хтели да прихвате ни тако угледни универзитети какви су Оксфордски и Кембриџски. Нису је прихватили ни Белгија, ни Словенија, па ни неке друге земље, које су показале, супротно нама, да знају да пруже отпор погубним акцијама глобалиста и њиховим нечасним освајачким намерама.

Кад сам већ поменуо војску Србије, дужан сам да изразим велико незадовољство нашег покрета због тога што је наша нова, тзв. демократска власт, уз стручну помоћ земаља које су нас бомбардовале, савршено успела да разори наш одбрамбени систем и да га до те мере онеспособи да је он данас испод нивоа оружаних снага којима располажу Шиптари на Косову и Метохији. Наш народ ово мора да зна, да се с том чињеницом суочи и да буде свестан ко за то стање сноси одговорност и кога за то историја треба да осуди.

Желим да нагласим да је војска била само један значајан стуб друштва чија снага је уништена, морал срозан а некадашњи високи углед, који је она имала у народу, на жалост тог народа с болом покопан. Полако и сигурно, с јасним противрпским намерама, поткопавају се ауторитети и неких других знаменитих националних установа, као што су Српска православна црква, Српска академија наука и уметности, Београдски универзитет, Удружење књижевника Србије и Српска књижевна задруга. Све те установе зналачки и с јасним намерама су обезвређене и маргинализоване. Српски народ је тиме у великој мери обезглављен, препуштен незрелим и неспособним професионалним политичарима, али и из иностранства врло добро обученим и богато плаћеним невладиним организацијама. Поменуте националне установе у последње време служе политичарима само као поштапалица у остваривању њихових циљева.

Значајно питање наше друштвене и политичке стварности је питање демократије. За демократију се сви залажемо, њој тежимо и у њу се заклињемо. Међутим, декларативно изјашњавање је једно, а пракса и живот су нешто сасвим друго. Нико добронамеран не може порећи да у Србији демократије има, али се поставља питање ко и до које мере њу ужива, ко је и како остварује. Добро је познато да праве демократије у савременим друштвима нема и не може је бити без потпуно слободних, истински независних и ширем кругу људи различитих уверења доступних медија. Проблем наше демократије и јесте у томе што таквих медија, поготово оних моћнијих и значајнијих у нашој замљи готово да и нема. Знатан њихов део налази се у поседу и под надзором иностраних, нашој

земљи и народу ненаклоњених власника и корпорација. Ти медији доступни су само онима који у нашој средини као обични плаћеници остварују планове и циљеве својих иностраних господара. Другим делом медија, који нису у рукама и под контролом иностраних газда, свемоћно управљају политичке странке које се налазе на власти. Тим медијима владају искључиво политички приврженици тзв. елите која управља замљом, а тек ту и тамо, реда ради, да би се створио привид разногласја, појави се понеко ко својим ставовима и наступима одудара од општег акорда. У таквој ситуацији први трују и загађују нашу јавност а други је неизведивим обећањима заваравашу и заглупљују. То је демократија коју су нам наметнуле странке тзв. демократског блока. У тој назови демократији огроман део друштва, посебно интелектуалног дела, не остварује своја демократска права и не учествује у демократским процесима. Он је претворен у гласачку машину која треба да указује поверење онима који крше елементарне демократске принципе, али се зато стално заклињу у демократију и бусају у груди да од њих нема већих заступника народне среће.

Коначно, кад погледамо како су устројене и како функционишу наше странке, и то све одреда, а не само оне из тзв. демократског блока, лако ћемо запазити да су њихови челници праве аутократе, да они суверено владају странкама и њиховим чланством, да унутар странака готово и нема демократског начина одлучивања. Ако су вође странака постали аутократе, ако су пригушили демократију где би је морали дићи на највиши степен, можемо ли ми, грађани Србије, од таквих политичара очекивати да ће се у питањима која се тичу интереса државе залагати за истинску демократију? Одговор је недвосмислено негативан. Аутократа на нивоу партије биће аутократа и на нивоу државне управе.

Незаобилазни проблем наше стварности је питање невладиних организација изразитог противсрпског усмерења. Финансиране из иностранства, оне користе све могуће начине да национално, политички, културно и морално растроје наше друштво и нанесу му што веће штете. У нашој земљи оне су се веома размахале а својим сталним присуством на јавној сцени делују више него разорно. Актуелна, као и претходна власт Србије, нису показале ни довољно воље, умешности и снаге не да забране рад тих невладиних организација, јер, хвала Богу, време забрана је, надамо се, иза нас, већ да се супротставе, да разобличе и дискредитују необуздане и дрске антисрпске иступе озлоглашених представника плаћеничких организација. Штавише, и у медијима који су под владином контролом често се шепуре у народу нимало омиљени ликови, који за све што се у протеклим ратним годинама дешавало на тлу бивше Југославије оптужују Србе и Србију. Наш покрет сматра да су не само актуелна влада већ и све будуће дужне да се боре за научно проверене чињенице и да се истинама супроставе лажним оптужбама и демонизацији Србије и српског народа.

Како је у овом излагању реч о суочавању са стварношћу, не можемо заобићи питање криминала. Што се о њему више говори и пише, то он све

више и дубље захвата наше друштво. Учестало се откривају криминалне радње огромних размера, око њих се диже невиђена халабука, а онда се све утиша јер се истражне радње и судски поступци отегну до бесконачности, па кривце и не сустигну заслужене казне. Спори и неефикасни судови, и сами захваћени нечасним радњама, погодују криминалу који буја и наноси не само огромну материјалну штету већ и веома срозава морал нашег друштва, које губи поверење у институције сопствене државе. Влада је дужна да се ухвати укоштац с овим проблемом, да свим врстама криминала стане на пут, да не дозволи да се посумња у њене добре намере, или, чак, у неку њену повезаност с нечасним пословима.

Кад је реч о приватизацији друштвене имовине, задужени за те послове имају велику моралну одговорност. Они су дужни да спрече све врсте криминала, да стану на пут свим малверзацијама и да заштите интересе државе и запослених радника. Пракса је показала да то није тако, да се догађају малверзације огромних финансијских размера, да оваквим начином приватизације тајкуни пуне своје џепове, државу поткрадају а радници остају без посла, на просјачком штапу.

Помињањем незапослених радника дотакли смо једно од најболнијих питања наше стварности. Србија као држава никад није игнорисала проблеме социјалног карактера. Међутим, после петооктобарских промена и убрзане приватизације пораст броја незапослених и социјална диференцијација, која ствара све већи јаз између богатих и сиромашних, изискују ангажовање свих друштвених и политичких чинилаца земље. Наш покрет сматра да је ово једно од горућих питања друштва и наше државе не само због људских разлога и солидарности с незапосленим и осиромашеним, а све чешће и гладним сународницима већ и због тога што је то фитиљ који се лако може запалити и проузроковати последице катастрофалних размера.

У категорију тешких социјалних проблема с којима се Србија данас суочава спада питање пензија и пензионера. Због ниских примања, огроман број пензионера је на рубу егзистенције. Те армије полугладних и гладних људи власт се сети само уочи избора, кад очекује њихове гласове. Наш покрет оштро осуђује такву асоцијалну и нехуману политику, па ће увек и свуда бити на страни те понижене и обесправљене категорије нашег друштва.

Значајно питање, чије решавање изискује много такта, опрезности и мудрости, јесте питање регионализације Србије. Заговорници регионализације упорно се за њу залажу уверени да ће њом као чаробним штапићем решити многе, иначе тешко решиве економске, социјалне и друге проблеме. Можда би регионализација негде и могла да послужи као палијативно средство, али сматрамо да она као начин трајног решавања поменутих питања, посматрана са становишта виших државних и националних интереса, крије у себи озбиљне опасности. Свака регионализација рађа, подстиче и јача партикуларну свест, а та свест производи центрифугалне снаге које могу да буду и јесу опасне по национално и територијално јединство државе. Не-

смотрена и рђаво изведена регионализација не би била добра ни стога што би повећала разлике између развијених и мање развијених или неразвијених регија. У таквој ситуацији јединство државе при увелико пољуљаној националној свести и крхком духовном јединству, који су нападнути са свих страна и у знатној мери ослабљени, може да дође у озбиљну опасност. У најбољој намери овом приликом читавој нашој јавности, па и онима који ће о томе одлучивати, желимо да скренемо пажњу на ту опасност, да их суочимо са стварношћу и, по могућству, зауставимо експерименте који за Србију могу да буду погубни.

Из истих разлога због којих помињемо регионализацију, не можемо да заобиђемо ни питање Војводине и њеног статуса по одредбама новог устава. Нема сумње да је добро што Војводина није стекла елементе државности за које су се залагали сепаратисти, али права и погодности које је добила постепено ће је све више издвајати из државне целине. Морамо бити свесни да питање Војводине овим уставом није коначно решено. Напротив, треба очекивати да ће стечене погодности протеком времена у тој регији, под знатним утицајима спољних чинилаца, као и себичних страначких интереса и њихове спремности да се повезују с доказаним непријатељима наше државе, ојачати сепаратистичка настојања. Због тога наши носиоци власти морају знати да ће се и они и сви ми, којима је стало до очувања територијалног интегритета Србије, због Војводине и њеног статуса наћи пред новим искушењима. На та искушења већ сада морамо бити спремни и за њих имати и адекватне одговоре и права решења.

Како смо на самом почетку овог излагања нагласили, није нам био задатак да сачинимо свеобухватну анализу стања у којем се Србија данас налази. Дотакли смо само нека, по нашем мишљењу веома значајна питања о којима, ради добра земље и народа, ваља говорити отворено и без увијања. Овим излагањем наш покрет се јасно одредио према суштинским питањима с којима се данас суочавају Србија и српски народ. Јавно смо означили шта у нашој земљи не ваља, шта треба мењати и с чиме се ми као патриотски и истински демократски покрет, који се доследно придржава начела да отаџбинско мора бити изнад партијског, у садашњем тренутку не можемо и нећемо сагласити. Уверени да су наше оцене и наши ставови о изложеним питањима морални и патриотски, да им је циљ да Србији врате углед и изгубљено достојанство, да је учине земљом реда, рада, мира и свеопштег напретка, да они никог не вређају и ником не ускраћују припадајућа му права, очекујемо да нам се сви истомишљеници и људи добрих намера придруже, па да се заједнички боримо за бољу сутрашњицу*

*** Објављено у брошури *III велика народна скупштина Српског народног покрета „Светозар Милетић”*, Нови Сад 16. децембар 2006, стр. 15–24.**

ХРВАТСКО СВОЈАТАЊЕ НИКОЛЕ ТЕСЛЕ (Феудални принципи хрватске политике)

У најновијим расправама које су одржане у Хрватском сабору поводом вандалског рушења споменика Николи Тесли, који се догодио 1992. године, и намере да се он извуче из складишта Ликовне академије, обнови и поновно постави, није могло да буде заобиђено ни питање националне припадности тог великог научника. То питање посебно је заталасало хрватску и српску јавност поводом обележавања 150-годишњице рођења Николе Тесли. Тада су о томе објављени многи текстови с нетачним, а понекад и злонамерним тумачењима, па и фалсификатима. Нетачности су настајале због недовољног познавања историје и државноправног устројства Војне крајине, Хрватске, Аустрије и Угарске, као и територијалног устројства Српске православне цркве у време кад је рођен Никола Тесла. Историјски фалсификати у хрватској штампи пласирани су с намером да се докаже да Тесла није био Србин, нити припадник Српске православне цркве и вере, већ Хрват.

Што се тиче места и краја у којем је рођен Тесла, чињенице су следеће: рођен је 1856. у Смиљану, у Лици, који је био у саставу Војне крајине. Крајина, или Граница у управном смислу тада није припадала ни Хрватској, ни Угарској, ни Аустрији, већ је чинила посебну област која се налазила под непосредном влашћу цара и врховних војних власти у Бечу. Међутим, у формално-правном смислу Крајина је припадала Хрватској. Та и таква припадност њој је од стране средишњих власти у Бечу формално признавана, а у пракси је остварена тек у време револуције 1848. и после слома апсолутизма Александра Баха 1861, кад је Крајина својим посланицима била заступљена у Хрватском сабору.

Кад је Војна крајина после Аустроугарске нагодбе 1867. била развојачена, тек 1881. ушла је у састав Хрватске и стављена је под управу бана и Хрватског сабора. Тек од тог времена бивши крајишници (граничари), у које је по територијалној припадности спадао и Тесла, постали су грађани Хрватске.

Да би доказали да је Тесла био Хрват, а не Србин српске православне вере, хрватски чланкописци безочно фалсификују историјске чињенице, позивају се на хрватско државно право и из њега проистичуће закључке.

Као један од очигледнијих примера фалсификата може да послужи текст повјесничара Горана Јуришића, који је објавио у Хрватском слову (16. XII 2005). Поричући Тесли припадност Српској православној цркви и вери,

он је без стида обмануо читаоце написавши да су Смиљан и део Лике у којој се налази Смиљан у време Теслиног рођења „екуменски били зависни” од цркве у Буковини.

Ако би било тако, онда Никола Тесла, па и његов отац Милутин, који је био српско-православни свештеник, не би имали баш никаквих додира са Српском православном црквом и Српском Карловачком митрополијом. Међутим, Јуришић је саопштио податак који не одговара историјској истини.

Смиљан и Лика стотинама година раније, као и у време Теслиног рођења, и много година касније били су у саставу Српске православне митрополије чије седиште је било у Сремским Карловцима. Они су се налазили у Горњокарловачкој епархији, чији владика је, у време кад се Тесла родио, био Сергије Каћански. Горњокарловачка епархија, позната још и као Плашчанска, никад није била у „екуменској зависности” од цркве у Буковини. У таквој зависности једно време налазила се Далматинска епархија, што с Теслом нема баш никакве везе.

Теслин отац Милутин као администратор парохије смиљанске, осим Смиљана, имао је под својом управом још три парохијална села, и то Бужим, Ведропоље и Дивосело. Сва та села била су у Личком протопрезвитеријату. Отац Милутин био је образован и веома писмен свештеник. Његове дописе из педесетих година XIX века налазимо у новосадском листу Српски дневник, чији власник и уредник је био Данило Медаковић. Осим српског, одлично је говорио и течно писао немачки. Као српски православни свештеник залагао се за поправљање нимало завидног социјалног и материјалног положаја српског свештенства у Војној крајини.

Посебну пажњу свештеник Милутин обраћао је на школовање српске деце и питање проверавања његових православних парохијана у верски измешаним насељима. Вишим српско-православним црквеним властима указивао је на узроке проверавања тражећи да се они уклоне а проверавање заустави. Одан свом српском народу и својој Српској православној цркви и вери, отац Милутин Тесла је римокатоличко становништво хрватске народности Војне крајине у својим дописима редовно називао римцима, тј, припадницима римске, односно римокатоличке вере. Од таквог оца, Србина и српског православног пароха, син Никола није могао бити римац и Хрват, како тврде Хрвати, већ само православни Србин.

Проглашавање Николе Тесле за Хрвата у најнепосреднијој је вези с хрватским државним правом и постулатима тог права. У намери да од вишенационалне Хрватске створе етнички чисту и што већу државу, хрватски политичари друге половине деветнаестог и почетка двадесетог века, попут мађарских политичара тог времена у Мађарској, изједначавали су земљу (државну територију) с народом. Ако је земља (држава) била хрватска, и народ који ту земљу насељава, без обзира на његову етничку припадност, у политичком или, како бисмо данас рекли, конститутивном смислу, био је народ хрватски.

Овај принцип, „чија земља, онога и нација”, преиначено је гесло европског феудално-сталешког друштва када је владало правило „чија земља, онога и вера”. Смисао и циљ оживљавања преживелих сталешких постулата у грађанском периоду после револуције 1848/1849. године до наших дана јесте да се по сваку цену, милом и силом, изврши хрватизација нехрватског живља у Хрватској.

С том намером српска нација и српско име у свим његовим појавним облицима у Хрватској систематски су поништавани, брисани, деструисани и забрањивани. Сви Срби у Хрватској су се тој национално искључивој шовинистичкој политици морали приклонити или јој се уклонити. У сваком случају, Срба у Хрватској није могло, нити смело бити. Из тих разлога Никола Тесла није и не може, по хрватском схватању, које је утемељено на хрватском државном праву, бити Србин, већ Хрват, и то не српске православне, већ само православне вере.

Чињеница да у Хрватској и данас, у двадесет и првом веку, кад је реч о националној припадности, владају принципи феудалног друштва, доказ је да је та средина далеко од сваке демократије, да је она не само конзервативна већ и дубоко реакционарна. Државно право као основ политичке делатности у Хрватској, којег су се чврсто држале и Павелићеве усташе, на велика врата у наше време увели су Фрањо Туђман и његов ХДЗ.

Својатање и хрватизовање Николе Тесле и расправе вођене о њему у Хрватском сабору само су једни од многих доказа да у хрватском друштву још увек има оних који нису спремни да се одрекну политике засноване на хрватском државном праву, која је у два наврата, 1941-1945. и 1991-1995. уродила трагичним последицама. Тих чињеница српски политичари и српски народ морају бити свесни. Пред њима не би смели да затварају очи, јер ако то буду чинили, могу поново постати жртве своје неодговорне политике.*

*** Објављено у Веснику Удружења универзитетских професора и научника Србије, год. XVI, бр. 16/17, октобар 2006. и у Печату бр. 314 од 11. априла 2014. стр. 18, 19.**

ЈАША ТОМИЋ

Заступник патриотске историографије

Иако је Јаша Томић студирао историју на универзитетима у Бечу и Прагу, где је стекао солидно знање и из разних друштвених наука, историјом се није бавио као посебним занимањем. Подједнако добро познавао је националну историју и историју Аустрије и Угарске. Сав одан политичким пословима, он је и своје историјске расправе подредио политици и њеним потребама. Да историју није доживљавао као професију, већ као вид политичке делатности, као борбу за остварење национално-политичких циљева, доказује то што се никад није упустио у научно истраживање било које историјске теме без унапред одређених политичких циљева. У историографске расправе улазио је само када је бивао испровоциран тумачењем прошлости од појединих историчара, чијим методолошким поступцима, а посебно чијим закључцима није био задовољан јер је сматрао да су нетачни и да штете националним интересима. Сви његови историографски радови због тога су претежно полемичке природе. Они су имали задатак не само да обавесте читаоце о томе које су, по оцени Томића, испољене слабости критикованих расправа већ да и те расправе и њихове ауторе оштро, нимало их не штедећи, жигошу и прокажу као злонамерне и по националне интересе погубне.

Већина Томићевих историографских текстова, пре но што су били објављени у виду брошура, штампана је у наставцима у Застави. Захваљујући тој чињеници, његови радови имали су неупоредиво већи број читалаца од историјских текстова које је узимао на нишан своје критике. Тиме је Томић стицао значајне предности у односу на ауторе чија дела је критиковао. Много већа распрострањеност и читаност његових историографских расправа доприносиле су увећавању Томићеве популарности, као и популарности његовог тумачења српске прошлости.

Први рад историографског садржаја којим се огласио Јаша Томић била је критика студије Илариона Руварца *О кнезу Лазару*, која је најпре излазила у наставцима у Стражилову, а 1888. се појавила као посебна књига. Критику на ту Руварчеву студију Томић је објавио већ наредне, 1889. године у виду брошуре под насловом *После њеј стјојина јодина. Расмајирања о Косовској бийци и њројасјии царсјива срјској*. Пошто је прво издање Томићеве брошуре веома брзо било распродато, исте године штампано је и друго.

Томићу су засметала многа Руварчева тумачења која су се тицала догађаја и личности из времена боја на Косову. Није могао да прихвати Руварчеву оцену о томе да Вук Бранковић није био издајник. Одбијао је и помишао да нису постојали Југ Богдан и Југовићи. Веома му је сметао Руварчев критички однос према народним песмама и њиховој изворној вредности. О свим тим питањима заподенуо је оштру полемику с Руварцем супростављајући му своје виђење догађаја и личности. Заправо, он је устао против критичког смера у историографији сматрајући да она не би смела да буде лишена родољубивог карактера. Уз то, Јаша Томић, политичар, желео је историографију да стави у службу националнополитичких интереса. То је посебно дошло до изражаја у одељцима Томићеве критике Илариона Руварца у којима је објашњавао како је и зашто укореењено уверење о издаји Вука Бранковића.

У време када је Томић писао критику о Руварчевој књизи *О кнезу Лазару* у једном делу српског друштва, које се истрошило и малаксало у неуспешној државноправној опозиционој борби против Беча и Будимпеште, и у јаловој, а исцрпљујућој борби за народно-црквену аутономију, заузето је становиште да од даље битке, која није уродила плодом, треба одустати и одредити се за политику тзв. опортунитета. Одлучан противник такве политике, која је била оличена у иступима српских нотабилитета и њиховом Великокикиндском програму из 1884. године, Томић је нашао згодну прилику да је оцени као издајничку, а Вука Бранковића као издајника. По Томићу, Бранковић је у време Косовске битке водио рачуна о сопственим, а не о ширим народним интересима, па је ту његову себичну политику, која није ништа друго него политика тзв. опортунитета, народ овековечио као издају. О томе он пише: „Можда је Вук сматрао да је 'политички мудро' устукнути и не гинути лудо, то не мења ствар. Он је у часу највеће опасности напустио борбу, одвојио се од таста, цара и остале српске војске и народ је то крстио издајом. Будућност је показала, да је имао право.”

Уместо за политику опортунитета, за коју се у време Косовске битке определио Вук Бранковић, а током осамдесетих година XIX века су је следили српски нотабилитети, Томић се залагао за борбу. Опортунитет, по њему, био је пут у ропство, а борба – у живот и слободу. О томе је, критикујући Руварца и не слажући се с његовом оценом издајства Вука Бранковића, написао: „Тешко народу, који не уме да се брани! Тешко народу, који не уме да умре, јер тај не треба ни да живи! Тешко народу, кога воде у ропство, а он не подигне бедеме од својих лешева, не окрвави својом крвљу ону реку, преко које душман преброђава.”

Критику Руварчеве студије *О кнезу Лазару*, коју је објавио 1889, Томић је доградио и допунио књижицом *Бој на Косову – Сеоба Срба – Црна Гора*. Критика Руварчеве школе, коју је објавио 1908. Том књижицом подвргао је критичкој анализи и Руварчеву расправу *Одломци о Грофу Ђорђу Бранковићу и Арсенију Црнојевићу с њири излетиа о шакозваној Великој се-*

оби и сѣугију Montenegrina. Када је Јован Радонић, један од најугледнијих следбеника Руварчеве критичке школе, написао да је студија *О кнезу Лазару* „грандиозно дело”, Томић му је узвратио тврдњом да је то најслабији рад Илариона Руварца, да „нема никакве округлине”, да подаци саопштени у њему изгледају као да су „вилама набацани”. Том књигом, написао је Томић, Руварац је „слатко исмејао многог историка, нарочито Панту Срећковића. Али у души је својој морао осећати, да нема ни из близу довољно доказа за оно, што је хтео да докаже”.

Расправом о грофу Ђорђу Бранковићу, Арсенију Црнојевићу и Великој сеоби Руварац је покренуо низ питања којима је бацио рукавицу читавој ондашњој друштвеној и културној елити српског народа. Грофа Бранковића сасвим је обезвредио и приказао као славољубивог и похлепног преваранта и хоштаплера. Патријарха је учинио одговорним због исељења Срба из матичне земље, а Сеобу је приказао као обичну бежанију. Уз то, порекао је истинску уговорну вредност Леополдових привилегија.

Као историчар, а још више као политичар Томић је осетио неоодољиву потребу да се ухвати укоштац с Руварчевим тезама и да их оспори. Не без разлога сматрао је да су Руварчеве оцене о томе да су Срби прешли на територију Аустрије као обични бегунци, да су ту незвани гости, веома штетне и опасне, утолико пре што су се подудариле с важећим антисрпским ставовима мађарских и хрватских политичара и њиховом историографијом. Прицање ваљаности српских привилегија које им је дао цар Леополд I значило је, по сасвим разложном схватању Јаше Томића, лишавање Срба једног од најважнијих оружја којим су они бранили своју националну и верску егзистенцију на територији Хабзбуршке монархије од Велике сеобе до пропасти те полуфеудалне државе. При изрицању оваквог суда ваља имати у виду чињеницу да су и Монархија и владајућа династија заснивали своју власт и своја права на темељима историјског права. Прилагођавајући се тим значајним чиниоцима државе, сви народи Аустрије и потоње Аустроугарске темељили су своју политику на историјском праву, па су га пажљиво неговали, а неки међу њима су га маштовито измишљали, некада чак дрско и безобзирно проширивали и дограђивали. У таквој ситуацији, када се нико у српском окружењу, па и шире, у читавој Монархији, није одрицао историјског права и историјских чињеница којима је оно поткрепљивано, писање Илариона Руварца о безвредности привилегија, тих темеља српског историјског права, деловало је више него шокантно. Био је то чин раван издаји, који је знатан део Срба дубоко узнемирио и пренеразио, а њихове непријатеље увеселио.

Устајући у одбрану српских привилегија и побијајући Руварчеву тезу да и није било сеобе, већ да је реч о обичној бежанији, Томић је написао: „Наши противници нападају нас у нашој борби и историјским оружјем. Ако ми имамо сличног оружја на расположењу, треба да се и тим оружјем бранимо. Зашто да нас праве бегунцима, ако нисмо?! Зашто да бацају сву

кривицу на нас, ако то није истина? Зашто да не смемо истаћи оне уступке, привилегије, које су нам зајамчаване а које су државноправног значаја? Зашто да не, ако смо их у истини задобили?!”

Због тога што је био уверен да је својим писањем Руварац наносио велику штету српским националним интересима, Томић је сматрао да је нужно пред читавом јавношћу разобличити ученог архимандрита и показати које су све и у чему слабости његовог писања. Када се прихватио пера, одлучио је да у складу са својим бујним темпераментом и борбеном природом никога не штеди, али и да не очекује да било ко и у било чему њега штеди. Написао је да би био спреман да прихвати и неке Руварчеве оцене, као што су оне да Вук није издао на Косову, или да Милош Обилић није био онакав јунак каквог га је описала народна песма. Међутим, сматрао је да је те „истине” Руварац морао да саопштава на другачији начин, којим не би убијао народни дух. А он, написао је Томић, баш то чини, „трује и убија дух и исмева осећај народни”. Руши народне идеале. Пише „без љубави и без истине”, јер љубав и истину угушио је његов фанатизам, па је за собом оставио само „отровне расаднике”. Он, вели Томић, „копа ноктима по историјским изворима, да ископа црне стране српске историје, па онда исмева и омаловажава”.

Томић није имао ништа против тога што Руварац није био спреман да тумачењем и оцењивањем догађаја ласка и подилази Србима, али му је веома замерао то што је Србе грдио и што је у тој грдњи „калуђерским фанатизмом претеривао”. Због таквог начина писања, закључио је Томић, код Панте Срећковића у приказивању српске прошлости „нигде нема сенке” а код Илариона Руварца „нигде нема сунца”. По оцени Томића, Руварцу је био циљ „да покаже како наш народ није ништа и нема ништа”. Фанатично је радио на томе да убеди Србе „како српска прошлост није славна”. Жигошући начин на који је Руварац приказивао српску прошлост, Томић је нагласио да нема ниједног „реалног историка” који је „писао са онолико жучи и подсмеха о своме народу” како је то чинио архимандрит Иларион. При томе је оценио да хладно и достојанствено Руварац пише само о страним народима. Кад пише о Србима и доказује им „како није истина чиме се хвале, онда чини то с толиком страшћу, заједањем и обешћу, као да су му Срби копали очи”. На таквим местима његова образложења губе научну вредност и носе печат јаке пристрасности.

Такав начин писања и тумачења српске историје, у изузетно тешкој политичкој ситуацији у којој су се Срби у Угарској и Хрватској налазили у последњим деценијама XIX и почетком XX века, љутио је Томића. Он није могао да прихвати, како је написао, „пакосно исмевање” Илариона Руварца зато што „оно убија дух слабима. Изазива оне, у којих није одвише јака љубав према народу, да почну омаловажавати тај народ.” Овако неродољубиво писање, сматрао је Томић, заслужује оштру осуду чак и ако му намера није неродољубива. Објашњавајући даље зашто критикује Руварца, Томић је на-

гласио: „Ја се не хватам за ситнице, које је обелоданио Руварац. Ја устајем против његовог пакосног тона, против његовог сићушног, ненаучног тумачења појединих догађаја. Да историја нашег народа, коју је Руварац онако злобно исмејао, није велика, светла, ми данас под овим црним приликама не бисмо били живи. У тој је историји било пуне мушке борбе и светла родољубља, у тој борби је било онога, чега онај трудољубиви, начитани, али заслепљени калуђер из своје ћелије није био кадар да види. Ми смо мали народ. А мали народ без полета, без великог одушевљења и великог родољубља не може да се одржи, он мора пропасти.”

Дижући глас против ниподаштавања и омаловажавања српске прошлости, којим су убијани народни дух, његов понос и његово одушевљење, као активан политичар и народни трибун Томић је морао да осуди Рувараца због тога што је добро знао да се кукњавом народ не може водити у борбу. С тим у вези је написао: „Народ не сачињавају они, који су живи, него и они, који су били и они, који ће се родити. Милош и Марко морали су да постану већи и силнији, па да се изазове одушевљење међу живима.” Другим речима, Томић је сматрао да је родољубиви правац у историографији, у времену у којем је настао, у друштвено-економским, политичким и културним условима у којима је негован, био више него оправдан и да није паметно олако, напречац, грубо и с презиром га одбацити. Слутио је да ће од напуштања родољубивог смера у историографији бити више штете него што ће се стећи користи прихватањем критичке историографије.

С намером да разобличи Рувараца као необјективног историчара, да га прикаже као загрижљивог ситничара који није у стању од појединости да види целину, Томић је написао да учени архимандрит Иларион није способен да напише историју Срба, или бар историју једног временског одсека. Уместо тога, он пише на парче. „Правилно тумачење, интерпретација, оно што је за историчара најважније, недостаје Руварацу. Он често никако или врло површно узима у рачун прилике, место, време, околину, психолошке мотиве и друго. Велики историјски погледи недостају му. За њега је један докуменат, коме он поклања веру, све, па ма говорило противу тога – све. Он није кадар да схвати правилно целину”, закључио је Томић. Уз то, написао је да Руварац није научно коректан приликом коришћења историјских извора. Замерао му је што је из једних истих докумената као тачно узимао шта му је требало, а друго, што му није одговарало, проглашавао је за лаж. Није одобравао ни његов критички однос према народним песмама. Тврдио је да у том погледу „тера критику у крајност”. Све у свему, констатовао је да Руварац „није ни критичан ни реалан историчар, него застрањен”.

Шибалући по начину казивања, по загрижљивости и заједљивости, по грубим и циничним насртајима на личност и дело својих противника, Руварац је неке своје радове, по оштром запажању Јаше Томића, објављивао у посебно одабраним тренуцима. Ти тренуци, по виђењу Томића, нису били без политичких намера и опредељења. Тако, на пример, књигу *О кнезу Ла-*

зару објавио је уочи петстогодишњице Косовске битке, *О њакозваној Великој сеоби српској народа* о двестагодишњици Сеобе, *Montenegrini* поводом прославе двестагодишњице владавине куће Петровића Његоша. Савремени угледни историчар Чедомир Попов додао је овим запажањима Јаше Томића још неколико карактеристичних момената када је Руварац објављивао своје радове. У време Благовештенског сабора 1861, који је знатним делом својим расправама и закључцима био ослоњен на привилегије дате Србима од цара Леополда I, објавио је студију којом је обезвредио њихов значај. „Ову нетачну тезу”, написао је Попов, Руварац „је касније разрадио у целој једној књизи” [...] „ни пре, ни после, већ у време велелепне прославе хиљадугодишњице досељавања Мађара у Панонију (1896) и апотеозе Сент-Иштванској Угарској.”¹ Указивањем на те биране моменте када ће објавити који рад, Томић је својим не малобројним читаоцима намеравао да скрене пажњу на то да није случајно Руварац одустао од родољубивог смера у историографији. Хтео је да га жигосе као неродољуба који својим делима и понашањем ради против интереса сопственог народа, а за корист туђинских потреба.

Због неслагања с Руварцем и његовим тумачењем историје Црне Горе, Томић је посебну пажњу посветио *Montenegrini*. Никако није могао да прихвати Руварчеву оцену да су црногорска племена од почетка XVI до краја XVII века била под турским господством. Заступао је тезу да је Црна Гора за све то време сачувала независност, да Турци нису успели да је покоре, да нису имали ни рачуна да је држе у покорности јер због сиромаштва она није могла да плаћа данак, нити да прехрањује њихову војску, а да се због планинског терена, познате црногорске храбрости и слободарских тежњи успешно бранила и очувала независност. Супротно Руварцу, Томић је тврдио да Црногорци никад нису били ни под млетачком влашћу, да нису били њихове слуге и њихови подложници. Тврдио је да су Руварчеви докази о томе да је Црна Гора изгубила независност, да је потпала под турску власт „слаби и бедни”, да је у *Montenegrini* показао да од ситница, којима је закупањен, не види целину, да заобилази изворе који не иду у прилог његових теза, али да је зато „пун злобе и пакости”. С намером да докаже да је Црна Гора очувала државност током XVI и XVII века, Томић се позивао и на угледне правне писце и теоретичаре, какви су Блунчли, Хефтер, Јелинек и Лабанд, што доказује да је био добро упознат с теоријама о држави и државном праву.

Као и у критикама поменутих Руварчевих радова, и у критици *Montenegrine* Томић се окупио на његово неродољубиво писање. Тај начин писања код архимандрита Илариона, по Томићу, „извргао се у болест”, јер му је циљ „да покаже Србину брату да није нико и ништа”. Због тога што о Србима и Српству није писао ништа повољно, већ им се изругивао, напа-

¹ Чедомир Попов, *Иларион Руварац и Јован Рисџић*, Зборник радова научног скупа „Браћа Руварац у српској историографији и култури”, Нови Сад - Сремска Митровица 1997, 187, 188.

дао их и вређао, упозорио је Томић, Руварца су веома хвалили „католички свештеници као непристрасног историчара првога реда”.²

На завршетку критичког осврта о *Montenegrini* Томић је нагласио да се он не бори против права критичке историјске школе, већ „само против оне ’лажне критичке школе’ која се пребацила и извргла се у неродољубиву историјску школу”, чији представници „са највећом насладом износе истините и неистините жалосне догађаје из историје свога народа. И што уживају у томе, кад свој народ могу да омаловаже. То је та Руварчева епидемија, која је захватила у првом реду слабе, болешљиве, природе.” Томић није крио да су му сви они одвратни, па је, обрачунавајући се с њима језиком сличним Руварчевом, написао: „На част им тај ’велики дух’ који хоће да покажу тиме, што ће да пљуну на све. На част им тај ’велики дух’ који хоће да покажу тиме, што хоће да духну, без повода и права, лакомислено, на последњи жар, не да га распламе, но да га угасе. Па на том утрнулом жару да изговарају подругљиво слово. То нису орлови него врапци, који не уживају у томе, да се узвисе, уздигну, него воле да кљуцају по прашини, не би ли баш у њој нашли зрно жита. По тој прашини са уживањем живе, у њој ће и умрети.”

Подстакнут Руварчевом *Montenegrinom*, незадовољан њоме, као и оним како је историју Црне Горе приказао Станоје Станојевић, Томић је 1910. на двадесетак страна објавио текст под насловом *Од републике до краљевства (Најкраћа историја Црне Горе)*. Циљ му је био да поводом проглашења Црне Горе за краљевину покаже како је она од републике постала краљевина. Наиме, Томић није прихватио становиште да је Црна Гора била теократска држава. Сматрао је да је она под управом владика имала одлике републике. У овом невеликом тексту, који је аутор означио као „костур историје Црне Горе”, Томић је уобличио своје тезе које је саопштио у критици Руварчеве *Montenegrine* и Станојевићеве *Историје српској народа*.

Због тога што је о Руварцу као историчару имао неповољно мишљење, Томићу је сметало што су га поједини поштоваоци и следбеници, попут Јована Радонића, прецењивали и што су га поредили с Доситејом Обрадовићем

² Кад је реч о похвалама католичких свештеника научног дела И. Руварца, занимљиво је и то да је Руварац, једини међу српским православним првосвештеницима и угледнијим духовницима, коризмену окружницу Ђаковачког бискупа Ј. Ј. Штросмајера, коју је објавио 4. фебруара 1881. године, којом се залагао за црквену унију, оценио позитивно. Штросмајер је 19. марта 1882. написао кардиналу Доминику Бартолинију да га је највише „обрадовало што је неки архимандрит именован Руварац моје писмо [тј. окружницу - В. К.] посебно похвалио управивши усрдне молитве Богу да куцне час кад ће источна Црква бити једна са западном Црквом. Буди име Госпара благословено! Тај архимандрит зацијело спада међу најученије свећенике источне Цркве који је својим повјесним проучавањем у нашој књизи име стекао.”

Кад имамо у виду чињеницу да се читава оновремена српска јавност, како духовна, тако и световна, узнемирила због отвореног Штросмајеровог залагања за црквену унију, тј. за признавање примата римског папе, у најмању руку је било чудно понашање гретешког архимандрита Илариона (Василије Крестић, *Бискуп Штросмајер, Хрвај, великохрвај или Јуословен*, Јагодина 2006, 182).

и Вуком Караџићем. О томе је написао: „Доситеј, Вук и - Руварац! Велике сени Доситеја и Вука опростиће дру. Радонићу што поред њихових имена, у истом реду, спомиње и име Илариона Руварца. Можемо му чак и ми други опростити, јер је он ђак Руварчеве школе. Али осим тог једног оправдања нема никаквог другог, да Руварца успоређује са Доситејем и Вуком. Иако су и Доситеј и Вук и Руварац ударили новим правцем, њихови су путеви веома разни. Пут Доситеја и Вука је пут истине, он води народу, животу, потребама његовим. Пут, којим је ишао Руварац, није пут истине, него пут застрањености, он не води народу и потребама његовим.”

Како је Руварац према Доситеју био веома критичан зато што се није слагао с његовим рационалистичким идејама и што га је држао за родоначелника свих разорних „народњачких” (либералних) идеја, Томић је одлучио да о том српском просветитељу напише посебну студију и њоме покаже да Иларион не разуме време, околности и друштвене појаве, па да зато и није добар историчар.

Под насловом *Доситеј Обрадовић (У сјомен сјојогишњице Доситеје-ве смрти)* објавио је 1911. расправу којом је хтео да покаже да се Доситеј појавио у тренутку када су за то сазрели друштвени, економски и културни услови, да је он напосто производ времена, да је такав какав је био, шта је и како је радио, то чинио по вољи и жељи народа, чији је зов добро разумео и осетио, па га је и испунио. Другим речима, написао је Томић, „сваки политички преврат кад у народу сазре, нађе своје представнике”, јер њих ствара народ. „А културни преврат, чим га изазове потреба, нађе своје апостоле.” По виђењу Томића, „Доситеј се појавио у српском народу са читавом гомилом дивова. Дух српскога народа, који је створио Доситеја, створио је с оне стране Саве и Дунава Карађорђа, Катића, Рајића, Синђелића и Хајдук Вељка. Створио Хаџи Ђеру. Створио је један читав нараштај дивова. То може да роди у својој средини само здрав народ, пун животне снаге, пун великих начела.” Томић је тврдио да је Доситеја створио средњи сталеж: трговци, занатлије, чиновници, свештеници и други имућнији људи, који без културе нису могли даље да напредују а до напретка им је било веома стало, јер „економски и сви други животни интереси средњег сталежа захтевали су културу”, која се могла ширити једино народним језиком. Излазећи у сусрет захтевима друштва којем је припадао, Доситеј се одлучио да своја дела пише на народном језику. Учинио је то и зато што је свест српског народа била много буднија него код многих других народа Аустрије. Што је то било тако, сасвим основано истицао је Томић, Срби имају да захвале српској народно-црквеној аутономији, која је увек била угњетавана, али „никад покошена”. Борба за њено очување, стална одбрана стечених права јачали су верска и национална осећања Срба. Добро важући значај српске народно-црквене аутономије, Томић се супротставио њеном неоправданом потцењивању од стране Илариона Руварца. Иако „шугава”, како су је често погрдно називали Томићеви и Руварчеви савременици, аутономија је играла значајну улогу у

српском друштву у Јужној Угарској. Без ње они не би били оно што су били. Да она није била безвредна, да Србима није користила, сасвим је сигурно да је аустроугарске власти не би напречац суспендовале 1912. године, када је избио Балкански рат.

Завршни став Томићеве расправе о Доситеју Обрадовићу заслужује да буде цитиран и прокоментарисан. У њему он констатује да је стогодишњица Доситејеве смрти Србе „затекла ослабљене”, а онда наглашава: „Па ипак, она животна снага, коју је наш народ показивао још недавно, не може бити да је утрнула. Ова ослабљеност не може бити трајна. Малаксали су само они народни слојеви, који су данас на површини, који су уобрази себи, да се с њима све диже и пада. Но ако вас не мрзи да ослухнете, чућете, где широки народни слојеви и опет куцају да им се отвори и хоће да се прогурају напред. Овај сталез, који је поникао у време рађања Доситеја, који је и створио Доситеја, свршио је своју задаћу. Место њега прогурују се напред најшири слојеви народа. Цео народ. И он ће наћи свога Доситеја.”

Ових неколико реченица недвосмислено потврђују, што се, иначе, ту и тамо, нарочито из расправе о Доситеју и *Најкраће историје Црне Горе*, али и других Томићевих текстова, да наслутити, да је њему био близак марксистички начин размишљања и приказивања прошлости. Ова, у нашој науци досад незапажена, особина без сумње потиче из времена његових студија и социјалистичког усмерења.

Као првак Српске народне радикалне странке Томић се осећао позваним да се огласи поводом тужбе коју су подигли Румуни да им се доделе три српска манастира: Бездин, Месић и Свети Ђурађ. Тим питањем била је заокупљена читава оновремена српска јавност. Сви српски листови с подручја Јужне Угарске из дана у дан пунили су ступце текстовима с темом о спору с Румунима и њиховим захтевима. Томић је тада одлучио да напише посебну студију о историји српско-румунских односа у оквирима Карловачке митрополије. Под насловом *Парница њројив српских манасџира* студију је објавио 1905, пошто ју је претходно у наставцима штампао у Застави. Циљ студије био је да покаже да су румунски захтеви неосновани и да представљају праву отимачину. Историјским чињеницама, које је добро познавао, Томић је њему својственим борбеним темпераментом оспорио право Румуна на три српска манастира и упозорио Србе да не смеју олако да се одрекну својих задужбина. О томе је написао: „Ни један нараштај нема права да прода, уступи ил напусти народну тековину, јер није само његова, већ и његових дедова и његових потомака. Сваки нараштај је дужан да брани и дужан је да умножава народне тековине, али нема права да их напусти.”

Ове речи упозорења, написане поводом поменутих манастира и спора до којег је дошло око њихове припадности, и данас, на нашу несрећу, више су него актуелне, али поводом Косова и Метохије, неотуђиве српске земље, као и тамошњих бројних српских манастира које светски моћници намеравају да нам одузму.

Као што је пригодног национално-политичког карактера била брошура *Парница њошњив српских манастира* – тако је и расправа *Како смо бирали патријархе кроз 200 година?* написана с јасним политичким циљем. Она је, заправо, у функцији одбране српске народно-црквене аутономије. Њу је Томић објавио у време када је већину у Српском народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима имала његова Српска народна радикална странка, али кад је, уместо преминулог патријарха Георгија Бранковића, на тај високи положај Сабор изабрао вршачког владуку Гаврила Змејановића, владар је одбио да потврди тај избор, а на место администратора поставио је будимског владуку Лукијана Богдановића, потоњег патријарха. Тим поступком владара радикали су били веома незадовољни не само зато што патријарх није постао њихов кандидат већ и стога што се поновило оно што се много пута у прошлости дешавало. Наиме, изиграна су српска привилегијална права. Својом брошуром Томић је начинио историјски осврт на поигравање Двора и аустријских царева са Србима, њиховим привилегијама и народно-црквеном аутономијом од времена Велике сеобе до именовања Лукијана Богдановића за администратора Карловачке митрополије. Износиће многе проверене и познате чињенице које су се тичале односа Двора према Србима и њиховој аутономији, Томић је указао на све слабости те српске установе у Хабзбуршкој монархији, која је зависила од добре воље и милости монарха, али и на њен велики значај. При томе се околио на оне који су се подсмевали аутономији и који су је, ругајући јој се, називали шугавом. О томе је написао: „Ту реч изговарају људи, који проповедају свету борбу за аутономију Хрватске и Славоније. А аутономија Хрватске и Славоније бедна је као и наша и савија се под ударима противника као и наша. Те две аутономије слободно могу да пруже једна другој руку. Па једна света, друга шугава. И зар читава наша уставност није бедна?! Зар она пружа заштиту? Зар се мајка одриче мезимца, ако је слабо, бедно, болесно, зар не ради баш онда свом душом својом да га спасава од смрти?” Тим речима Томић је ставио до знања својим читаоцима да српску народно-црквену аутономију, такву каква је била, стално сужавану и сакаћену, треба чувати и бранити, а по могућству и јачати, јер, ако је Срби почну омаловажавати, њу ће „задесити смрт” која ће тешко погодити читаву нацију.

Кад се 1908. године појавило прво, а 1910. и друго допуњено и поправљено издање *Историје српског народа* Станоја Станојевића, дубоко незадовољан интерпретацијом српске прошлости, методом рада и композицијом те књиге, Јаша Томић је 1910. написао о њој критику. Објавио ју је у посебној брошури под насловом *Несавремена и савремена историја. Оцена Станојевићеве „Историје српског народа”*. На самом почетку замерио је Станојевићу због нескромности и саморекламирања, због тога што је у позиву за претплату, „уз велике бубњеве и зурле”, навео да ће његова књига о прошлости нашег народа бити прва „која је написана на чисто научној основи, са широким погледом на догађаје”. Поричући ту рекламну похвалу,

којој је циљ да претплатницима измами новац, Томић се у иронији питао: „Каква савремена историја, која је написана на чисто научним основама?! Какви широки погледи на догађаје?” Не само да Станојевић није написао историју на научној основи и на савременим начелима већ је није написао ни онако како су је писали многи његови претходници пре 30 и 40 година. Станојевићева *Историја српског народа*, по оцени Томића, написана је онако како је историју Пелопонеских ратова приказао Тукидид. „А он је живео 400 година - пре Христа. Он је творац такозване прагматичне историје, а *Историја* Станојевићева писана је на тој основи.”

После велике рекламе која је претходила појави Станојевићеве *Историје*, написао је Томић, „добили смо једну сасвим несавремену историју”, која заслужује оштре критике и може да послужи за углед „како не треба писати историју”. Подједнако неповољно мишљење имао је Томић о првом, као и о другом издању Станојевићеве *Историје*, које је аутор допунио атласом, дијаграмима и исправкама, које је учинио по сугестијама Николе Вулића, Михаила Гавриловића и Слободана Јовановића. „Бадава им се у поговору II. издања” - упозорио је Томић - „писац захваљује на томе. Све бадава, кад је сам писац потпуно осакатио крој. Шта ће ту да помогне боље пришивено дугме или исправка на постави?”

Намеран да покаже да у Станојевићевој *Историји* не ваља „крој”, тј. да је написана без концепције и да је рђаво компонована, Томић ју је просто сецирао да би разоткрио све њене слабости. Најпре је упозорио на то да аутор описује догађаје, али да их не објашњава, да пише шта је кад било, али да не даје одговоре на то „како је шта постало”. Тиме се, вели Томић, Станојевић послужио методом прагматичне историје, али и то је учинио с пуно пропуста.

Неопростиву слабост Станојевићеве књиге Томић је видео у томе што је њоме приказана само политичка историја и што је њен аутор у предговору наговестио да ће можда током времена написати и културну историју српског народа. Не без разлога, Томић је сматрао да се политичка историја не може механички одвојити од културне, јер оне чине јединствену целину. О томе је написао: „Оно што се догађа у држави, то је потпуно испреплетано са културним стањем народа и његовим целокупним приликама. То није воља појединих људи, која излази из њихових страсти и врлина, него то стоји у вези са целокупним друштвеним развитком, економским и свим другим приликама. Зато политичку историју без културне не можемо никако разумети.” У даљем објашњавању овог становишта Станојевићев критичар је истакао: „Историјски догађаји излазе из целокупног развитка једног народа. Ту имају утицаја и економске прилике и вера и уметност и друштво и околина и све. Ко хоће да тражи узроке историјским догађајима, не може их наћи у вољи и души појединаца, него ће их наћи у души и карактеру целине. Зато се историја све мање бави појединцима, а све више масама. А као што је појединац чедо свога времена и своје околине, и нико не постаје она-

кав какав хоће, него какав мора да буде, тако је то у још јачој мери са масама, народима и човечанством.”

Томић је тврдио да се политичка историја не може разумети без културне, а да је Станојевић, раздвојивши их, „млатио празну сламу”, да је читаоца „напаствовао” неразумљивом, непотребном и некорисном књигом. Нагласио је да није затуцани приврженик генетичке историје и да не верује да је она „пронашла све законе и све узрочне везе догађаја”. Међутим, написао је, ако је савремена наука сагласна у томе да народима, државама и човечанством „владају закони и да наш развитак зависи од тих закона”, поставља се питање како је могуће да још увек има неких професора, какав је Станојевић, „који су заостали за две хиљаде и неколико стотина година”, па не могу да се одмакну од Тукидида и Полибија.

У одељку у којем је подвргао критици Станојевићево одвајање политичке од културне историје Томић је показао да су му познати различити смерови у европској историографији, да зна да историчари, какви су Лампрехт, Готхајн и други, још увек деле историју на политичку и културну, али да то доказује да и „Немци имају својих Станоја Станојевића”. Позвао се и на Бекла, који је у својој *Историји цивилизације у Енглеској* покушао све да објасни „умним развитком”, а Маркс и Кауцки економским приликама, посебно начином производње. О свему томе изнео је своје мишљење овим речима: „Економске прилике утичу на веру, морал, политику, цивилизацију. Ма колико да ови други правци изгледају супротни, мора се признати, да сви ти споменути фактори упливишу један на другог и стоје у међусобној вези. Но у томе се данас сломила савремена наука, да са народима, државама и човечанством владају закони и да наш развитак зависи од тих закона.”

Чврсто уверен да се политичка историја никако не може објаснити и разумети без културне, Томић је оценио да је и Станојевићева политичка историја „врло мршава”, да „нема ни кука ни бока”, да је „неисказано празна”. С намером да покаже колико је она недоречена, навео је бројна питања која су, с обзиром на значај, морала добити место у Станојевићевој књизи, али се то ипак није десило. Тако, на пример, аутор није нашао за потребно да нешто више каже о вери наших предака у прастара времена, иако је с том вером био срастао „не само верски, него и цео душевни, политички па и економски живот”. Писац није нашао за потребно да каже чак ни то да је вера наших предака била многобожачка.

Иако је на много места помињао богумиле и написао да је та јерес из темеља потресала поједине српске области, нарочито Босну, да су против њих годинама вођени крсташки ратови, Станојевић је био дужан, каже Томић, да читаоцима објасни каква је била та богумилска јерес, „каква су јој била начела и каква јој је била организација”. Његова констатација да су богумили „имали много комунистичких и анархистичких примеса” није довољно објашњење за тако значајан покрет какав је био богумилски.

Станојевићево објашњење које се тиче ширења хришћанства међу Србима, по оцени Томића, веома је поједностављено и своди се на сукобе између римске и цариградске цркве. За разлику од Станојевића, на питање ширења хришћанства Томић је гледао много шире. По њему, ту је верско питање „било само на површини”, а „на дну тога питања ухватио се у коштац стари и нови економски ред. На једној страни борило се старо српско задругарство, а на другој страни економско ропство – феудализам. На једној страни борио се стари српски демократизам, а на другој страни: самовласт светских и црквених великана...”

Као крупне пропусте у Станојевићевој *Историји* Томић је видео то што је аутор занемарио Сабор као значајну установу српске средњовековне државе, што није објаснио ко су били себри, меропси и отроци, што је пропустио да изнесе податке о томе како је изгледала српска војска и како је била устројена војна организација. Ређајући све ове и неке друге пропусте, Томић је написао да није „читао ни једну српску историју која би била овако шупља и празна, као што је Станојевићева”.

Зато што је Станојевић у првом и другом издању своје *Историје* пре-наглашено и самохвалисаво истицао да је она по концепцији сасвим нова и оригинална, да је боља од свих дотле написаних историја српског народа, Томић је у посебном одељку критички осмотрио ту концепцију. По њему, концепција изискује да писац схвати и прикаже сваку поједину чињеницу у вези с развитком догађаја. У доброј концепцији ништа не сме „да буде засебно, одвојено од историјског развитка”, већ све мора да буде у узајамној узрочној вези. Код Станојевића то није тако. Он, каже Томић, врло често пролази поред чињеница, оне га „често моле да их веже”, а „он се сатире преко њих”, не уочава их, „но иде даље”. Ову своју тврдњу Томић је илустровао неколиким убедљивим примерима који се тичу Доситеја Обрадовића и његове појаве, одласка Растка Немањића (Св. Саве) у манастир и узрока војног продора Бодина према Косову.

Знатан део Томићеве критике Станојевићеве *Историје* односи се на Илариона Руварца и његове следбенике: Јована Радонића, Станојевића, Каменка Суботића и Тихомира Остојића. Све њих Томић жигоше као уображене, сујетне и самохвалисаве, као историчаре који су умислили „да само они вреде”, а „да сви други скупа не вреде ништа”. У тој уображености, Станојевић је био уверен, тврди Томић, да се краљ Петар неће моћи крунисати ако он не уђе у одбор који ће саставити крунидбену церемонију, „јер је он, бајаги, најбоље проучио стари ред крунисања српских владара”, који је сличан византијском церемонијалу.

Више пропуста у Станојевићевој *Историји* Томић је приписао превеликом утицају Руварца на свог ученика. Ти пропусти тичу се Велике сеобе Срба и услова под којима се догодила Сеоба, значаја и карактера српских привилегија и питања независности Црне Горе. И овог пута, као и више пута раније, Томић је нагласио: „И ја сам најмање зато, да кривотворимо

историју своју и да је улепшавамо. Али зашто да је ружимо? И докле ћемо већ да трпимо, да се на том пољу размећу људи, код којих је велика само самоубраженост њихова, и који као муха без главе, и не знајући шта раде, неоправдано, пристрасно доприносе да од нас граде 'народ без историје.' Борбен и искључив, налазећи да Руварац и настављачи његовог критичког смера у историографији својим писањем наносе народу велику штету, да га разоружавају и слабе његове политичке позиције у односу на Мађаре, Немце и Хрвате, Томић је оваквим писањем позивао у борбу против неистомишљеника с намером да их заустави у непатриотском деловању.

У критици Станојевићеве *Историје* Томићу је веома добро дошла расправа Алексе Ивића *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију. Прилој истаживања српске прошлости током 16. и 17. века*. Она се појавила више од годину дана пре изласка из штампе другог издања Станојевићеве *Историје*. Њу Станојевић и наводи у библиографији другог издања своје књиге, али је Томић дошао до закључка да он није користио њене драгоцене податке и да је остао при ставу да су Срби прешли у Аустрију као обични бегунци, и да је то учинио из претераног обзира према Руварцу и таквој његовој оцени. Да је користио Ивићеве изворе и да је истински објективан, тврди Томић, Станојевић би морао доћи до закључка да су Срби у свим приликама, било да су прелазили у Аустрију, тј. Хрватску или Славонију, у мањим или већим групама, увек склапали уговоре с одговарајућим властима, којима су се обавезивали да ће наставити борбу против Турака под условом да им се обезбеди широка верска и политичка самоуправа, а кад Турска буде поражена, да ће се вратити на своја ранија станишта.

Критичан према Станојевићу што чува углед Руварца и по цену прећуткивања историјских истина, Томић се поново свом жестином обрушио на историјску школу која је убијала дух и гасила национално одушевљење у великом делу наше омладине. О томе је написао: „Та је школа дала једном делу наше омладине данашњу филозофију његову. Без љубави, без одушевљења према прошлости народа свога, томе делу омладине право је да буде Хрват, Југословен, што год хоћете. И сутра ће се можда одушевљавати да буде Бугарин. Није ни чудо! Убијте некоме његову прошлост, па сте му загрозили будућност. А ми смо већ дошли на пола пута. Јер шта значи то: не бити само Србин, него 'Србин или Хрват', то се најбоље види у Хрватској и Славонији. Дабогме, није томе само крив Руварац и његови. Народ у коме може да никне, и што је главно, да се одржи таква школа, тај се народ већ по мало поболева.”

Томић је исказао своје неслагање и са Станојевићевим тумачењем историје Црне Горе. Замерио му је што је ту историју свео на само двадесетак редака и што није јасно изнео своје становиште о томе да ли је Црна Гора у XVI и XVII веку била држава, или је изгубила независност. Због обзира према Руварцу, тврди Томић, Станојевић то питање „завија у крпе и кучине”, он је нејасан и недоречен, па тај одељак његове *Историје* представља „просто атентат на памет оних који то читају”.

Зато што је Станојевић истицао да му нико не може пребацити да је као историчар необјективан, Томић је питању његове објективности посветио читав одељак своје критике. Пошто је читаоцима скренуо пажњу на то да је Станојевић пристрастан кад је реч о његовом учитељу Илариону Руварцу, осврнуо се и на необјективност која је проистицала из његове тесне повезаности са Српском самосталном странком. Нимало не штедећи Станојевића кад је реч о његовим страначко-политичким опредељењима, Томић га је приказао као врдаламу, који је час с либералима, час са старорадикалима, али са сталним симпатијама према самосталцима. По оцени Томића, Станојевић није страначки фанатик, али „ипак воли и мрзи као девојка од 18 година”, па ту љубав и мржњу није у стању да пригуши ни када приказује догађаје из новије историје. У тумачењу тих догађаја он наступа као самосталац и заступа интересе самосталског програма који полази са становишта да су Срби и Хрвати један те исти народ. Све што не иде у прилог његовог самосталског схватања односа између Срба и Хрвата, Станојевић прећуткује. Због тога нема он у својој *Историји* ниједне речи о томе какве су биле септембарске демонстрације у Загребу 1902. године. Неће да каже чак ни то да су оне биле уперене против живота и имања Срба и да су се догодиле за време владе Куена Хедерварија.

Томић је оценио да су одељци најновије историје Срба у Станојевићевој књизи, и то не само оних у Хрватској и Угарској већ и у Србији, празни и слаби, па да су могли бити изостављени. Често су то, написао је Томић, „плитке белешке о појединим догађајима”, па „нису ни за рђав недељни лист, а не за историју”.

Разобличавајући Станојевићеву необјективност и политизацију приликом приказивања новије српске историје, Томић је упозорио читаоце и на то да он уме и средњовековну прошлост да подешава према актуелним политичким потребама. Тако је од босанског краља Твртка направио правог самосталца. По Станојевићу, Твртко је хтео да оснује српско-хрватску државу, тј. да у приморју искрено прихвати традиције старе хрватске државе, а у Рашкој формално да прихвати традиције немањичке државе. Иронишући на рачун таквог начина тумачења историје, Томић је написао да се чини да је Твртко „читао најновији програм самосталне странке” и да се њиме руководио у својој државној политици. На крају се упитао: зашто се Станојевић куне у објективност кад је најобичнији странчар.

На завршним странама своје критике Томић је подвргао анализи Станојевићеву тврдњу изнету у поговору књиге да је „једна од најважнијих новина” у његовој *Историји* „напоредо истовремено приказивање догађаја у целом народу”. Томић је у свему оповргао ту Станојевићеву тврдњу и истакао да „је тај његов покушај потпуно банкротирао”, да он у тој намери није показао довољно умећа и да је само уз помоћ појединих фраза, као што су „у то доба”, „у исто доба”, „наскоро после тога” и „међутим” успевао да успостави хронолошку и никакву другу унутрашњу везу у својој *Историји*. Због

тога, закључио је Томић, целокупно Станојевићево приказивање прошлости „изгледа као скакутање по историји с једног предмета на други”. У тој *Историји*, по оцени Томића, нема ни унутрашње равнотеже. Неким мање значајним питањима посвећено је много више пажње и простора но што су их добили неупоредиво значајнији догађаји и проблеми.

Закључак Томића је по Станојевића и његову *Историју* поразан. Он је оценио да „то није историја према данашњем стању науке”, већ да је реч о 12 чланака „који имају утолико везе са српском историјом, што има у њима нешто мало хронолошки поређане грађе за српску историју”. Да је Станојевић „написао историју српског народа *из једној кова*, да су ти догађаји испрелетани живом везом, не би он више из такве историје српског народа могао олако исписати засебно: *Историју Босне и Херцеговине*”. Како је она састављена од разних међусобно неповезаних делова, Станојевићу је било лако да из ње ишчупа *Историју Босне и Херцеговине*, „лакше но што би из хаљине извадио чиоду”.

Да би и иначе неповољно мишљење о *Историји српској народа* било још поразније, Томић, тај искусни полемичар, написао је да је у посебном одељку своје критике намеравао да сакупи из Станојевићеве књиге „некоје ствари за ’бубнотеку’”. Од те намере је одустао уверен да ће то, ипак, неко други урадити, али је напоменуо да у *Историји* Станоја Станојевића има неисцрпног и драгоценог блага за шаљиви лист.

* * *

Кад се стекне увид у целину историографског рада Јаше Томића, јасно је да се он већим делом састоји од текстова критичког и полемичког карактера, да такви текстови дају печат његовом ангажовању на пољу историографије. Да нема тих радова, којима се он упустио у обрачун с Иларионом Руварцем као творцем српске критичке историографије, и са Станојем Станојевићем као верним следбеником Руварчеве школе, Томић не би за собом оставио видљивијег трага у нашој историографији. Његови ситнији и не бројни историјски списи нису истраживачког карактера. Они су настали или из дневнополитичких потреба, или зато што је Томић на њихово писање био подстакнут неслагањем с Руварцем и намером да покаже како супротно Руварцу треба тумачити неке појаве и догађаје наше прошлости. У сваком случају, Јаша Томић је занимљива и значајна појава у нашој историографији. Његово историографско дело не може се објаснити, ни разумети ако се истргне из времена у којем је настало и из друштвеног, политичког и културног контекста у којем је стварано.

Чињеница је да Томић као историчар није био затуцани поборник романтичарског смера у нашој историографији, каквих је у његово време било. Он је био спреман да прихвати све научно проверене податке, али се тешко одрицао народне поезије и народне традиције као историјских извора.

Читавим бићем у политици, у борби за остварење националних интереса и очување верске посебности, Томић је одлучно устао против Руварца и његових следбеника зато што су они, како је веровао, критичким преиспитивањем прошлости рушили националне идеале и разарали дух народа. Свестан да у туђој држави, у којој су умногоме били обесправљени, с разореним националним осећањем, разоружани историјским доказима, Срби неће имати услова за напредак и опстанак, Томић се упустио у борбу с намером да нашу критичку историографију преусмери од једног ниподаштавајућег, потцењивачког и подругљивог начина приказивања прошлости у правац који неће бити лишен патриотизма.

Својим критикама и текстовима историјског садржаја Томић је показао да је владао научним методом, да је био веома добро обавештен о ондашњим историографским правцима у Европи и да је имао лепо историјско осећање и разумевање за питања о којима је расправљао. Он није био само обичан критичар који је умео да запази шта не ваља већ је знао да укаже и на начине како поједине историјске догађаје, појаве и проблеме треба решавати.

Томић је био лак и брз на перу. Своје писање није много тесао и дотеривао. Читалац понекад осети да му перо зашкрипи, да ту и тамо дубље запара, да у његовом језику, који је богат и сочан, има неравнина. Међутим, Томићева логика је савршена. Његови историјски текстови су разложни и убедљиви. Он је умео да буде и духовит и циничан, али увек оштар и бескомпромисан. Кад је реч о Руварцу, па и Станојевићу, знао је да буде и заједљив. Такав какав је био, с намерама којима се упуштао у писање историјских критика и расправа, у ширем кругу савременика жњео је успехе, јер су они не само разумели већ су и прихватили и одобравали његово тумачење историје.

Кад је критичка историографија победила, Томић, који се с њеним челником, па и следбеницима постојано носио, из дана у дан је као историчар бивао потискиван, заборављан, па и омаловажаван. Била је то незаслужена казна од оних који су победили, али и од њихових потоњих, мање значајних поклоника, навикнутих да метанишу победницима.

Без обзира на све то, Томић има значајно место у нашој историји историографије и не заслужује заборав. Он представља важну карику у ланцу развоја наше историјске мисли. Питања око којих је ломио копља са својим неистомишљеницима данас су научно решена. Кад се и с тог становишта осмотре Томићеве критике, не може се порећи да су они које је критиковао у свему били у праву, а да је он у свему грешио. Напротив, савремена наука потврдила је његове оцене о Великој сеоби Срба, о значају тзв. фундаменталних српских привилегија, као и о улози српске народно-црквене аутономије. Његова убојита и добро аргументована критика Станојевићеве *Историје* није била без одјека и утицаја на касније писање историја српског народа.

Историографски текстови Јаше Томића немају данас привлачност и актуелност које су имали у време свог настанка. Међутим, неке његове идеје и оцене које се тичу одбране земље, националне имовине и националних вредности, које се односе на однарођавање, на слабљење националног духа, или на значај и улогу историје и историјске свести за опстанак и будућност српског народа, више су него актуелне. Данашњи читалац стиче утисак као да их Томић није писао пре стотину и више година, него да их је наменио савременицима не би ли их упозорио на то како да се понашају и шта су дужни да чине да се не би стидели пред потомством.*

*** Објављено као предговор у књизи *Историографски списи Јаше Томића*, Нови Сад, Прометеј, 2007, стр. 7-33.**

НОВИ ПОДАЦИ О ИСТОРИЈИ РЕВОЛУЦИЈЕ 1848-1849. ГОДИНЕ

Регеста докумената из времена Револуције 1848/49. године, која потичу из Архива Војводине у Новом Саду, на релативно малом простору дају свеобухватну слику збивања, нарочито оних на тлу Јужне Угарске, на подручјима Тамишке, Торонталске и Бачко-бодрошке жупаније, али и на ширим територијама Угарске. Документи потичу од разних установа: државних, судских, војних, жупанијских, среских, градских и општинских власти, бројних добро знаних и мање познатих личности, међу којима су угарски палатин, председник владе, разни министри, краљевски комесари, велики жупани, поджупани, срески начелници, више и ниже војне старешине, општински бележници и други.

Документи о којима је реч од посебног су значаја за историју Српске и Мађарске револуције стога што до сада нису били познати, нити су у науци, осим у ређим случајевима, били коришћени. Мађарски извори о Револуцији у српској историографији углавном су били познати по документима које је објавио Јожеф Тим у његовој тротомној збирци. Регеста докумената који потичу из три јужноугарске жупаније (Тамишке, Торонталске и Бачко-бодрошке) умногоме допуњавају Тимову збирку и обогаћују је новим подацима подједнако значајним за историју читаве Револуције, али и српског револуционарног покрета 1848/49. године. Она проширују наша знања која смо у тумачењу Српске револуције стицали на темељу докумената који се налазе у фонду Главног одбора Архива САНУ у Сремским Карловцима, фондовима Архива Србије и Архива САНУ у Београду. Регестама докумената из Архива Војводине у Новом Саду добијамо оно што досад нисмо имали, или, боље речено, нисмо имали у довољној количини, а то су разне активности мађарских власти, мађарско виђење догађаја, мађарско оцењивање револуционарних збивања, без временске дистанце, у часу када настају, када се дешавају. Због тога она имају изузетну научну вредност. У компарацији са српским изворима она ће омогућити историчарима да објективно, а не једнострано и пристрасно, оцењују оно шта се, како се и зашто се дешавало у односима између Срба и Мађара на тлу Јужне Угарске, на територији Српског војводства.

Садржај докумената подједнако је богат колико је и разноврстан. Он пружа целовиту слику збивања на свим нивоима, а обилује и појединачним

занимљивим подацима. Кад је почело револуционарно таласање, нови хук времена различити слојеви друштва су схватили, прихватили и тумачили на различите начине. Зависни сељаци и беземљаши, без обзира на националну припадност, желели су да се ослободе кметских обавеза и да се домогну земље. Граничари су настојали да збаце окрутне законе који су их унижавали и спутавали у развоју. Они су сматрали да је наступио тренутак када ваља укинути војно-гранични систем и када могу стећи сва грађанска права и слободе. Новинарима и писцима био је циљ да се ослободе цензуре, њених стега и претећих казни, да слободно, без задршке изражавају своја мишљења и схватања о свим догађајима, националнополитичким, друштвеним и осталим актуелним питањима. Један део либералнијег римокатоличког свештенства, којем је тешко падао целибат, одлучио је на самом почетку Револуције да дигне глас против те установе и да је укине. Желео је да се ослободи мантија а да их носи само приликом богослужења. Сиромашнији верници римокатоличке цркве хтели су да се ослободе плаћања бира. Узнемирена и уплашена револуционарним таласањем и захтевима кметова, који нису прикривали своју мржњу према феудалним господарима, велеседничка аристократија тражила је начине како да стане на пут ширењу револуције и друштвеном преврату, који је био на помолу.

Нова мађарска власт покушавала је да се организује и одговори на све изазове. Оснивала је одборе чији је задатак био да брину о миру и реду; укинула је сталешке разлике, урбаријалне односе, црквену десетину и старе титуле а прогласила једнакост у сношењу јавних терета и дажбина; од богатих, поверљивих и угледних грађана образовала је народне страже; издавала је наредбе о томе како и којим војним јединицама треба гушити побуне, како надzirати кретање сумњивих особа; именовала је изванредне краљевске поверенике за гушење побуна, посебно оних у Великој Кикинди, Новом и Старом Бечеју; оснивала је преке судове; предузимала је мере против колере; трудила се да изнађе начине да прехране незбринуте и гладне; покушавала је да стане на пут извозу оружја, да у границама постојећих могућности организује његов увоз, а повећа његову производњу; будила је патриотску свест и родољубива осећања; расписала је народни зајам и позивала грађане да га у што већем броју уписују, да за одбрану домовине жртвују готов новац, накит, оружје, жито, сукно и друга добра којима су располагали.

Занимљиво је да су на самом почетку Револуције (23. марта 1848) Београд и Загреб оцењени као главна жаришта покрета, одакле је јединству угарске државе и мађарском народу претила највећа опасност. Исто тако значајно је да су Словени Монархије оцењени као главни непријатељи не само Угарске већ и династије, да су они пристајали уз стари - преживели апсолутистички режим, против којег су се борили напредни Мађари, а бранили су га назадни Срби и Хрвати.

Мађарске власти најтеже су осуђивале граничаре из Шајкашке, и то оне без земље. Својим војним акцијама, нападом на Тител и запленом 4

топа, по оцени мађарских власти, Шајкаши су пореметили вековне добре односе немађарских народа с Мађарима. Када се око 20. маја 1848. године на српској православној цркви у Вршцу залепршала „илирска застава”, узнемиреност међу Мађарима није била мала. Још више она је порасла када су у неким местима у Банату скинуте мађарске заставе с општинских кућа и поцепане, као и када је поцепана и спаљена матрикула на мађарском језику. Напетост међу припадницима појединих нација на тлу Бачке и Баната из дана у дан је расла. У таквој ситуацији Срби из Оџачког среза осетили су се угрожени, па су поткрај маја 1848. године напустили своје куће и своја имања. Њихове засејане њиве запосели су немачки становници. Како је међунационална напетост свакодневно расла, што се лепо може пратити по документима о којима је овде реч, било је само питање дана када ће између Мађара и Срба избити оружани сукоб. Већ 8. јуна, када су се уз Шајкаше побунили и граничари из Баната и Срема, изванредан краљевски повереник Петар Чарнојевић слутио је велику опасност и наговестио је неминовно избијање грађанског рата. Да би стао на пут наводним српским офанзивним намерама, наредио је поджупану Бачке жупаније да ради одбране наоружа становништво. Поступајући по том налогу, поджупан је хитно предузео све мере да изврши „онцентрацију народних стражара из целе жупаније”.

Током јуна и јула 1848. године све мађарске власти, како оне из Будимпеште, тако и жупанијске, среске и општинске, судећи по садржају регеста, улагале су велике напоре да се војнички организују, да се што боље наоружају и супротставе сваком даљем ширењу српског покрета на подручју Бачке и Баната. То војничко организовање није пролазило без тешкоћа и није ишло брзином којом су се низали догађаји. У недостатку редовне војске, уписивање народних стражара обављано је споро, без очекиваног патриотског заноса, често и с великим тешкоћама, па и отпорима. Због тога што се угледнији и друштвено боље стојећи свет није радо одазивао позивима за упис у народне стражаре, догађало се у неким местима да су у народну војску уписивани и бивши затвореници, па и разбојници, људи сумњивог морала, тзв. општински олош.

У сваком случају, војска састављена од народних стражара није била оспособљена за веће борбене задатке. Њу нису красиле војничка дисциплина и неопходна војна обученост. Војници су затицани „мртви пијани у лежећем положају”. Догађала су се и дезертерства. Посебан проблем крио се у недостатку официрског кадра, чији задатак је био да ту масу људи различитог социјалног састава, међу којима је било највише сељака, дисциплинује и војнички оспособи за окршаје који су били на помолу. Средином јуна 1848. године Земаљска домобранска комисија затражила је од министра војске да нареди свим припадницима војних формација у држави да положи заклетву и тиме се морално обавезу на испуњавање свих војничких дужности. Међутим, у неким општинама Бачке жупаније народни стражари су одбили да положи заклетву колебајући се између верности владару и угарској влади.

Због недовољног броја народних стражара с подручја Бачке, Торонталске и Тамишке жупаније, власт је, осећајући се угроженом, била принуђена да допрема регуларну војску и народне стражаре из других жупанија. Међутим, и у таквим случајевима јављале су се тешкоће које су смањивале и офанзивну и одбрамбену моћ Мађара. Примера ради навешћемо случај који се десио у мађарском логору код Старог Кера. Недостатак народних стражара у том логору попуњен је око 10. јула с 2.000 стражара који су дошли из Жупаније Толна. После непуних десет дана испоставило се да су стражари из Толне имали велике прохтеве, да су захтевали више но што је месно становништво могло и хтело да им пружи. Незадовољни оним што су добили, народни стражари из Толне почели су од мештана да отимају коње и кола, због чега се јавила велика узнемиреност, која је, по оцени среског начелника из Бездана, постала опасна.

Снабдевање војске животним намирницама било је стални и тешко решив проблем не само у логору код Старог Кера већ и у другим местима у којим су постојали логори. Апели средишњих, жупанијских и других органа власти на становништво да несебично помогне у прехрањивању војске нису много помагали у решавању тог горућег питања. Да у том важном послу не би било злоупотреба, снабдевање и исхрана војника били су под надзором краљевских повереника Петра Чарнојевића и Саве Вуковића. Жупаније су имале и посебне одборе задужене за конаковање, снабдевање и исхрану. С намером да олакшају народним стражарима служење у војним логорима, да их не отргну сасвим од приватних – посебно пољопривредних послова, и то у жеку летње сезоне, војне власти су наредиле да се стражари смењују сваке друге недеље. Питање снабдевања и исхране било је толико критично да је Тамишка жупанија почетком јула 1848. године одлучила да један део робијаша, који је робијао у Темишварској тврђави, због оскудице хране, условно пусти на слободу.

Колико је било проблема у снабдевању храном – толико је било тешкоћа због несташице оружја и барута. Готово је била редовна појава да су народни стражари због недовољног броја пушака наоружавани исправљеним косама, вилама и разним другим гвозденим предметима. Трговцима је због тога наређено да барут „продају само поузданим људима” и да воде рачуна да не дође у руке побуњеницима. Пошто трговци нису поштовали ову наредбу Министарства пољопривреде, индустрије и саобраћаја, већ су барут продавали и Хрватима, Министарство унутрашњих послова наредило је да се од трговаца одузме не само барут већ и сав гвоздени алат који је могао да послужи као оружје. Када су српска села, по оцени мађарских власти, показала да су непоуздана, министар унутрашњих послова наложио је да се и од њих одузме оружје и, заједно с оним које се заплени од трговаца, преда мађарским и немачким селима. Пушкари, који су правили и поправљали оружје, морали су да раде првенствено за војску и за народне стражаре. Приватна лица могла су доћи до оружја само уз дозволу власти. Сви посло-

ви који су се тицали оружја и муниције стављени су 24. јула 1848. године под надзор полиције.

Пре но што су почели оружани окршаји између Срба и Мађара, да би припремиле јавно мњење за војни обрачун са Србима, мађарске власти велику пажњу посветиле су пропаганди. Користиле су све могуће прилике да оптуже и осуде Србе као главне кривце за све међунационалне спорове и сукобе на тлу Јужне Угарске. Тако су, између осталог, оптуживале архиепископа Јосифа Рајачића да је незаконито изабрани патријарх, да је поставио један Српски одбор (мисли се на Главни народни одбор), који по народу шири позиве „за раскомадање и цепање домовине”. Од мађарских власти тражено је да заплене све новине, брошуре и прогласе који су долазили из Београда, Сремских Карловаца и Новог Сада. Један краљевски повереник тврдио је да побуњеници из неких логора у Банату (из Јожефова и Карлова) шаљу своје емисаре у српска и румунска села да буне народ, да наоружан и с храном крене у Нови Сад. Да би направиле раздор међу Србима, мађарске власти су наредиле горњобанатском епископу да без одлагања сазове Српски црквени сабор у Темишвару зато што је патријарх Рајачић одрекао послушност законитој мађарској власти. Мађарски министар за војне послове Лазар Месарош смишљено је правио разлику између тзв. бунтовника, с једне, а Срба и Хрвата, с друге стране. По њему, Срби никад нису били незахвални зато што су их Мађари пре 180 година „братски примили” у своју државу. Сасвим тенденциозно написао је да бунтовници, заправо, и нису Срби, већ „само дрзак олош” који је из редова тог народа. С истим намерама као Месарош, да разбије јединство Срба и њихов покрет, и мађарски министар финансија Лајош Кошут написао је 19. августа 1848. године земаљском комесару за Банат и Бачку: „Ми не ратујемо против Раца, Срба и Илира, него само против бунтовника.” У једном допису среског начелника из Сомбора, написаном 16. јуна 1848. године, оптужен је Главни народни одбор из Сремских Карловаца да шаље прокламације народу и да су српски православни свештеници дужни те прокламације да објављују. По истом акту, Срби из Товаришева тражили су од римокатолика да буду верни бану Јелачићу, јер, у противном, запређено им је да ће бити убијени. Српски свештеник из Брестовца, по тврђењу среског начелника из Сомбора, заклео је народ на верност бану Јелачићу, при чему је говорио да је најважније истребити Мађаре, а да Немце не треба дирати. Срески начелник из Гајдобре оптужио је српског свештеника из Старе Паланке зато што није хтео народу да прочита наређење које није било написано на српском, већ на мађарском језику. Истом приликом богослов Урош Девећ је наводно изјавио „да ће Срби научити памети Мађаре, који су све досад гонили Србе”. С разних страна, с подручја све три јужноугарске жупаније, Срби су оптуживани као нарушитељи законитости, реда и мира. Сумњичени су да снабдевају храном српске устанике који се налазе по војним логорима, да се не поковавају наредбама легалних мађарских власти, да наговарају војнике да дезертирају, да православни калуђери,

„који су симпатизери српског покрета”, сакупљају пушке и барут и лагерују га у манастиру Бођан.

Кад су се пропаганда и оптужбе против Срба захуктале и почеле да рађају жељеним резултатима, велики жупан Бачке жупаније, барон Јосип Рудић затражио је средином јула 1848. године од потчињених среских начелника да му на свака три дана подносе „извештаје о психолошком расположењу становништва”. Ова чињеница од посебног је значаја зато што доказује да су за предстојеће окршаје са Србима вршене смишљене психолошке припреме.

Регеста докумената, чији садржај покушавамо да прикажемо у што сажетијем обиму, недвосмислено доказују да су мађарске власти биле прилично узнемирене сазнањем да Србима Баната и Бачке у све већем броју пристижу у помоћ добровољци из Србије. Илустрације ради навешћемо неколико података о томе како су у мађарским извештајима приказани добровољци из Србије. Већ у првом њиховом помену, у једном акту од 3. јула 1848. године, написаном у Великом Бечкереку, представљени су као пљачкаши који су дошли у Банат и Бачку с намером да се у Србију не врате празних руку. У другом документу истог датума, који потиче од Градског магистрата Темишвара, за Србијанце је речено да „бране интересе Његовог величанства”. Само неколико дана касније, 9. јула, угарски палатин Стефан закључио је да је букнуо грађански рат против мађарске уставне владе, а да буну против ње помажу добровољачке чете из Србије, које су дошле „без знања српске владе, на сопствену одговорност”. Због тога, палатин је тражио да се образују преки војни судови „у свим опасним местима”. При томе је нагласио да Србијанце „треба сматрати убицама и разбојницима, које закон не штити”, па пресуде војних судова над њима треба одмах извршавати. Налогe за оснивање преких војних судова добили су генерали и главни војни команданти у Темишвару, Петроварадину и Сегедину, барони Пире, Храбовски и Бехтолд. Да би зауставили прилив српских добровољаца у Војводину и да би стали на пут њиховим војним акцијама, у неким местима становници су били обавезни да их разоружавају и предају мађарским властима. У противном, ако тако не поступе, били би проглашени за велеиздајнике. Из дописа Бачке жупаније од 13. јула сазнајемо да су наоружане србијанске чете дошле у Србобран на око 140 кола и да су их Србобранци дочекали с великом радошћу. Тим поводом жупанијске власти оцениле су да се „бунтовнички покрет опасно шири у њеним доњим крајевима”, посебно у Србобрану, у којем су Србијанци подигли војни логор, који су опасали шанчевима. По угледу на Србобранце, и српски становници Старог Футога и Старог Бечеја подигли су логоре. Мађарске власти су очигледно зазирале од добровољаца из Србије. Стога су будно пратиле њихово кретање, размештај и њихово бројно стање. Стрепеле су од њиховог масовнијег доласка не само у Банат већ и у Бачку, преко Дунава, из Срема. У страху од србијанских добровољаца, који су непрестано пристизали, ширене су нетачне вести о

њиховом броју. Тако је у извештају од 28. јула срески начелник из Турског Бечеја о политичкој и војној ситуацији, између осталог, написао да се очекује да у Војводину дође 20.000 Србијанаца под командом Томе Вучића Перишића. По истом извештају, у српски логор код Перлеза требало је да дође око 500 србијанских коњаника и да се придруже српским борцима у том логору, којих је, наводно, било од 10.000 до 13.000. У сваком случају, реч је о нетачним и удвострученим и утрострученим бројкама.

С намером да спречи Србе из Војводине да се прикључе устаницима, да заустави омасовљавање српског покрета, краљевски комесар П. Чарнојевић наредио је да се грађанима Новог Сада, који су напустили град, секвестрира имовина. У случају да се они ипак врате у Нови Сад, морали су бити ухапшени.

Кад је сучељавање између Срба и Мађара достигло врхунац и кад је било извесно да ће избити међусобни оружани окршај, другом половином јуна и током јула почели су да ничу најпре српски, а убрзо потом и мађарски војни логори. Већ 25. јуна Срби су заузели Алибунар и запалили Сент Михаљ. Десет дана касније у околини Старог Бечеја српски војници напали су неке салаше. Према обавештењима Темишварске војне команде, Срби „инсургенти” напали су 11. јула мађарске јединице које су браниле Вршац. Мађари су успешно одбили тај напад и запленили су једну српску и једну царску заставу. Из логора код Србобрана Срби су 13. јула напали и разјурили мађарску народну стражу која се налазила на Куташ салашу. Због тога су Мађари одлучили да сутрадан нападну Србобран с хусарским јединицама и с неколико топова.

Први већи мађарски злочин почињен над Србима, који ће касније много пута бити поновљен, десио се у Молу. Још 28. јуна срески начелник Старог Бечеја обавестио је претпостављене у Бачкој жупанији да „нарочито у Ади и Молу” влада велика мржња између православних и римокатолика. Та мржња узроковала је средином јула прави прогон Срба. Мађари из Аде убили су православног свештеника и 57 Срба из Мола. Многи Срби из Мола пребегли су тада у Банат, а уточиште су нашли у Потиском Сент Миклошу, Беодри и другим местима. Официри мађарске народне страже и срески начелник Старог Бечеја позивали су молске избеглице да се врате у своје куће. Гарантовали су им сигурност, обећавали да ће их Мађари пријатељски примити и да ће им имања бити враћена ако предају оружје и престану да верују „варалачким обећањима да ће, у случају пораза Мађара, добити мађарске земље”. Мађарске јединице под командом генерала Бехтолда 18. јула пуцале су с бечејске стране на Србобран. У том тренутку, по сопственом признању, Мађари нису имали довољно снаге за напад, али су многе српске заробљенике извели пред преки суд. На нападе генерала Бехтолда Срби су одговорили тако што су напали и порушили Фелдварц. У исто време избијали су ситнији окршаји и било је пуцњаве с обе сукобљене стране у околини Жабља и Ечке. После побуне која је избила у месту Павлиш, негде око 20. јула,

погинуло је 10 граничара. Срески начелник из Старог Бечеја обавестио је 22. јула великог жупана „да је цео Старобечејски срез у рукама непријатеља, да несахрањени лешеве леже по бечејским улицама и кукурузиштима; да је Фелдварц поново горео а да је погинуло око 300 људи”. Прва смртна казна на основу пресуде преког суда, која је забележена у регестама, донета је у Врбасу 30. јула. На вешање је осуђен Зотим Ернест зато што је одржавао везе са српским логором у Србобрану.

Чини се да је веома занимљива и драматична, а у нашој науци још увек непозната изјава коју је 29. јула, поводом наименовања Морица Сенткиралија за краљевског повереника Новог Сада, дао Новосадском сенату Петар Чарнојевић. Она гласи: „Од јучерашњег дана нисам више ваш краљевски повереник. Као Србин говорим Градском сенату, чија већина говори мојим матерњим језиком, да Сенат води град са већим поверењем него према мени, да Сенат прекине све везе са бунтовничким елементима, који су се настанили у Новом Саду, да Сенат узме на знање, ако револуционарни покрет у Новом Саду не буде престао, да ће ускоро само показивати место, где је некада био Нови Сад. Чим се народ буде отрезнио, сам ће се осветити својим лошим вођама.”

Пажљивијем читаоцу регеста докумената неће измаћи из вида чињеница да је у првих пет месеци Револуције, од марта до августа, безмало два пута више аката него што их има у потоњих пет месеци, од августа до конца децембра 1848. године. Исто тако, уочљиво је да су документи у првих пет месеци садржајем богатији и разноврснији од оних из каснијег времена. Уз то, документи из првог периода знатнијим делом тичу се догађаја и проблема који су повезани с три јужноугарске жупаније а мањим с осталим деловима Угарске. У документима из времена од августа до конца децембра тај однос је уравнотеженији.

Осим оскудних података о неким оружаним чаркама и биткама, има доста докумената у којима је реч о проблемима који се тичу снабдевања војске, конаковања, реквизиција, изјава Срба - заробљеника о стању у српским војним логорима, организовању војне одбране, регрутацији и, посебно, о сучељавању мађарске владе с аустријским војним властима и онима који су признавали цара, а одбијали да се потчине мађарским револуционарима. У тај сукоб између царских и мађарских власти Главно мађарско заповедништво у Банату покушало је да увуче и Свету столицу. Од ње је затражено да посредује код Чанадске бискупије да изда налог свим црквеним и школским властима да објаве проглас којим је наименовање бана Јосипа Јелачића за краљевског намесника, распуштање Угарског сабора и увођење војне власти у Угарској незаконито. Опрезна, Света столица није испунила тај захтев. Не желећи да се изјасни ни за једну страну, она је дипломатски упозорила своје вернике на дужност према домовини.

Када је сазнала да се српски православни епископ из Темишвара солидарисао са својим верницима и да је у сукобу с Мађарима стао на страну

Срба, Торонталска жупанија је одлучила да му укине, а да новац намењен за плату депонује у жупанијску благајну. Не знајући како се у то време, првом половином новембра, понашао вршачки владика, жупанија му није укинула плату, али је захтевала да се провери којој епархији припадају поједине општине. На основу те провере жупанија би донела одлуку и о плати вршачког владике.

У сукобу између мађарских и царских власти значајну улогу одиграо је командант тврђаве у Темишвару генерал Ђуро Рукавина, о чијим војним и политичким акцијама има више занимљивих и за науку нових података. Сазнајемо да је Рукавина заробио и држао у притвору великог жупана Торонталске жупаније, да је тражио да се заустави регрутација а оружје које су добили мађарски народни стражари покупи и преда њему, да је запленио сва новчана средства мађарских органа власти, прогласио опсадно стање, од црквених великодостојника тражио да објаве царски манифест од 3. октобра 1848. године, који је Угарски сабор прогласио за обичан фалсификат и противзаконити акт.

Више докумената значајно је због тога што осветљавају духовно расположење и бедно материјално стање на тлу Војводине међу Мађарима. Тако, на пример, у акту Повереништва за врбовање добровољаца од 28. септембра, написаном у Врбасу, стоји „да више нема ранијег одушевљења у многим местима”, а да је „расположење међу Мађарима у Тополи врло жалосно”. Надлежна мађарска министарства улагала су напоре да народним стражарима, који су били бедно одевени и обувени, набаве новија и пристојнија одела. Међутим, када су наишли хладнији дани, због недостатка дрва за ложење, хонведи у селу Кумане скидали су врата и прозоре да би се огрејали. Како су ратни дани одмицали, тако се све више ширила несигурност, јављале су се пљачке, разбојништва и анархија. Посебну узнемиреност уносио је у Торонталској жупанији чувени разбојник Рожа Шандор, који се изненада појављивао „час овде час онде”. У намери да се само брани од пљачкаша и разбојника, али и од побуњених Срба, мађарско становништво није хтело да се лиши оружја које су мађарске војне власти покушавале да му одузму. Добро упознат с приликама које су владале у Бачкој и Банату, краљевски повереник Сава Вуковић позвао је среске начелнике „да стално и обазриво пазе на душевно расположење становништва”. Интересантно је поменути да је због поремећене сигурности и општег пада морала више општинских управа с подручја Торонталске жупаније тражило одобрење „да могу поново да уведу батине за кажњавање народа, који се налазио на најнижем степену културе”. Овом захтеву жупанија није хтела да удовољи, па је уместо батина предложила кажњавање затвором. Да би се сачувала унутрашња сигурност у Бачкој и Банату, народни стражари, који су замењени регуларном војском, добили су задатак да одржавају ред и мир.

Поједностављена слика у нашој историографији о томе да су Румуни и Немци стали уз Мађаре против Срба, на основу докумената, од којих рас-

полажемо регестима, донекле се мора изменити. Тако, на пример, Румуни из Валкања придружили су се Србима. Срески начелник из Кикинде објаснио је то чињеницом да су Срби и Румуни исте вере и да се и једни и други покоравају цару. Када румунски поп из Валкања није саопштио својим верницима поруку патријарха Рајачића да општине не шаљу народне стражаре, у селу је завладало „опште мишљење да би румунског попа требало ухватити за браду и избацити из цркве”. Из извештаја Сталног одбора града Арада од 23. октобра сазнајемо да му „велику бригу задају паклена реакција” и „побуњени Власи и Немци”, који пљачкају и пустоше села Арадске жупаније. Попут Срба, и Румуни су избегавали да служе у мађарским војним јединицама. Када су мађарске власти јануара 1849. године спроводиле регрутацију, српски и румунски омладинци разбежали су се на све стране, па их је мађарска жандармерија проналазила и хапсила. Румуни су бежали и пред мобилизацијом коју су спроводиле аустријске царско-краљевске власти. Забележено је да су од те мобилизације бежали и Немци из Торонталске жупаније. Народни стражари из Великог Бечкерека жалили су се поджупану да је после битке код Деве сва ратна опрема Мађара пала у руке румунског непријатеља. Не доживљавајући Мађаре као пријатеље и страхујући од њих, Румуни из Чанада напустили су своје домове и имања. Мађарске војне власти су им запретиле да ће им све одузети ако се не врате у Чанад у року од 3 дана. Када су Румуни из већ поменутог Валкања приликом доласка српских јединица опустошили општину и опљачкали економију грофа Иштвана Баћањија, срески начелник из Велике Кикинде написао је поджупану Торонталске жупаније да у тој општини „не постоји ни један, ко није крив”. Сматрао је да због почињених злочина Румуне треба десетковати, али да би и то за њих била блага казна.

Из регеста сазнајемо, што досад није било познато, да се средином децембра 1848. године сам Лајош Кошут позабавио питањем састава Главног народног одбора. Све чланове Одбора и све функционере који су примили разне дужности од Одбора навео је поименично, прогласио их је издајцима и ставио их ван закона.

Регрутовање војника није ишло тешко само с Румунима. У поодмаклој фази револуције, у читавој првој половини 1849. године, мађарске власти имале су великих тешкоћа с регрутацијом у Бачко-бодрошкој, Торонталској, Тамишкој, па и Арадској жупанији. У почетку мађарска влада одлучила је да мобилише 200.000 војника. У поодмаклој фази Револуције и рата она је тај број повећала на 250.000. Све жупаније благовремено су добиле налоге о томе колико регрута су дужне да мобилишу. Тако је Тамишка жупанија још 1848. године била дужна да отпреми 4.399 регрута а Торонталска 5.370. До средине маја 1849. године Арадска жупанија дала је око 2.000 регрута. До 27. априла исте године Торонталска жупанија успела је да отпреми у дивизију генерала Бема свега 3.767 војника. Уз то саставила је и један батаљон од 1.000 људи, од којих је само половина била војнички опремљена.

Остала је дужна да регрутује још 603 лица. Она се жалила да се „у српским и румунским општинама омладина разбежала на све стране”, па ју је генерал Перцел јурио и као ратне заробљенике привео је више од 800 омладинаца. Иако је Војно министарство било упознато с тешкоћама које су се тичале регрутације, оно је 3. маја наредило Торонталској жупанији да пошаље не 603 регрута, с колико је она била задужена, већ 2.041 регрута. Жупанија се опет жалила да је том захтеву тешко удовољити „пошто су многе општине опустошене и попаљене [...] а народне масе живе у великој беди”. Због слабог успеха у регрутовању жупанија се правдала тиме што се српски део омладине не само разбежао већ и зато што је знатним делом био регрутован у српске војне одреде. С тим у вези наведен је пример Меленаца и Кумана, у којима је регрутација била потпуно неуспешна. Иако је Торонталска жупанија подбацивала у одашиљању регрута и тражила је начине да се оправда што није у стању да их пошаље, мађарска влада, суочена с великом војном силом противника, уочи одлучујућих бојева, крајем маја и почетком јуна 1849. године, тражила је од Торонталске жупаније да до 15. јула на зборно место у Суботици пошаље 5.000 регрута. Већ из овога што је досад речено јасно је да тај захтев није могао бити испуњен.

Кад већ указујемо на податке који се тичу броја регрута, посебно оних које је била дужна да пошаље Торонталска жупанија, мислимо да је значајан податак који се налази у регестима докумената о укупном броју становника те жупаније по националној припадности. Тај докуменат о броју становника саставила је Торонталска жупанија 5. јануара 1849. године и доставила га је Земаљској домобранској комисији поводом одлуке Мађарске владе о повлачењу њене војске из жупаније. Уплашена том одлуком, Торонталска жупанија је написала Земаљској домобранској комисији да је повлачење мађарске војске „из Торонтала према Сегедину скопчано с великом опасношћу”. Нагласила је да цела територија жупаније има близу 500 квадратних миља, да располаже „изванредним богатствима” и да би била права штета када би Србима пала у руке. По виђењу жупаније, Србе би то „још више охрабрило и оснажило”. Њихова мржња према Мађарима је велика, а то је утолико опасније што је становништво у националном погледу веома измешано. По наведеним подацим, у Торонталској жупанији живело је 120.000 Срба, 86.000 Немаца, 60.000 Мађара, 10.000 Бугара, 3.000 Словака, 3.000 Јевреја и 1.000 Хрвата. Закључујући своје упозорење Земаљској домобранској комисији, жупанија је о последицама намеравањег повлачења мађарске војске из Торонтала написала: „Постоји опасност да ће Срби, овако ојачани, заузети најважнија војна утврђења, градове и области, и створити велику словенску државу”. Да се све то не би десило, жупанија је молила Комисију да се не повуче војска из Торонтала. Добро је познато да су се многе слутње и страховања Торонталске жупаније оствариле после повлачења мађарске војске.

Једна од драматичнијих последица повлачења мађарске војске с територије Торонталске жупаније било је масовно бежање мађарског станов-

ништва пред надирућом српском војском. У регестама докумената има мало, само спорадичних података о масовној бежанији Срба, који су бегали од Мађара и уточиште налазили у Срему и Србији. Док је у нашој историографији српска бежанија проучена и добро позната, мађарска је једва и забележена. Тешко је, а вероватно и немогуће утврдити број избеглих Мађара. У једном документу забележено је да је из Итебеја побегло 65 мађарских породица. У другом - да је из Баната побегло 36 породица, са 166 душа. У трећем се помиње 271 породица. Торонталска жупанија је 18. марта 1849. године обавестила Земаљску домобранску комисију да се у избеглиштву налази око 56.000 душа. Ако је тај податак тачан, а сви су изгледи да није, по доласку српске војске у Торонталској жупанији остало је само 4.000 Мађара. Жупанија је с јасним намерама, да би издејствовала што већу помоћ за избеглице и да би се ослободила наметнутих јој обавеза, више-струко увеличала њихов број.

Највећи број избеглица из Торонтала нашао је уточиште у Арадској и Чанадској жупанији. Сви подаци о избеглицама, а има их много, сагласни су у томе да је њихов положај био изузетно тежак. Без крова над главом, без хране, одеће и обуће, умирали су од глади и разних болести. Помоћ која им је ту и тамо, с неких страна пристизала, ни приближно није задовољавала потребе. Да би им олакшале положај, мађарске власти су настојале да прибаве средства за помоћ конфискацијом покретне и непокретне имовине Срба који су напустили своја огњишта бежећи од Мађара. Априла 1849. године у Сегедину је образована посебна Комисија за поделу земље. Она је имала задатак да додељује земљу „првенствено” мађарским становницима Торонтала. Када је у неким општинама око Сегедина, као што су Сириг, Сент Иван, Деска и Ђала, тај принцип о додели земље „првенствено” Мађарима прекршен и када је земља додељивана избеглицама без обзира на националну припадност, Торонталска жупанија је интервенисала и од Комисије за доделу земље захтевала да о томе расправља на посебној седници.

Дискриминацију посебне врсте доживело је неколико хиљада српских избеглица које су мађарске власти амнестирали. Када су се оне током маја 1849. године почеле враћати у своја банатска насеља, у својим кућама затекли су мађарску сиротињу. С лицемерним образложењем да жели да спречи пораст непријатељства између Срба и Мађара, Торонталска жупанија одлучила је да амнестиране Србе, који су, сасвим сигурно, у сваком погледу били недужни, јер, у противном, не би били амнестирани, пресели у унутрашњост Угарске, међу Мађаре, да би научили мађарски језик и да би постали лојални грађани Угарске. Из овог и оваквог образложења крила се јасна намера да се изврши мађаризација.

Повратак мађарских избеглица који су уточиште нашли у Чанадској жупанији текао је спорије но што су избеглице желеле. Нашавши се у новој средини, без крова и хране, они који су имали коње, кола и стоку, све су распродали да би преживели. Када је дошло време повратка, сами нису имали

превозних средстава, а њима ни власт није располагала, па су, хтели – не хтели, морали да продуже свој боравак у Чанадској жупанији.

Судбина мађарских и српских избеглица из Торонталске жупаније задесила је и саму жупанију. Пре но што су српске јединице ушле у Велики Бечкерек, из њега се иселио жупанијски одбор, који је прешао у Нови Сегедин. У тај град пренете су и жупанијска благајна и архива. Судбени сто преселио се у Велики Сент Миклош, у који су, кад се српска војска приближила Сегедину, пресељене и остале установе Торонталске жупаније. Једно време седнице одбора жупаније држане су у граду Мако, а затим у Жомбољу.

Из једног извештаја упућеног Лајошу Кошуту сазнајемо да је српска војска ушла у Велики Бечкерек 27. јануара 1849. године и да је била састављена од 6.000 до 7.000 Србијанаца и граничара. У том извештају се каже да су тада, по освајању Бечкерек, пред жупанијском палатом била постављена вешала и да су мађарске заставе Срби префарбали плавом, а не црно-жутом бојом. На основу овог податка о бојама застава Кошутув известилац је закључио да су сви изгледи „да ће се Србијанци, на крају крајева, завадити са Бечом”.

У то време, када је у српске руке пала Торонталска жупанија и када су Мађари били протерани из Тамишке жупаније, мађарска влада нашла се у врло тешком војном положају. То сазнајемо из извештаја Лајоша Кошута, који је 3. фебруара 1849. године нагласио да влада „више нема папира” за производњу муниције, па је позвао жупаније „да шаљу макулатуре и непотребне папире Главној команди артиљерије у Нађвараду”.

Честе промене власти које су се дешавале на територији Торонталске жупаније остављале су за собом тешке последице. Без обзира на националну и верску припадност, економски су страдали сви становници Торонтала. Привређивање је било поремећено, па је производња пољопривредних производа била знатно умањена, недовољна чак и за потребе аутохтоног живља, а камоли за потребе бројних војника, како мађарских, тако и српских. Управне и судске власти, чије су се надлежности преплитале с војним властима, и то како на мађарској, тако и на српској страни, упркос настојањима да функционишу што боље, одговорније и ефикасније, у условима рата, бежања, немаштине, пљачкања и убијања нису имале довољно угледа, ни моћи да послове обављају као што су их обављале у време мира. Како је која власт одлазила а нова долазила – тако је вршена радикална промена управног и судског апарата, при чему је било и безвлашћа и анархије, секвестрирања и конфисковања имовине зараћених противника.

Иако смо забележили да су Срби по уласку у Велики Бечкерек подигли вешала испред зграде жупаније, нисмо нашли у документима податке о масовним српским злочинима. О мађарским злочинима у регестима има података. Срески начелник из Велике Кикинде, Данијел Криштоф, написао је 2. маја 1849. године поджупану Торонталске жупаније Ронаи Морицу да су у атарима Иђоша и Башаида у великом броју лежали српски лешеви, који

су по његовој наредби сахрањени. Повереник мађарске владе Хертеленди Михаљ обавестио је 5. јула своје претпостављене да је наредио „да се за-спу земљом несахрањени лешеве на бојиштима у Јужним крајевима”. У то време, 17. јула 1849. године, бечкеречки лекар Мориц Швимер обавестио је поджупана Ронаиа да се на тлу Торонталске жупаније стално ратује, да је огроман број рањених и оболелих војника, да су болнице пренатрпане, па рањеници и болесници леже по поду један поред другог. Швимер је молио да се празне просторије на горњем спрату Жупанијског дома уступе болници. Обавестио је поджупана да је у Бечкереку основано женско одељење, које се прихватило да негује рањенике и болеснике.

У регестама има неколико занимљивих података који се односе на подручје Великокикиндског окружног одбора. Тај одбор основан је декретом патријарха Рајачића од 5. фебруара 1849. године. Патријарх је тада сменио Магистрат који су поставили Мађари. На чело Одбора поставио је „члана Совјета Књажества Србског полковника и кавалера” Лазара Зубана. Председник и чланови Окружног одбора били су задужени да обиђу цео округ и оснују месне одборе.

Још пре но што је постао председник Окружног одбора, Зубан је као пуковник наредио да се покупе све косе, виле и друго оружје које су Мађари однели из Кикинде у Бешеново. По успостављању српске власти председник новокнежевачког среза је 31. јануара најстроже забранио и запретио каштигом „сваком оном који би сегединским чивутом, или ма ком Мађару” плаћао дуг у новцу, храни или дувану. „Сваки онај који буде прекршио ову заповест”, стајало је у наредби, „сматраће се за непријатеља наше српске народности” и биће као такав строго каштигован. Не можемо са сигурношћу тврдити који су разлози за издавање овакве заповести, али чини се да је реч о покушају да се спрече изнуде и уцене којих је било у месецима када су Мађари били на власти.

Осим свакодневних послова који су се тицали конституисања нове власти, прибављања хране, обуће и одеће за војнике, одржавања реда и мира, Великокикиндски окружни одбор суочавао се и с неким озбиљнијим политичким питањима. Доказ за то налазимо у акту Лазара Зубана од 26. фебруара 1849. године којим је наредио да се не смеју одржавати никакве скупштине, да се у Кикинду не шаљу никакви депутирци и да се не предузимају било какве политичке акције јер, написао је Зубан, оне ће се сматрати противзаконитим и неће бити прихваћене.

Зубан је, без сумње, био добро обавештен о расположењу међу Срби-ма у Банату. Он је знао да у њиховим редовима има много оних који нису били задовољни политиком патријарха Рајачића, управитеља Војводине и председника Главног одбора народа српског. Наредбом од 26. фебруара Зубан је хтео да спречи јавно исказивање незадовољства политиком патријарха. Међутим, то му није пошло за руком. Само два дана касније, 28. фебруара, месни одбор из Новог Бечеја оглушио се о наредбу Лазара Зубана. Од

Великокикиндског окружног одбора и од патријарха Бечејци су захтевали сазивање Народне скупштине. Окружном одбору, између осталог, написали су: „Средство и начин тражити нам ваља како ће се народу нашем олакшати, помоћи и ране му излечити моћи. Средство је то Народна скупштина. Ми се још нисмо поставили у стање сваким страним нападајима и настојимо отпор давати ове уништавати. Треба нам се, дакле, утемељити, треба нам темељ животу нашем политичком поставити. Ово ћемо само средством Народне скупштине моћи учинити. Да стални будемо треба нам главу изабрати, које се сада лишавамо, а која ће нас како у делима дипломатичким и политичким, тако ако до тога дође и у ратним, моћи и морати бранити. За главу треба да изаберемо мужа, који ће сав народан и садашњим духом времена задахнут бити, ком ће благо народно на срцу лежати [...] који ће народ наш свуда заступати. Главу ваља сви ми да бирамо, и то у слози и јединству. Ово ћемо само Скупштином народном постићи моћи. Дакле, Скупштину народну захтевати, желети, искати морамо [...]”.

Бечејски месни одбор замолио је Окружни одбор да и он затражи сазивање Народне скупштине. Молбом истог садржаја, да се одржи Народна скупштина, Бечејци су се 28. фебруара обратили и патријарху, али је тај захтев био написан „у знатно љубазнијем и понизнијем тону” од оног којим је написана молба Окружном одбору. Захтеви Бечејаца значајно су сведочанство о дубоком незадовољству Срба патријархом Рајачићем због његових апсолутистичких поступака и све тешњег повезивања с представницима царско-краљевских аустријских власти, између којих се из дана у дан све више истицао генерал Фердинанд Мајерхофер.

Због значаја заслужује да буде поменут документ Окружног одбора из Велике Кикинде од 7. марта 1849. године, у којем се тражи од Правитељства Војводовине да се Срби не боре изван Војводине, већ само у Војводини и за Војводину. У складу с овим захтевом, Окружни одбор је тражио да, кад се полаже заклетва, она буде обавезујућа само према Војводини, а не и према другим деловима царства. Патријарх се није сагласио с овим захтевом. Одговорио је 11. марта да ће се полагаати заклетва „верности према цару и Правитељству Војводовине Српске”.

Нигде није забележено да је Правитељство Војводовине Српске 8. марта 1849. године наредило потчињеним окружним одборима да су на подручју Војводовине потпуно равноправни српски, румунски, немачки и мађарски језик. Ова одлука, донета у време рата и међунационалних сукоба, заслужује научну пажњу и сваку похвалу.

Добро је познато да Срби из многих разлога нису били задовољни статусом који је дат Војводини Октроисаним уставом од 4. марта 1849. године. Из регеста сазнајемо да је Ђорђе Стратимировић, потпредседник Правитељства, нашао за потребно да дигне глас против одредаба Устава које су се тицале Војводине. У акту од 22. марта, који је упутио Великокикиндском окружном одбору, а вероватно и другим окружним одборима, залагао се за

то да и Војводина добије статус круновине. Осим тога, сматрао је да се не може допустити да се од Војводине отцепи и из ње издвоји Војна граница.

Незадовољни патријархом Рајачићем и његовом политиком, разочарани оним што су добили Мартовским уставом од цара и аустријске владе, заморени ратом и страдањима, Срби су постали малодушни и без мотива за даље ратовање с Мађарима. Стога, нимало случајно, с пролећа 1849. године почела су масовна избегавања војних обавеза. Да би зауставио дезертирање, патријарх је 17. марта наредио Великокикиндском окружном одбору да објави да нико не сме да скрива војне бегунце и да су сви дужни да их пријаве да би им се судило по прописима војног закона.

Регеста докумената временски теку до краја 1849. године. До пораза Мађара код Вилагоша 13. августа она се односе на Револуцију, а после тога садрже податке о приликама у Бачкој и Банату у неколико првих месеци после слома Револуције. Бачка и Банат били су тада преплављени царско-краљевском војском чији су војни команданти свемоћно управљали подручјима која су им била додељена. Ту силну војску требало је укочити и прехранити, што за осиромашено, опустошено а често и гладно становништво није било једноставно. Војска је имала задатак да одржава ред и мир, да проналази и хапси оне који су учествовали у Револуцији на страни Мађара. Затвори су тада били препуни, а радили су и преки војни судови. Од наоружаног народа одузимао је оружје да би се смањио број пљачки и разбојништава. Из истих разлога у појединим градовима удвостручавани су ноћни чувари а постављани су и фењери ради осветљавања улица. Власт је била дужна посебну пажњу да обрати на странце, да прати њихово понашање и кретање, да контролише њихове путне исправе.

Средином септембра генерал Мајерхофер именовано је неколико ц. кр. комесара, чиме је почело постепено преношење војне на цивилну власт. Комесари су били задужени за обезбеђење живота и имања, реда и мира, али и за то да раде на измирењу народности. Стари органи власти и њени представници из дана у дан су потискивани и смењивани, а о њиховом политичком понашању у време рата и Револуције писане су карактеристике.

Међу документима много је оних који потичу од Исидора Николића Србоградског, којег је првом половином октобра 1849. године цар именовано за главног комесара Бачко-бодрошке жупаније и слободних краљевских градова. С великим овлашћењима, Николић је трошио силну енергију да колико је год могуће брже преброди све проблеме који су притискали становништво у данима после рата и Револуције. Један од основних задатака био му је да „стишава духове” у међунационалним односима. Због тога је на самом почетку свог комесарства забранио сва јавна окупљања уверен да она неће служити умирењу и узајамном приближавању. Пошто је било много бескућника и гладних, настојао је да им пре зиме обезбеди кров над главом и храну за преживљавање. У те сврхе Бачкој и Банату додељена је и државна помоћ од четири милиона форинти, од које је по-

ловину требало дати онима који нису били у стању да је врате, а половину онима који су је морали вратити у ратама у року од пет година. Посебно су били угрожени бројни ратни инвалиди, за које су створени фондови из којих им је додељивана новчана помоћ. Како је у пуном јеку била јесења сетва, а становништво није имало довољно пшенице ни за хлеб, власт је покушавала од државе да прибави семенску пшеницу. У време рата путеви и мостови били су оштећени а многе скеле за прелаз преко река уништене. Због тога је саобраћај био поремећен и требало га је обновити. Сви срезови добили су задатак да поднесу извештаје о стању саобраћаја и о финансијским и економским потребама за његову обнову. Велике напоре, али и велике тешкоће имала је власт приликом убирања пореза јер у општој немаштини беспарица је притискала и пореске обвезнике. Кад је већ реч о беспарици, треба нагласити да је аустријска влада одлучила да све српске асигнате, које је Главни одбор народа српског издавао за време рата, призна у њиховој пуној вредности. Влада је издала решење да асигнате замени за важећи новац Аустрије. За тај посао именована је посебна комисија, која је заседала у Земуну. Асигнати су могли бити замењени од 13. децембра 1849. до 12. фебруара 1850. године. За разлику од српских асигната, Кошутове банкноте нису могле бити замењене. Још у време рата оне су проглашене за неважеће, а онима који су их примали запређено је да ће од војног суда бити осуђени као присталице буне. Када је Револуција угушена, све општинске управе имале су задатак да их прикупљају и достављају среским начелствима. У различитом односу аустријских власти према асигнатима и Кошутовим банкнотама видимо ситан уступак Србима за њихове огромне услуге учињене династији и Монархији. У настојању власти да у свему прилике нормализује, одлучено је да школска година почне првог новембра, и то по старом школском систему и ранијим методама васпитања.

* * *

Овим приказом садржаја регеста докумената о Револуцији 1848/49. године желели смо да укажемо пре свега на питања која досад нису била позната или се о њима знало мање но што се зна сада. У сваком случају, покушали смо да на темељу веома разноврсних чињеница, које смо сазнали из регеста, сачинимо једну историјску приповест о Револуцији о којој смо знали много, али смо сада били у прилици да је проширимо и допунимо бројним новим не само занимљивих већ и значајним подацима. Наша жеља није била да подробно прикажемо све теме и проблеме које садрже регеста. Указали смо само на чињенице које су, по нашој процени, заслужиле да буду поменуте. Корисник овог архивског материјала који се буде бавио историјом Револуције наћи ће у регестама драгоцене податке на које ми нисмо указали. Морамо рећи да смо, читајући регеста, више пута зажалили што немамо оригинале, што немамо увид у целину драгоцених аката. Надајмо се

да су оригинална документа, на основу којих су сачињена регеста, сачувана и да ће једног дана бити доступна изучаваоцима историје Револуције. Док се то не догоди, науци ће добро послужити и регеста која ће вероватно подстаћи истраживаче да што пре пронађу оригинале.*

*** Објављено у Споменику САНУ, СХЛ, Одељење историјских наука, књ. 14, Београд 2007, стр. 141-150.**

ШТАДЛЕР И ШТРОСМАЈЕР – АНТИПОДИ ИЛИ ИСТОМИШЉЕНИЦИ

Као повод за писање овог текста послужила су два досад непозната писма босанског надбискупа Јосипа Штадлера написана ђаковачком бискупу Јосипу Јурју Штросмајеру, која смо нашли у рукописној заоставштини проф. Виктора Новака у Архиву САНУ у Београду. Садржаји тих писама, која у целини објављујемо у прилогу овог рада, подстакли су нас да пажљивије размотримо односе између двојице високих римокатоличких достојанственика и укажемо на неке произвољне и нетачне оцене које су о томе изречене у историографији.

Већина историописаца која се бавила испитивањем и приказивањем религиозно-црквене делатности Штросмајера и Штадлера бискупа је оцењивала у свему позитивно. Приказивала га је као либералног, напредног, прожетог духом братства, слоге и јединства, југословенства и свесловенства, а надбискупа као религиозног назадњака, језуитски бескомпромисног и тврдог прелата, који је како у верском, тако и у националном – хрватском погледу био искључив, нетрпељив, наметљив и насилан.¹ Није неважно, и због тога желимо то да нагласимо, да су Штросмајера славили, хвалили и до неукуса величали и људи блиски надбискупу Штадлеру. Његов штићеник и потоњи наследник Иван Шарић написао је за Штросмајера да је „хрватски Мојсије“, да „појам 'Штросмајер' не можеш да раставиш од другог великог појма 'Хрватска'“, да је „Штросмајер [...] инкарнована, утјеловљена Хрватска“²

Кад је реч о изреченим оценама о ђаковачком бискупу, с разлогом се може поставити питање: где је и шта је истина. Да ли су он и Штадлер по религиозно-црквеним уверењима и националним настојањима били два антипода или су се њихова становишта у много чему подударала? Чињеница је да су они били у непрестаним блиским односима, да су били у сталној вези, да су се договарали и да су сарађивали. Одличан познавалац прилика и односа у Хрватској и међу јавним личностима, Исидор Кршњави написао је да, ако Штросмајер „икога обавјештава о својим преговорима, онда то

¹ Типичан пример поједностављеног црно-белог приказивања Штадлера и Штросмајера, које је имало јасне политичке мотиве, види у часопису С. Радића *Hrvatska misao* за 1905, бр. 8.

² Иван Шарић, уредник, *Spomen knjiga iz Bosne*, Ordinarijat Vrhbosanski, 1901.

може само бити надбискуп Штадлер у Сарајеву, који је у Ватикану *gratissima persona* и потпуно прихваћа намере бискупа у црквеним питањима”.³ Кад је Штросмајер 1881. године сазнао да је за надбискупа босанског предвиђен Јосип Штадлер, био је задовољан. Написао је бечком нунцију Серафину Ванутелију да је Штадлер „на чувену гласу” и да ће зацело „наде које се у њ полагају испунити”.⁴ Да је Штадлер наде испунио и да је његовим успесима у Босни и Херцеговини Штросмајер био више него задовољан, ђаковачки бискуп јавно је саопштио у проповеди одржаној при освећивању Цркве Св. Ђирила и Методија у Сарајеву 1896. године. Том приликом Штросмајер је, високо ценећи Штадлерове успехе и заслуге у јачању Римокатоличке цркве и вере, надбискупа назвао „чудотворцем”, који је „готово из ничега створио у Босни толико замјерна дјела”.⁵

Хрватски бан Куен Хедервари био је врло добро обавештен о односима Штросмајера и Штадлера. Он је знао за њихове давнашње блиске везе, па када су се Штросмајер и Рачки 1891. године заузели за то да на упражњену надбискупску столицу у Загребу доведу Штадлера, Куен се томе одлучно супротставио. Тврдио је да је Штадлер под утицајем „својих ранијих колега на теолошком факултету” у Загребу, који су већином пристајали уз Штросмајера. Као загребачки надбискуп Штадлер би, по оцени Куена, хрватској влади могао да прави разне политичке сметње. Због тога је за то место, по схватању Куена, Штадлер био неприхватљив.⁶ За Куена неприхватљив због тога што је био близак Штросмајеру, за ђаковачког бискупа је баш због тога Штадлер био његов кандидат за надбискупску столицу у Загребу.

Данас поуздано знамо да су једностране црно-беле оцене о Штадлеру и Штросмајеру, о томе да је први у свему био негативан, а други у свему позитиван, научно неутемељене. Нимало случајно није то што су Штросмајер и Рачки протезирали Штадлера за загребачког надбискупа. Они су врло добро знали шта он ради и какву верску и црквену политику у Босни и Херцеговини спроводи. Да су били против те политике, они би је осудили. Али, уместо осуде, желели су Штадлера да награде, да му повере надбискупију која је, ван сваке сумње, била престижнија и значајнија од оне којом је управљао. Мора се поставити питање чиме је Штадлер стекао поверење Штросмајера и Рачког, шта је чинио што се њима допадало и због чега су стали иза њега и његове кандидатуре за загребачког надбискупа.

Добро је познато да се Штадлер упорно и безобзирно залагао за верску конверзију муслимана, да их је због тога изазвао да дигну глас против

³ Ово је Кршњави написао 26. јуна 1898. године. Iso Kršnjavi, *Zapisci, iza kulisa hrvatske politike*, Zagreb 1986, књ. I, 143.

⁴ *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer — Serafin Vanutelli 1881–1887*, Zagreb 1999, 65. После нешто више од године дана, кад је Штадлер постао надбискуп босански, Штросмајер је о њему писао с извесним резервама. Није сумњао у његову побожност и ученост, али је тврдио да му „недостаје чврсто и независно просуђивање и одлучност” (исто, 203, 219).

⁵ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987, 317.

⁶ Исто, 323.

надбискупа и да се пожале и самом цару због тога што је угрожена њихова религија и „част мухамеданаца”.⁷ Нимало тактично Штадлерово насртање на муслимане није наишло на одобравање Бенјамина Калаја и Земаљске владе Босне и Херцеговине. У начелу Калај није био против конверзије, али је осуђивао нетактичност, безобзирност и насилне методе које је примењивао Штадлер.⁸ Цивилни поглавар Земаљске владе Хуго Кучера сматрао је да би било неопходно да Штадлер оде из Сарајева или да напусти „непромишљено према другим конфесијама провокативно држање”.⁹ У противном, ако се то не догоди, постојала је оправдана бојазан да ће надбискуп, својом прозелитском политиком, угрозити верски мир у земљи. Да се то не би догодило, влада је 9. јуна 1891. донела наредбу о конверзији. Међутим, Штадлер и римокатолички клер, по налогу папе и Свете столице, нису хтели да признају наредбу. Сматрали су да се право на прелазак на римокатоличку веру не темељи „на циглом човјечијем праву, него то право имамо ми од самога Бога и његова Сина, нашега Одкупитеља”. Другим речима казано, с преласком на римокатоличку веру немају ништа световни прописи, јер је то питање канона, па и конверзија треба да се спроводи без уплитања државне власти.¹⁰

Сав обузет намером да што брже и у што већем броју покатолички муслимане, Штадлер је исто тако желео да Србе православне вере подведе под власт Свете столице и папе, да их поунијати. Нимало случајно, Штадлер је још 1881. као универзитетски професор превео и у Загребу објавио књигу Петра Балана, *Католичка црква и Словени у Бујарској, Србији, Босни и Херцеговини*. По тврдњи генерала Јохана Апела, земаљског поглавара Босне и Херцеговине, та књига имала је „очигледну пропагандну тенденцију” јер је у њој наглашена идеја „да је спас православних Словена на Балкану у прикључењу католичкој цркви и њиховом стављању под заштиту римске Столице”.¹¹ У унијатским настојањима сарајевски надбискуп имао је подршку Ватикана, који га је средином деведесетих година XIX века именовоао за апостолског комесара за уједињење цркава на Балкану. Да би унијатска пропаганда била што успешнија, Штадлер је 1896. покренуо лист Балкан, који је излазио у Загребу пуних шест година. Осуђујући правац тог листа и његову унијатску пропаганду, неколико православних владика забранило је својим верницима читање Балкана и запретило да ће оне који не буду поштовали ту забрану искључити из цркве.¹²

Искључив и нетактичан, спреман да безобзирно примени сва средства да би постигао жељени циљ, да би поунијатио Србе православне вере, а проверио муслимане, надбискуп Штадлер је покушавао да утиче и на школ-

⁷ Исто, 321.

⁸ Исто, 320.

⁹ Исто, 327.

¹⁰ Исто, 325.

¹¹ Исто, 319.

¹² Исто, 332.

ске програме с намером да у њима осигура све предности римокатоличког вероучења.¹³

У знак протеста против толерантног односа власти према Штадлеру, њиховог сталног мешања у послове Православне цркве и због ексцеса који су избијали због римокатоличке пропаганде, сарајевски митрополит Сава Косановић одлучио је да демисионира.¹⁴ У сваком случају, агресивно и прозелитско држање надбискупа Штадлера продубљивало је јаз и повећавало неповерење између православних и муслимана с једне а римокатолика Босне и Херцеговине с друге стране.¹⁵

Својом јавном делатношћу Штадлер се представио као заговорник хрватског државног права и у складу с начелима тог права као еминентни присталица великохрватске политике. Такво своје опредељење отворено је испољио у говору одржаном на свечаном банкету Католичког конгреса у Загребу 1900. године. Тада је изразио жељу да се „што прије Босна и Херцеговина сједини са матером земљом”, са Хрватском. Та његова изјава, оцењена као великохрватска, изазвала је праву бујицу незадовољства не само у јавности већ и у самим врховима аустроугарске власти и Земаљске владе Босне и Херцеговине. На захтев Бенјамина Калаја, чак је и цар Фрања Јосиф у писаној форми опоменуо Штадлера због његових великохрватских настојања. Лист Бошњак упозорио је надбискупа и његову „великохрватску браћу” да се клоне политичке пропаганде која узнемирава јавност и може да изазове нежељене последице.¹⁶

Приказујући Штадлерове религиозно-црквене и националнополитичке погледе, морамо нагласити да он није био склон Мађарима и да је за многе недаће које су сналазиле Хрватску и Хрвате оптуживао Мађаре.

Овај приказ црквено-религиозних и политичких гледишта надбискупа Штадлера дали смо само да бисмо их упоредили са становиштима бискупа Штросмајера. Да би то поређење било што упечатљивије и уверљивије, тематски ћемо ићи истим редоследом којим смо приказали Штадлера. Најпре ћемо се задржати на питању Штросмајеровог односа према муслиманима Босне и Херцеговине. Према њима бискуп је испољио ускогрудост, себичност и искључивост која је одликовала и Штадлера. И Штросмајер је, као и Штадлер, сматрао да њих свакако треба покатоличити. Кад је Аустроугарска окупирала Босну и Херцеговину, сматрао је да је то тренутак када ће „обраћања на католичку веру кренути од побожна женског пола”. Преверавања муслимана оцењивао је као „Божју накану”. Залагао се за то да се уз помоћ аустријске власти уклоне све препреке и забране које су стајале на путу преверавања муслимана. Ако се то деси, и ако се на челу Римокатоличке цркве у Босни нађе „учен, рјечит и реван бискуп”, мухамеданство би, по

¹³ Исто, 250.

¹⁴ Исто, 336.

¹⁵ Исто, 207.

¹⁶ Исто, 306.

његовој процени, „у неколико десетлећа готово природним путем” нестало.¹⁷ О томе је 19. октобра 1878. канонику Николи Воршаку написао: „Да је памети у Царству, пак да мени допусте Босну за кратко вриеме мухамеданци постадоше католици, а онако Бог зна шта ће бити.”¹⁸

Кад се испоставило да проверавање муслимана није ишло без тешкоћа, већ да су оне искрсавале с више страна, бискуп се у чуду питао: „[...] како је то могуће под апостолским царем који се, свакако, води најбољим наканама? Како то може трпјети влада која је католичка или би католичка барем морала бити?” Незадовољан и љут на аустроугарску владу што покатоличавање муслимана у Босни и Херцеговини није ишло брзином и оним бројем којим је он замислио да треба да иде, пожалио се бечком нунцију Ванутелију: „[...] свим се силама настоји запријечити напредак славенске ствари¹⁹ с којом је сам Бог католичку ствар у тим крајевима тијесно здружио, а како се надају да ће племство тих покрајина, односно муслимани бити спремни ући у савез с Мађарима, испада да је данас главни циљ окупације и управе у свему угађати муслиманима...”²⁰

С намером да омогући лако, брзо и што масовније проверавање муслимана у римокатолике, у чему је очекивао подршку аустроугарских власти, Штросмајер се позивао на одлуке Берлинског конгреса, које су за Босну предвиделе пуну слободу савести. Ту слободу бискуп је схватао и тумачио на свој начин. Она се, по њему, није односила на право муслимана и римокатолика да пређу на православну веру и на право римокатолика и православних да прихвате муслиманску веру, већ једино на право муслимана и православних да постану римокатолици. С тим у вези бискуп је 15. марта 1881. написао Ванутелију: „Ако ће се ускоро успоставити хијерархија у Босни, мора се посебно побринути за слободу обраћења. Оно најмање што би требало тражити од аустријске власти јесте да, без обзира на било који закон који ће тада бити на снази, свакоме буде допуштено пригрлити католичку вјеру и да посебан суд одлучује и равна власништвом које припада обраћеницима.”²¹

Штросмајер је знао да ће Римокатоличка црква у Босни и Херцеговини моћи да напредује, јача и придобија вернике само ако буде имала добру материјалну основу. Због тога се бринуо да ту основу колико је могуће више и боље обезбеди. И у том погледу показао се ускогруд и себичан. Сасвим је природно да један римокатолички бискуп пре свега и изнад свега брине о својој Римокатоличкој цркви. Међутим, Штросмајер је био спреман да јача римокатоличку веру на рачун православне и муслиманске вере. Римокатоличку цркву у Босни и Херцеговини хтео је да учини миљеницом цара, вла-

¹⁷ *Korespondencija Strossmayer - Vannutelli*, 65.

¹⁸ Рукописна заоставштина Виктора Новака, Архив САНУ у Београду, несређено; В. Крестић, *Бискуп Штросмајер - Хрвајт, великохрвајт или Јујословен*, Јагодина 2006, 298.

¹⁹ По овоме се види да је „славенске ствари” Штросмајер идентификовао са „стварима римокатоличког хрватства”.

²⁰ Штросмајер Ванутелију, 15. III 1881, *Korespondencija*, 81, 83.

²¹ Исто, 89.

де и државе, да је наметне као владајућу, а друге да претвори у трпљене. У писму нунцију Ванутелију од 22. маја 1883. Штросмајер је написао: „Тко год, наиме, дубље познаје све наше прилике, смјеста ће признати да се сва нада Аустрије и све њезино настојање у тим крајевима [тј. у Босни и Херцеговини – В. К.] мора на особит начин на раст и напредак Католичке цркве ослонити. Правда дапаче дарови љубави и доброте, нек буду према свима. Али, о Цркви католичкој нека се свагда води поглавита брига и нек се та у свакој прилици и дјелом докаже како не би узвишени владар и краљ наш име и часни наслов бранитеља и заштитника Католичке цркве у Босни узалуд носио.”¹ Незадовољан обимом подршке Римокатоличкој цркви у Босни, Штросмајер је свугде видео погубан утицај Мађара и њиховог протестантизма, па је тврдио да они у тој покрајини из мржње према римокатоличкој вери на све начине потпомажу и штите православље и мухамеданство.²

Спреман да ради на покатоличавању муслимана, Штросмајер је бодно мотрио на свако преверавање римокатолика, на свако јачање протестантизма на тлу Хрватске. Мађарски протестантизам помешан са семитизмом, који је све више превладавао у Угарској, био је, по оцени бискупа, не само Римокатоличкој цркви већ и „другим народима што унутар граница Угарске пребивају, веома мрзак и погубљан”.³ Осуђивао је брачне везе римокатолика с протестантима, Јеврејима и муслиманима. У писму Ванутелију од 23. фебруара 1887. Штросмајер је о томе написао: „Било како било, Католичка црква у Угарској морала би, међутим, бдјети да се женидба на неки начин не опогани јер ће поганска или мухамеданска женидба, прије или касније, у погане или мухамеданце сам народ претворити.”⁴ Брак римокатолика с припадницима друге вере сматрао је „дијаметрално опречним кршћанском поретку”.⁵ Кад је реч о римокатоличкој вери, Штросмајер је у свим подручјима живота био спреман да је брани и чува од било чијих и било каквих, по њему, штетних утицаја. Из тих разлога, да би сачувао чистоту римокатоличке вере, био је против „верске сношљивости”, а кад ју је и где ју је уочавао, оштро ју је осуђивао⁶

У нашој књизи *Бискуп Штросмајер – Хрваї, великохрваї или Јуїословен* изнели смо многе доказе засноване на прворазредним изворима да се бискуп залагао за унију и унијаћење Срба, Бугара и Руса, да је религиозним фанатизмом читавог живота радио на унији, да је с њом и за њу живео, да је она била његов сан и његова јава.⁷

¹ Исто, 247, и даље.

² Штросмајер Ванутелију, 14. IV 1884, *Korespondencija*, 339.

³ Исто.

⁴ Исто, 679.

⁵ Штросмајер Ванутелију, 14. XI 1885, *Korespondencija*, 413.

⁶ Штросмајер Ванутелију, 9. III 1885, *Korespondencija*, 423, 425.

⁷ У поменутој књизи види поглавља *Живой њосвећен унији и унијаћењу*, 170–187, и *Штросмајер и лиџурија на сїарословенском језику у Црној Гори и Србији*, 249–285.

Иако је Штросмајер знао да каже да веома уважава српску православну браћу, да цени Српску православну цркву и веру, да су небитне разлике између православних и римокатолика, чињеница је да је с презрењем и ниподаштавањем гледао на православље. Сматрао је да су Срби престали да буду хришћани, а где нема хришћанства, написао је он, „нестане уједно увијек правога свијетла и правога живота”.⁸ У једном писму Фрањи Рачком Штросмајер је отворено посумњао у то да Срби имају праву цркву, праве бискупе и правога црквеног поглавара, јер, да све то имају, не би били такви какви су, а он је сматрао да су без праве вере и без праве цркве.⁹ Другим речим, и он је, као и други римокатолички фанатици, у које је спадао и надбискуп Штадлер, сматрао да је тачна оцена изречена у девизи „*Graeca fides, nulla fides*” („Православна вера није никаква вера”). Полазећи од таквог уверења, бискуп је сматрао да је његова прворазредна пастирска обавеза да Србе врати хришћанству и јединој правој, римокатоличкој вери и Римокатоличкој цркви са Светим оцем папом на челу. То враћање могло се остварити унијом и унијаћењем. Зато се он залагао за унијаћење, зато је тражио и користио све могуће начине и сва могућа средства да би постигао циљ – уједињење цркава с папом на челу као врховним поглаваром. Због тога је бискуп марта 1877. године једним актом обавестио вернике своје бискупије да је основао задужбину којој је задатак да брине о томе да се сваке прве суботе у месецу у цркви семеништа у Ђакову служи миса за сједињење Православне цркве с Римокатоличком црквом.¹⁰

Сасвим отворено, без било каквог тактизирања, кристално јасно, Штросмајер се изјаснио за унију у коризменој окружници од 4. фебруара 1881. године. Слутећи опасност по Српску православну цркву, православну веру и српски народ, неколико српских владика, горњокарловачки Теофан Живковић, задарски Стефан Кнежевић и бококторски Герасим Петрановић, многи српски листови и часописи устали су у одбрану верских и националних интереса Срба оштро нападајући и осуђујући Штросмајера за нечасне намере. Осуди бискупа придружили су се и неки српски народно-црквени одбори. Поводом бискупове окружнице, београдски митрополит Михаило написао је архимандриту манастира Гргетега Илариону Ру-

⁸ У писму аустроугарском пуковнику Сави Давидовцу Штросмајер је 5. марта 1886, између осталог, написао: „[...] Могу Вам рећ, мој пријатељу, да сам за Србију врло забринут, јер јој политика од дуго већ времена ни пишивога боба не вреди, и све пако што кроз своје органе у новије доба ил изрекла ил учинила, све је труло, неморално; све је права пошаст и пропаст. У тому су стању тамо приеко и дан данас. Тмасте облацине са свих страна, а зрака сунчаногa нигдје ни од лиека, мој пријатељу. *Gдје нестїане кришћанстїва, нестїане уједно увијек ѝравоїа свиетїла и ѝравоїа животїа*” (оригинал овог писма налази се у Народној библиотеци Србије под бр. 1.354. Користили смо препис који се налази у рукописној заоставштини Виктора Новака у Архиву САНУ у Београду).

⁹ Штросмајер Рачком, 20. V 1891, F. Šišić, *Korespondencija Rački – Strossmayer*, књ. IV, 269.

¹⁰ Cepelić-Pavić, *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i sriemski god. 1850–1900*, Zagreb 1900–1904, 302; A. Spiletak, *Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje*, Zagreb 1931, 40, 41.

варцу: „Чудимо се што Карловачка Катедра ништа не рече своме народу на Штросмајерову посланицу, којом без савести обмањује и зове православне у папство.”¹¹ Новосадска Застава осудила је бискупа зато што се послужио култом Ђирила и Методија ради унијаћења и однорођавања Срба у корист Ватикана и Беча.¹² Слично је учинила и радикалска Самоуправа Стојана Протића.¹³ Познати српски политичар и дипломата Филип Христић је приликом боравка у Риму, јула 1882, у разговору с хрватским римокатоличким свештеником Иваном Брнчићем критиковао унијатске намере Штросмајера испољене у окружници.¹⁴

Штросмајерова окружница у најтешњој је вези с окружницом папе Лава XIII, којом су у Римокатоличкој цркви Ђирило и Методије проглашени за свете, при чему је наглашено да су се они залагали за сједињење источне и западне цркве. Православним Словенима је тим поводом препоручено да се у име и славу Ђирила и Методија сједине с Римокатоличком црквом. Полазећи од папине окружнице, и Штросмајер се залагао за уједињење цркава, тј. за унију. Бискупови критичари порицали су и његову и папину тврдњу да су се Ђирило и Методије читавог живота и својим апостолским деловањем залагали за то да све Словене у „својој нераздруживој свези са римском црквом и правослолником њезиним уздрже и сачувају”. Штросмајерови опоненти прогласили су као произвољно и нетачно бискупово писање да су „браћа Словени [...] очевидно богом опредељени, да велике ствари у Азији и Европи извађају [...] да ће у том правцу на општу корист и њину славу само тада успети, и све огромне њине унутрашње и вањске неприлике свладати, ако се са западном црквом измире и споразумеју”. Стога што је Штросмајер својом окружницом тражио од православних Словена да верно следе „наук светих наших апостола” и да „у јединству свете вере и цркве залог среће и слоге” потраже, сви његови критичари су то енергично одбацили. Они су у иронији питали Штросмајера откуда му морално право да он, који је био против догме о папиној непогрешивости, сада, у окружници, ту догму у небеса диже и православном словенском свету попује о римском примату. Сви који су дигли глас против Штросмајера и његове окружнице били су сагласни у оцени да је њему циљ да се унијом послужи као средством које ће допринети однорођавању Срба, њиховом покатоличењу а потом похраћивању. Како од свега тога, по оцени бискупових критичара, неће бити ништа, Штросмајеру је поручено да вређа српски народ, да његова окружница није мост слози, већ несрећи коју призива, јер копа још дубљи понор између Хрвата и Срба.

¹¹ Митрополит Михаило И. Руварцу, Београд, 30. јуна 1881, Архив САНУ у Београду, бр. 6.523.

¹² Коста Милутиновић, *Штросмајер и југословенско јединицање*, Нови Сад 1976, 234, 235.

¹³ *Српско-хрватско јединицање*, Самоуправа, 2. XII 1882, бр. 166.

¹⁴ Иван Брнчић Штросмајеру, Рим, 24. V 1882, Архив САНУ у Београду, Рукописна заоставштина Виктора Новака.

Отворен иступ Штросмајера о унији и унијаћењу, како је забележила новосадска Застава, пренеразио је Србе и православне Словене.¹⁵ Занет идејом о јединству цркава, о унији, бискуп уопште није водио рачуна о српским националним и верским осећањима, о њиховом историјском памћењу и оптерећењу. А то памћење и оптерећење у њиховој свести, кад је реч о унији, било је дубоко урезано и неизбрисиво. Насиља која су претрпели у протеклим вековима од Римокатоличке цркве и световних власти Аустрије, Хрватске, Мађарске и Млетачке републике, које су их крстом, огњем и мачем преверавале, усадио је у њих не само страх већ и дубок презир, мржњу и одбрамбене механизме према унији и унијаћењу. С позамашним искуством из ранијих векова у вези с тим шта су унијаћење и унија, шта је њихов циљ, које су од њих, какве и колике последице, Срби су ту Штросмајерову окружницу протумачили као опасан верски и национални изазов, као чин прворазредне нетрпељивости и дрскости. Све што је у прохујалим столећима рађено насиљем, сада, по виђењу Срба, унију и унијаћење, по Штросмајеровом рецепту требало је остваривати цивилизованим средствима, углађеним наступом, бираним речима, подилажењем и удварањем. Неповерење Срба према бискупу, његовој верској и црквеној политици, које до окружнице из 1881. није било мало, после ње, и не без разлога, још је порасло.

У посебној окружници, објављеној 1882, Штросмајер је одговорио на оптужбе својих критичара. Као неоснована одбацио је сва сумњичења о прикривеним намерама према православнима а завршио је одговор поруком да ће не само док буде живео „увиек и сваким могућим начином у народу нашем о слози и јединству радити”, да ће се залагати за унију и унијаћење него да ће „то исто и послје смрти” чинити „у друштву са светим апостолом Петром и Павлом, светим Иваном и светим Ђирилом и Методом”.¹⁶

Иако је код Срба наишао на жесток отпор, који му није могао дати било какве наде за успех, упоран и непоколебив у својим ставовима, Штросмајер није одустајао од унијатских намера. Баш онако како је написао у Коризменој окружници из 1882. године, до краја живота стајао је иза те идеје, борио се за њу и тражио је начин да је оживотвори. Кад с њом није успео код Срба, од ње није одустајао. Накратко се повлачио и покушавао да продре с унијом код Руса. У том погледу посебну пажњу заслужује бискупово писмо папи Лаву XIII написано 21. септембра 1888. године. У њему је, између осталог, речено: „Заиста се бавим већ од више годинах с вероисповешћу милијуна Руса некатоличке словенске браће, али радосним поносом то данас признајем само у ту сврху, да их преведем у наручај наше свете католичке цркве...” „Покатоличење Русах свакако је хвала интелигенцији и култури тога најмоћнијега народа Европе, лагље него ли покатоличење Бу-

¹⁵ Штросмајерова „окружница”, Застава, 10/22. V 1881, бр. 71.

¹⁶ Josip Juraj Strossmayer, *Korizmena okružnica (encyclica) za godinu 1882. „O sjedinjenju crkve istočne sa zapadnom”*, Đakovo 1882, 122.

гара и Срба [...] ако би тај узвишени идеал постигао тада ће најскромнији син Твоје Светости, своју уморну главу на починак лећи.”¹⁷

Како Штросмајерове намере с унијом нису успеле ни код Руса, чињеница је да је његова политика о јединству цркава с папом на челу код свих Словена православне вере доживела пораз. Колико је то био пораз бискупове верске политике – толико је то и пораз његове световне политике у Хрватској, јер оне су се на том терену међусобно преплитале и допуњавале. Штросмајерова верска политика била је, како су његови српски критичари добро уочили, само један вид његове кроатоцентричне световне активности.

Судећи по Штадлеровом писму из 1895. намењеном Штросмајеру, које се налази у прилогу овог текста, надбискуп је, као и ђаковачки бискуп, био уверен да је литургија на старословенском језику погодна средство којим се православни могу лако и без великих драма придобијати за унију. Тако су они и у том питању, које је за световну власт у Бечу и Будимпешти било веома осетљиво, у свему били сагласни.

Као што је надбискуп Штадлер био заговорник хрватског државног права и великохрватске политике – тако је и за Штросмајера то право било алфа и омега његове јавне активности. Одличан познавалац бискупових верских и политичких назора, др Андрија Спилетак написао је да Штросмајеров „поглед није нигда занашао ни на Беч, ни на Пешту, ни на Београд – како то неки хоће – него је он гледао једино и само на Загреб. Њему је самосвојност Хрватске, њему је државно право Хрватске тако свето и тако мило као властита душа његова... Противно од свега тога што смо рекли, не може нитко доказати”.¹⁸ Градећи читаву политику на основама хрватског државног права, Штросмајер није могао да буде ништа друго но Хрват, и то великохрват. Разлика између њега и Штадлера у том погледу била је само у стратегији и тактици, а не и у крајњим циљевима. Штадлер је своје хрватство и великохрватство јавно испољавао, а Штросмајер га је вешто и мудро прикривао и обавијао фразама о братству, слози, јединству, љубави, миру, сарадњи, југословенству и свесловенству.

Као хрватски националисти Штадлер и Штросмајер нашли су заједнички језик и у питању промене назива Светојеронимског завода. Кад је римокатолички хрватски епископат кренуо у акцију да промени назив тог завода и да га од илирског претвори у хрватски, Штадлер је у свему томе играо значајну улогу. Својим бревеом Света столица је 1. априла 1901. одлучила да стари назив *Collegium Hieronymianum Illyricorum in Urbe* промени у *Collegium Hieronymianum pro gente Croatica*. Када се то десило, а знајући какву улогу је у том „апостолском труду” имао Штадлер, Штросмајер му је, како је у бр. 8 за 1902. годину забележила Vrhbosna, орган сарајевске над-

¹⁷ Димитрије Руварац, *Ево, шта сте нам криви*, Земун 1895, 35.

¹⁸ *Andrija Spiletak, Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje*, 8. Подробније о Штросмајеру и хрватском државном праву види поглавље *Југословенство бискупа Штросмајера* у нашој књизи *Бискуп Штросмајер – Хрвај, великохрвај или Југословен*, 121-157.

бискупије, написао: „Ја сам исто освједочења као и ти да ријеч *Illyricorum in Urbe* не значи ништа. *Croatorum in Urbe* ријеч је једина, која самој ствари одговара”. И у овом случају, као и у многим другим, Штросмајер је показао да су му свугде прворазредна брига били Хрвати и Хрватска, а да је мало, или нимало марио за оно што је илирско, тј. словенско и југословенско. У том погледу он и Штадлер нису се разликовали.¹⁹

Велики борац за добро Хрватске и Хрвата, Штросмајер је још много оштрије, доследније и уверљивије од Штадлера оптуживао Мађаре и налазио да су они главни кривци за многа зла која су сналазила и која сналазе Хрвате.

Чињеницама које смо саопштили нисмо намеравали да дамо целовите верске и националнополитичке портрете бискупа Штросмајера и надбискупа Штадлера. Указали смо само на неколико значајнијих питања о којима су они имали исте или у много чему сличне ставове. У сваком случају, кад је реч о планском насилном преверавању муслимана, о унији и унијаћењу Срба православне вере, о чврстој везаности за хрватско државно право, великохрватским тежњама и одбојном, нимало пријатељском држању према Мађарима, они су били истомишљеници. Због тога је супротстављање Штросмајера и Штадлера као два антипода научно неосновано. Такве оцене настале су из идеолошких и политичких разлога, због тога што је о Штросмајеру требало изградити мит као великом, искреном и доследном Југословену, високоморалном римокатоличком прелату и политичару без мана, пропуста и погрешака, у сваком погледу узорној личности на коју се треба угледати и коју треба следити. Из тих разлога, да би се изградио идеализовани лик Штросмајера – Југословена, који ће се налазити у темељима како прве, тако и друге Југославије, многе чињенице о бискупу су прећутане, а многе су кривотворене и улепшане.

У прилогу овог текста најпре објављујемо писмо надбискупа Штадлера од 2. фебруара 1895. године намењено Штросмајеру. Писмо је заправо надбискупов програм о томе који начин и која средства треба примењивати приликом унијаћења Срба православне вере. Из писма јасно произлази да иза тог Штадлеровог плана о унијаћењу стоје Света столица и папа Лав XIII. Знајући да је Штросмајер један од најугледнијих римокатоличких бискупа који се доследно залагао за унију и унијаћење православних, Штадлер је молио Штросмајера за „мудре савете” и предлоге о томе шта треба да чини да би се што лакше, безболније и брже остварила унија по жељи папе и Ватикана. Да је, којим случајем, Штросмајер био против уније и унијаћења, што би Штадлер морао да зна, сасвим је сигурно да се не би ни обраћао Штросмајеру „за мудре савете” и предлоге о томе како да се оствари та вековна тежња Римокатоличке цркве. Да ли је и како је Штросмајер одговорио Штадлеру на то писмо, засад не можемо рећи ништа поуздано. У сваком случају, они су

¹⁹ *Изабрани чланци Анђуна Фабриса*. Скупио и предговор написао др Х. Барић, Београд 1940, XIV, XV.

и после тога одржавали присне односе, о чему сведочи Штадлерово писмо Штросмајеру из децембра 1900. године, које такође објављујемо у прилогу овог текста.

Sarajevo na svjetlo Marinje dne 2. veljače 1895.

Presvietli Gospodine!

Rimski pape sviestni si svoje dužnosti apostolske kroz sve vjekove kako nastojaše, da stado Kristovo uzčuvaju u njegovoj svetoj vjeri, tako svom dušom radiše oko toga, da ovce zašle opet svojim pastirskim štapom zatjeraju u njegov ovčinjak. Tim tragom pođe i danas sretno vladajući papa Leon XIII, koji opetovno svoju očinsku brigu pokaže za sve zabludjele ovce, ali najviše mu srce zakuca za našom po krvi braćom, za braćom istočne vjere. I ne izjavi samo želje, nego svojim pronicavim umom gledaše pronaći raznih puteva, koji bi ga proveli do žudjena sjedinjenja obijuh crkava. Potraži laž i u naših krajevih. Kamo sreće, da mu vještijega i pametnijega i boljega kao putokaz naznačiše. Al eto teret taj svali sv. otac na moja slaba ramena pismom od 12. listopada 1894, u kojem među ostalimi veli: „Placet quin immo, quoniam studio tuo et sapienti caritati confidimus plurimum, hoc tibi in istis gentibus reconciliandae pacis cum ecclesia romana praecipuum veluti ac proprium demandare munus. Tuae igitur erunt partes, Venerabilis frater, qua meliore poteris industria consulere, ut qui a nobis infelici discordia sejunguntur, radiis illustrati sapientiae coelestis, diuturnas simultates deponant.”²⁰ Pomoć Božja, poslušnost napram sv. otcu, mudar savjet Vaše Presvietlosti i ostalih biskupa, za koji liepo prosim, sudjelovanje mnogih svećenika i svetovnjaka, komu se čvrsto nadam: daju i meni slabašnomu jakost, da pouzdano gledam gore, odakle nam svaka pomoć, ter srčano kličem: Omnia possum in eo, qui me confortat.²¹

Dopustite, Presvietli Gospodine, da Vašu Presvietlost ponajprije najsmjernije zamolim, da bi mi blagoizvoljela savjetovati, što bi najbolje i najuspješnije bilo po sjedinjenje naše braće grčko istočne vjere s nami. Meni se čini, kao da je sv. otac eto u ruke svih nas, koji treba da skroz poznajemo braću svoju, stavio, da mi nastojimo sve, što samo sv. Stolica može dopustiti, pronaći ter to obećamo braći svojoj, samo ako ih sklonimo na to, da izraze želju, da se s nami sjedine. Ne smijemo dakle te prigode propustiti, nego nam valja sve činiti, da se predložena svrha poluči. Ja još jednom molim, da bi mi blagoizvoljela Presvijetlost Vaša svoje mudre savjete dati, koje ću ja s milošću Božjom po mogućnosti nastojati i uvažiti i izvesti.

²⁰ „Шта више, одлучио сам, пошто имамо врло велико поверење у твоју трудољубивост и твоју љубав пуну мудрости, да ти одредим овај задатак, као главни и управо лично твој, да тим народима повратиш мир с римском црквом. А твоја ће бити улога, веома поштовани брате, да се побринеш што будеш могао бољим трудом да они који су од нас одвојени несрећном завадом буду обасјани зрацима небеске мудрости и да одбаце стару мржњу.” Ово је очигледно део акта којим је папа именовано Штадлера за апостолског комесара за уједињење црква на Балкану.

²¹ Све могу у Оном [Христу] који ме крепи. Вуков превод ове реченице из посланице апостола Павла гласи: „Све могу у Исусу Христу који ми моћ даје”.

A molim ujedno, neka mi je dopušteno, da ja kao prvi početak ovoga važnoga djela preporučim ove točke, do kojih sam došao posavjetovavši se sa ovdješnjom braćom. Ja ću ih na kratko navesti.

1. Opazilo se je veliko neznanje grčkih obreda i slavenske liturgije kod naših svećenika, uslied čega oni starodrevne ugledom sv. rimske stolice utvrđene obrede slavenske zabacuju kao krivovjerske ter se u obće na njih ni ne svraćaju, a ipak bi bez svake sumnje točnim poznavanjem slavenske liturgije mogli naši svećenici najviše privući k sebi kako rišćanski kler tako i njihov narod. To poznavanje slavenske liturgije i svih grčkih svetkovina i u obće njihova kalendara tim je nuždnije, što se sa našom braćom jedva možemo prepirati iz sv. pisma i sv. otaca, čega oni ne poznavaju, nego je to moguće jedino iz njihove liturgije, iz koje se lahko dadu dokazati i one dogme, koje nas od njih luče, poimence i primat papin. Ovdje reče jedan rišćanin poznat u Sarajevu: Mi mora da smo bili zajedno sa rimskom crkvom, jer mi mnoge pape kao svetce štujemo; za celo ne počesmo ih štovati poslie razdora, nego prije dok bijasmo sjedinjeni.

Da se tomu neznanju doskoči, valjalo bi u naših sjemeništih uvesti školsku knjigu, koja bi najnuždnije stvari liturgije grčke sadržavala u svojoj čistini. Knjiga je već gotova, samo je treba suziti. A to je *Kalendarium manuale utriusque Ecclesiae orientalis et occidentalis complectens immobilia et mobilia totius anni festa*.²² Učeni pisac Nilles²³ izjavio se je pripravnim iz tih knjiga načiniti *Compendium* za školsku porabu. Da se klerici odviše ne preterete, moglo bi se od pastoralke uzeti jedan dva sata na tjedan, pa dodijeliti nauku o liturgiji grčkoj. Ja ću gledati O[ca] Nillesa sklonuti, da rečenu knjigu izda, a kašnje ću nastojati, da se još točnija knjiga za koju godinu izda u našem jeziku. Za prvi početak dostatna bi bila Nillesova knjiga.

2. Sto se o svećenicih u obće kazalo, to valja još više o naših svetovnjacih. Zato je od potrebe, da se izdavaju od vremena do vremena mali svežići, koji bi ne napadajuć ni prepirajuć se, nego prijateljski razlagajuć bez ikakove polemike raspravljali o liturgiji iztočnoj i o svem što u to zasieca. Glavni dielovi tim svežićem bili bi: povjestnički, liturgički, juridički (*ius ecclesiae orientalis*), viestnik, prosvjeta. Svaka politika i prepirka i sve što bi moglo našu braću uvriediti izključuje se. Svaki svežić nosio bi naslov: „Balkan. Jedinstvu i bratskoj slogi.” Balkan će izlaziti 1896 samo dva put na godinu; god. 1897 tri put, a 1898 četiri puta i tako će ostati, a tiskati će se obaška latinicom, a obaška ćirilicom. Svaki svežić imati će 2¹/₂ arka u velikoj osmini.

Ne bi li Vaša Presvietlost dopustila a) da svaka župa drži Balkan, ter se iz župske kase plaća; b) ne bi li za svrhe unije dopustila, da se svake godine ili jedna lejmozina po svih župah sabere i sabrani novac amo pošalje ili da svaki župnik skupi svake godine ma gdje 3 for. ter ih za uniju žrtvuje.

²² Приручни календар обеју цркава, источне и западне, који обухвата покретне и непокретне празнике целе године. За преводе с латинског захвалан сам колеги Слободану Душанићу.

²³ Реч је о црквеном писцу Николаусу Нилесу (*Nicolaus Nilles*).

3. Mala bi korist bila od izdavanja knjižica, ako ih ne bismo nastojali rasturati osobito među rišćani i ako ne bi bilo požrtvovnih sila, koje bi htjele bud šta napisati za Balkan, bud širiti misli o uniji među pučanstvom. Zato ja smjerno umoljavam Vašu Presvietlost, da bi blagoizvoljela opredieliti trojicu svećenika uzornih životom i naukom, koji bi kod Vas sačinjavali odbor. Taj odbor bi imao netom spomenut zadatak ter bi neposredno obćio s jedne strane s našim odborom, a s druge strane sa odborima, koji bi se po biskupiji Vašoj s vremenom ustanovili.

4. Još jedna stvar po mojem mnienju mogla bi puno utjecati na uniju sa našom nesjedinjenom braćom, a jest, da više bratski postupamo sa braćom već s nami sjedinjenom. Ako svakom zgodom budemo pokazivali osobitu ljubav k braći sjedinjenoj, k njihovim crkvam, k njihovoj liturgiji, k njihovoj siročadi, k njihovim udovam, tako te se za njihov obstanak poskrbimo, onda ćemo bez sumnje puno lakše pritegnuti k sebi i braću sjedinjenu, koja se moraju od nas odbiti, kad vide, gdje braću ako ne zametavamo, a ono im nikada u rečenom smislu ljubavi ne izkazujemo. Zato bih se ja usudio smjerno Vašu Presvietlost zamoliti, da bi blagoizvoljela kojom prigodom kako svojemu kleru tako i narodu osobito to na srce staviti, da vanrednijim načinom pokazuju svoju ljubav k braći sjedinjenoj, ne bi li time predobili i braću nesjedinjenu, kad vide, kakovom ćemo ih ljubavlju primiti, ako k nam dođu.

5. Još ima jedno, što vanredno utječe na uniju, a to je molitva i sveta sveza među svećenici, koji se obvezuju sv. mise čitati i stanovite molitve u tu svrhu obavljati. Obratismo se u tom na neka već postojeća društva, da točno saznamo, kako se u tom radi drugdje; zato ću biti tako slobodan i Vašu Presvietlost izviestiti, čim šta stalna saznam.

To bi bili prvi počeci i prve misli o uniji sa našom braćom. Ponizno molim, da bi ih blagohotno izvolili pretresti ter mi o njih izreći svoj veleuvaženi sud, kao i svoje nove misli i nove savjete milostivo saobćiti.

Primate osobiti izraz mojega štovanja, kojim ostajem
Vaše Presvietlosti

najmanji brat u Isusu
+ Josip
nadbiskup

Preuzvišeni Gospodine!

Eto nam Božića i nove godine. Gospodin Vašoj Preuzvišenosti dade, da pedeset godišnjicu sretno doživjeste i obaviste i podoste jakim korakom put dijamantske biskupske mise: i to je upravo moja skromna želja i ponizna molitva, neka bi Vam Gospodin dao još bar 25 godina života, ali života, da naime ostanete tako jak i čil na tielu i duši kao sada, a ne da mirucate. Prema tomu bio Vam sretan Božić, i sretna nova godina!

Srdačno se zahvaljujem na poslanoj mi slici Vašoj, koja je zaista krasna i vrlo Vas dobro predstavlja. A još se više zahvaljujem na prijateljstvu, kojim se udostojaste podpisat se, a koje će mi vazda ostati dragocjeno. Ta će mi slika vazda dozivati

u pamet Vašu ljubav napram meni, a još više Vašu ljubav napram svomu narodu hrvatskomu i napram sv. materi crkvi. A sjećat će me ujedno i onih preugodnih časova, koje sam u Vašoj sredini s Vašimi prijatelji proživio za vrijeme, kad svetkovaste pedesetgodišnjicu svojega biskupovanja! Hvala Vam upravo iz dna duše svoje!

Naša glagoljica opet u pogibelji. Čujem, da uvođenje njezino Vlada u Dalmaciji oružničkom silom zapriećuje. Još je to gore, što čujem, da se i tamošnji svećenici usljed toga slabo za glagoljicu zauzimaju. Ja ću sve učiniti, što znam, da glagoljici može koristiti.²⁴ Drago mi je, da se i preuzv. g. Nadbiskup Posilović za glagoljicu jako zanima i zauzima.²⁵

Glede predloga za uvođenje svetojeronimskoga zavoda u Rimu učinit ću mnoge opazke. Čini mi se ipak, da su u glavnom prihvatili Vaše misli, koje će i ostati. Mislim, da bi se broj alumna²⁶ razdielio tako: 2/5 odpale bi na crkvenu provinciju zagrebačku, 1/5 na zadarsku, 1/5 na istarsku (goričko-tršćansku), a 1/5 na vrhbosansku i barsku.

Boraveći ovdje g. Folnegović²⁷ bio je u društvu jednu cielu večer sa nekim Ž. Jovom, koji je skroz i skroz vladin čovjek, ako joj nije možda i špion; a drugu sa nekim gospodinom, koji se istina izdaje rad za velikoga Hrvata, ali ne bi se žacao danas prozvati Srbinom. I došli su do zaključka, da sam ja svemu zlu ovdje kriv. Tako mi piše u liepoj formi g. Folnegović, koji je bez sumnje pametan čovjek i vrlo dobar narodnjak. Čudim se, kakove je ljude odabrao, da ga obavieste o naših obzornostih. Ali nije ni čudo, jer se za dva tri dana ne mogu proučiti naše obzornosti, koje mi proučavamo godine i godine.

Zahvaljujuć se i ovom zgodom za sva dobročinstva iskazana Bosni i meni ostajem s odličnim poćitanjem.
Sarajevo na badnjak 1900.

Vaše Preuzvišenosti
preponizni sluga + Josip
nadbiskup vrhbosanski*

* **Објављено у Летопису Матице српске, јануар-фебруар 2007, стр. 148-165.**

²⁴ Аустроугарске власти сматрале су да литургија на старословенском језику може да обједини римокатолике и православне. Због тога су биле против глагољице и глагољања у римокатоличким црквама. Снажан ударац глагољашима и литургији на старословенском језику задат је 3. августа 1898. Света столица је тада одлучила да стане на страну Беча и Будимпеште, па је издала *Decretales Sacrae Rituum Congregationis de usu linguae slavicae*. Тим декретом задат је смртни ударац словенском богослужењу на подручјима горичке, задарске и загребачке архидијецезе. Света столица је тим актом после дужег колебања у потпуности прихватила становиште Беча и Будимпеште да је словенска литургија подједнако опасна и за јединство Римокатоличке цркве и за очување територијалног интегритета Аустроугарске (о томе види: В. Крестић, *Бискуп Шћепан Мајер - Хрваї, великохрваї или Јуїословен*, 283).

²⁵ Реч је о загребачком надбискупу др Јурју Посиловићу.

²⁶ Реч је о питомцима у Заводу светог Јеронима.

²⁷ Односи се на Франа Фолнеговића, политичара и публицисту, истакнутог припадника хрватске Странке права.

СТВАРАЛАЧКА ВАТРА ДЕЈАНА МЕДАКОВИЋА

(Реч пред капелом на Новом гробљу у Београду 4. јула 2008)

Од времена кад је изабран за члана Српске академије наука и уметности, Дејан Медаковић је обављао разне и одговорне функције у установи коју је веома уважавао и био је поносан што је постао њен члан. Осим што је био члан многих њених научних одбора и комисија, био је секретар Одељења историјских наука и у том својству члан Председништва. Био је генерални секретар САНУ, а затим и њен председник.

Широко образован, пространих знања и умећа, Медаковић је као члени човек Академије на најбољи начин умео да заступа интересе установе и да је представља подједнако успешно не само у нашој земљи већ и у иностранству. Господствених манира и господственог опхођења, зрачио је далеко и широко око себе. Умео је да уздигне Академију на највиши ниво, да и за себе и за институцију коју је представљао стекне дужно поштовање.

Као генерални секретар и председник налазио се на челу Академије у годинама када је САНУ била мета многих прозивки, вређања и напада. У уверењима постојан и моралан, Медаковић је и јавним иступима и многим писаним текстовима упућеним на разне стране, разним личностима, домаћим и страним моћницима, бескомпромисно, храбро и аргументовано одбијао нападе и бранио нашу највишу научну установу, која се недужна нашла на удару творца новог светског поретка и оних који су били спремни слугански да му се ставе на располагање. Кад је код појединаца уочавао знаке слабости, малаксалости и спремности на попуштање и предају, бивао је тужан и огорчен, уверен да академици не би смели да подлежу притисцима, да би морали да остану постојани и доследни својим уверењима, да би морали бити узор моралне чврстине обичним грађанима.

Академика Медаковића као врхунског интелектуалца красиле су многе сјајне особине. Једна од њих, коју и овом приликом ваља поменути, јесте његов патриотизам, његова дубока оданост народу и држави којима је припадао. Све муке, недаће и страдања кроз која је пролазио и кроз које пролази српски народ, он је тешко подносио и стално се питао где је излаз и шта нам ваља чинити. Посебну бригу исказивао је када је реч о урушавању угледа и значаја националних институција, попут Српске православне цркве, Српске академије наука и уметности, Матице српске и наших универ-

зитета. Питање очувања угледа поменутих установа доводио је у најтешњу везу с питањем националног опстанка, па је стога у многим његовим јавним иступима то била незаобилазна тема.

Као значајне особине академика Медаковића треба истаћи његову стваралачку ватру, његов *sacer acris*, огромну радну енергију, дисциплину и систематичност. Захваљујући тим особинама, настало је велико и разноврсно дело трајне вредности. Настале су књиге о српском бароку, о старим гравирама, графикама српских штампаних књига, српским сликарима и манастирима, српској уметности XVIII и XIX века, Србима у Бечу и Загребу, монографија о Дунаву, настале су књиге *Ефемерис*, збирке песама, приповедака, *Дани сећања* и многе друге. За то велико дело Медаковић је добио многа престижна домаћа и угледна страна признања. Иако је у нашој средини по способности и достигнућима без сумње вансеријска личност, он је, на нашу жалост, у последње време имао и горких тренутака. То је очигледно у нашој средини судбина научника, па и тако значајних какав је Медаковић.

Као вишегодишњи секретар Одељења историјских наука могу да кажем да је Медаковић увек био и да је до последњих дана остао један од најактивнијих и најкреативнијих чланова Одељења. Искричавих идеја, неисцрпних планова и визија Медаковић је свакад настојао да се испоштују највиши научни критеријуми, да о многим, често веома деликатним питањима, не само научним већ и ширег национално-политичког значаја, заузме ставове који ће одговарати значају и улози САНУ као највише националне установе.

Посебну пажњу и бригу испољавао је у време избора нових чланова и унапређивања дописних у редовне чланове САНУ. Био је спреман да подржи све успешне кандидате, али је стално упозоравао на хабит, на то да академик у сваком погледу, нарочито у моралном, мора бити личност која ће импонирати, која ће доприносити угледу куће с којом је он и емотивно и рационално био тесно везан, коју је ценио и волео, у коју се дубоко и више-струко уградио.

И у последњих неколико недеља и дана, кад је телесно почео да слаби и малаксава, духовно и интелектуално био је снажан, крепак, оран за посао, за писање и испуњавање сопствених научних планова. И тада, без сумње свестан свог тешког здравственог стања, желео је да зна шта се дешава у Одељењу, шта има ново у Архиву САНУ, у којем се налазио на челу његовог Стручног савета, и шта се збива у Академији. Све то доказује да је Медаковић знатним делом свог живота тесно срастао с Академијом, да је она била знатан део њега, али и да је он био знатан део ње.

Због тога што је из наше средине отишао човек широког образовања, изузетан интелектуалац, научник и литерата великог замаха и дела, личност енциклопедијског знања и непоновљивог памћења, један од најугледнијих чланова САНУ, Академија је веома осиромашена. У њој, а посебно у Одељењу историјских наука, настаће празнина која неће моћи да буде ни лако, ни брзо попуњена. Нама, који остајемо иза академика Медаковића,

посебно његовим пријатељима, не остаје друго него да га заједно с његовом цењеном породицом искрено ожалимо и да чувамо и сачувамо успомену на њега и на његово дело свесни да нас је напустила значајна и тешко поновљива личност, с којом смо имали среће да пријатељујемо, другујемо и сарађујемо.*

*** Објављено у Летопису Матице српске, св. 3, 2008, стр. 579–581.**

О НАУЧНОМ РАДУ ЗАСЛУЖНОГ ИСТОРИЧАРА СЛАВКА ГАВРИЛОВИЋА (1924–2008)

Гавриловић је рођен 1. фебруара 1924. у Сремским Лазама, код Винковаца. Умро је 15. септембра 2008. у Новом Саду. Основну школу завршио је у месту рођења, а гимназију је похађао у Винковцима и Сремским Карловцима. Школовање је прекинуо у време рата 1942, кад се укључио у народноослободилачки покрет. Од 1943. до свршетка рата борио се у партизанским одредима у Славонији. У војсци је остао до лета 1946, кад је демобилисан, па је наставио школовање у Новом Саду, где је и матурирао. Студије историје завршио је на Филозофском факултету у Београду 1951. После тога као професор најпре је радио у Учитељској школи у Призрену (до 1953), а потом као кустос у Војвођанском музеју у Новом Саду (од 1953. до 1955). Кад је у Новом Саду био основан Филозофски факултет, 1955. изабран је за асистента на Катедри за историју. Докторат наука стекао је на Филозофском факултету у Београду 1956. године дисертацијом *Aйрарни њокреџи у Срему и Славонији њочейком XIX века*. После тога изабран је за доцента на Филозофском факултету у Новом Саду, на којем је стекао сва наставничка звања. Био је један од највреднијих и најплоднијих сарадника Историјског института Војводине а касније и Историјског института у Београду. Од првих дана своје научне делатности сарађивао је с Матицом српском, у којој је руководио многим успешно изведеним научним пројектима. Дуго је био главни и одговорни уредник Зборника Матице српске за историју. За дописног члана Српске академије наука и уметности изабран је 1978, а за редовног 1985. године.

Пуних пет деценија академик Гавриловић бавио се научним радом. Данас он представља једног од највреднијих и најплоднијих посленика у историјској науци и личност која је деценијама радила на научном, културном, просветном и духовно-политичком повезивању Српства с обе стране Дунава и Саве, као и оних његових делова у Славонији, Хрватској и Српској Крајини. О том раду сведоче његове монографије, студије, критике, колекције изворне грађе, настава, јавна предавања, телевизијски наступи и новински написи.

Академик Гавриловић објавио је четрдесетак књига, научних монографија и изворне грађе, чему треба придодати и синтетичке текстове у *Историји српског народа*, у четвртој и петој књизи, у издању СКЗ. Осим

тога, у опус академика Гавриловића улази и око 500 већих и мањих студија, студијских прилога, критика и оцена објављених у водећим историјским часописима у Србији и бившој Југославији, у зборницима радова с научних скупова у САНУ, у Матици српској и другде, одржаних у Београду, Новом Саду, Загребу, Сегедину, Будимпешти, Москви итд. Неколико његових студија објављено је на француском, немачком, руском и мађарском језику у земљи и иностранству.

Гавриловић је објавио већи број књига изворне грађе о Првом српском устанку, Револуцији 1848/49. године, о урбарима, цеховима, пописима трговца, пописима Срба у Карловачкој митрополији, о Војној граници, миграцијама, Србима у Јегри и о многим личностима и догађајима српске историје од XVII до XIX века. У целини узевши, реч је о прворазредним изворима за проучавање наше социјално-економске, демографске и културне историје, посебно Срба у бившој Угарској, Хрватској, Славонији, Војној Крајини, као и о преломним догађајима српске историје, као што су Велика сеоба Срба, Први и Други српски устанак, Тицанова буна и Револуција 1848/49. године.

Без овог мноштва извора, које је зналачки за штампу приредио академик Гавриловић, наша историографија била би знатно сиромашнија, а могућности за критичко проучавање наше прошлости биле би неупоредиво мање и несигурније. Без претеривања може се рећи да тако обиман рад на публикувању и проучавању извора није досад обавио ниједан српски историчар за период од XVII до средине XIX века, а без тога нема поузданих научних резултата.

Увидом у богату библиографију академика Гавриловића види се да се он у својим монографским делима посебно бавио проблемима аграра и аграрних покрета у Војводини, Славонији и Хрватској (нарочито учешћем Срба у њима), проблемима развитка градова на панонском простору, историјом Српске националне револуције (Први устанак, Хаџи-Проданова буна, Други устанак), неким питањима из доба уставобранитеља, Србима у Хабзбуршкој монархији, прошлости Војне границе и њеним местом у српској историји, миграцијама, проблемом унијаћења и културном историјом у ширем смислу.

Из области аграра и аграрних односа, посебно треба указати на Гавриловићеве монографске студије као што су *Шид и Шидско власићелинство*, *Власићелинство Војка*, *Даљско власићелинство Карловачке митрополије XVII-XIX века*, студије о урбаријалним односима у Срему, Славонији и Банату од краја XVII до средине XIX века. У вези с тим радовима су и Гавриловићеве студије о аграрним покретима, као што су Тицанова буна у Срему, Сељачки покрети у Покупљу, Славонији и Мославини. У средишту те тематике је и Гавриловићева докторска дисертација, *Аграрни покрети у Срему и Славонији почетком XIX века*, којом су разрешени битни, крупни проблеми сремско-славонског аграра и народних покрета од средине XVIII до почетка XIX века. За све те радове академика Гавриловића може се рећи да су били право освежење у нашој социјално-економској историји и велико проширивање поља историографског истраживања, и то изворно, критички, целовито, рељефно и драматично.

Историја градова је научна област у којој се академик Гавриловић посебно истакао. Градове на панонском простору он је приказао од XVII до средине XIX века. Бавио се њиховим уобличавањем као урбаним целинама, али и као средиштима трговине, заната и слободних професија, њиховим сталешким организацијама, видовима пословања, друштвеним сукобима, карактером градских власти, етничким саставом становништва, духовним, црквеним и школским животом. Открио је њихове специфичности и изградио њихову типологију, чиме је поставио темеље за критичко проучавање историје, и то како града као историјског феномена, тако и грађанског стајежа, посебно српског.

Више већих и мањих радова написао је Гавриловић о историји Првог и Другог српског устанка. О томе је објавио и волуминозну монографију *Војводина и Србија у време Првог устанка*. На основу критички коришћене старије и новије литературе и обимне изворне грађе из архива у Карловцима, Београду, Панчеву, Земуну, Бечу и Загребу у целини и појединостима приказао је однос Срба у Хабзбуршкој монархији према Првом српском устанку у погледу трговине, кријумчарења хране и оружја, пребегавања у Србију и укључивања у устаничку војску, привреду и просвету. Посветио је велику пажњу питању избеглица 1804, 1806. и 1813. године, који су прешли на територију с леве стране Саве и Дунава, пограничним сукобима Србије с Аустријом, дипломатским односима између њих, као и аустријско-турским односима, дунавској пловидби и другим збивањима која су потресала Балкан и Подунавље у доба Српске револуције.

Запажене радове дао је академик Гавриловић из области културно-политичке историје Срба у Хабзбуршкој монархији: о културно-националном препороду, мађаризацији, о Србима у време Темишварског сабора, о Сави Текелији, митрополиту Стевану Стратимировићу, Урошу Несторовићу, Григорију Гершићу, Лукијану Мушичком, србијанској емиграцији у Јужној Угарској и њеним покушајима рушења уставобранитеља, о Србима у Илирском покрету итд. У овој области по значају посебно се издваја монографија *Срем у револуцији 1848–1849. године*.

Од фундаменталног значаја је монографија академика Гавриловића *Срем од краја XVII до средине XVIII века*. Ова књига је, без претеривања, јединствена у српској историографији. Њоме је свестрано, критички, аналитичко-синтетички приказан развитак Срема од доласка Турака до реорганизације Војне границе и стварања Сремске жупаније 1745. године.

Славко Гавриловић је дубоко заорао бразду и у проучавању миграција с Балкана у панонски простор. У тој области посебно се истиче његова књига *О шрџовини и миџрацији*. У ту групу радова спада и монографија *Јевреји у Срему*, досад најтемељнија књига о Јеврејима на тлу Србије, односно Војводине. Из бројних других студија о миграцијама може се издвојити она која је објављена под насловом *Миџрације из Горње Крајине у Славонију и Срем од њочейка XVIII до средине XIX века*.

Од посебног научног значаја су аналитичко-синтетички текстови академика Гавриловића објављени у четвртој и петој књизи *Историје српског народа* у издању Српске књижевне задруге. У њима је изнета прошлост Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до средине XIX века на подручју од Темишвара до Трста, од Земуна до Јегре, Будима и Коморана.

Врхунац стваралаштва академика Славка Гавриловића представља његова књига *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској од XV до XIX века*. У њој је у виду синтетичког пресека приказана историја српског народа на тим просторима од времена српских деспота до епопеје у Србобрану и на Тителском платоу 1848–1849. године. То је повест о националном, социјалном и верском утњетавању једног народа у расејању, народа „шизматика и бунтовника”, који се појављивао на свим турским, пруским, талијанским и рајнским ратиштима, селио и расељавао по целом панонском простору, па и преко њега, у Русију, чувајући своју православну веру и српску народност, подижући и у најтежим временима урбана насеља, велелепне храмове, угледне школе, штампајући своје прве новине пре свих других Јужних Словена, прихватајући европски барок и класицизам – уклапајући се у оновремену европску цивилизацију. Без ове књиге академика Гавриловића, наша историографија и култура биле би знатно сиромашније.

Оценама и критикама појединих историјских дела, којих није мали број, Гавриловић је знатно допринео развоју критичке мисли у српској историографији.

Овај приказ научног дела академика Славка Гавриловића можемо закључити оценом да је он изразити историчар-аналитичар коме не недостаје смисао за синтезу, коју је увек заснивао на провереним чињеницама. Сви његови радови, од којих смо поменули само неке, писани су на изворној грађи домаћих и страних архива и представљају нове, трајне доприносе историјској науци. Тематиком и квалитетом својих радова, строгим научним методом, којим се увек служио, обиљем података, њиховом класификацијом и обрадом, трезвеним критичким односом према ранијој литератури, складношћу и луцидношћу закључака до којих је долазио академик Славко Гавриловић оставио је дубок траг у нашој науци и култури. Иза њега остало је грандиозно дело достојно поштовања и дивљења. Ако се за некога може рећи „имао се рашта и родити”, то се може рећи за академика Гавриловића. Читав радни век провео је у непрекидном, интензивном, исцрпљујућем раду. Захваљујући том раду, створио је дело непролазне вредности којим се уврстио међу наше најбоље историчаре. Нама, његовим колегама и пријатељима данас, када га више нема међу нама, не остаје друго него да за њим жалимо, али и да му одамо дужно поштовање и признање.*

* Објављено у Годишњаку САНУ, књ. CXV, Београд 2009, стр. 565–568. и у Часопису задужбинског друштва „Први српски устанак”, година V, бр. 8, Орашац, фебруар 2009.

ИЗДАВАЧКИ, НАУЧНИ И ПОЛИТИЧКИ ПРОМАШАЈ

У нашем издаваштву догодио се ових дана несвакидашњи, занимљив случај. Појавила се књига немачког историчара Холма Зундхаузена *Историја Србије од 19. до 21. века* у издању издавачке куће „Клио”. Чим је та књига преведена и одштампана на српском језику, наишла је на критике више историчара. Знатан простор тим критикама, а још више самом делу, пружила је Политика. Тиме је већи део нашег читалачког света бар делимично обавештен о томе како је историчар Зундхаузен протумачио најновију историју Србије и Срба.

Кад сам књигу прочитао, уверио сам се да су критике, објављене на ступцима Политике, разложне и основане. Оне су бројне и по садржају разноврсне. Али, то што је о Зундхаузеновој књизи досад речено, само је део онога што се о њој може рећи. Кад би се озбиљно претресло све што је немачки историчар написао о Србима и Србији у разматраном периоду, када би се подвргао критици његов „научни” метод, кад би се претресла литература, не само она коју је навео у попису већ коју је истински користио, када би се навеле све фактографске омашке које је починио, могла би бити написана нова књига по обиму слична његовој. У недавној прошлости имали смо прилике да о једној према Србима недобронамерној књизи, коју је написао један странац, добијемо одговор наших историчара у виду једног зборника радова. (Реч је о књизи: *Noel Malcolm, Kosovo – Short Story, London 1998.*) Међутим, та књига није преведена на српски, али је наша јавност, упркос томе, могла да се обавести о томе како један странац, острашћени србомрзац, злонамерно тумачи нашу прошлост. (О томе види: *Одговор на књићу, Косово – крајња историја, Београд 2000.*)

У сваком случају, Зундхаузену књигу није требало преводити. Добро је познато да се свугде у свету, кад је реч о научним делима, са страног језика преводи само оно што је добро, што је високог квалитета, што је научно проверено, што није тенденциозно, спорно и злонамерно, што унапређује и обогаћује научну мисао. Већ објављене критике, а и поговор ове књиге недвосмислено указују на то да она не спада у радове који заслужују похвале, који нису без озбиљних пропуста, које препоручује научни ниво и објективно тумачење прошлости засновано на добро проученим изворима и зналачки одабраној релевантној литератури. Иако су засад изнети само фрагментарни подаци о томе које су мане Зундхаузенове књиге, јасно је да

је њено објављивање прворазредни издавачки, али и научни и политички промашај. Кад је то тако, поставља се питање коме је та књига потребна. Зашто је преведена? Коме је стало до тога да се она преведе и објави на нашем језику? Коме је књига с бројним пропустима, слабостима и тенденциозностима намењена? Ко је финансирао њено превођење и њено објављивање? Покушаћу на нека од ових питања да дам и одговоре.

Зундхаузенова књига српским историчарима уопште није потребна. Они њоме ништа ново нису добили, а његовим тумачењем наше прошлости нису ни изненађени, јер знатан њихов део довољно влада немачким и његову књигу могао је да прочита у оригиналу. Ако превод није намењен историчарима, готово је сигурно да је намењен ширем кругу читалаца – неисторичарима. Недовољно обавештеним српским читаоцима о историјским процесима и догађајима 19, 20. и 21. века требало је помутити свест и уверити их да су Срби већ одавно, од Првог српског устанка, од Вука Караџића и његовог списа *Срби сви и свуда*, Петра Петровића Његоша, његовог *Горској вијеница*, Илије Гарашанина и његовог *Начертанија*, као и других, били на путу да постану зли, да буду криви за сва злодела која су се десила у време ратних збивања приликом распада Југославије.

Зундхаузен је тако протумачио српску историју да никакве сумње нема да су Срби, оптерећени разним митовима, као народ криви за сва злодела због којих су се у последње време с разлогом нашли на оптуженичкој клупи. Дакле, судећи по Зундхаузену, ипак није реч о индивидуалној, већ о колективној кривици и одговорности српског народа.

Издавач је забележио да је књига настала „захваљујући подршци књижевне мреже Традуки, коју су заједнички основали Аустријско министарство за европске и иностране послове, Савезно министарство иностраних послова Немачке, швајцарски Савет за уметност Про Хелвечија, Култур Контакт из Аустрије, Гете институт и Фондација С. Фишер”. Никакве сумње нема да су сви они који су финансијски помогли превођење и штампање ове књиге сагласни са Зундхаузеновим тумачењем српске историје. Њен београдски издавач није нашао за потребно да објасни читаоцу због чега се одлучио да објави баш Зундхаузенову књигу поред мноштва других објављених у иностранству са сличним антисрпским ставовима. Да ли је могуће да је то учинио само зато што су иза ње стале добростојеће платише? Ако је то тако, готово је сигурно да ће „Клио” преживети тешку кризу кроз коју пролазимо, јер не треба сумњати да ће спонзора за књиге сличне Зундхаузеновој бити напретек. Истина, у понеким већ изреченим критикама налазимо штуро и неуверљиво објашњење да објављивањем ове књиге наша јавност треба да се суочи с другачијим погледима и оценама о нашој историји и нама, Србима као народу од оних које ми имамо о себи и нашој прошлости. У најнепосреднијој вези с овим „суочавањем” јесте чињеница да су неки чланови уређивачког одбора, који су се, ван сваке сумње, сагласили да се преведе и у издавачкој кући „Клио” објави Зундхаузенова *Историја*

Србије од 19. до 21. века сада огласили као њени критичари. Морам рећи да је то занимљива и у историји издаваштва неуобичајена појава. Како је и зашто је до ње дошло, може се само нагађати. Није без значаја ни то да су на јавну расправу о Зундхаузеновој књизи позвани само релативно млађи историчари. Није јасно какви су то критерији и на основу чега су створени, али, по свему судећи, старији су неподобни, изузимајући оне, иначе времешније, који су сагласни са ЗундхауZENОВИМ оценама о Србији, Србима и њиховим наводним митовима који су их учинили злим и насилним. Ваља знати да су организатори јавне расправе о књизи Гетеов институт у Београду, Издавачка кућа „Клио” и Политика.

Кад је реч о Зундхаузену, ваља рећи да је он добро савладао занат историчара, али да је у исто време и прави мајстор у политизацији историје. То се јасно види по многим његовим објашњењима на страницама *Историје српског народа*. Недвосмислено је то дошло до изражаја и у његовим разним текстовима посвећеним актуелним проблемима Србије, посебно оним који се тичу Косова и Метохије. У чланку *Ослобођење Косова: крај једне бесконачне њриче*, који је објављен на немачком у једном зборнику радова под насловом *Grenzüberschreitungen. Traditionen und Identitäten in Südosteuropa* искористио је своје историјско знање и веома добру обавештеност о актуелним политичким приликама у Србији које се тичу Косова и Метохије, па је постао прави адвокат Албанаца и заступник интереса њихове новопроглашене државе на југу Србије. Ако запоставимо његово неисторијско домишљање о томе шта би било кад би било, Зундхаузен у свему даје право Албанцима. Он захтева од Срба да признају свршен чин, да се помире с тим да Косово и Метохија нису, да неће и да не могу више никад бити њихови. Текст завршава речима: „Остаје нада да ће се српски бирачи и политичари одлучити за опцију која је подобна за будућност и да ће им бити потребно мање времена него својевремено немачкој политици да се снађу у новој реалности: у добро схваћеном сопственом интересу Срба, у интересу читаве регије и у интересу свих нас.” За историчара Зундхаузена, који зна добро да исполитизује свој занат, занимљива је и његова констатација да се чак „и проевропски политичари у Србији, као председник државе Борис Тадић, потпредседник владе Божидар Ђелић и многи други, од краја 2006. налазе у шкрипцу: они знају да је Косово изгубљено, али то не смеју да кажу, јер би тиме (можда) прекршили Устав. Због тога се мора тачно слушати: не само шта српски политичари говоре него и како то кажу”. Брижан за судбину Срба због Косова и Метохије, Зундхаузен им предлаже да се у корист Албанаца што пре одрекну тих области. С друге стране тај историчар не признаје Републику српску. По њему, она „свој настанак дугује етничким чишћењима” и „резултат је екстремне примене силе”. Од Албанаца, муслимана и Хрвата не захтева да се „разрачунају са злочинима из деведесетих година”, али од Срба, због превеликих симпатија према њима, то очекује. Србе осуђује због наводних великосрпских претензија, а такве претензије не уочава код Хрвата, нити код Албанаца.

Са задовољством морам рећи да Зундхаузен нигде у тумачењу српске прошлости и њеној политизацији није насилан, непријатан, бруталан. Ма колико нетачне, научно неприхватљиве и до краја исполитизоване, ставове он саопштава на веома рафинован, некада чак и заводљив начин, који мање обавештеног читаоца може да „заведе за Голеш планину”. Утолико је његово писање опасније. Никакве сумње нема да Зундхаузеново тумачење српске историје и начин како је он политизује одговара званичним круговима његове државе. Да није тако, тешко би се могло поверовати да би иза превођења и објављивања његове књиге на српском финансијски стало Савезно министарство иностраних послова Немачке. Он је заправо специфични гласноговорник актуелне немачке политике која се тиче Србије и Срба. Ако је Зундхаузенова књига дискутабилна, а умногоме и спорна, поставља се питање зашто је она добила толико медијског простора када за нашу историју много значајније, научно вредније и темељније књиге бивају прећутане. Како је могуће да једна књига са стотину мана постане повод за одржавање не једног, него два округла стола? Ако су се у организовању медијских промоција Зундхаузенове *Историје* упрегли Гетеов институт из Београда и „Клио” као издавач, зашто се ту подметнула и Политика? Није ли и ту главну улогу одиграо новац, који је такође из домовине господина Холма Зундхаузена? Куда иде и где ће стићи наша српска историографија ако и у њој пресудну улогу буде имао новац? Надајмо се да ће том опасном изазову знати да се супростави млађа генерација историчара, у којој су организатори округлог стола о Зундхаузеновој *Историји* овог пута покушали да нађу ослонац.*

*Објављено у Печату 27. фебруара 2009, стр. 24, 25.

МИЛУТИН ТЕСЛА - СВЕШТЕНИК У СМИЉАНУ

Подаци којима располаже наука о свештенику Милутину Тесли, оцу Николе Тесле, више су него оскудни, а понекад су и нетачни. Никolini биографи, свакако не без разлога, хвалили су бистрину и интелигенцију његове мајке Ђуке, а неоправдано и неправедно занемарили су и потценили интелигенцију, ученост и писменост, свештеничке способности и духовну ревност његовог оца.¹ Не мало погрешили су и када су писали да је Теслина парохија у Смиљану бројала само 49 домова.² Нови архивски подаци, који су нам на располагању, а реч је о преписци Милутина Тесле с епархијском конзисторијом, командама ц. кр. личке регименте и ц. кр. смиљанске компаније, горњокарловачким владиком, протопрезвитером из Госпића, неколиким свештеницима, архиђаконима и капеланима. Читава ту преписку, осим два документа из 1852, чине писма из 1853. године. Једним делом она су написана ћирилицом и црквенословенским језиком, а другим готицом и немачким језиком. Реч је заправо о концептима писама које је отац Милутин у посебном протоколу састављао, заводио их под редним бројем, а у препису, у тзв. чистопису слао их на означене адресе. Оригинални концепти Теслиних писама данас се налазе у поседу Српске црквене општине у Ријеци, којој сам захвалан на поверењу које ми је указала када ми је поверила копије тих докумената.*

Иако временски ограничена, писма Милутина Тесле су занимљива и значајна зато што садрже податке не само о њему, његовој личности и његовом свештеничком раду већ и о верским и социјалним приликама средине у којој се родио и у којој је провео дечачке и школске дане Никола Тесла. Због значаја података које налазимо у писмима оца Милутина, пажљиво ћемо их анализирати.

Парохија смиљанска, у коју се Тесла преселио 1852. године, осим села Смиљана, у свом саставу имала је још три насеља: Бужим, Ведропоље и Дивосело. Смиљан је 1852. године имао 52 српска православна дома, Бужим 15, Ведропоље 12 а Дивосело 68. Према томе, парохија је 1852. имала укупно 147 домаћинстава. Смиљан је те године имао 522 православна становника,

¹ Džon o' Nil, *Nenadmašni genije. Život Nikole Tesle*, Beograd 1956, 18, 19.

² Исто.

* Документе је пронашла госпођа др Љубинка Тошева Карповиц, која за њих није била заинтересована, па ми их је љубазно уступила.

Бужим 158, Ведропоље 166 а Дивосело 805. Читава парохија имала је укупно 1651 православну душу. Свака православна кућа парохије смиљанске имала је у просеку нешто више од 11,5 чланова породице, с тим што је у Смиљану тај просек износио 10,03, у Бужиму 10,53, у Ведропољу 13,33 а у Дивоселу 12,38. Смиљан и Бужим била су насеља с мешаним православним и римокатоличким, тј. српским и хрватским становништвом, а Ведропоље и Дивосело била су претежно православна, тј. српска.³

Смиљанска парохија била је толико велика да је од једног њеног краја до другог требало пешачити једанаест сати. То пешачење није било лако и једноставно јер су путеви били неуређени а често и тешко проходни. Отац Милутин написао је да га на том путу „сретају велике воде, глибови, блата и проча припјатствија, да здравље и живот у погибел бацам, а коња зашто купити неимам, нити сам на овај начин у састојанију држати га, и тако на моју жалост душепопечитељство терпити ће морати”⁴

До сада нисмо знали одакле је Милутин Тесла. Сада, по његовом исказу, сазнајемо да је рођен у селу Радуч, недалеко од Медка, у Личком протопрезвитеријату.⁵ Пре но што је са службом прешао у Смиљан, отац Милутин је свештеничке дужности обављао у Сењу. Не може се са сигурношћу рећи зашто је премештен из тог приморско-крајишког града у забачено и запуштено личко село Смиљан. Зна се да је током 1851. и 1852. године, налазећи се у Сењу, био веома болестан. Сасвим је могуће да му клима у том приморском граду није одговарала, па да је то био разлог што је премештен. Исто тако, не можемо искључити могућност да мали број православних у Сењу није био у стању да издржава многобројну Теслину породицу. У сваком случају, дужи период болести материјално је веома погодио читаву Теслину породицу. Не могавши да ради, без устаљених прихода, да би прехранио породицу, која се знатно увећала, био је принуђен да се задужује. Због тога је, како је написао Горњокарловачкој епархијској конзисторији, пао у очајање. Материјална ситуација Теслине породице није се поправила добијањем нове парохије. Напротив, „чемерно стање”, како је забележио отац Милутин, наставило се. Како парохијски дом у Смиљану, у који су имали да се уселе Милутин и његови укућани, није био у добром, већ у рђавом, готово рушевном стању, и стога што га је претходни пензионисани парох Смиљана, Илија Жегарац, дочекао готово непријатељски, Милутин је с фамилијом месец дана, с великим трошком, морао да живи у Госпићу. Био је принуђен да путује из Госпића и у Смиљану обавља парохијску службу. Невоље породице Тесла нису престале ни после коначног пресељења у Смиљан. Црквене послове у тој парохији Милутин је преузео октобра 1852. године. До тог месеца парохијани су све

³ Извештај М. Тесле о броју православних кућа и душа у смиљанској епархији 1852. године, Смиљан, 31. XII 1852.

⁴ М. Тесла Личком протопрезвитеријату, Смиљан, 21. XII 1853.

⁵ М. Тесла Епархијској конзисторији, Смиљан, 20. XI 1853.

своје обавезе према пароху, „сва своја дајанија”, како је написао Милутин, „већ отдали”, па је њему преостало да без свештеничких припадљности прехрани „многочислену фамилију” свакаквим оскудицама „пригњетену”. Да би у томе успео, обратио се месној мирској власти да му она на име половине сесије која му је припадала прискочи у помоћ. На другу половину сесије задужио се код једног „христјанина” из Смиљана и тако, с много муке, једва је успео да прехрани своју нејач.⁶

Живећи у великој оскудици, „чемерним животом”, Милутин се много трудио да, где год би могао, наплати заосталу штоларину, коју су парохијани остали дужни ранијем свештенику Илији Жегарцу. Иако је кућа тог свештеника била пуна жита, новца, дрва, сена и свих других потрештина, Милутин је чинио све што је било у његовој моћи да га обештети запостављајући сопствене на рачун његових интереса. Парохијане који су били убоги сиромаси и нису имали могућности да плате штоларину, Тесла је, „ради христјанскија дужности”, пописао и попис је доставио надлежним царско-краљевским компанијама да оне по службеној дужности покушају да наплате штоларину.⁷

Колико је Милутин Тесла био несебичан и предусретљив, чак и на сопствену штету, види се по томе што је грамзивом пензионисаном свештенику Илији Жегарцу за исплату лукна и бира дао платежно бољи део парохије, у којем православни нису били измешани с „римци” (како је редовно, по устаљеном народном казивању, називао римокатолике), и оне делове обрадиве земље која је боље рађала од земље коју је задржао за себе. Уз то, обећао је Жегарцу да ће се код компанијске власти заложити за то да му све обавезе парохијана, уз њену асистенцију, буду исплаћене.⁸

Нимало грамзив, високоморалан и широкогруд, какав би морао да буде сваки хришћански свештеник, отац Милутин од својих парохијана није увек наплаћивао штоларину за свештеничке услуге. Тако, на пример, приликом венчања Михаила Лемаића није хтео да наплати услуге, јер, објаснио је капелану села Почитељ, Лемаић је сиромашан и савест му забрањује да било шта од њега потражује. За оца Милутина било је важније да људи у његовој парохији не живе невенчани, „беззаконо”, у конкубинату и на саблазан него да од њих наплаћује услуге.⁹

У настојању да буде частан, какав је и био, да не окаља образ и достојанство, да у сваком погледу сачува сопствени углед, али и углед цркве којој је служио, Тесла је написао Епархијској конзисторији да он не би био поштен човек ако би њему било више стало до себе него до цркве и парохије које су му поверене, јер, нагласио је, „ако ја шта добра заслужим, видит’ ће то виша власт моја, и добро ће мени само доћи, ако ли пак незаслужено што

⁶ Исто.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

⁹ М. Тесла капелану села Почитељ, Смиљан, 10. VII 1853.

добијем, Бог ће ми удиљ у нечесому узети. Тко ово не верује духа Божијег у себи не има!”¹⁰

Упркос Теслиним настојањима да испуни све захтеве пензионисаног пароха Жегарца, односи међу њима нису били добри. Незадовољан оним што је добио и што је Тесла за њега учинио, Жегарац га је тужио Смиљанској компанији. Водећи рачуна о интересима цркве и њеном угледу, Тесла није хтео да се одазове позиву компаније и да дозволи да она арбитрира у спору двојице српских православних свештеника. Због тога се обратио свом горњокарловачком владици Евгенију Јовановићу и са жалошћу констатовао да тужба старог свештеника компанијској власти – који је оседео у црквеној служби и који би млађим морао да буде узор у свему, у указивању шта је часно, корисно и праведно, шта је достојно, а „шта бити мора” – наноси штету у његовој пастирској служби јер изазива према њему подозрење, јавно га излаже срамоти, срозава његову свештеничку част и углед код народа и власти, без чега свештеник не може бити успешан и користан својој цркви и вери колико би желео да буде свом „душом и срдцем” својим.¹¹

Уз већ наведене, као додатне тешкоће с којима се у Смиљану суочио Милутин Тесла биле су, по његовим изјавама, те што није имао своје окућнице, баште, што је за обраду парохијске земље која му је припала морао да плаћа високу цену, што су дрва за огрев била скупа и што су све посете парохији, било да је реч о мајсторима који су радили на поправци цркве, неким комисијама, протопрезвитеру, свештеницима из других парохија и разним путницима намерницима који су навраћали у Смиљан, због велике изолованости тог места, све трошкове увек сносио само свештеник, који од тако сиромашне цркве каква је била смиљанска није могао да тражи никакву помоћ. Кад је реч о цркви, она је, по оцени свештеника Милутина, била гола¹² и у „плачевнејшем постојанију”, тако да и није могуће лако набројати све тешкоће у којима се она налазила.¹³

Са становишта Српске православне цркве и њених верских интереса, у посебно тешком положају налазила се тзв. немачка школа у Смиљану, у којој је Тесла био вероучитељ. У тој школи, откад је подигнута, није било православног катихизиса, па су српски ђаци, који су из ње излазили, накнадно, после школовања морали да уче „отче наш”. Тесла је имао веома лоше мишљење о нивоу те војнограничне немачке школе, о њеним испитним комисијама и школским управама.¹⁴ Рђавом стању школе приписивао је чињеницу да је у смиљанској парохији „народ врло запуштен”.¹⁵

¹⁰ М. Тесла Епархијској конзисторији, Смиљан, 10. VII 1853.

¹¹ М. Тесла епископу Е. Јовановићу, Смиљан, 16. XI 1853.

¹² М. Тесла Епархијској конзисторији, Смиљан, 20. XI 1853.

¹³ М. Тесла Епархијској конзисторији, Смиљан, 10. VII 1853.

¹⁴ Исто.

¹⁵ М. Тесла Епархијској конзисторији, Смиљан, 20. XI 1853.

Из Теслиних писама сазнајемо да су православна гробља у појединим војнограничним селима била неуређена и запуштена. Гробље у Смиљану налазило се близу сеоских кућа и било је подигнуто супротно свим важећим прописима.¹⁶ У много горем положају налазило се гробље у Карлобагу, у којем је живело више од педесет трговаца, разних чиновника и службеника православне вере. Они су, по оцини Милутина Тесле, живели „без сваког утешенија духовног”. Човека мора да обузме туга, написао је Тесла, кад види где ови људи сахрањују „мертва телеса”. Они то чине далеко од Карлобага, на раскршћима путева, на местима која су доступна животињама, која нису освећена, чији гробови немају крстове, а изложени су разбојницима. Многи наши путници, морепловци закопани су у песку покрај мора, а многи на смрт болесни, знајући у каквом јадном стању је наше гробље, уочи смрти прелазе у римокатоличку веру да би их сахранили капуцинери у њихово гробље. Са жељом да стане на пут овој срамоти и да помогне православним житељима Карлобага да добију пристojно гробље и своју цркву, Тесла их је окупио и подстакао да се удруже, да не жале труда и трошка и да се за савет и помоћ обратe свом архипастиру, горњокарловачком владици. Том приликом дао им је и план где би могли да подигну гробље у складу са санитарним и свим другим прописима.¹⁷

Посебан проблем, који је убрзо по преузимању свештеничке дужности у Смиљану веома погодио Милутина Теслу, тицао се одлуке надлежних духовних и световних власти о преустројству неких парохија у Личком протопрезвителијату. По тој одлуци, село Ведропоље и део Дивосела, из парохије смиљанске, с укупно 49 православних домова, требало је да буду припојени парохији у Госпићу. Како су тих 49 домова за издржавање парохије смиљанске били најбољи, платежно најспособнији и најревноснији, између осталог и зато што нису били измешани с римокатолицима, што су поседовали бољу и плоднију земљу од других делова парохије и што су одгајали марву, Тесла је, слутећи зло које ће га снаћи ако поменута одлука буде спроведена, болно завапио. Најпре се обратио протопрезвитуеру личком, а потом Конзисторији Горњокарловачке епархије. Ти његови дописи садрже драгоцене податке о верским односима и социјалним приликама у смиљанској парохији, који су у много чему били исти или слични и у другим пределима ц. кр. личке пуковније.¹⁸

Из поменутих дописа сазнајемо да су многе српске православне породице напустиле своју и прешле у римокатоличку веру. Одговарајући на питање „шта је толике и толике фамилије отерало у ину веру”, Тесла је навео да је само „зернце жита”, да је ситно и готово безначајно то што православни свештеник захтева у виду дажбина од својих парохијана, да те дажбине

¹⁶ Исто.

¹⁷ М. Тесла Епархијској конзисторији, Смиљан, 28. октобра 1853.

¹⁸ М. Тесла протопрезвитуеру личком, Смиљан, 20. VI 1853. и Епархијској конзисторији, Смиљан, 10. VII 1853.

нису разлог масовног проверавања. Међутим, надмено, осорно и грубо понашање наших свештеника, по мишљењу Милутина Тесла, само је један од разлога који је многе православне фамилије довео дотле да пређу „у римску цркву”. Други значајан разлог за промену вере, по његовом виђењу, тај је што се наши људи сраме „пред иноверцима”, што своју цркву омражавају и од ње се отпађују. Важан разлог због којег су људи напуштали своју веру и цркву Тесла је налазио и у чињеници што су православни свештеници, притиснути многим недаћама и оскудицама, често недовољно учени, неуредни и прљави, били принуђени с торбицом о рамену по селу да просјаче. Такви какви су били, православни свештеници нису знали да цене „благолетие и благостојаније свете божје цркве”. Нису били у стању да чувају „чистоту и достојанство нашег православја”. Нису дорасли свом послу и својим задацима. Били су недоследни и у примени номоканона, благи кад су морали да буду строги, а строги кад су морали да буду благи.

При образлагању узрока због којих су православни напуштали своју веру, Тесла је нагласио да има неколико година од кад су та проверавања заустављена. Један од разлога тог заустављања приписао је деловању ц. кр. граничарских официра православне вере, који су случајно службовали у том делу Војне крајине где се налази Смиљан. Један од тих заслужних официра био је познати српски песник Никола Боројевић, који је службовао у Зрмањи, Госпићу, Гомирју, Огулину и Србу. Други разлог заустављању проверавања Тесла је приписао Револуцији 1848/49. године, у којој је, како је написао, „тобожња равноправност проглашена била”. Трећи разлог због којег је заустављено проверавање Тесла је нашао у срећном стицају околности што је у Смиљану као римокатолички парох радио Георг Ковачевић – Клипа. Немаран и неодговоран, тај парох, по оцени оца Милутина, „нити је знао, нити је хтео учити народа, и да му је црква отиснула се у ад, не би се баш обема рукама прихватио за њу”.

Међутим, значајна промена догодила се кад је поменути плован 1852. године умро. На његово место ступио је вредан и способан језуита, одличан административац, који је присилио народ да редовно плаћа лукно. Народ, који је у верском погледу непросвећен, који о достојанству наше цркве нема појма, лако може да подлегне утицају у сваком погледу повлашћене Римокатоличке цркве.¹⁹

Смиљан и Бужим, који би по новој одлуци о устројству смиљанске парохије остали у њеном саставу, имали су пола становника православне, а пола римокатоличке вере. Осим две-три фамилије, православни су били „пуки просјаци”. Кад је од њих свештеник тражио своје принадлежности, како је забележио Тесла, прва реч им је била да ће прећи „у други закон”. У сваком случају, они су избегавали да плаћају бир и штоларину, а до Теслиног доласка у Смиљан у цркву готово да нису ни ишли. Захваљујући његовим лепим речима и окупљањем ц. кр. компаније, сузбио је безбоштво, па се

¹⁹ М. Тесла Епархијској конзисторији, Смиљан, 10. VII 1853.

народ тргао, почео да иде у цркву и да слуша „слово божије”. Тесла је добро знао да питање индолентног односа православних становника Смиљана и Бужима према цркви и вери, нарочито у верски мешаним срединама, није усамљен случај. Због тога је и написао претпостављеном протопрезвитеру: „Има једно црквено обшчество градско у приморју, које би се убило прежде, него би цркви приложити [...]”.²⁰ У сваком случају, Тесла је већ у првих неколико месеци службовања у Смиљану предузео одговарајуће мере којима је из мртвила покренуо верски успавано и не много заинтересовано православно становништво према својој цркви.²¹

Тесла није пропустио да нагласи да је Римокатоличка црква у повлашћеном положају у односу на положај Српске православне цркве. Тој цркви у Смиљану сам цар слао је прилоге и украшавао је. За то време православна црква била је без средстава, па је остала голих зидова и неукрашена. Због тога, да би је улешао и украсио, да би је учинио пријатнијом и привлачнијом, наумио је да је помоћу милостиње уреди, да „простота” не би нагињала „римској цркви”. За те сврхе он је већ сакупио нешто новца, а надао се да ће посебне прилоге добити од православних житеља Ведропоља и Дивосела. Међутим, ако та два села буду издвојена из смиљанске парохије и припојена парохији у Госпићу, црква у Смиљану остаће гола, а сасвим је сигурно да свештеник те цркве ту неће моћи да опстане. Од овако рђаве парохије, каква је била смиљанска, не би смело да буде одузето ни седам-осам кућа, а камоли 49. Да би могла да опстане, написао је Тесла, тој парохији треба коју кућу још придодати. Све податке које је саопштио протопрезвитеру и Епархијској конзисторији Тесла је изложио у интересу цркве којој је служио. Што се њега лично тиче, наговестио је да ће он колико сутра конкурисати на неко друго, боље место. Покоран својој духовној власти, Тесла је изјавио да ће се свакој њеној одлуци приклонити, али да мисли да „и народ о дотичном предмету впросити ваља”, као и да ц. кр. компанију треба упозорити да о тако важним питањима људе не треба присиљавати јер се „зла средства отуда за цркву нашу родити [...] могу”.²²

Надлежне духовне власти, којима се Тесла обратио, нису уважиле његове молбе. Ведропоље и Дивосело потпали су под управу парохије у Госпићу, а парохији смиљанској додељена су нова села. Није нам познато да је Милутин Тесла конкурисао за место у некој другој, богатијој парохији. Чињеница је да се у Смиљану, који је 1878. године био у саставу парохије у Госпићу, отац Милутин налазио на месту парохијског намесника и да је тада, у поодмаклим годинама живота, његов систематизовани капелан био Гедон Вукмировић.²³ И у каснијим годинама, када је Смиљан са својом Црквом

²⁰ Претпостављамо да је реч о црквеној општини у Сењу.

²¹ М. Тесла протопрезвитеру личком, Смиљан, 20. VI 1853.

²² М. Тесла протопрезвитеру личком, Смиљан, 20. VI 1853. и Епархијској конзисторији, Смиљан, 10. VII 1853.

²³ Стеван Болманац, *Шемањизам источно-православне митрополије српске у Аустро-Угарској јог. 1878*, Панчево 1878, 60.

Св. апостола Петра и Павла, изграђеном 1765, поново постао средиште парохије, та парохија Личког протопрезвитеријата по броју душа и богатству, боље рећи сиромаштву, била је разврстана у најнижу, трећу категорију.²⁴

+

Преписка Милутина Тесле, на основу које су написани ови редови, недвосмислено доказује да је тај свештеник, у време у којем је живео, спадао у ред наших боље образованих духовника. Он је без сумње веома добро схватао обавезе и задатке који су пред њим стајали. У средини у којој је живео и радио умео је да уочи све проблеме и, очигледно, био је спреман да за њих тражи и налази најбоља решења. Одан цркви којој је служио и вери коју је исповедао и проповедао, Тесла је у тешким животним условима био истински борац за њихова права, њихов углед и њихово достојанство. Одан Српској православној цркви и вери, Тесла је тесно срастао и с народом који је припадао тој цркви и тој вери. Он је био свестан свих слабости и мана своје Србадије, како је у једном од својих писама означио своје сународнике, али се својски трудио том народу да помогне, да га, колико је могуће више, продухови, култивише, цивилизује и образује. С том намером, он је чинио све што је било у његовој моћи, куцао је на сва врата која су му из забаченог и загушеног Смиљана била доступна, па је с тим циљем написао и неколико пригодних чланака у Српском дневнику Данила Медаковића, који је током педесетих година XIX века излазио у Новом Саду.

Врстан интелектуалац, лепе писмености, солидног знања и образовања, Милутин Тесла, ван сваке сумње, могао је и морао да утиче на морално и интелектуално стасавање и сазревање своје деце. Никакве сумње нема да је син Никола у оцу Милутину налазио одличне узорне високе моралности, достојанства, верности Српској православној цркви и вери, као и љубави према свом српском народу. Приче о његовој припадности хрватском народу само су, заиста, приче које ничим нису и не могу да буду доказане. С тим у вези вредно је забележити шта је поводом Николиног текста о песнику Јовану Јовановићу Змају 25. јуна 1894. године написала сестра Марица Косановић. Између осталог, Марица је јавила брату Николи: „[...] Читали смо онај твој чланак о Змају преведен у Србобрану, а Бог ти дао кад си га онако лијепо и елегантно написао! Оно више вриједи за Српство него пуно великих дјела. За ово неколико година откако га ти прослави, поскочило је Српство у цијени пред страним народима, а и Хрвати морају увлачити роге у се. Свакако не смију ти више рећи да си Хрват, него свуда веле: 'наш дични, наш велики земљак'”²⁵

²⁴ Димитрије Руварац, *Шемањизам источно православне српске митрополије карловачке за 1900. год.*, Ср. Карловци 1900, 222.

²⁵ Васо Милинчевић, *Никола Тесла је ујознао Америку са Змајевом и српском народном њезијом. Како су „Булићи” досијели у Њујорк*, Задужбина, лист Вукове задужбине, март 2006, бр. 74.

На крају овог текста морамо рећи да се тешко можемо отети утиску да биографи Николе Тесле, који су о њему писали после Другог светског рата, у једном умногоме идеологизованом, атеистичком и комунистичком друштву, нису свесно заобилазили позитивне особине, улогу, значај и утицај оца Милутина, а намерно пренаглашавали значај неписмене и необразоване, без сумње у сваком погледу здраве и бистре, мајке Ђуке. У то време, када су црква и вера биле проказане, није било опортуно Николину генијалност повезивати с оцем – свештеником Милутином. Похвале исказане свештенику Милутину могле су да буду схваћене као похвале упућене Српској православној цркви и православној вери. Како такве похвале нису могле и смеле да буду изрицане, Милутин Тесла је недопустиво обезвређен и једва, ту и тамо, само успут помињан. Новом грађом, занимљивог и значајног садржаја, тај пропуст покушали смо да исправимо и да допринесемо бољем упознавању Николе Тесле и његове породице.

ПРИЛОЗИ

ПИСМА МИЛУТИНА ТЕСЛЕ

Од више десетина писама Милутина Тесле одлучили смо да у овом прилогу објавимо само она која су писана црквенословенским језиком и која су садржајем значајна и занимљива. Писма чисто административног карактера, каква су она упућена царско-краљевским компанијама, написана немачким језиком и готицом, намерно смо изоставили, јер су она садржајем оскудна и незанимљива.

Припремајући Теслина писма за објављивање, трудили смо се да у њима што мање интервенишемо. Због тога смо задржали и његову интерпункцију и његову ортографију. Само ту и тамо, при рашчитавању рукописа, наше допуне, посебно код неких скраћеница, стављали смо у угласте заграде.

1.

Високодостојниј Епарх[ијски] конзисториуме!

Лука Вранеш сеја парохији християнин имает намереније жеже бити свештеник, и негли наскоро прошеније своје у високод[остојног] Епарх[ијског] конзисториума ради словутога намеренија својего поднесет; в след чего низуписаниј усуждаетсја високодостојној Епарх. конзисториум на сего људина настојашчим внимателна сотворити.

Сеј Лука Вранеш јест человек сицеваго поведенија, в церков не ходит, хулит, блјадесловит, пијанствует, нечисто живет и проч. ни јединија

воли појазуја жеже к исправленију. Сеј Лука Вранеш јест во Италији стражместром служаж дважди деградират, и ниње находитсја в здешњеј комп[анијској] канцеларији али гемаинофисилир. Он безбрачан јест, рожден же в Смиљане л[ето] 1826. под числ[ом] дом[а] 107. от закони[т]их и нине жи-вущчих богатих граничарских родителеј.

Смиљан, 31. Декемвр[ија] 1852.

Милутин Тесла
парохији адм[инистратор]

2.

Господину архиђакону Панцич, у Госпич
Vaša Prečastnoste,
Gospodine visokopoštovani!

Pokazatelj ovog [pisma] Theodor Lemaic pervobračni ženik moje bogočuvane parokije, koi hristianski nauk znade, rodjen jest od zakonitih roditeljah Vidoslava i Simeone ljeta 1824. meseca februara dne 3. pod čislom domovnim u Smilianu 200. i on želeći uzeti za sebe devojku Matiju Berkljačić Vašoj bogočuvanoj parokii prinadležeću, s primetbom, da deca mužka iz ovog saveza bračnog roditi se imuća, imaju se kerstiti i podizati na verozakon doticajućeg se oca, kog Theodora Lemaic mojeg hristianina s Vašom hristiankom Matijom Berkljačić neka izvoli Vaša Prečastnost u Vašoj parokijalnoj cerkvi po zakonu venčati, kod mene, osim što ovaj brak nije propisatim načinom od oltara ovdje napovedjen, druge prepreke nejma; ali budući što u Vašoj cerkvi danas saveza izlazi, a medju ovim dvoma bračашćima se, kako je poznato svima, srodstva nejma, tako da prem što u ovoj cerkvi oglašeni nisu, ipak kod mene ništa protivna nije: bolje je venčati, nego da u concubinatu na sablazan živu; i po saveršenju braka neka dostavi Vaša Prečestnost leto, mesec i dan rođenja ove iste neveste, poradi unesenja u ovdašnju knjigu matričesku, kako takodje dan venčanja naznačiti, i ovamo kolikopre moguće poslati.

Prečastnosti Vaše

u Smiljanu, 27. januara/8. februara 1853.

preodani sluga
Milutun Tesla
parokie adm[inistrator]

3.

Пречестњејши Господине протопрезвитер,
Господине високопочитаеми!

Послушанијем достоинеишаго налога от 1. марта с[ледујућег] л[ета] ч[исло] 61 имам покорњејше изјавити, да је служба преждеос[ве]шчених у парохијалној овдашњој церкви „пјатка четвртија” и „среда пјатија” седмици

прешедшег поста по чину и благообразом обављена била. На оба та дана била је јуност школска и пуна црква народа обојег пола, који су исповедили грехе от причестили се прес[ве]том тајном трапези, и с душевним задовољством и побожно присуствовали спасоносном литургиом. Ширококулскиј парох гд. Марко Гербич „среди пјатија“ седмици није дошао на чреду, и он је дописију под 4. априлија с[ледујућег] л[ета] № 10 овамо сообшчио зашто дошао није, који допис у приклону покорњејше подносим ради благопроизволнаго развидјенија и стемо возвращенија. Бог благи да даст вам долгодејствије.

В Смиљане, 25. априлиа 1853.

Милутин Тесла
парохији адм[инистратор]

4.

Господ[ину] капелану в Почитељи, Дошену.
Честњејшиј господин капелан,
Брат во Христе љубимиј!

На ваше писаније от 8. тек. у коме протесте дајете, да не би сам венчао Михаил Лемаича с Мариом Павлица, ево отговарам:

Ја вашу протестацију утолико уважавам, уколико сте нарекли надлежног господина протопрезвитера; а у осталом мени је за чудо шта ви наводите и шта пишете, и из какви источника черпити можете, да сам ја рекао, или гди написао, да ћу ово двоје, за које беседа јест, венчати? Будући ја својствени парох Михаил Лемаича јесам, а нисам Марије Павличеве, мени је свеједно, венча их свештеник који му драго, покоидоб мени штоларни приход тај не пристоји, нити осим овог, ако би их и венчао, надати би се могао каковом награжденију за мој труд, будући овај исти Лемаич сироти јест, и сиромашни човек тако да моја совест, от њега игго изтјазавати, возбрањује ми, но Лемаич дужан је отићи венчати се чрез пароха невесте. – Толико је, што сам се старао и старам, да људи у мојој парохији беззаконо, не живу, и у самом делу овај Михаил Лемаич и Марија Павлица не живу беззаконо, нити могу импулс дати ка разврашченијом и саблазан, зашто он до времена венчанија живе от ње разстављен, т.ј. он пребива у Госпичу, а она чак у Бужиму код братучеда истог Лемаича под именом служавке, као што је и у Остервици било, не знам за колико дуго време? – Мени кажу, да сте ви јошт на с[ветог] Георгија с[тила] л[атинског] знали да је она у мојој парохији, и како кажете, даје от 30 днеј у беззаконом житију находи се овде, то ако је тако, пастиру добри, почто николиже воискасте овча погибшее, но тек онда кад до стриженеја доиде? – Ја, бог јесте и душа, нисам до кратко време ни знао, да је она, Марија Павлица, родом из Почитеља, а ни сад право не знам, но верујем вашем писму. Ја сам на умоленије писмено гд. пароха остервичког Милојевича призвао к себи Михаил Лемаич и Марију Павлицу, оног из Госпича, а ову из Бужима, преслишао их и обичниј испит сотворио,

и будући што су имали пособија, добили су от мирове власти дозволение к бракосочетанију и ја сам отговорио пароху Милојевичу, да оглашенија сотвори, приславши му свидетелство от испите, а венчати нисам рекао, нити ми је стало, нити хоћу; толико је, што јуче, т.ј. 10. тек. било је второ оглашеније у мојој цркви, а у приидућу недељу бити ће, ако бог дозволи, треће; тако је ваљда и у Остервици; него ви изволите протестацију вашу прислати гд. пароху Милојевичу онамо у Остервицу и ако који му драго ово венчаније саверши, хоћу да имам свидетелство от пароха, да је мој Христијанин Михаил Лемаич венчан с Маријом Павлица, и убо под којим даном. – Изволите ваша честносте, мени је милостију височајшег благодеја мојег и нашег Господина Епископа јегоже јест област, и високод[остојног] конзисториума к. 885. чрез Диштрикт. Господина протопрезвитера, овручена парохија Смиљанска и Милојевич није парох смиљански, као што писати извољевате него је парох инсталиратиј за Остервицу. Ипак непремено јесам с почитанием и љубављу. Здравие от бога вам желим.

В Смиљане, 11. маја 1853.

Милутин Тесла
парохији адм[инистратор]

5.

Пречестнејши Господин протопрезвитер,
Господине мој!

Достојущчиј налог от 11. тек. № 105. примио сам текар јуче у Госпичу преко граничара Михаила Обрадович из Дивосела числ[о] дом[а] 37. и он каже, да му га је вручио Јович. – Се не ослобјевам покорњејши отговор послати:

Што нашевис[око] надлежателство намерава парохију у Госпичу построити, то у интересу цркве дела, и зато му глава буди; а широка надлежателства могу захтевати шта им се изволјева јер не знаду наше потребе. – Колико и која, от Јасеновца до Триеста и Зермање, заслужбе архипастирског призренија црква то заиста заслужује најпре ова Смиљанска! Што је Смиљан и Бужим тако отпађен от своје цркве? Што је толике и толике фамилије отвукло у ину веру? Зернце жита јест то, које свештеник захтева! Дуранчење нашиј свештеника јест толике фамилије овде претерало у римску цркву, пак онда друга обстојателства, за која се наши сраме пред иноверци, и на своју церков омражавају и отпаде се: кад тко свештеник иде прљав, невољан у свачесому, с торбицом по селу као гуслар невозделан подал неучителан; благолетие и благострасније свете божје цркве не ценећи, чистоту и достоинство нашег православлија низметајући строгост номокануна безместни и неблаговременно употребљавајући не благое иго матере свјате цркве и предострожност не обзирајући тек проклиње, ако би тко окусио млека, а прежде не привуче људе млеку христјанства. – Где је год измешат народ, ту је живљење за пароха најгоре: се овде! по ситуацији ове парохије имат ће Ведропоље и част Дивосела

Госпичу припасти, и ови домови управ су понајбољи за обдржавање пароха, јер су без умјесе римске, и човек може захтевати от овиј свију заслугу подпуно и отма, коју и добије тим више, што овием људма по положају места боље рађа и марву држе. А пак Смиљан и Бужим, наполи римци, и осим 2-3 фамилије пуки просјаци, којих кад иштеш своје, перва реч бива: приећи у други закон. И земљу своју распачавају на римце, само да бир не плаћају. Та нијесу готово ни у церкву ишли, пак и нешто лепом речју, а нешто ди би требало окупим компанију, те сад иду, и слушају слово божје; а оно што штоларију заслужим, не могу ни захтевати, него чекам, и гледам, да ми штогод природи у вртлу, или даде сиена, макар и на пол вредности; тако ће и с биром бити. Благодеј и кнјаз један церковниј црква госпичанска г. 1850. не от избитка, но по високом усердију, показао образ, како они својег свештеника издржавати би могли; а заиста и могли би, и не би требали дирати овамо у сиромашке цркве. Има једно церковно обшчество градско у приморју, које би се убило прежде, него би церкви приложити; а приложити неопратит језиком на височајшеш церковног сановника и благодеја, јест хлеб насушниј; церковном чиновнику пак заповедати знаду, а платити не знаду.

Цар дан на дан овдашњој римској церкви прилоге шаље и украшава ју, а моја церков гола, и намислио сам био ово путем милостиње, да преуб што уредим, да простота не нагиње у римску церкву; нешто новаца имам, и полагао сам на Ведриполце и Дивосељане надежду, да ћеју они као својственој парохијалној церкви понајбоље усердствовати; али сад кад отпану под Госпич, ту моја црква у свима надежду губи, а да ће парох обстати моћи, ту ни помишљенија нема. От овако рђаве парокије, као што је смиљанска, откинути иј 7-8 кућа, доста би било, а немоли 49. Напротив требало би јој још коју кућу придати. Ово у интересу моје цркве говорим, а што се мене тиче, то и онамо сутра за које боље умјешченије конкурирао би. Еле што власт учини, то ја свјато почитујем, но ово све вручавам пречестности вашој с долженственим поверением и далшим покорњејшим примјечанием, да и народ о дотичном предмету впросити ваља, и комапније опоменути, да људе за такове ствари принудавати не ваља, понеже зашто зла следства отуда за церкву нашу родити се могу. Бог благи да дает вам благоденствије. Ово моје писмо у оригиналу вис[окој] власти послати благоизволите.

В Смиљане, 20. јунија 1853.

Милутин Тесла
парохије адм[инистратор]

6.

Високодостојном Епарк[иском] Конзисториуме!

Здешниј гд. диштр [иктски] протопрезвитер јест овамо налог отпустио под 11. јунија о[вог] л[ета] № 105. у коме изјављује, да је намереније високод[стојног] Епарк. Конзисториума, и убо по желанију и требованију

мирског неког надлежательства, парокију у Госпичу построити, и у име тога от ове парокије Смиљанске 49 дом[ова] откинути; зато је гд. протопрезвитер представим реченог налога упитао мене всепокорњејше низуостављаног би ја сиреч от вознамерени том високод[остојном] Епарк. Конзисториума решчи имао; и ја сам му отговорио ово исто:

„Пречестнејши и проч. Што наше Високо надлежаелство намерава парохију у Госпичу построити, то у интересу своје цркве дела, и зато му слава буди; а мирска надлежательства могу захтевати шта им се изволјева, јер не знаду наше потребе. – Колико икоја от Јасеновци до Триеста и Зермање, заслужује архипасторског призренија црква, то заиста заслужује најпре ова Смиљанска! Што је Бужим тако отпађен от ове цркве? Што је толике и толике фамилије отвукло у ину веру? Зернце жита јест то, које свештеник захтева! И није иначе: дуранчење нашиј свештеника јест толике фамилије претерало овде у римску цркву, пак онда друга обстојательства, за која се наши сраме пред иноверци, и на своју церков омражавају и отпаде се: кад ко свештеник иде прљав, невољан у свачесому, с торбицом по селу као гуслар, неводелан, подал, неучителан, страшив, благолетие и благострасније свете божје цркве те ценећи; чистоту и достоинство нашег православија низметајући, строгост номоканун безместан и неблаговремено употребљавајући, тем на благое иго матере свјате цркве и предострожност не обзирајући: тек проклиње, ако би тко окусио млека, а прежде не навиче људе млеку христјанства.

Где је год измешат народ, ту је живљење за пароха најгоре. И овде, по ситуацији ове парохије имат ће Ведропоље и част Дивосела к Госпичу припасти, и ови домови управ су онајбољи за обдржавање пароха, јер су без умесе римске, и човек може захтевати от ови своју заслугу подпуно и отма, коју и добије, тим више, што овием људма по полагају места боље рађа и марву држе. А тако Смиљан и Бужим, наполи римци, и осим 2-3 фамилије пуки просјаци, који, кад иштеш своје, перва реч бива: приећи у други закон. И земљу своју распачавају на римце, само да бир не плаћају. Та нијесу готово ни у цркву ишли, пак ја нешто лијепом ријечи, а нешто, гди би требало, окупим компанију, те сад иду и слушају слово божије, а оно што штоларију заслужим, не могу ни захтевати, него чекам и гледам, да ми штогод природи у вртлу, или даде сиена, макар и наполе вредности, тако ће и с биром бити. От овако рђаве парохије, као што је смиљанска, откинути јој 7-8 кућа, доста би било, а немоли 49, напротив требало би јој још коју кућу придати. Ово за корист моје цркве говорим, а што се мене тиче, то и онако, отузело се или не отузело, сутра за моје боље умјештеније конкурирати би морао.

Један церковниј благодјет и кнјаз јест л. 1850, не от избитка, но по високом усердију, Госпичаним показао образ како они својег свештеника издржавати би могли; а заиста и могли би, и не би требали дирати овамо у сиромашке цркве. Има једно церковно обшчество градско у приморају, које би се убило преже, него ли цркви приложити; а приложити неопратим

језиком на височајшег церковног сановника и благодјеја, јест овима хлеб полушчиви; душепопечитељу свом пак заповедати знаду а платити не знаду.

Цар дан на дан овдашњој римској цркви прилоге шаље и украшава их, а моја церков гола и намислио сам био путем милостиње, да преуб што уредим, да простота не нагиње у римску цркву; нешто новца имам, и полагао сам на Ведрополце и Дивосељане надежду, да ћеју они као својственој парохијалној цркви понајбоље усердствовати; али сад кад отпадно под Госпич, ту моја церков у њима надежду губи; а да ће парох овде обстати моћи, ту ни помишљања неима! Еле што власт учини, то ја свјато почитујем, но ово све вручавам пречестности вашој с должественим поверенијем и далшим покорнеишим примечанијем, да и народ о дотичном предмету вопросити ваља, и компаније опоменути, да људе за такове ствари принуђавати не треба, понеже зашто зла следства отуд рађати се могу. Бог благи да даст вам благоденствије.”

Ово све што кажем всепокорнејше низуоставлениј овде гд. протопрезвитеру, тек је капља воде на мору, што би казати имао. Но толико још казаћу високод[остојном] Епархиском конзисториуму, да, кад сам дошао најпре у овдашњу немецку школу као катихета, заиштем от учеников да ми покажу синодалне катихизме; али откад су валја ови зидови школски, православног катихизма у овима било није; дијаку, који је већ за изити из школе „отче наш“ учити подобаше! Какве су прифунгсокомисије биле? Какве су то дирекције школске, промјена иху била?! Црква у плачевнејшем постојанију, и тко ће избројити све неприлике и беззаконија! Има нешто година, откако су као престали овде прелазити у римску цркву, али ово се приписати може случајно умјешченим овде бившим православног исповеданија официри-ма, као н.прим. Ник[ола] Боројевић* и проч, пак онда бившеј задовој револуцији, у којој је тобожња равноправност проглашена била, и проч. С друге стране пак срећом био је умјешчен овде римок[атолички] парох Ковачевић Георг зовомиј Клипа, који нити је знао, нити је хтео учити народа, и да му је црква отиснула се у ад, не би се баш обема рукама прихватао за њу. – Али сад се све променило, плован овај лане умро, дошао новиј хитар и словесан језуита; врстниј администрационсофицир Александар Килич пензионирац, долази на место његово римокталики; народ увидио да лукно давати мора, на нижајшем степену просвешченија церковног још стојећи, о достоинству наше цркве ни понјатија неима! – Сад стјесните овде пароха, да живити не може; а ја не био поштен човек, ако је мени стало за мене толико, колико за поверену мени церков и обшчество; јер ако ја шта добра заслужим, видит’ ће то виша власт моја, и добро ће мени само доћи, ако ли пак незаслужено што добијем, Бог ће ми удиљ у нечесому узети. Тко ово не верује духа божијег у себи не има! Ја сам добру част мог живота провео у Госпичу, и зна-

* Реч је о Николи Боројевићу (Оточац, 1796 – Карловац, 1872), познатом српском песнику, који је као граничарски официр служио у Личкој пуковнији, у Зрмањи, Госпићу, Гомирју, Огулину и Србу.

дем понајбоље како црква у Госпичу стоји. Госпичани као паметни грађани и трговци требали би само малко више пожертвовања от себе, да човека у својој средини држати могу; а таман откинуло се от овако оближње парохије онолико, колико от смиљанске, и склопила се парохија у Госпичу, опет парох живити неће моћи, нити фигурирати онако, како што Србадија хоће. - Граничари, који по ситуацији ове парохије к Госпичу припасти би имали, кажу међу осталим и ово: да на свом хрбту и на својим воловима Госпичани „палате“ зидати нећеју, јер, веле, ми смо се доста изтрудили и изтрошили, докле смо један парохијални дом у Дивоселу, а други у Смиљану начинити помогли. Један црковни кнјаз, генерал Буде,* Раствович и његова госпожа, јесу госпичкој цркви усердствовали; Бог благиј да продолжит им жизњ и дост благодјејствије!

В Смиљане, 10. јулија 1853.

Милутин Тесла
парохији адм[инистратор]

7.

Високодостојни епарх[ијски] конзисториуме!

Всепокрњејше подписани био сам неки дан позват у Карлобаг снабдети болнија и приликом овом видео сам жалостно састојаније ондешњиј христијански душа: обшчество [ако се рећи може] састојеће се из више и пол стотине лиц благоверија нашего терговец етаблиратих, чиновников и службеников умјешчених онде - без сваког утешенија духовног. Туга човека обузима кад види гди ови људи полагају мертва телеса: на разпутију далеко от Карлобага у страни, месту изложеному нашествију скотов, месту неосвешченому, усоб овде онде без знамења честитого, вос на подобиије гробија разбојников - и кад сам видео ово, призовем ове грађане к себи, и кажем им, како сожаленија достојно, како невољно, како на низком степени јест сушчество человек без преподобиија и утјешенија духовног, и зато да је нужно имати оваком садружеству човеческом, а превасходно христијаном православним, јавну осби богомољу а пре свега једно у средини града противу санитарата, и како су многи наши путници, ладијари, закопати у песак покрај мора, а многи на смерти приволели ити у римску веру, и покопати се чрез капуцинера само поради гробија, и како римци осим манастира имају још три цркве, што у саразмерију с нашим много јест, и да они, наши, нећеју жалити труда ни трошка, само да добију себи црков, гди би бир у честниј пост богослуженије видети, и причастити се могли, а за најпре да желе имати прилично места за своје гробије. На ово сам ја њима отговорио, да то све они могу, само нека имају крепку вољу, и да притекут молебно

* Односи се на генерала Будислава Будисављевића (Пећани, 1790 - Госпић, 1862). Истицао се као српски родољуб и велики прегалац у оснивању једне српске школе за Личку и Оточку пуковнију.

к својему архипастирју, који ће им пособствовати и их научити знати. А ја сам им већ дао план, гди би могли имати общче гробије, место не противно санитару, а свиме концу сообразно. Високодостојниј епарх. конзисториум воспокорњејше прошу, ово међу остала важнаја дјела епархији причислати благоизволити, да би се јелико скоре душам християнским у Карлобагу, како такође царскоме гарнизону, и путником от различитих стран: Далмације, Боке Которске, Мореје и проч достојно уврачеваније дало.

В Смиљане, 28. октоврија 1853.

Милутин Тесла
парохији адм[инистратор]

8.

Високопреосвјашченејши и високодостојнеиши Господине,
Господине епископе,^{*}
Благодјеју височајши!

Најмилостивије дозволите ми решчи следујушча: От свију зала зло у свешченику јест - презреније својега епископа и власти церковне, понеже отуда само по себи следује уничиженије церкви и клира, будалашчина и свика неприлична ствар. - Откако сам милостију Вашего Високопреосвјашченства овој церкви во служеније приставлен, неима старец мој рез. парох Илија Жегарац на мене што потужити се, будући зањ промишљавам пре него за себе, ништа мање ја сам от њега, да му сиреч криво чиним у части приходов, које он отнјуд доказати не може, писмено и устмено тужен - у компаније мјестне!!! И позиват сам да с њиме ногу уз ногу пред сесију компаније станем. - Ја ово слушати не могу. Некиј дан, 26. новембр. по р. кал. № 1436. дописију, зове ме компанија, гди већ пред вратима канцеларије компанијске чекаше старец мој јереј Илија Жегарац, да лично у компанију предстанем. - Ја сам со сваком пристојностју отговорио компанији, да гд. парох Жегарац и ја имамо прјаме наше власти, и да у компанију доћи не могу, нити ми требаје, а старца мојег и пароха умолио сам, да се потруди вишој својој власти жалованије поднести, ако што противу мене има. - Ово поведеније старца једног и свјашченика, који је оседио у церковној служби, и који би младшија учити морао свему ономе што је честно, што је благочино, што је праведно, што је достојно, што бити мора, крајње обиду наносити власти церковној, и служити на подсмјеј дершчидем по канцеларијама компанијским, и на подруганије међу овом римадиом овдје, а мени смета у служенију мојем пастирском, понеже привлачи ме у подозреније и јавно отбличеније, убија чест свјашченическу и уваженије оноје у лицу народа и власти, без негоже не может свјашченик смиренејше низуостављениј благополезен бити местној својој церкви и вјероисповеданију онолико колико би рад душом и сердцем,

^{*} У то време горњокарловачки епископ био је Евгеније Јовановић.

за дати цркви својој колико скорје штогод уврачеванија. – Глубочајше страхопочитаније и смиреније, које наспрам Вашег Високопреосвјашченства носити имам, забрањује ми далше говорити от поведенији мојего старца, како такође и синовне отложеније оно је младшега прјамо старшему. – Докле старец мој Жегарац жалованије своје у надлежне власти поднесет, и извиди се, моћи ће Ваше Високопреосвјашченство најмилостивије присијетити, да ја, који у крајнем убожеству на службје церковној со осм своји души гладом гибљу, старцу мојему, који је све већ проскрбио, на дому својему в Кијуке у изобиљу живет, ничим должен јесм. Со глубочајшим страхопочитанијем изумирају

Високопреосвјашченства Вашего
Милостивјешаго и височајшаго благодјеја
В Смиљане дне 16. ноембрија 1853.

Всенижајшиј
Милутин Тесла
парохији админстратор

9.

Високодостојниј Епарх[ијски] Конзисториуме!

Како Високод[остојном] конзисториуму у милости познато јест, мени је свијепокорнејше низуоставленому министријалним рескриптом от 22. апр[ила] с[ледујућа] л[ета] В. 2177 у погледу томе што је моје мјесто рожденија Радуч от мјеста мојега умјешченија Смиљана осм сати удаљено, и убо претпоставити се мора, да нити ја нит моја фамилија у ондашњој кућној комуни пребивати нити отуд подпоможеније или вообшче корист коју черпити могу, пак онда с даљшим призренијем, што у територијуму овдашње компаније није се могло изнаћи земље, која би ми за сесију служити могла, за оскудевања убо 34 јутра земље, сесија у новцу годишно 102 фл. из провенте региментске определена.

Будући пак што на половицу ове сесије на својему дому св. Киукје живушчиј рез. парох Илија Жегарац захтевање изјављује, ја пак такову по природи њеној само за служашчаго, који на месту својего поставленија пребавити има разумевам ништа мање овакој приход и овако благодјејаније парохијалное свештенику от правителства церковного стоит: сего ради воспокорнејше низуоставлениј усуджанија Високодостојниј Епарх. Конзисториум всенижајше просити, да би височајшим разсмотренијем следујушчих пунктов мени цела ова сесија припала:

1. Јесам имао по божој вољи такову судбину, чрез два последња лета у Сењу болезан претерпити, која ми је, и при онако чемерној субсистенцији, лечећи себе и издржавајући многочислену фамилију на великој дражини, у знаменити долг увлачила, и таковим образом даже до отчајанија привела, и приводити; а кад сам високом милостију овамо на парохију премјешчен,

јесам јошт за мјесец дана у Госпичу на великом мени трошку с фамилијом пребивати и отонуд службу парохијалну обављати морао, јер старец мој и парох Жегарац врло ме немилосрдно и неправедним начином дочекао, да сам принуђен био уврачеваније себи у диштрикт[ске] духовне власти просити. Болезнију долгами со свију страна, трошком докле сам само фамилију пренео из приморја у Лику, немилосердијем мојего старца, и другим љутим окрутностима удручен наступио сам овде церковно званије моје управо онда, месеца октоврија, кад су парохијане сва своја дајанија пароху већ отдали, и тако мени чрез целоје лето кромје вејех почти средств препитанија служити, и себе и многочислену фамилију своју обдержавати предстојаше; сего ради во крајнем прибегао сам к мирској власти, да ми штогод на име определјене мени сесије унапред даде, и в самом дјелје получио сам у моју половицу сесије, а на другу половицу задужио сам се у једног христјанина именов Сава Богич. И ова сесија баш управо јест једини извор, с којим сам се до јесенас одержао.

2. При свем овом оскудном и чемерном животу, јесам чрез све лето, гди би се догодио који штоларни приход, и гди би само могао на који год начин намирити се с домашнима, старца мојего, којего дом полн жита, новца и прочиј потребности довољно бјаше, свагда пре него осбе помнио; а пак на онија христјани, који ради великог убожества [којих число вјашче јест] заслужениј штоларниј приход дати не возмогша, ради христјанскија должности ми надлежаше; сего ради предао сам обоим компанијама ноту должников, да намире, које ће и бити, и тад ћу старца мојего равно као себе помнити. Тако за ове штоларне приходе.

3. Јесам со преднаведеним парохом лукно за ово љето на јутра поделио и њему по његовој жељи онују част парохијанов дао, гди нису измешати римци, и гди људма по положају места боље рађа, и из сих узроков бир со бољим усердијем и лакше отдају, и јесам му обрекао за свагда, да ту за оне, који му не би отдали, у компаније ревностнејше настојати, да га подмире, и у самом дјелу подмирен јест, понеже предао ми је неки дан ноту само оних должников, који су му јошт от први љета дужни заостали; ништа мање и за ове сам у компаније стараније приложио, да подмирен буде. За себе пак задрержао сам горшу част парохијанов, Смиљан сирјеч и Бужим, гди су наши измјешати с римци, и земљу своју распачавају на ове само да бира не плаћају, и који се задрержавају онамо, како што сам под 10. јунија с. л. № 110 Високод[остојном] Епар[хијском] Консистиријуму всепокорњејше извјестије поднео. Ни половицу јошт свога бира сабрао нисам, нити могу имати надежду; на конец:

4. Јест старец мој и парох Илија Жегарац на својему дому, гди има средстава набавити себи дрова, сено, и вобшче свако подпоможеније, које може дати собствена кућа и земља, и све проскрбио јест, и о ничем даље бриге носити неима; напротив ја многочисленом фамилијом обтерећен, и пригњетен, сваким оскудицама у служби церковној находим се, и парохију

снабдевам, која периферијеју 11 сати има, и гди ме сретају велике воде, глибови, блата и проча препјатствија, да здравље и живот у погибель бацам, а коња зашто купити неимам, нити сам на овај начин у настајанију држати га, и тако на моју жалост душепопечителство терпити ће морати. А пак, да сам се догодио случајно у овоме мјесту родити, гди сва кућна комунија по начину живота патријархалног у Крајини с парохом укупно сесију ужива, онда би сесионсентшедигунг сам по себи отпасти морао.

5. Народ врло запушчен, немецка школа подалеко, церков гола, дом парохијалниј, у који не могу ни фамилије сместити, готов се срушити, дрова скупа, башче не имам, но за подкућницу морам великом цјеном плаћати, общче гробије пред кућом и противу всих прописеј, и проч. И ако затребама мајстора за церков, комисију коју, посјешченија протопресвитера, чреднии свешченици к преждеосвешченој, храм церкве и угошченије свјашчеников, за које не могу от овако сиромашне церкве никакова припоможенија тражити, путник и проч. Све ово у овако изолиратом мјесту неима кудкамо, него мјестноме пароху на тјаготу пасти.

Всиа сија преднаведенија височајшего и милостивјешаго призренија достојнија пункта прјамо благоутробију и милосердије Високог правителства церковнаго ни вочтоже вмјенаја, изумирају со упаванијем смиреннјешим, да ћу милостивјешем призренијем на моје прекомерно плачевное состојаније, и ревностноје о церкви својој радјеније, просимоје получитьи.

В Смиљане, 20. нојемвриа 1853.

Милутин Тесла
Парохији смиљанскија администратор

10.

Пречестнејши господин протопресвитер,
Благохот високопочитаемиј!

Дне 18. тек. наложили сте били парохом писмо собратисја, но мене је домашниј један и печалниј случај суждержао, приити: тога истог дана умрло ми је једно дете, зато ћете ме ви, што дошао нијесам, као родитељ великодушно извинити. – Што сте совјешчали, ја остајем на страни множечислија. – Заради протоколов, ласкам себи, да ћете бити с вожденијем исти свагда задовољни. В прочем препоручујући себе и придуће свете празнике Вам честитајући остајем с неограниченим високопочитанијем.

Пречестности Вашеја
Господин мојего.

В Смиљане, 21. дец. 1853.

покорњејши слуга
Милутин Тесла
парохији адм[инистратор]

ПЕЧАТ СРПСКЕ ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ У СМИЉАНУ

ПОВОДОМ ГОВОРА САВЕ БЈЕЛАНОВИЋА У ДАЛМАТИНСКОМ САБОРУ 1892. О ХРВАТСКОМ ДРЖАВНОМ ПРАВУ

Група Срба из Книна је 2. августа 1879. упутила писмо др Ловру Монтију, хрватском политичару, искреном борцу за слогу и јединство Срба и Хрвата, у чије часне намере уопште нису сумњали. У том писму Книњани су написали:

„Одмах на почетку народне борбе Срби далматински, а међу њима и ми, ступисмо под онда тек развијену народну заставу у потпуној нади да ћемо под њом извојевати оно што нам је туђин силом отео, не правећи разлике између српства и хрватства; оно што је сваком народу најдраже и што му припада по праву божјем и људском тј. признавања језика, народности и имена српског уз језик, народност и име хрватско, а за побједу ове идеје ни ми, ни уопће далматински Срби не жалисмо принијети све могуће жртве с правом надајући се да ћемо од њих и плодове уживати; али на жалост рећи морамо, у нади се нашој преварисмо, јер она иста браћа, међу које Ви не спадаате, са којима заједно непријатеље, иако сасвим непобиједисмо, ослободисмо, лудо ваљда мислећи да он нас више потребе не имаду, почеше и у Далмацији и онамо преко Велебита¹ у ужем и ширем смислу србску народност, српско име, српски језик занијекати, и нас свуда па и у такозваним народним гласилима², мјесто српском браћом, православном браћом називати, и тијем нашу српску народност, језик и име вријеђати, тако да ми сами себи морамо рећи, кад је сад овако, како би било сутра, кад би се у дјело привело сједињење Далмације с Хрватском.

Овако поступање браће наше према нас ставља нас у нужни положај да озбиљно морамо почети мислити шта радимо и гледати шта се околу ради, те стати на браник нашијех светијех права са свима средствима, које нам допуштају границе постојећих државних закона, и настојати да се опасност отклони, или да јој барем ми сами саучесници будемо.

Вама, у коме имадемо потпуно повјерење као што ћемо данашњим гласовањем потврдити, препоручујемо да сав Ваш уплив уложите да се странка Народна пречисти и из ње отклони оно што братску слогу између

¹ То јест у Хрватској и Славонији.

² Мисли се на Narodni list, главни орган Народне странке у Далмацији.

Срба и Хрвата спријечава, те да опет дође онај темељ, на коме се је почело дизати у почетку њезиноме, да је Србину слободно бити Србином, као и Хрвату Хрватом, да у јавним списима, а особито у јавним гласилима, уз име и језик хрватски спомиње се и име и језик српски, да таквим поступањем у будућности један од других не имаду узрока зазирати, него да један другог потпомаже и пружи руку братске слоге, без које неће бити среће у будућности ни једнима ни другима.”³

Размимоилажење и раздор у Народној странци, у Далмацији, догодило се у тренуцима кад су у њеним редовима почеле да преовлађују идеје хрватског државног и историјског права, а тиме и искључивост Хрвата према Србима. Стога је било само питање дана кад ће се странка поцепати по националној основи. То се догодило после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, коју су Срби у Далмацији осуђивали, а Хрвати, предвођени дон Миховилом Павлиновићем, величали као победу хрватског краља. Отворено су се разишли приликом избора посланика за Царевинско веће у изборном срезу Задар-Паг-Раб-Бенковац, кад су Срби, национално непризнати од Хрвата, дојучерашњих сарадника и сабораца, одлучили да под посебним условима своје гласове дају кандидату с листе далматинских аутономаша. После тих избора разлаз између Хрвата и Срба био је потпун. Народни лист, који је дотад заступао интересе јединствене странке, постао је гласило хрватског дела Народне странке. Срби су тада одлучили да организују сопствену политичку странку и да покрену новине које ће заступати њихове националне и политичке интересе.⁴

Поводом раздора у странци и узрока који су довели до раздора, у једном свом тексту из 1880. Светозар Милетић је у Застави написао: „сад у Далмацији мора да се покреће лист српски у одбрану нападнутог српског имена и српске народне части, рецимо, племенске части”⁵ Да би одбранили племенску част, да би могли да се супротставе безобзирним хрватским нацртајима и да би као народ опстали, Срби из Далмације били су принуђени да оснују своју посебну странку и да под уредништвом Саве Бјелановића 2/14. јануара 1880. покрену лист Српски глас. У првом броју листа, у уводном тексту, у којем је дато објашњење због чега је покренут и шта ће му бити најглавнији задатак, између осталог је речено: „У врло неугодном положају налазећи се, Срби су од скоро принуђени били да самостално дјеловати стану. И баш том приликом казало нам се, **да Срба у Далмацији има, дакако али са државног и народног гледишта да нема народности српске,**

³ Изјава свештеника Петра Петрановића, Александра Катића и Симе Поповића, штампана под насловом *Izjava pora Petranovića Plavanjskoga i njegovih križara*, Narodni list, 2. VIII 1879, br. 60. Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Јагодина 2007, 71-73.

⁴ Лујо Бакотић, *Срби у Далмацији од њага Млејачке републике до уједињења*, Београд, 1938, 64-68. Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, Sarajevo 1968, 355. и даље.

⁵ Светозар Милетић, *Срби и Хрвати*, у књизи: *О српском јединињу*, Избор и предговор Чедомир Попов, Нови Сад 2001, 483-484.

да има вјерскијех или генетичкијех Срба, али не у смислу политичко-народном. (Подвукао В. Крестић). Ове несношљиве, управ турске теорије државне, – по којијема нама је само слободно називати се како хоћемо, – могло би просто истакнути свијету, као срамоту деветнајестог вијека и порицање темељнијех закона наше царевине. Али кад промислимо: како се исте теорије проповиједају и заступају, како се књигом и новином кроз неуки пук провлаче, видимо да у њима има опасности за наш народ, коју и свакако уклањати имамо.

Према очитом нападању, попустљивост с наше стране не би се данас могла оправдати, него би се тешко сагријешили о своју народност, кад би скрштенијех руку гледали, како се на Приморју српско име нијече. Дужност нам је, дакле, устати на обрану тог дичног имена и наше народности, у чему најпрече успјети можемо нашијем органом, кога ево покрећемо. Први дакле и поглавити задатак нашега листа мора бити одбијање нападаја и одбрана Српства у опће, а особито на Приморју, има бити буђење и његовање српске свијести, да нашој народности у Далмацији стечемо народне и политичке важности, – и све то у законскијем границама. Темељни закони наше царевине дају свакој народности у држави једнака права, свакој народности јамче непорециво право на уздржање и његовање своје народности. Нека је и нама просто на закониту основу стати, и с ње бранити права наше народности и за њезин се развитак старати.”⁶

Семе раздора између Хрвата и Срба у Далмацији поджарио је Еуген Кватерник. У Далмацији је он наишао на пуно разумевање и на сагласност код политичког предводника Хрвата дон Миховила Павлиновића. Незадовољан тиме што Хрвати у Далмацији признају Србе у Хрватској и што с њима сарађују на равноправној основи, Кватерник је 22. јуна 1869. упутио Павлиновићу једно критички интонирано писмо тражећи од њега да Хрвати престану да признају Србе, јер тим признавањем „туђој малицији за вољу” цепају Хрвате у „два народа”. С тим у вези написао је да „само *издајница* домовине и керви наше, издајнице *ума* т.ј. знаности, може вере ради рећи у светој херватској земљи да је *Серб* а не Херват. Отворено велимо дотичним, да ће знати херватски народ осветити таково издајство, уништив такови накот вере, која је кадра из људих учинити *издајнице* керви и светињах, сваком народу најмилијих.” Тражећи од Павлиновића да Хрвати из Далмације у порицању Срба, српске политичке и националне индивидуалности наступе енергично, да их свугде сузбију и онемогућавају у исказивању своје посебности, скренуо му је пажњу на то шта Хрвати са Србима чине у Хрватској и Славонији, па је написао: „[...] ми смо јих овдје чистом народном политиком тако приредили, да нити писнути се неусуђују; а *младосић* зачимље пристајати уз нас; тако импонира политика отворена, мужевна,

⁶ Александар Митровић, *Двадесет година њолийичке борбе на Приморју* (1880–1900. год.), Дело 41, 175–181; Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и сјаишњи српских њолийичких сјаранака до 1918. њодине*, Београд 1991, 95–100.

чиста.” Смисао и циљ овакве хрватске политике према Србима, по речима Кватерника, био је да се створи велика Хрватска „не од Драве до мора, него од салцбургтирол[ских] алпах до Косова и Албаније”, где ће се ускоро вијати „заства *чистије, неоскварене Хервајске!* [...]”⁷ Из ових неколико извода из Кватерниковог писма јасно се види да је циљ политике коју је препоручивао Павлиновићу да се систематским непризнавањем Срба, чврстом руком, уништи „накот вере” православне, да се Срби асимилују и похрвате, Хрвати се тако умноже и на темељу хрватског државног права створе велику и етнички чисту Хрватску. У свему сагласан с Кватерником, кад је реч о односу Хрвата према Србима, Анте Старчевић је 1870. написао; „Народ херватски неће терпети, да та сужањска пасмина (реч је о Србима – В. К.) оскверњује свету земљу Хервата”.⁸

Кватерниково и Старчевићево схватање о Србима у Хрватској, Славонији и Далмацији кроз је прожело хрватску политику и постало је преовлађујуће у хрватском друштву. Кад је Кватерник 1869. давао савете Павлиновићу о томе како Хрвати треба да се опходе са Србима, према том „накоту вјере”, Павлиновић је већ био задојен идејама хрватског државног и повијесног права. Већ тада њега уопште нису занимали Срби, које је, у складу с политичким погледима оних Хрвата који су политику заснивали на темељу хрватског државног права, сматрали Србе православним Хрватима. Да је то тако, сведочи његово писмо упућено бискупу Штросмајеру 31. августа 1869, у којем је, између осталог, написао: „Рукопис што је уз ову књигу каст ће Вам за моју миса, која се даде свести на ове две тачке: Хрват и католик. За ту идеју ја полажем моје срце, мој труд, мој живот. За све остало ја недам ни пребијене паре.”⁹

Уских погледа, искључиви Хрват и фанатичан католик, не само да за остале нације и вере није давао „ни пребијене паре” него је био њихов жестоки мрзитељ и противник. Кад је написао књигу *Хрвајски разговори*, Нико Велики Пуцић скренуо је на њу пажњу Валтазару Богишићу овим речима: „Страшно дјело. Прави *libello incediario*¹⁰ проти српству, толико да је ц. Кр. Влада купила читаву едицију труда овега Катуну¹¹ Далматинског. Ах прети, прети, прети [...]”

Да би се боље могао разумети говор Саве Бјелановића у Далматинском сабору 1892. године о хрватском државном праву, неопходно је упознати читаоце с институцијом такозваног политичког или дипломатичног народа. Ми бисмо данас казали конститутивног народа. Већ смо рекли да је знатан део хрватског друштва, посебно од почетка шездесетих година XIX

⁷ Palavrić Ante, Zelić Benedika, *Korespodencija Mihovila Pavlinovića*, Split 1962, 121, 122.

⁸ Ante Starčević, *Nekolike uspomene, Djela*, knj. III, znanstvenopolitičke rasprave, Zagreb 1894, 373.

⁹ Писмо у препису види у рукописној заоставштини Виктора Новака, Архив САНУ, Београд, бр. 14.474, несређено.

¹⁰ Запаљива књига.

¹¹ Реч је о римском државнику Марку Порцију Катону (234–149. пре н. е.).

века, био најтешње везан за хрватско државно и историјско право. За то право нису били везани само Старчевићеви и Кватерникови праваши већ и присталице Штросмајерове Народне странке, а од краја шездесетих година поменутог столећа и Хрвати које је у Далмацији предводио Павлиновић. Идеја о „политичком” народу није хрватски изум. Она је преузета од Мађара. По узору на мађарску сталешку политику започету с краја XVIII века, која је изражена у девизи да на тлу Мађарске постоји само један народ - мађарски - већина хрватских политичара је сматрала да на територији Хрватске постоји само један „дипломатични” народ и да је то хрватски. У борби за политику и против политике утемељене на идеји о хрватском „политичком” или „дипломатичком” народу разлике у погледима између Срба и Хрвата биле су тешко премостиве. Услед тога долазило је до дуготрајног међусобног жестоког сучељавања и рађања нетрпељивости, која је у одређеним хрватским грађанским, а посебно малограђанским круговима постепено попримала и геноцидне видове. Говор Саве Бјелановића у Далматинском сабору 1892. само је један од многих српских манифестација против намера које су се криле иза хрватског „политичког” народа.

Прихватањем мађарске државно-феудалне идеологије и из ње извирућег права, хрватско грађанско друштво држало се, у оквирима своје државе, истих принципа којих су се у оквирима Угарске у послеапсолутистичком периоду (после 1860), а нарочито у дуалистичком периоду (после 1867) држале мађарске владе. По тим принципима, сви становници Угарске рођени на њеном државном подручју, без обзира на националну припадност, чинили су део мађарског „политичког” народа. Сходно томе, сви грађани Хрватске рођени на њеном државном тлу, без обзира на националну, па и верску припадност, чинили су део хрватског „политичког” народа. Ако се у овом тренутку присетимо начела које је владало у феудалном друштву, а које је гласило: *чија земља, оноја и вера*, онда, имајући у виду принципе који су у грађанском периоду важили за нацију у Угарској и Хрватској, лако можемо закључити да је стари феудално-религиозни принцип само преобличен, па је гасио: *чија земља, оноја и нација*.

Како према овом принципу у Хрватској, Славонији и Далмацији и није било Срба, јер су они чинили део хрватског „политичког” народа и у политичком погледу били су Хрвати, предузимане су многе административно-политичке и културно-просветне мере с циљем да једну политичку фикцију - да у Хрватској, Славонији и Далмацији нема Срба - остваре у пракси. С тим задатком и с таквом намером Срби нигде нису у статистичким показатељима исказивани по националној припадности, што је, рецимо, био случај с неупоредиво малобројним Циганима и Јерменима. Они су исказивани по религијској припадности као Хрвати грчко-источне, односно православне вере. Како се тежило стварању хомогеног хрватског „политичког” народа, што је значило етнички чисте државе, српско име је систематски изостављано где год се могло изоставити. Тако је, на пример, Српска право-

славна црква редовно називана „грчко-источном” и „грчко-несједињеном”. У одређеним круговима Срби нису називани својим националним именом, већ разним погрдним, као што су: Власи, Цигани, грчко-источњаци, Скипетари (тј. Шиптари), Бизантинци, „они који себе крсте Србима”, „такозвани Срби”, „накот”, „накот вере православне” и слично. Из истих разлога, ради стварања јединственог хрватског „политичког” народа и етнички чисте државе, читав школски систем Хрватске и Славоније је од 1874. године био у служби хрватизације. Ћирилица као српско писмо на разне начине је потискивана а српска застава и грб као национални симболи били су забрањени.¹²

Следећи политику својих истомишљеника из Хрватске и Славоније, већина чланова Далматинског сабора, осим часних изузетака, почела је да пориче политичку индивидуалност Срба у Далмацији. Таквим порицањем Јурај Бјанкини је испровоцирао Саву Бјелановића кад је у Далматинском сабору отпочела расправа о школском прорачуну. Бјанкини је тражио да се из читанки за основне школе поред хрватског не помиње и српско име. Такав захтев био је у складу с великохрватским плановима да се на темељу идеје о хрватском „политичком” народу Срби силом претопе у Хрвате. Против таквих намера, које су Срби из Далмације препознали још у време кад су основали своју странку и свој лист, дигао је глас Сава Бјелановић говором одржаним у Далматинском сабору 12/24. марта 1892. године.

Говор Саве Бјелановића и жестоке саборске расправе које је изазвао Бјанкини наишле су на велик одјек у ондашњој српској и хрватској јавности, и то с обе стране Велебита. Познати хрватски политичар из Далмације и посланик Далматинског сабора Михо Клаић, учесник у догађајима и добар познавалац хрватске политике и односа између Срба и Хрвата, поводом расправе у Далматинском сабору о називу језика, о томе да ли ће се он звати само *хрвајски* или *хрвајско-српски*, оштро је осудио загребачки лист *Обзор*, орган Неодвисне народне странке, стога што је његов уредник Динко Политео пружио отворену подршку хрватским политичарима из Далмације који су, у складу с политиком заснованом на хрватском државном праву и на основу теорије о постојању хрватског „политичког” народа, порицали националну посебност Срба у Далмацији. У писму упућеном 7. априла 1892. из Задра Шими Мацури, познатом политичару из редова Неодвисне народне странке, Клаић је, између осталог, написао: „[...] Пишем вам за потужити се на држање 'Обзора' према ономе што се у нашем сабору догодило при задњем засједању. 'Обзор' се одлучно ставља на страну Бјанкина и осуђује нас, јер смо гласовали за исправак Пуљеза¹³. Најпре је опазит да исти предлог Бјанкина био је неумјестан и неоправдан, пошто му је он дао оно знаменовање у своме дугом говору. То није било нападање и нијекање Срба. И ми иза тога морали смо гласовати за Пуљеза ако нисмо хтјели још јаче распи-

¹² О свему види више у књизи В. Крестића, *Историја Срба у Хрвајској и Славонији 1848-1914*, Београд 1991, 78-82.

¹³ Реч је о др Антуну Пуљезију, политичком прваку Срба у Далмацији.

рити мржњу међу једнокрвном браћом и показати се правим варварима пред изображеним свиетом. А 'Обзор' да нас осуди, зове у помоћ државно право и неке теорије о политичком народу, и разлике међу народом и народности, које у наше главе не улазе. Ипак је 'Обзор' досад словио као заговаратељ слоге међу Србима и Хрватима и зато је од праваша често нападнут [...]" Завршавајући писмо, а имајући у виду држање обзораха према Србима и њихово заговарање теорије о хрватском „политичком” народу, Клаић је, у име групе посланика Далматинског сабора, која се није саглашавала с политиком праваша и обзораха, написао: „[...] При оваквом држању 'Обзора' према нама, заиста не знамо која је разлика међу правашима и обзорашима [...].”¹⁴

Устајући у одбрану српског имена и српске националне индивидуалности, Бјелановић је својим говором подвргао оштрој и разложној критици хрватско историјско право, чиме је довео у питање основаност и хрватско државно право. Добар познавалац хрватске и српске историје, искусан парламентарни борац, Бјелановић је на један помало духовит, али и саркастичан начин указао на разноврсне фалсификате хрватске историје која је требала да послужи Хрватима као оружје у њиховој политичкој борби против Срба за стварање велике и етнички чисте хрватске државе. С тог становишта посматран и оцењиван Бјелановићев говор је и данас аутентично сведочанство о нимало завидном положају у којем су се налазили Срби у Далмацији поткрај XIX и почетком XX века.*

*** Објављено у књижици *О хрватском државном праву, говор заступника Саве Бјелановић у Далматинском сабору 1892*, Београд 2009, стр. 7–22**

¹⁴ Национална и свеучилишна библиотека у Загребу, Р. 6.491; о проблемима који су се тичали назива језика у Хрватској, Славонији и Далмацији види: Василије Крестић, *О називу језика у прошлости Хрватске*, у књизи: *Из историје Срба и српско-хрватски односи (ситуације, чланци, расправе и есеји)*, Београд 1994, 196–228.

ДОГОВОРНА ИСТОРИЈА (О заједничком српско-хрватском уџбенику историје)

У новинама од 17. априла ове године осванула је вест да ће Београд и Загреб, „ако бог да, имати заједнички уџбеник историје”. Тиме су два председника државе, Србије и Хрватске, „послали снажну поруку свим народима о заједничкој будућности у Европској унији”, како је изјавио председник Тадић. Поводом ове вести налазим за потребно да се огласим и о наговештеној намери изнесем своје мишљење.

Више година пре но што се догодио распад Југославије налазио сам се као уредник на челу редакције за писање треће књиге *Историје Југославије*, која је, према стручно сачињеном плану, имала да обухвати време од краја 18. века до стварања заједничке државе 1918. године. Као ни уредник пре мене (проф. др Драгослав Јанковић), ни ја нисам успео да пребродим препреке које су искрсавале у договорима о томе како усагласити ставове историчара из разних република о појединим историјским питањима и догађајима. Ништа није помогло ни то што се у посао око писања *Историје Југославије* ангажовао и тадашњи Централни комитет Савеза комуниста Југославије. Разлике и несагласности у оценама бројних питања биле су тако велике и нерешиве да смо стално, годинама тапкали у месту и коначно дошли до закључка да је свако даље инсистирање на усаглашавању ставова бесмислено. По испољеним разликама у оцењивању појединих историјских догађаја могло се наслутити да Југославија пуца по свим шавовима и да договорне историје нема и да је не може бити.

Ако историчари нису могли да се усагласе у оквирима Југославије, у мирнодопском периоду, када још нису дошле до изражаја све хрватско-српске разлике и супротности испољене у време крвавог распада државе, тешко је поверовати да ће наћи заједнички језик у оцењивању историјских догађаја после свега шта се догодило у време распада државе и после њега.

Сигурно је да нико паметан не би требало да има било шта против приближавања Србије и Хрватске и против успостављања приснијих односа, од којих би обе стране могле да имају само користи. Међутим, кад је реч о писању заједничког уџбеника историје, који би морао да буде примењиван у пракси и у Хрватској и у Србији, ствари нису тако једноставне како се чини двојици председника. Немам разлога да сумњам у добре намере актера који

су донели одлуку да буде написан заједнички уџбеник историје. Међутим, усуђујем се да тврдим да је та одлука исхитрена, непромишљена и нереална. Њу су могли донети људи племенитих побуда, али малих знања о научном методу струке којој су спремни да задају домаће задатке. Замишљени уџбеник историје од двојице председника, сасвим је сигурно, имао би задатак да својим садржајем и тумачењем приближи две земље и два народа и међу њима изглади супротстављене ставове о разним питањима старије и новије историје. Самим тим што је реч о унапред одређеном задатку, више је него сигурно да ће у том уџбенику, ако буде написан, бити жртвоване научно проверене чињенице, да ће све бити подређено политичким потребама тренутка. У конкретном случају изглађивању и приближавању односа између двеју држава и два народа. Тако написан уџбеник имаће употребно-политичку вредност. Историографија ће бити служавка политике, што није карактеристично за демократске, већ за тоталитарне системе. Због тога је чудно и неубичајено да су се двојица председника одлучила да се надреде једној струци и да јој задају домаћи задатак да напише заједнички уџбеник историје Срба и Хрвата. Уверен сам да је то несрећно одабран пут за узајамно приближавање и слање „снажне поруке свим народима о заједничкој будућности у Европској унији”.

Не треба сумњати да ће се наћи писци таквог уџбеника. Новцем је могуће много шта учинити. Међутим, мора се поставити питање како ће се усагласити ставови о чињеницама које не могу бити изостављене из једног уџбеника историје. Каква ће оцена у том уџбенику бити, на пример, о Анти Старчевићу? За Хрвате он је отац домовине, а за Србе највећи србомрзитељ, творац идеологије о геноцидном решењу српског питања у Хрватској. Како ће бити оцењена хрватска политика ослоњена на хрватско државно и историјско право, који нису признавали српску политичку индивидуалност у Хрватској, па је због тога долазило до непрестаног хрватско-српског конфронтирања? Хоће ли српска политика у разним периодима историје бити означена као великосрпска и хегемонистичка, а великохрватска и антисрпска као патриотска? Хоће ли у том уџбенику геноцид почињен над Србима у Павелићевој Независној Држави Хрватској бити прећутан, обим злочина на Туђмановски начин умањен а кривица за тај *magnum crimen*, као за време Јосипа Броза, подељена на оне који су злочин починили и оне који су били његове жртве. Да ли ће историја Југославије бити оцењена као тамница народа а Хрвати као њене обесправљене, угњетене и експлоатисане жртве? Ко ће бити означен као кривац за злочин против мира, распад Југославије и етничко чишћење?

Ово су само нека од бројних питања која ће искрснути пред писце уџбеника. Морам признати да не верујем да се ту могу наћи компромисна решења. Стручна анализа хрватских уџбеника насталих после распада Југославије егзактно је указала на бројне неистине, митове, стереотипе и предрасуде којима обилују ти уџбеници. Чињеница је да је хрватска исто-

риографија, за разлику од српске, некритичка и као ретко где у развијенијим земљама Европе веома исполитизована. Кад је реч о приказивању Срба у тим уџбеницима, неизбежан је закључак да у њима преовлађују идеологије праваштва и франкофуртимаштва, које су и узроковале геноцид 1941–1945. године. Задатак таквих уџбеника је да код ученика формирају свест о слави и величини хрватског народа и хрватске државе, а не да догађаје прикажу онаквим какви су стварно били. Они недвосмислено сугеришу закључак о Србима као мегаломанском – великосрпском и геноцидном народу, који је највећи непријатељ Хрвата. Њима преовлађује језик мржње, који се, на срећу, ни у траговима не може наћи у српским уџбеницима историје. Уз све то, аутори хрватских уџбеника историје не прикривају територијалне претензије према суседним народима и државама. Тиме они, како је констатовано у једној сериозној анализи хрватских уџбеника историје, стварају свест „да евентуални сукоб око нпр. Срема или Босне, не би представљало чин агресије на нешто туђе, него легитимну борбу за ослобођење сопственог, чиме се нараштаји хрватске смишљено припремају за будуће акције хрватске државе”.

Као историчар добро знам да су неки западноевропски народи (Французи и Немци) успели да се усагласе и да дођу до заједничких уџбеника историје. Међутим, Срби и Хрвати нису ни Французи, ни Немци. Спорови и дубоки јазови међу њима су такви и толико дубоки да се најтеже могу премостити усаглашавањем оцена историјских догађаја. Стога мислим да би најбоље било да се двојица председника окану писања договорне историје, да је препусте стручњацима и времену, а да своју пажњу усредсреде на текућа политичка и економска питања, на решавање бројних егзистенцијалних проблема унесрећених избеглица, за која су, хоћу да верујем, подједнако заинтересована и Србија и Хрватска. Ако се у тим областима нађе заједнички језик и заједнички интерес, надајмо се да ће се у некој далекој перспективи наћи и начин да се усагласе ставови и о неким засад антиподним историјским оценама.

Можда не би било наодмет да се двојица председника договоре о томе да, пре него што одлуче да издају налог за писање заједничког уџбеника историје, образују паралелне комисије које ће извршити анализу уџбеника и у Србији и у Хрватској. Тек кад се упознају с резултатима те анализе могли би да предузму даље кораке: да одустану од израде намераваног уџбеника, или да приону на посао до којег им је очигледно веома стало.

На крају овог размишљања о договорној историји дужан сам да нагласим да она није и не може бити онаква каква јесте, како се уистину догодила, већ онаква како се партнери договоре. У њу ће ући оно што партнерима одговара а из ње ће бити изостављено оно о чему они не желе да се пише. Ако је то заиста тако, а другачије не може бити, нека вам је господо председници на част будући заједнички уџбеник историје. Будите уверени да такав уџбеник не може и неће имати, с научног и моралног становишта, никакве

вредности. Али, ви, који га иницирате, и они који буду пристали такав уџбеник да напишу заузећете значајно место у историји историографије. Ту ћете бити уписани црним словима и увек помињани као пример како се фалсификује историја, како се не поштује наука, како се она претвара у служавку политике и како се игнорише поштовања достојна муза Клио.*

*** Објављено у Печату 30. априла 2010.**

ХРВАТСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА, ПО ДРУГИ ПУТ

Не тако давно, негде с пролећа 1993, у време ратних окршаја, јавност је била обавештена да је у Хрватској први пут после пропасти Независне Државе Хрватске постављено питање поновног оснивања Хрватске православне цркве. Декан Богословског факултета у Загребу, др Јурај Коларић, тада је изјавио да би се православна црква у Хрватској могла организовати по македонском принципу, да би могла имати свог патријарха и територијално се одвојити од Србије, тј. издвојити се из Српске православне цркве.

Таквим ставом о Хрватској православној цркви др Коларић тада није био усамљен. С њиме је, између осталих, у потпуности био сагласан Иван Габелица, „један од највећих хрватских политичких мученика”, како га је представио загребачки Глобус у броју од 26. фебруара 1993. године. Габелица је, иначе, оснивач Хрватске чисте странке права, која би, судећи по имену и циљевима, у свему била наследница странке коју је поткрај 19. века основао др Јосип Франк, србомрзац који је поставио идеолошко-политичке темеље франковлуку, чији су стварни наследници Павелићеве усташе. Кад је реч о Павелићу, Габелица га сврстава у ред хрватских великана какви су за своје народе били Гарибалди, Кошут, Де Гол, Боливар, Вашингтон и други.

Што се тиче Српске православне цркве, Габелица је тражио да се расправи о могућностима њеног деловања у Хрватској, па је о томе изјавио: „Све су православне цркве државне партикуларистичке и цезаропапистичке. Оне су под контролом државе у којој је њихово сједиште, па преко њих дотична држава управља и вјерницима који су под јурисдикцијом такве цркве. Дјеловањем Српске православне цркве у Хрватској Србија би преко патријарха у Београду управљала православним вјерницима – хрватским држављанима у Хрватској. А то не може бити. Осим тога, нису сви православци у Хрватској Срби.”

Истине ради ваља рећи да се после иступа др Коларића крајем марта 1993. о његовом ставу и сличним мишљењима о Хрватској православној цркви службено огласила Католичка црква Хрватске. Она је нагласила да „мишљење др Јурја Коларића као и других судионика у тој расправи нису службена стајалишта Католичке цркве у нас”.

Идеју о стварању Хрватске православне цркве обновили су 2008. припадници странке Јединство Хрватске, састављене од бивших хадезеоваца, који су организовали потписивање петиције којом су тражили забрану де-

ловања Српске православне цркве и оснивање Хрватске православне цркве. Иако та акција није уродила плодом, она је узнемирила Србе. Оне који су из Хрватске избегли упозорила је да се у њу не враћају, а оне који су у њој остали да добро размисле шта им ваља чинити.

Ради лакшег разумевања суштине и циља који се жели постићи оснивањем Хрватске православне цркве, нужно је нагласити да је њен идејни творац Еуген Кватерник, заговорник идеје да се у Хрватској униште Срби, тај „накот вере православне”. Он је био најближи сарадник Анте Старчевића, „оца домовине”, и заједно с њим оснивач хрватске Странке права. Пошавши од историјски апсурдне претпоставке, коју ће од њега преузети франковци, усташе и њихови данашњи следбеници, да су сви православни који живе западно од Дрине Хрвати, Кватерник је поводом аудијенције код хрватског бана барона Јосипа Шокчевића, у свом дневнику 3. децембра 1861. записао: „Нагукнух му потребу патријархата хрват[ске] Православне цркве.”

Тек након педесет година после Кватерника исту идеју налазимо код Нике Бјеловучића, коју је изнео у књижици *Тријализам и хрватска држава*. У тој књижици, која је штампана у Дубровнику 1911. године, аутор је предложио да се Српска православна црква подели на два дела: на Српско православу, за Србе, и Хрватско-православу, за Хрвате православне вере. Хронолошки пратећи идеју стварања Хрватске православне цркве, можемо забележити да је Земаљска влада у Сарајеву 1915. године израдила нацрт закона о православној цркви у Босни и Херцеговини и њиме предвидела брисање српског имена, забрану ћирилице, српске заставе и конфесионалне школе.

Да је Еуген Кватерник поставио идеолошке и политичке основе за стварање Хрватске православне цркве, може се видети по томе што су његови следбеници, који су се залагали за такву цркву, увек полазили од његове апсурдне претпоставке да сви православни западно од Дрине нису Срби, већ Хрвати. Анте Павелић о томе је написао: „[...] Српска се је политика у Хрватској темељила на православљу, то јест, та је политика прогласила некада досељене православне Србима, и ако је то био живаљ не србскога, него влашкога подријетла. Да је у вриеме њихова досељења у Хрватској постојала Хрватска православна црква, сав би тај живаљ природним путем унишао у ту цркву и не би се никада била могла пружити прилика, да га се разликује од осталих Хрвата.

Како у Хрватској није било онда православне цркве, то је тај живаљ остао вјерски раздијељен од осталог народа, ови су се досељеници с временом похрватили, те су се и сами све до половине деветнаестог стољећа назвали православним Хрватима, ну вјерски су били подложни Грчко-источној цркви, а никада никоме није у Хрватској пало на ум, да би требало основати за њих народну цркву, као што су и све остале православне цркве народне, дакле Хрватску православу цркву. Када је касније под мађарским упливом православни живаљ у Хрватској био подвргнут србској патријаршији, унишао је у вјерском погледу аутоматски у Србску народну православу цркву.

То је дало подлогу србској политици да прогласи сав овај православни живаљ у Хрватској и то онај влашког као и онај грчкога етничкога подријетла, Србима. Како је познато, Србска је православна црква од увијек била највећа полуга србске народне политике, а и сам је њезин оснивач Свети Сава као другорођени (sic!) краљевски син дао својој цркви јасна народно-политичка обиљежја. Тако је србска политика путем православне цркве и православнога свећенства заподјела највећу промичбу за посрбљивање православнога живља у Хрватској, а напосе је та дјелатност постигла свој врхунац за Куенове владавине [1883–1903], која је из већ наведених разлога то посрбљивање најиздашније подупирала.”

Слично Павелићу, историјски накарадно и нетачно, фалсификујући прошлост, мислили су и писали о Србима и њиховој цркви Миле Будак, Младен Лорковић, Иво Пилар, Доминик Мандић и многи други мање или више знани, старији и млађи, бивши и садашњи следбеници франкофуртимашке (франковачко-клерикалне) и усташке државноправне идеологије и политике. Свима њима стало је до тога да милом или силом све православне житеље с подручја велике „повијесне” хрватске државе „врате у хрватско народно јединство”.

Министар спољних послова Павелићеве НДХ Младен Лорковић је 1941. године о Србима написао: „Тај свијет, који живи у Хрватској, нераздвојно измјешан с компактним хрватским насељима од Муре, Драве и Дунава до Јадранског мора, који говори чист хрватски књижевни језик и пјева хрватске народне пјесме, тај свијет ослобођен туђинских агитатора, с којима нема ништа заједничко, улази данас у хрватску народну заједницу. Обрачун с туђинским агитаторима, који желе на вјерском темељу тровати хрватско народно и држано јединство, јест и бит ће до краја немилосрдан, јер Независна Држава Хрватска у своме интересу и у вршењу своје еуропске дужности неће и не може допустити, да се смета успостава потпуног хрватског јединства.”

Циљ који се жели постићи стварањем Хрватске православне цркве још конкретније од Лорковића образложио је Павелић. У књизи *Доживљаји*, која је објављена у Мадриду 1968, а за штампу је приредила његова кћи Вишња Павелић, поглавник је написао да би оснивање Хрватске православне цркве у Хрватској „међу већ постојећим православним пучанством, значило [...] затворите за увијек врата свакој србској промичби, јер би тиме било нестало вјерске разлике између народа овога великога диела Хрватске, дотадање би се православно пучанство било нашло по нарави ствари управо у средишту хрватскога православља, те би тиме било сигурно и готово неопозице постало саставним диелом Хрватске православне цркве. Тиме би преко ноћи био пропао сав политичко-промичбени рад, што га је српска промичба вршила више од пола стољећа [...]”

У Павелићевом раду објављеном под насловом *Хрвајска љ православна црква*, који је штампан у Мадриду 1984. године, поглавник је написао: „Ми нисмо били против православља, него смо били против Српске пра-

вославне цркве у Хрватској. Како сам то већ прије нагласио, парвославне цркве су народне цркве и према томе православна црква у Хрватској могла би бити само Хрватска православна црква.”

Подробно анализирајући све што је поглавник написао о Хрватској православној цркви, веома продуктивни хрватски историчар Иван Мужих, у књизи *Павелић и Сјейинац* (Сплит 1991, стр. 41) тачно је закључио: „Павелић је, а то ни сам није нарочито тајио, свим средствима хтио да не буде српства у НДХ. Досљедно томе, ишао је и за тим, да се искоријени Српска православна црква с територије хрватске државе.”

Овај закључак Мужиха у свему је прихватљив и разоткрива суштину свих настојања око оснивања Хрватске православне цркве, и то не само у прошлости већ и у данашњем тренутку. Укидањем Српске православне цркве у Хрватској, што се догодило почетком априла 1942, када је основана Хрватска православна црква, желело се, као што се и данас жели, искоренити српство. После свих већ добро знаних злодела које су починиле усташе и Туђманови бојовници над Србима у Хрватској да би се њихов број у „лијепој њиховој” смањио, да би они с те територије у догледно време сасвим нестали, сада се оживљавају већ опробани планови који могу дати одличне резултате у успешном привођењу крају етничког чишћења и остваривања вековног сна о националној и верски – католички јединственој хрватској држави у њеним „повијесним границама”.

С разлогом се може поставити питање да ли су вести о намерама да се оснује Хрватска православна црква неки пробни балони, проверени методи застрашивања, или је то заиста озбиљна намера хрватских световних и духовних власти. Чак иако су пробни балони, они ће, сумње нема, далеко одјекнути и узнемирити преостали део Срба у Хрватској. Ако иза тога стоје неки службени органи власти или цркве, то је доказ колико је „јака” и каква је „хрватска демократија”, и шта од ње „остаји остатака” Срба у Хрватској могу очекивати.

С тим у вези поставља се питање како ће реаговати службена Србија. Хоће ли она, по обичају, ради мира, добросуседских односа и не вређања „браће Хрвата”, остати спокојна, или ће се на неки начин, штитећи оне који у њу из Хрватске упиру своје погледе очекујући бар моралну подршку, огласити. Хоћемо да верујемо да Српска православна црква добро схвата да се не може тешити тиме што Хрватска православна црква неће моћи да постане аутокефална. Онима који намеравају да оснују ту цркву и није циљ да она постигне признање и аутокефалност. Та црква ће своје задатке испунити и без аутокефалности, а кад задатке испуни, несташе с историјске сцене, али ће оставити дубоке трагове у тужној историји Срба у Хрватској.*

* Објављено у Печату 8. јануара 2010, стр. 18–20.

ЉУБОМИР КОВАЧЕВИЋ О СРБИМА У ХРВАТској И ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОЈ ПАРНИЦИ 1909.

Кад се 12. јануара 1909. појавила штампана *Обиужница* против 53 Србина „велеиздајника” из Хрватске и Славоније, у хиљадама примерака је растурена по читавој Хрватској, Славонији и Далмацији. Стога су, нимало случајно, неки њени примерци доспели и у Србију. Један примерак набавио је и Љубомир Ковачевић и „с гњевом и одвратношћу” једва је прочитао тај „накарадни и за правосуђе XX века стидни састав”, како га је окарактерисао. Прочитавши га, дошао је до закључка „да се кривица оптужених доказује фалсификовањем историјских факата, извртањем истине, софизмима и самовољним претпоставкама”. Схватио је „да представници историјске науке не смеју оставити да само адвокати доказују невиност оптужених Срба, него да су и они дужни да, у име науке, подигну свој глас против очигледног фалсификовања историје и тиме помогну не само адвокатима него и судијама, да би могли основати своју пресуду на правој, научној историји, а не на фалсификованој.” Стога, дакле, из професионалних, али и патриотских разлога, без великог премишљања одлучио је да „на брзу руку” проучи сеобе и живот Срба у Хрватској, иако се тим питањима раније није бавио, па да у виду повећег предавања саопшти јавности аутентичне доказе о томе да је *Обиужница* заснована „на лажним поставкама и намерном извртању истине”. Циљ му је био да покаже да су Срби „жртве неправде и политичког гоњења”.

Чим је прочитао *Обиужницу*, кренуо је у сабирање извора и литературе не знајући да је свештеник и професор из Беловара Радослав Грујић о *Обиужници* већ написао и дао у штампу изванредно дело *Айолоџија српског народа у Хрватској и Славонији*. За то дело сазнао је тек кад је окончао писање свог предавања, па када га је прочитао, сматрао је да је баш добро испало што су и он и Грујић, не знајући да су се у исто време прихватили истог посла, дошли и до истих научних резултата. О томе је написао да ће „захваљујући томе случају, читаоци добити, место једног два списка, који су, истина, по резултатима једнаки, што је доказ да су објективно написани, али који се међу собом разликују обимом, распоредом, а донекле и разноликошћу грађе, те се тако допуњују.” Тружећи се да буде научно објективан, Ковачевић је сматрао да се његовом раду насталом поводом *Обиужнице* „може замерити, што њим није обухваћена сеоба и живот Срба у Хрватској и после

XVII века и што није употребљена сва литература о том питању, чему је поглавити узрок краткоћа времена”. Међутим, сасвим основано, нагласио је „и кад не би било ниједног од ових недостатака, вредност овог предавања стварно не би много добила, јер резултати, до којих сам дошао проучавањем најглавнијих извора о сеоби и животу Срба у Хрватској до почетка XVIII века, не би били ниуколико измењени, него би само већим бројем доказа били утврђени. О томе се читалац може уверити, ако прочита и поменути књигу г. Грујића.”

Предавање о теми *Срби у Хрвајској и велеиздајничка парница 1909*. Ковачевић је одржао у Београду 12. јула у Грађанској касини. Сав приход од предавања био је намењен породицама оптужених Срба. Иако тај приход по обиму није могао да буде велик, њиме је симболично изражена солидарност Србије с ухапшеним Србима у Хрватској. Цело предавање објављено је у посебној брошури, која има 76 страна, 62 стране текста, а 14 страна напомена, којих има укупно 141. Обим студије и број њених напомена казују да је Ковачевић приступио послу с пуно научне одговорности и озбиљности, да његова брошура превазилази оквире потребне чак и за једно подуже предавање. Убеђени смо да му је предавање послужило само као добро смишљена јавна манифестација којом је требало усред Београда да се изрази незадовољство и осуди велеиздајничка парница покренута против 53 Србина из Хрватске и Славоније. Баш због тога већ на првој страници своје брошуре Ковачевић је написао да „та парница, како по предмету оптужбе и квалификању дела, тако и по начину на који се води, потпуно подсећа на средње-вековне парнице против ’јеретика’”. Она је срамна зато што су 53 Србина оптужена за оно „што се у целом културном свету” не сматра кривицом. Наиме, Срби су оптужени као издајници зато што су проповедали српско име, које је признато земаљским законима, зато што су ширили ћирилицу, која је допуштена земаљским законима, зато што су носили црквену српску заставу, која законом није забрањена, и зато што су испољили симпатије према Србима „изван граница Аустро-Угарске монархије и свему што носи српско обележје”. Проналажење издајства и тамо где га нема, по оцени Ковачевића, учињено је из чисто политичких разлога: да би се застрашила и разбила Хрватско-српска коалиција, која је у Сабору Хрватске имала већину. Разбијањем Коалиције већину је требало обезбедити њеним противницима, присталицама режима бана Павла Рауха. Ковачевић је веома добро схватио да тај режим покушава за себе да извуче користи од непријатељских односа између Аустроугарске и двеју српских држава, Србије и Црне Горе, који је настао због анексије Босне и Херцеговине. Из тих разлога, нагласио је Ковачевић, је и подигнута оптужница заснована на неистинама „да у *Хрвајској нема Срба* и да су се *српско име* и *ћирилица* у њој појавили тек *од ње неколико година* услед агитације оптужених лица”.

С намером да докаже своје оптужбе против Срба, државни тужилац позвао се на историју. Међутим, како је уочио Ковачевић, он није навео ни

наслов историјског дела, ни име писца, а камоли неки цитат или страну где се казује то што жели да докаже. Уместо свега тога, позвао се на „живе сведоке” што је више него бесмислено, јер, написао је Ковачевић, сведоцима се не може доказивати „има ли Срба у троједној краљевини”.

За једно од кључних питања своје научне расправе Ковачевић је узео у разматрање тврдњу државног тужиоца да је „повјешћу неоториво установљено да се становници ’грчко-источне’, тј. православне вере деле на три групе: једни су ’аутохтони хрватски живаљ’, други су порекла ’румунско-влашког’ и доселили су се из Босне, а трећи су ’доиста српског поријекла’ досељени из Србије у XVI в. око Пакраца и Дарувара од Турака и 1690. патријархом Арсенијем Црнојевићем у ’источној Славонији”.

Ковачевић је оценио да су све три тужиочеве тврдње непоткрепљене, а да је само трећа делимично тачна. Сматрао је да је после научних радова Константина Јиречека и других апсурдно тврдити да су православни досељеници из Босне били Романи. У то може да „верује још само понеки румунски шовиниста и државни тужилац”, написао је Ковачевић. Из садржаја тужбе дошао је до закључка да државни тужилац одобрава и тражи да се православни у Хрватској и Славонији зову Власи, а не Срби ако неће да буду третирани као велеиздајници. Такав захтев означио је као „историјски неоправдан, апсурдан, неправичан и улоге државне власти недостојан”.

Пошто је показао да нигде у цивилизованом свету ниједан режим, па ни аустријски, ни мађарски, не захтевају, а камоли оптужују своје народе зато што се зову својим правим народним именом, Ковачевић је похвалио тзв. свеснију и честитију већину Хрвата и Срба која је „видела да су један народ с два имена и оставила свакоме да се зове како му је воља”. Критичар *Обијужнице* тиме је показао да је сагласан с правцем националне политике Хрватско-српске коалиције, која је, по њему, „подједнако спасоносна” и за Србе и за Хрвате. Међутим, он је занемарио доказе на основу којих се могло видети да државни тужилац Акурти није био оригиналан у порицању српског имена у Хрватској. Због тога је на неким местима своје брошуре изричито, али погрешно тврдио да „пре ове парнице, нико није спорио народност српску у Хрватској”. Тешко је поверовати да иначе веома добро обавештени Ковачевић није знао за књигу проте Димитрија Руварца *Ево, шта сте нам криви!*, која је објављена 1895. године, а обилује подацима о разним врстама порицања српског имена у Хрватској и Славонији. Те нимало пријатне податке које је објавио Руварац, Ковачевић, по свему судећи, из политичких разлога, да не би доводио у сумњу хрватске партнере у Хрватско-српској коалицији, није хтео да користи. Сматрао је да их је боље и паметније у том тренутку прећутати него их објављивати и тиме показати како су и хрватски коалициони партнери, пре но што је склопљена Коалиција, стајали на истом становишту непризнавања српског имена и Срба у Хрватској с државним тужиоцем Акуртијем. Иначе, учестало избегавање помињања српског имена у Хрватској почело је већ на Сабору Хрватске

1861. Оно је у више наврата долазило до изражаја и у каснијим заседањима Сабора при одређивању назива језика и народа, у статистичким показатељима и означавању Српске православне цркве као грчко-источне и грчко-несједињене. Порицање српског имена није било карактеристично само за припаднике Странке права и за касније Франковце и Франкофуртимаше већ и за политику коју је водила Народна странка с бискупом Штросмајером на челу и за каснију политику Обзораша. У сваком случају, Ковачевић је у свом аналитичком осврту на део *Обиужнице* који се односио на српско име дошао до закључка да оно „што је слободно свима народима у Аустрији и Маџарској: звати се *својим* народним именом, у данашњем просвећеном веку прогласила је само (хрватска - В. К.) државна власт за велеиздају и тражи за 53 родољубива суграђанина не мање, него вешала, баш као у средњем веку!”

Много простора у својој брошури посветио је Ковачевић сеоби такозваних Влаху у Славонију и Хрватску. При томе је користио прворазредне изворе и веродостојна сведочења савременика као што су: ерцхерцег Матија, бискупи Севестијан Главинић, Мартин Брајковић, Александар Микулић, Бенко Винковић и Петар Петретић, бан Адам Баћани и цареви Фердинанд I, Александар Михаиловић и Леополд II. Анализом тих извора дошао је до закључка да су „Власи” досељени у Хрватску у XVI и XVII веку из Босне, Славоније и Далмације заправо Срби или Рашани, како су у Угарској обично називали Србе. Исто тако констатовао је да име „Влах” није искључиво означавало „грчко-источну вјероисповијест”, како је наведено у *Обиужници*, него је у старије време значило народност. Као неистину лишену сваке логике апострофирао је тврдњу државног тужиоца „да је у Босни, осим Влаху, који тобож припадају 'народности романској' живео 'одвајкада најчистији *хрвајски* елеменат без *српске* натрухе””. Као дрско означио је извртање истине „да се нико из Босне није селио у Хрватску 'под српским именом', а цинизам је коме у свету нема равна: прво измислити лажну теорију о *романстиву* православних Срба у Хрватској, па онда, на основи ове лажне теорије, прогласити за велеиздајнике 53 одлична *Србина*, што своје сународнике саветују да се не зову онако, како би непријатељи Српства хтели и желели.”

Као што је бројним и уверљивим доказима оспорио тврдње државног тужиоца Акуртија које се тичу „Влаху” и Срба, тако је као нетачне и неосноване оспорио и тврдње изнете у *Обиужници* које се тичу назива српског писма, употребе црквене тробојне заставе и симпатија према Србима изван Хрватске. Доказао је да је вера Срба у Хрватској и Славонији називана: *ћрчки закон*, *ћравославна* и *српска вера*, а да је ћирилица називана *српским ћисмом* „не само пре рођења оптужених Срба, него и пре постанка назива грчко-источна вјероисповјест”, тј. још пре 200 година. То исто важи и за црквену тробојну заставу, коју је државни тужилац покушао да доведе у везу с Француском револуцијом да би оптужба за велеиздају била уверљивија, иако се за тробојку знало још пре но што је настала нова српска држава.

Кад је оспорио све најважније оптужбе против Срба, Ковачевић није пропустио да помене и разне друге инкриминације изнете у *Обиужници*, као што су куповање незабрањених слика српског краља и ћилимова и чутура са српским грбом, путовање у Србију и наводно спремање буне с намером да се Славонија и делови Хрватске отцепе од Аустроугарске. Да би државни тужилац доказао све те оптужбе, позвао је као сведоке у највећем броју политичке противнике Хрватско-српске коалиције, а међу њима много „несловенских придошлица”, чија презимена је, примера ради, Ковачевић и поменуо.

Чињенице које је у својој брошури користио као доказни материјал за оспоравање тврдњи изнетих у *Обиужници* Ковачевић је налазио у делима Х. Ф. Бидермана, Р. Лопашевића, Љ. Стојановића, Ф. Миклошића, Б. Крчелића, И. Кукуљевића, В. Стефановића Караџића, В. Ђерића, К. Јиречка, Н. Милаша, М. Рељковића, М. Ненадовића, Ф. Шишића и разним изворима објављеним у српској и хрватској периодици. Иако је књижица настала пригодним поводом и с јасним националнополитичким циљем, њени научни резултати су неоспорни и, осим у неким појединостима, на које смо указали, и данас су прихватљиви.

Намера Ковачевића да научним оспоравањем инкриминација изнетих у *Обиужници* помогне судијама да донесу праведну пресуду за невино оптужене „велеиздајнике” није могла уродити плодом зато што је читав процес био политички монтиран. Међутим, својим предавањем и својом књижицом Ковачевић је убедљиво показао интелектуалном и политичком делу српске јавности шта може да снађе једну земљу кад се у њој зацари неуставни режим, како се то десило у Хрватској за време владе бана Левина Рауха. Осим што је Ковачевић својим невеликим, али значајним радом решио бројна осетљива питања из историје српско-хрватских односа, брошуром *Срби у Хрватској и велеиздајничка њарница 1909.* пружио је безрезервну подршку Хрватско-српској коалицији, коју је популарисао и у српском друштву значајно је допринео њеном угледу и јачању.

Као прилог уз овај текст доносимо део писма Ватрослава Јагића који се односи на Ковачевићеву брошуру. Писмо је упућено Ковачевићу из Беча 6/19. септембра 1909, а налази се у Архиву Србије, у Личном фонду Љубомира Ковачевића, под бр. 570.

„Многопоштовани пријатељу!

Добио сам и прочитао Вашу књижицу. Готово ми је криво, што Ви као да збиља мислите, да треба још доказивати, да има у Хрватској Срба, да су то они исти људи, који се небројено пута помињу под именом Влаха, или чак као да не зна сватко, да су Срби православне вјере те пишу ћирилицом. Мени би милије било, да се не бавите само прошлошћу, и ако допуштам, да је то Вама као историчару најближе; желио бих био, да се понешто позабавите и садашњошћу те да своје читаоце донекле и утјешите, ако можете, надом на бољу будућност, тј. да кажете по својем увјерењу и начину, као да

нешто запиње. Не можемо да се оканимо старих предрасуда, као да су Срби и Хрвати једнако једни другима на путу, као да не може бити код нас боље културнога напретка иначе, већ да један зајаше другога или у најбољем случају да се један брине за другога, већ у свему да иду свак својим путем. Све те фразе, да су Срби и Хрвати браћа, да треба да живе у слози итд., немају у практичном животу дотле велика значења, док не станемо живјети једним душевним животом, не питајући много, што је овај или онај унесао у опћениту кошницу културног плода. Чак у ономе, што нам је историја оставила као слатки мед наше прошлости, да се њиме наслађујемо - а то су наши 'дубровачки класици', не умијемо наћи везе и копче за садашњост, већ се инатимо и отимамо, чије је оно благо. Док у томе не буде боље, нема наде, да ћемо се игда моћи отети превеликом туђем упливу. Ја не верујем ни у сталност данашње српско-хрватске коалиције у Хрватској, ако се не прошири, не ухвати дубљег корена не само за потребе политичке, већ за сав душевни живот. А како управо томе нема још много заједничкога, доказала ми је недавно слава Гајеве стогодишњице. (Гај је рођен 8. јула 1809. г. - В. К.) Нитко, ама управо нитко од хрватских Срба није дошао на ту светковину. Ја сам био већ од прије у страху, да ће се мој песимизам обистинити. И где, на жалост нисам се преварио. Вратио сам се у своје Штајерске Алпе за једну наду сиромашнији, за једну бојазан богатији.

Велика је то невоља, што ми под импресијама догађаја, који се свршише у Италији и Германији - већ сада помишљамо само о политици, заборављајући, да су Талијани и Нијемци били вијековима уједињени душевно, прије но што је к тому дошла и нова политичка форма. А ми бисмо одмах хтјели једни царство Душаново, други краљевство Крешимирово а о бољем познавању међусобном, о уједињавању на пољу душевног, културног живота - слабо или нимало не водимо рачуна.

Овакве не одвећ угодне мисли изазвала је Ваша књижица, и ако њена садржина није тога скривила. Мени који се не бавим политиком, даје се на жао, што видим, како раде Нијемци да осигурају своје господство или ако се то не може, бар своје првенство - а ми који смо спрам њих тако малени и слаби, волимо настављати своју микроманију! Надам се, да нећете мојих пријатељских осећаја криво тумачити [...]."*

* Објављено у Гласу САНУ, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, 2010, стр. 55-62.

КО ЈЕ РУШИО ЈУГОСЛАВИЈУ?*

(Беседа избеглим Србима из Хрватске у манастиру Крушедолу)

Много је тема и проблема који притискају вас, Србе из Хрватске, Славоније и Далмације, који сте били принуђени да напустите своја вековна станишта, своје домове и своја имања. Приче о тим проблемима су до вапаја болне и овом приликом о њима нећу да говорим и позлеђујем ваше ране. Као историчар остаћу на терену своје струке и покушаћу да се осврнем на нека питања која су актуелна и која заслужују да буду расправљена и научно разјашњена. Говорићу о томе ко је крив за неспоразуме и сукобе између Срба и Хрвата, ко сноси одговорност за распад Југославије, за рат и крвопролића која су се десила приликом тог распада, ко је, зашто и због чега радио на томе да етнички очисти Србе из Хрватске, коме су и зашто они сметали.

Тим темама посветићу своје излагање не зато што желим да позлеђујем ваше ране и распаљујем националне страсти, већ зато што желим да покажем колико су неосноване, злобне и неморалне тврдње званичне Хрватске о томе да су Срби из Хрватске били њени нелојални грађани, да су на подстицај са стране, из Србије, желели да се отцепе од Хрватске и да се припоје Србији да би створили неку велику, још из времена Илије Гарашанина сањану, српску државу, као и то да их је у том смеру подстакао и *Меморандум* Српске академије наука и уметности. Другим речима речено, да кривицу не сноси Хрватска и њено политичко руководство, већ незахвални Срби из Хрватске и великосрпским идејама задојени српски политичари и интелектуалци. Жалосно је што такве оцене о Србима из Хрватске, Славоније и Далмације нису својствене само Хрватима већ и једном делу грађана Србије, онима који нису бројни, али су грлати и свакодневно дефилују нашим медијима, који су им широм отворени, па се стиче утисак да је велики дао српског грађанства склон да прихвати одговорност и кривицу за избијање рата, за распад Југославије, па и за етничко чишћење Срба из Хрватске.

Будући да сам знатан део свог живота посветио изучавању историје Срба у Хрватској и међусобним односима Срба и Хрвата, одговорно тврдим да су хрватске оптужбе против Срба неосноване и да ничим нису утемељене. Тим оптужбама, које не престају, него се као рефрен из дана у дан и из

* Беседа одржана избеглим Србима из Хрватске у манастиру Крушедолу.

године у годину понављају, па су дошле до јасног изражаја и у оптужници против Србије која се нашла пред Хашким судом, Хрвати покушавају да се оправдају а кривицу са себе пребаце на Србију и на Србе.

Основни узроци неспоразума између Хрвата и Срба у њиховој новијој историји крију се у чињеници да су Хрвати, кад су средином XIX века, Илирским покретом, национално стасали, почели да испољавају великохрватске намере и циљеве. Њима су тада засметали Срби, па су их прогласили реметилачким фактором. Срби су им сметали зато што су били православне вере, што су се служили ћирилицом, што су национално били свесни и што нису хтели да пристану да буду православни Хрвати, како су их великохрвати чак и у службеним статистикама третирали.

Циљ притиска на Србе од средине XIX века до наших дана да пристану да буду православни Хрвати био је да се створи етнички чиста и на темељу хрватског повијесног и државног права велика, и колико је год могуће више римокатоличка Хрватска. Одлучни да тај циљ остваре, Хрвати нису бирали средства. Из тих разлога је и настала чувена изрека да једну трећину Срба треба проверити, једну поклати, а једну протерати. Та фамозна програмска фраза, која је у темељима хрватске геноцидне идеологије, највише се везује за злогласног усташког министра Мила Будака. Међутим, она је настала далеко пре но што ју је Будак изговорио, још у време постојања Аустроугарске монархије.

Познати хрватски политичар, некада министар богоштовља и наставе, Исидор Кршњави, један од најугледнијих франковаца, члан Чисте странке права, записао је у својим дневницима „Било је једно вријеме када се је писало да треба све Србе сјекиром утући. Ова мисао имаде нешто за себе, и то нешто врло важно; она наима, изриче отворено и досљедно једини начин, којим би се дала провести хрватска мисао...”

Да је намера о биолошком уништавању Срба из Хрватске, Славоније и Далмације чинила саставни део националног програма екстремних великохрватских кругова, и то још у оквирима Аустроугарске, сведочи и чињеница да су хрватски бан Павао Раух и Јосип Франк, уз одобрење највиших војних кругова у Бечу, у случају рата са Србијом поводом анексије Босне и Херцеговине, склопили споразум који „је гласио да се изврши покољ и исељење свих Срба из Хрватске”. Тада је требало поклати око 800.000 Срба.

Држећи се девизе да је у политици све дозвољено, како је писао познати хрватски политичар Франо Супило, франковачки заступник у Сабору Хрватске, др Јерко Павелић брутално отворено изјавио је у Сабору неколико година уочи избијања Првог светског рата да би он са својим политичким истомишљеницима решио питање Срба у Хрватској и Славонији. Тврдио је да је српска мисао у Хрватској и Славонији увезена из Србије, али да још није попримила такве размере да се не би могла повратити у наручје хрватске мисли. Кад би франковци били на власти, изјавио је Павелић, „такозвани” Срби за 48 сати постали би „православни Хрвати”.

Следећи овакве антисрпске ставове и у потпуности се саглашавајући с њима, Фрањо Туђман, будући председник Хрватске, на једној конференцији дипломатског кора у Немачкој одржаној 1989. изјавио је да, кад он буде постао председник Хрватске, тло у Крајини постаће црвено од крви. Наравно, од српске крви. Ту изјаву забележио је учесник поменуте конференције, сведок и очевидац догађаја Дејвид Фишер, директор Института за проучавање спољне политике у Сан Франциску.

Оваквих и сличних доказа о томе како су хрватски политичари намеравали да реше српско питање има много, како из ранијег, тако и из новијег, па и најновијег времена, али их овог пута нећу даље набрајати. Из овога што сам рекао јасно је да су Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији, само зато што нису хтели да пристану да буду православни Хрвати, што су одлучили да остану оно што јесу, да буду онакви какве их је мајка родила, што су поштовали своју историју и традицију, што су волели Србију и Србе, што нису могли, нити хтели да се сагласе с политиком којој је био циљ стварање велике, етнички чисте и колико је могуће више римокатоличке Хрватске, били жигосани као реметилачки фактор и због тога осуђени на страдање, убијање, преверавање и изгон.

Другим речима, Срби из Хрватске, Славоније и Далмације жртве су болесно амбициозних великохрватских државних и политичких циљева, који, нажалост, до данас нису довољно разобличени, и то не зато што нису познате чињенице које такве циљеве разобличавају, већ стога што то разобличавање не одговара међународним чиниоцима и због тога што ни наша српска политика, како из претходних система, тако и данас, није уложила нужне напоре да разобличи монструозне великохрватске планове и циљеве. С друге стране, хрватски политичари се ничега нису стидели у кривотворењу чињеница, у измишљотинама, подвалама и лажима.

Неоспорно је, и Србима у целини служи на част што никад нико међу њима није стварао крволочне планове какве су стварали поменути Хрвати и какве је намеравао да спроведе Фрањо Туђман. Међутим, ми смо дужни, после свега кроз шта смо прошли, и то како у време Другог светског рата, тако и у време разбијања Југославије, да се суочимо са чињеницама, да схватимо ко нам је и зашто нанео зло, да зло никад не заборавимо, али и да не дозволимо да се оно било кад понови.

Што се тиче питања ко је крив за то што је дошло до рата, и коме је и зашто рат био потребан, морам вас подсетити на Туђманову изјаву дату на Тргу бана Јелачића у Загребу 12. априла 1992. године. Председник Хрватске тада је рекао: „Рата не би било да га Хрватска није жељела! Али, ми смо процијенили да само ратом можемо изборити самосталност Хрватске. Због тога смо водили политичке разговоре, а иза тих преговора формирали оружане постројбе. Да нијесмо то урадили не бисмо дошли до циља. Значи: рат је било могуће избјећи само да смо ми одустали од наших циљева, то јест, од самосталности хрватске државе.”

Туђман је добро знао да не може бити самосталне хрватске државе док постоји Југославија. Због тога је одлучио да руши Југославију чак и по цену највећих људских и материјалних жртава. То да му је Југославија сметала и да је ратом за који се одлучио намеравао да је разбије, образложио је потенцијалном главном и одговорном уреднику Вјесника Ненаду Иванковићу, којег је довео из Немачке. У разговору с њим, критикујући Здравка Томца да не разуме хрватску политику и да се још увек залаже за опстанак Југославије, Туђман је објаснио Иванковићу због чега се одлучио за рат и разбијање заједничке државе.

Таквих доказа о томе ко је крив за рат и разбијање Југославије има много, па иако су они недвосмислени и кристално јасно показују да готово искључиву одговорност сноси хрватско политичко руководство с Туђманом на челу, то питање и даље је дискутабилно не зато што се не зна ко је кривац и ко је починио злочин против мира, већ због тога што великим силама, које су кумовале рату и разбијању Југославије, не одговара истина, што им је потребно, због њихових империјалних циљева, да на оптуженичку клупу поставе Србију и Србе.

Одлучивши се за рат и разбијање Југославије, Туђман и најодговорнији чланови његове Хрватске демократске заједнице решили су на седници држаној 10. августа 1993. године у Кабинету председника републике, а на предлог Никице Валентића, председника Хрватске владе, да, где год се то од њих тражи, воде преговоре о миру, а да се у потаји припремају за обрачун са својим српским суграђанима.

Уз то што је основни циљ рата било рушење Југославије и стварање независне хрватске државе, ратом је требало променити демографску слику Хрватске, што више је очистити од Срба, јер, како је речено у једном разговору Хрвоја Шаринића, шефа Кабинета председника републике, „чим буде мање Срба у Хрватској и Хрвата у Србији то ће будући односи између Хрватске и Србије бити бољи”. План о етничком чишћењу створен је на самом почетку ратних збивања. За то су ангажовани социо-демографи, који су припремили четири студијске књиге с подацима о распореду Срба по хрватским насељима. Тим књигама обављене су нужне предрадње за потоње етничко чишћење. Руководство ХДЗ-а, како се да видети из сачуваних Туђманових разговора, уопште није било спремно Србима да обезбеди било какву регионалну аутономију. Оно је сматрало да би аутономије, „унутар Републике Хрватске биле потенцијални Тројански коњ српске политике.”

Ратом и распадом Југославије Србе у Хрватској требало је лишити дотадашњег статуса конститутивног народа, што је и учињено новим, тзв. Децембарским уставом Хрватске. Када је то питање касније током рата дотакнуто у једном разговору Туђмана с Алијом Изетбеговићем и његовом делегацијом из Босне и Херцеговине, Туђман је 21. септембра 1992. године изјавио: „Срби у Хрватској нису конститутиван народ. Срби су овим ратом коначно и међународно правно и уставно правно сведени на оно што јесу,

на мањину. И нема никаквих говора о некаквом другом положају.” Данас је тај положај више него јадан, то је положај обесправљеног, пониженог и незаштићеног народа, којим се хрватска власт цинично поиграва, јер о том народу нико не брине, ни матична држава, ни међународна заједница.

Због ограниченог времена поменуо сам само неке доказе о плановима хрватске националне политике, о дуготрајном континуитету те политике, о томе да тзв. српско питање у Хрватској, Славонији и Далмацији треба решити биолошким истребљењем Срба, њиховим етничким чишћењем, насилном хрватизацијом и проверавањем. Исто тако изнео сам само неколико аутентичних података о томе да је намера хрватског политичког руководства, с Туђманом на челу, била да руши Југославију да би остварили вековни сан о самосталној хрватској држави. На основу свега што је речено, никакве сумње нема да кривица за рат и ратна страдања, као и за разбијање Југославије пада на Хрвате и Хрватску, а не на Србе и Србију. Хрвати су починили злочин против мира. Због тога они сnose сву одговорност и због тога би, да је правде и правичности, морали да сnose и последице.

Срби у целини, а посебно српске избеглице из Хрватске, иако највећи страдалници и губитници, морали би да поздраве свако отопљавање односа између Србије и Хрватске. Међутим, то отопљавање не би смело да буде успостављено на темељу свршеног чина. Свршеним чином Хрватска и Хрвати били би апсолутни добитници, а Срби апсолутни губитници. Србија треба да ради на изграђивању добросуседских односа, али она подједнако мора да штити и своје државне и националне интересе. Паметна политика не састоји се у томе да једна страна треба да буде губитник а друга добитник. Добри односи између држава и народа морају бити засновани на праведним и равноправним односима. Међутим, поставља се питање како превазићи разлике у оценама о томе: зашто је дошло до рата, ко га је изазвао и с којим циљем се упустио у ту сулуду авантуру. Бојим се да у том погледу владају сасвим супротна становишта и да се тешко може доћи до обострано прихватљивог и задовољавајућег решења. Без обзира на то какво решење ће се наћи, морало би се водити рачуна о избегличком становништву, о њиховим егзистенцијалним проблемима, материјалним потраживањима, грађанским и политичким правима и слободама. Морало би се поставити питање друштвеног, националног, економског и грађанског положаја преосталих Срба у Хрватској. Ако се на та питања заборави, ако она не буду решена како ваља, српска политика и они који је воде тешко ће подбацити. Народ и историја им то никад неће заборавити, а ни опростити. Стога им с овог скупа поручујемо да будно пратимо шта раде, да се надамо добру, али да у исто време, и не без разлога, стрепимо од зла.*

* Објављено у Печату од 7. маја 2010, бр. 113, стр. 6–9.

ПРЕДГОВОР ЗА КЊИГУ ВОЈИСЛАВА М. ЈОВАНОВИЋА *ПОТРАГА ЗА УКРАДЕНОМ ИСТОРИЈОМ*

Др Војислав М. Јовановић (1884–1968), познат и по псеудониму Мамрамбо, по образовању био је историчар књижевности. Врло успешно почео је да гради универзитетску каријеру, па је 1912. био изабран за доцента, а 1919. за ванредног професора упоредне књижевности на Филозофском факултету у Београду. У време рата 1914–1915. радио је у Пресбироу Српске врховне команде. Потом је био шеф Пресбироа српске владе у Лондону и Вашингтону. По свршетку рата био је уредник Српског књижевног гласника (1920–1921), па сарадник Политике (1921–1922). Затим се запослио у Архиви и Историјском одељењу Министарства иностраних послова. Био је генерални конзул у Риму (1927), па саветник посланства у Бечу, Берну и Лондону, где је био и отправник послова. Посао начелника Главне архиве Министарства иностраних послова обављао је од 1937. до избијања рата 1941. године, када је пензионисан. После рата, 1945, постао је начелник Историјског одељења Министарства иностраних послова. Од 1950. до 1954. радио је у Институту САНУ за проучавање књижевности. Био је и председник Одбора САНУ за издавање народних песама. Пензионисан је 1962. године. Био је сарадник бројних угледних домаћих и страних листова и часописа, а писао је друштвене драме и комедије, књижевне и позоришне критике, научне чланке и расправе из области светске књижевности и фолклора. Састављао је читанке за средње школе, антологије народних песама и приповедака, а преводио је с француског, енглеског, норвешког и немачког језика.

Свестраног образовања, широког интелектуалног интересовања и поузданих знања, Јовановић се, као што се види из биографије, ефективно четрнаест година бавио проблемима који се тичу архива и архивистичке делатности. Стручно и научно оспособљен за архивистичке послове, он је као мало ко у нашој средини познавао све значајније архивске фондове и збирке у читавој бившој Југославији, посебно у Србији. Стога, нимало случајно, он се прихватио задатка да напише подробну историју добро организоване и безобзирне пљачке наших архива коју су извршили Аустријанци и Немци за време рата 1941–1945. године. Тог одговорног и мукотрпног посла није се подухватио из тренутних дневнополитичких потреба, није

радио у журби да би задовољио било чије захтеве, већ стога што је сматрао да је нужно ради историје да буде забележено и упамћено како су се Аустријанци и Немци као окупатори и као припадници цивилизованијих и културнијих народа Европе, понети накарадном политичком идеологијом и силом, показали као прворазредни примитивци и вандалаи у односу на значајно културно добро једног народа и једне државе какви су архиви.

Као одличан познавалац архива, Јовановић је био консултант Државне делегације ФНРЈ за реституцију архивске грађе коју су опљачкали Аустријанци и Немци у време рата 1941–1945. године. У том својству он је имао увид у аустријску и немачку документацију која се тицала пљачке наших архива. Захваљујући томе његова књига *Југословенске архиве у Друјом свейском райу* написана је безмало искључиво на основу аустријских и немачких извора. Те изворе стварали су најпознатији и најистакнутији аустријски и немачки архивисти и историчари – нацисти, који су осмислили и практично извели пљачку српских и других архива у окупираној Југославији. Због тога изворну подлогу Јовановићеве књиге чине аутентични документи, који ничим не могу бити оспорени. Кад читалац који уме да схвати значај и вредност архива као културно-историјског добра једног народа пажљиво излиста Јовановићеву књигу, остаће збуњен и згранут подацима које садржи. Књига је без сумње поуздано сведочанство о једном ружном и тужном времену и о људима тог времена, којима су политика и идеологија помутили свест. Она је права драма заснована на чињеницама с трагичним исходима, у којој су жртве архиви, архивски фондови и документи непроцењиве научне вредности.

Основни мотив због којег су Аустријанци и Немци кренули у организовану пљачку српских архива био је политичке природе. Оптерећени одговорношћу за избијање Првог светског рата и за сва страдања која су се догодила у том рату, веровали су да ће у српским архивима наћи документе којим ће Србију и Русију, као и њихове савезнике, учинити одговорним за рат и за све његове недаће, а да ће са себе скинути одговорност за силне људске жртве и материјална уништавања. У трагању за таквим документима и у чврстом уверењу да ће их пронаћи и целом свету обзнанити, окупационе власти су у свом ратном плану који се тицао Југославије предвидели пљачку архива. Организациони послови који су се тицали пљачке поверени су Аустријанцима и бечком Рајсархиву, чији је директор, професор Бечког универзитета др Лудвиг Битнер у свему био незаобилазна личност. За непосредног извршиоца пљачке српских архива Битнер је одредио архивског асесора Кућног, дворског и државног архива у Бечу др Роберта Шванкеа, који је знао српски и био је упознат с приликама у Југославији.

Јовановић је до појединости описао пљачкашку делатност Роберта Шванкеа и све његове успутне нечасне и мутне работе због којих је после више месеци проведених у Србији био опозван из Београда и враћен у Беч. Његови наследници у Београду у моралном погледу нису били бољи од

Шванкеа, али су у стручном били испод његовог нивоа. У безобзирности према српским архивима међу њима није било битних разлика.

Трагање за списима који би оптужили Србију и њене савезнике за избијање Првог светског рата претворило се у широко засновану пљачку и архивских установа и фондова Србије у којима ни по којој логици није могло бити докумената који су се тицали било чије ратне одговорности. Кад се аустријско-немачка пљачкашка машинерија српских архива, која је имала подршку од самог државног врха из Берлина, захуктала, стотине вагона различитих докумената, не само из Београда већ и из многих других градова, нарочито из Баната, Петроварадина и Земуна, а делимично и из Бачке, за које ни Беч, ни Берлин нису могли имати баш никаквог националног, политичког, научног или културног интереса, почела се сливати у поменуте градове, у разне њихове архиве, ненаменске магацине и депое. Научно сериозни Јовановић пажљиво је пописао све фондове, серије и збирке докумената који су експедовани из Србије у Беч и Берлин. Означио је количину вагона и сандука, колико је и шта је коме припало, где је смештено и у каквом стању се налазила грађа у погледу сређености приликом паковања, експедовања и пријема у местима у које је допремљена.

Да то није урадио Јовановић, данас не бисмо знали шта су све Аустријанци и Немци однели из наше земље као ратни плен и пљачку. Не бисмо знали ни ко је, на који начин и у ком својству учествовао у тој девастацији наших архива. Захваљујући Јовановићу, знамо које су све личности узеле учешћа у том криминалном послу. Међу њима се налазе многа имена познатих универзитетских професора, Немаца и Аустријанаца, књижевника, новинара и писаца различитих категорија, више бивших аустроугарских генерала и дипломата, директора архива и архивских службеника. Из књиге сазнајемо и то да су архивски изасланици из Беча и Берлина у трагању за сакривеним документима из српског Дворског архива подвргавали људе тешком батинању, а да нису презали чак ни од убијања.

Посебни одељци књиге посвећени су питању реституисања опљачканих архива. Захваљујући томе што је знатан део архивског материјала који се тицао пљачке наших архива био сачуван и што је доспео у руке Реституционе делегације Федеративне Републике Југославије, наша делегација имала је увид у то шта је опљачкано и шта треба да буде враћено у нашу земљу. Међутим, питање повраћаја веома се искомпликовало. Колико су пљачкаши били безобзирни када су вршили пљачку – толико су и још више показали дрскост када је опљачкану грађу требало да врате њиховим власницима. Изналазили су све могуће начине да осујете посао наше делегације. Покушавали су да се ослободе обавеза које су проистицале из међудржавних уговора и желели су да задрже оно што им ни по ком основу није могло припасти.

Премда су многи архиви који су доспели у руке аустријских и немачких архивиста приликом паковања, транспорта, распакивања и смештаја у разне депое бечких архива и других за то одређених зграда најчешће били

у нереду, а некада и у хаотичном стању, руководство аустријских архива, које је било задужено да врши реституцију, побринуло се да материјале одређене за повраћај додатно испретура и тек онда их испоручи Реституционој делегацији ФНРЈ. Др Шванке је и у тој фази посла имао нечасну улогу. Из архивских кутија које је требало да буду испоручене Србији он је издвајао предмете који су, по његовој процени, као значајни имали да остану Аустрији. Уз то, с групом људи која му је била додељена и која је вршила фолијацију, он је, мимо свих архивистичких принципа, радирањем уклањао све забелешке које су се налазиле на маргинама докумената. Пљачкаши су се тако и додатно светили онима које су опљачкали, љути на њих зато што су били принуђени да врате покрадене архиве.

Како је Јовановић пажљиво забележио шта је све однето из наших архива и у којој количини, сада је исто тако унео у своју књигу педантне податке о томе шта је материјала остало у рукама пљачкаша. Тако, примера ради, Јовановић је изнео податке о томе колико грађе је експедовано бечком Рајсархиву током октобра и децембра 1943. године из архива Баната, Петроварадина и Земуна, а колико је те исте грађе 31. октобра 1947. враћено у Србију. Према аутентичним аустријским документима, који приближно одговарају и проценама наше Реституционе делегације, у Беч је прispело око 214 до 255 тона, или, најмање од 21 до 25 вагона архивског материјала. Од свег тог обиља, враћено је у Србију само 106 сандука, што је чинило само један вагон или десети део стварне пљачке.

Чиме су се све служили архивисти Аустрије да би прикрили вандалско понашање у ратним годинама 1941–1945, лепо може да илуструје случај који се тиче „банатских архива”, тј. Архива Немачко-банатског граничарског пука бр. 12 и Шајкашког батаљона, који су допремљени у Беч из Петроварадина 1941. године. С намером да се оправдају што те архиве не могу да врате Србији, измислили су службену легенду. По њој, те архиве, које су до априла 1945. биле смештене у згради „Терезијанума”, на наводни захтев савезничких окупаторских власти да испразне просторије, избачене су у двориште „Терезијанума” и ту су спаљене пошто су постале „жртве ратних операција од 1945. године”.

Чињенице о тим архивима сасвим су другачије и оне сурово разобличавају морал како оних који су за време рата пљачкали, тако и оних који су били дужни да опљачкано врате власницима. На основу сачуваних оригиналних докумената, Јовановић је непобитно утврдио да су бечки Рајсархив и његов директор др Лудвиг Битнер 19. јула 1944. „банатске архиве” као „старе хартије” продали бечкој фабрици хартије „Контропа”, која их је претворила у папирну кашу. Аустријско архивско руководство покушало је једном измишљотином да оправда своје претходнике из ратног времена а одговорност за сопствено злодело да баци на савезничке армије, које су Беч освојиле тек априла 1945, девет месеци после предаје „банатске архиве” фабрици „Контропа”, која их је уништила.

Одељке књиге Војислава Јовановића попут овог о „банатским архивима” данашњи читалац може да доживи као најузбудљивије криминалне приче. Међутим, Јовановићу ни на крај памети није било да од једне културне трагедије испреда криминалне скаске. О пљачки наших архива он је писао хладне главе и без емоција. Утолико су више његове анализе уверљиве а закључци су логичнији и прихватљивији. Проблем је у томе што се он упустио у описивање једног тешког криминалног дела које је организовала велесила која је желела да загосподари светом. Јовановићева књига *Јујословенске архиве у Друјом свејском рајћу* својим садржајем представља део криминалне историје новијег времена. Она је за нас од посебног научног и културног значаја због тога што садржи не само пописе архива, фондова, збирки и серија које су пљачкаши изнели из наше земље и што су саопштени подаци о количини опљачкане грађе већ и због тога што је педантно наведено шта је и колико је реституцијом враћено а шта је и колико је остало у поседу наших пљачкаша. Да Јовановић све то систематски и научно сериозно није обрадио, данашње и будуће генерације не би знале готово ништа. Због тога њему дугујемо захвалност што је својом књигом за сва времена отргао од заборава немиле догађаје који се тичу наших архива. Њиховом пљачком ми смо као народ тешко оштећени јер нестанком обиља разноврсних и драгоцених извора биће избрисани и за сва времена затрти знатни делови наше историје. Кривци за то означени су Јовановићевом књигом. Она представља документовану оптужбу оних који су пљачку организовали и изводили. Да би био што уверљивији, Јовановић је у прилогу књиге, у оригиналу на немачком и у српском преводу, објавио више докумената којим је додатно осликао организаторе пљачке наших архива и њихове намере због којих су се упустили у нечасне и срамотне послове.

Иако Јовановићева књига носи наслов *Јујословенске архиве у Друјом свејском рајћу*, она се највећим делом односи на пљачку српских, а тек у незнатној количини на пљачку словеначких и хрватских архива. Пљачка тих архива била је количински неупоредиво мања од пљачке српских, па је због тога у књизи њима дато мање простора, онолико колико је било потребно да се читаво питање представи научно коректно и објективно.

Писање књиге *Јујословенске архиве у Друјом свејском рајћу* Јовановић је привео крају маја 1950. Иако је она од изузетног научног, културног и политичког значаја, из нама непознатих разлога није објављена за време његовог живота. Тек 1974. и 1975. у наставцима је публикована у Зборнику Матице српске за књижевност и језик. Главни и одговорни уредник Зборника био је академик Младен Лесковац. Добро проценивши значај и вредност Јовановићевог рукописа, иначе веома критичан и избирљив, Лесковац је одлучио да га у целини објави у свом часопису, који је спадао у ред наших најбољих периодичних публикација. Јовановићева књига тако је доспела у јавност, али је била доступна тек једном веома уском стручном кругу, у којем је наишла на ретко добар пријем, с пуно похвала и признања.

Уверени смо да ће поновним објављивањем овог дела у виду засебне књиге шири круг наших читалаца бити у прилици да се упозна с једним делом наше историје који због значаја не би смео да падне у заборав.*

***Објављено у књизи Војислава М. Јовановића – Марамбоа, *Потрага за украденом историјом*, Београд 2010, стр. 7–12.**

ТРГОВАЧКИ ПРОМЕТ НА ЦАРИНАРНИЦАМА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И АУСТРОУГАРСКЕ 1867. ГОДИНЕ

У Мађарском земаљском архиву у Будимпешти (*Országos Levéltár*), у списима Мађарског министра председника (*Magyar királyi miniszterelnökség*, sz. 2777/P. M.) пронашли смо један опширан извештај Сепешија Михаља, саветника одељења у Министарству финансија, који је написан 14. септембра 1867. године. Извештај је најпре достављен мађарском министру финансија Лоњајију Мењхерту, који га је, налазећи да је занимљив и значајан, 3. октобра исте године доставио мађарском министру председнику грофу Ђули Андрашију. Из дописа министра Лоњајија сазнајемо да је саветника Сепешија Министарство финансија послало на југ државе, према Србији, да извиди граничне царине, расположење граничарског становништва и, како се каже у том допису, „хушкање народности”. У документу који објављујемо нема речи о расположењу граничарског становништва, нити о „хушкању народности”. Вероватно је Сепеши о томе написао посебан извештај, који ми нисмо пронашли, а који је, ван сваке сумње, у најтешњој вези с незадовољством српског становништва у пределима Војне границе са стањем после склапања Аустро-мађарске нагодбе из фебруара 1867. године. Сепешијев извештај од 14. септембра односи се само на питање граничног промета на свима царинарницама постављеним на државној граници између Аустроугарске и Србије дуж река Саве и Дунава, од Сремске Митровице на западу до Оршаве на истоку. Увођењем дуализма мађарска влада, с грофом Андрашијем на челу, намеравала је да Сепешијевом акцијом, обиласком царинарница, стекне увид у њихов рад и обим пословања, да успостави над њима строгу контролу и испита могућности за повећање обима трговине и царинских прихода.

Стога што је Сепешијев извештај крцат подацима о промету на царинарницама које су биле постављене дуж читаве државне границе Кнежевине Србије с Аустријом и Аустроугарском, што је у том погледу као извор готово јединствен и као такав обогаћује наша досадашња знања о оновременој такозваној источној трговини, сматрамо да заслужује да буде објављен. Зато што је написан мађарским језиком, којим се данас служи мали број историчара, ми смо га подробно препричали, не изостављајући ниједну значајнију појединост.

Приступајући послу, Сепеши је започео контролу идући од западне ка источној граници државе. Крајем јула 1867. стигао је у Земун, у којем се налазила Земунска краљевска главна царинарница. Прегледању њене благајне, њеног извозног, увозног и транзитног саобраћаја посветио је посебну пажњу зато што је, како је нагласио, „за нашу домовину, за њено материјално добро и процват један од главних чинилаца источна трговина”. Зато што је пораст или опадање промета могуће пратити само поређењем вишегодишњих резултата, прорачун је извео на основу петогодишњег просека. На основу тога дошао је до закључка да је кроз Земунску царинарницу током пет последњих година остварен

извоз у разној роби од	125.255.478 цар. форинти
У свињама и говедима	3.172 комада
У дрвима и дрвеним производима	78.526 кубних хвати
Увезена различита роба.....	42.137.029 цар. форинти
У свињама и говедима	122.183 комада
У дрвима и дрвеним производима	629.075 кубних хвати
У транзитној роби	14.396.810 цар. форинти
У дрвима и дрвеним производима	98.695 кубних хвати

На име царина од соли, дувана, такса, лотоа, прихода од глоба, по просеку током

5 година, годишње је износило.....	147.319 фор.
Посебни царински приходи износили су	53.626 фор.

На основу ових података, Сепеши је закључио „да извоз, како у вредности тако и у погледу тежине, знатно надмашује увоз”, па да је источна трговина Аустроугарске према Турској и Србији активна. Транзитна роба, по његовој оцени, највећим делом потицала је из Пруске, Саксоније и Јужне Немачке, „које су више наших артикала, нарочито памук, вино и наше гвоздене производе, штавише што је још најважније, наш алкохол, скоро сасвим искључили из конкуренције”. Упркос свему, трговински промет Аустроугарске на овој важној царинарници, почевши од 1862, упркос двама оскудним годинама (1863. и 1864), непрестано је био у порасту.

Од извозних артикала, најзначајнији су били: пиво, олово, сита, хемикалије, гвожђе, гвоздено посуђе, сирће, учињене коже, алкохол, житарице, стакларија, дрвенарије, со, камени угаљ, брашно, минерална вода, уље, папир, посуђе од печене глине, вино и шећер. Од увозних артикала, најзначајнији су: предмети за фарбе, пресне коже, воће и житарице. Од транзитне робе, највише је било памучних и вунених тканина, кафе, хемикалија, гвожђа, колонијалне робе, пиринча и дувана.

Сепеши је закључио да је промет на земунској царинарници огроман пре свега због тога што Земун има срећан географски положај на ушћу Саве

и Дунава, крај Београда и Србије са заосталом привредом. Предвиђао је да ће Земун раније или касније постати важна „спојна тачка мађарске источне трговине”, иако је она у последњих 10 година значајно опала. То опадање, по оцени Сепешија, догодило се је из више разлога. Првенствено због тога што је повлашћено Дунавско паробродарско друштво преузело највећи део промета Савом нагоре и надоле и Дунавом нагоре, чиме је Земун престао да буде главно стовариште источне трговине, какав је био раније. На опадање промета у Земуну утицало је и отварање базјашке железничке пруге, чиме је део источне трговине, који се обављао кроз Србију с Румунијом и Константинопољом, узео други правац преко Оршаве. Ранија трговина угојеним свињама, чија пијаца је био Земун, сада је ишла базјашком железницом директно за Пешту. Велику препреку обимнијој источној трговини Сепеши је видео у постојању Војне границе и њених установа, које су кочиле развој трговине и привреде, као и бржи продор капитала. Стога није пропустио да нагласи да Војну границу што пре треба укинути, што, како је написао, „сви грађани пограничних градова из свег срца желе”.

После Земунске краљевске главне царинарнице Сепеши је посетио Митровачку краљевску споредну царинарницу и у њој је прегледао књиге извоза, увоза и транзитног промета за последњих пет година. Ту је изнашао да је за то време кроз ову царинарницу

извезено у разним артиклима.....	2.130.080 цар. форинти
у свињама и говедама.....	185 комада
дрво и дрвенарије.....	494.272 куб. хвата
Увезено у разним артиклима	802.507 цар форинти
у свињама и говедима	529.398 комада
дрво и дрвенарије.....	511.212 куб. хвата

Царински приходи од соли, дувана, такса, лота и друго за последњих пет година на Митровачкој царинарници износили су укупно 1,071.712 форинти, што просечно годишње износи 214.342 форинте.

Од извезених артикала, најзначајнији су: жито, пиво, вино, алатно дрво, камени угаљ, дрво и дрвене прерађевине.

Увезена роба састоји се од повртарских производа, воћа, кукуруза, овчје коже, меда, говеда, оваца и свиња. Годишње је извезено у просеку од 60 до 70.000 комада свиња.

Од транзитне робе су најзаступљеније дрвене дуге, које су из Србије посредством Дунавског паробродарског друштва превожене Савом до Сиска, а одатле преко Трста у Француску. Некад чувени промет свињама, који је ишао преко Митровице, из године у годину је опадао. Сепеши је то, не без разлога, приписао отварању базјашке пруге, којом су свиње тада транспортоване ка Пешти, а нису, као раније, пут до главног града Угарске преваљивале ногама.

У Рачанску краљевску споредну царинарницу Сепеши је стигао 10. августа 1867. Ту царинарницу затекао је, како вели, у потпуном реду и на основу расположивих података саставио је извештај за последњих пет година о извозу, увозу и транзитном промету. По том извештају,

извезено је робе у разним артиклима.....	709.602	цар. форинте
у животињама, свињама.....		комада
у дрвету и дрвенаријама.....		куб. хвати
увезено је робе у разним артиклима.....	7.646.694	цар. форинте
у животињама.....	194.331	комад
у дрвету и дрвенаријама.....		куб. хвати
у транзитним артиклима.....	1.958.934	цар. форинте
у животиња.....		комада
у дрвету и дрвенаријама.....		куб. хвати

Царински приходи за једну годину износили су у просеку 42.151 форинту. Од извезених артикала, најзначајнији су: жито, вино, пиво и гвожђе. Од увозних су: суве шљиве, ораси, кукуруз, раж, пасуљ, говеда и свиње. Од транзитних су: кафа, памучне тканине, серж, махунасти усеви, стакло, уље, пиринач, шећер и др.

Сутрадан по извршеном прегледу Рачанске царинарнице Сепеши се нашао у Кленачкој краљевској споредној царинарници. И њу је затекао у потпуном реду, па је сачинио следећи извештај о петогодишњем промету.

Извезено је робе у разним артиклима.....	8.945.140	цар. форинти
свиња и марве.....	350	комада
дрво и дрвенарије.....	136.580	куб.хвати
Увезено је робе у разним артиклима.....	1.259.270	цар. форинти
свиња и марве.....	60.747	комада
дрво и дрвенарије.....	757.000	куб. хвати
У транзитној роби.....	2.446.561	цар. форинти
свиња и марве.....		комада
дрво и дрвенарије.....		куб. хвати

Царински приходи за једну годину износили су у просеку 20.343 форинте. Од извозних артикала, најзначајнији су: брашно, куделно семе, говеђа кожа, вино, пиво, цигла, гвожђе, стакло и црепано посуђе. Од увозних, претежу: махунасти усеви, жито, мед, маст, алатно и огревно дрво, овчја кожа и вуна. Од транзитних су најзаступљенији: кафа, зачини, шећер, пиринач, алкохол, памучне тканине, парфимерије, папир, израђевине од дрвета, свеће и сапун.

У Панчевачку краљевску споредну царинарницу Сепеши је стигао 14. августа. И њу је затекао у потпуном реду, па је сачинио извештај о увозу, извозу и транзиту робе за последњих пет година.

Извезено је робе у вредности од	29.919.022	цар. форинти
свиња и марве	11.011	комада
дрва и дрвенарије	84.007	куб. хвати
Увезено је робе у вредности од	22.604.333	цар. форинти
свиња и марве	26.414	комада
дрва и дрвенарије	433.157	куб. хвати
У транзитној роби	14.880	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрва и дрвенарија		куб. хвати

Царински приходи од дувана, лота и монополских казних доходака за последњих пет година износили су 86.869 форинти и 70 крајцара, од чега на сваку годину спада 13.374 форинте. Од извозних артикала, најзначајнији су: пиво, четке, справе за ткање, сита, хемикалије, воће, житарице, алкохол, дрвенарије, коже, платнени производи, брашно, минерална вода, метални судови, вино и шећер. Од увозних: огревно дрво, кафа, житарице, мраморно камење, пресне коже, вуна и колонијална роба. Од транзитне робе: памучне, вунене и свилене тканине, конфекција и друго.

У Хомољској краљевској споредној царинарници Сепеши се нашао 15. августа. Ту царинарницу затекао је у добром стању, али је њен промет, како је нагласио, био незнатан.

Кроз њу је извезено робе у вредности од..	1.163.707	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрва и дрвенарије		куб. хвати
Увезено је робе у вредности од	82.043	цар. форинте
свиња и марве	34	комада
дрва и дрвенарије	12.010	куб. хвати

Приходи ове царинарнице за једну годину износили су само 251 форинту. Код извезених артикала најзначајније место заузимали су раж и цигла, а код увезених дрво и жито.

Истог дана, 15. августа, Сепеши је посетио и Ковинску краљевску споредну царинарницу. И њу је затекао у реду, па је на основу података сачинио преглед петогодишњег извоза, увоза и транзита.

Извезено је робе у вредности од	1.871.739	цар. форинти
свиња и марве		комада
дрво и дрвенарије	6.432	куб. хвата
Увезено је робе у вредности од	871.739	цар. форинти
свиња и марве	361	комад
дрво и дрвенарије	82.231	куб. хват
У транзитној роби	65.561	цар. форинта
свиња и марве		комада
дрво и дрвенарије		куб. хвати

Од извозних артикала, најзначајнији су: свежа риба, повртарски усеви, житарице, бакар, гвожђе, вунене тканине, угаљ, цреп и шиндре. Од увозних: воће, дрво, мед, ораси и свиње; од транзитних, памучне и вунене тканине.

У Новопаланачку краљевску споредну царинарницу Сепеши је стигао 16. августа. На основу расположивих података, које је затекао у реду, саставио је извештај о петогодишњем извозу, увозу и транзиту.

Извезено је робе у вредности од	27.531	цар. форинта
свиња и марве	36	комада
дрво и дрвенарије.....	88	куб. хвати
Увезено је робе у вредности од.....	319.190	цар. форинти
свиње и марва	144.337	комада
дрво и дрвенарија.....	3.746	куб. хвати

Транзита на овој царинарници није било. Годишњи царински приходи износили су 1.653 форинте. Код извозних артикала били су најзаступљенији сушена риба, кожа, бакар и бакарно посуђе а код увозних свињска маст, јечам, кукуруз, жито, бакарни отпаци, овце, јагањци и волови.

Базјашку краљевску споредну царинарницу Сепеши је прегледао 16. августа, истог дана кад и Новопаланачку. И ову царинарницу, као и све претходне, затекао је у потпуном реду, али је закључио да у неким питањима у њој одступају од прописа. Петогодишњи просек извоза, увоза и транзита ове царинарнице изгледао је овако:

Извезено је робе у вредности од	18.552.337	цар. форинти
свиња и марве	2	комада
дрва и дрвенарије.....	82.825	куб. хвати
Увезено је робе у вредности од.....	56.978.923	цар.форинте
свиња и марве	361.407	комада
дрво и дрвенарија	415	куб. хвати
У транзитној роби	2.525.252	цар. форинте
свиња и марве		комада
дрво и дрвенарија.....	1	куб. хват

Од извозних артикала, најважнији су: мекиње, вино, пиво, пасуљ, шећер, алкохол, памучне тканине, хемикалије, сирово и ковано гвожђе, учињене коже, сушена и сољена риба, лан, стакло, кудељно семе, израђевине од дрвета, конфекција, кудељно и друго платно, бакар, машине, папир, свеће, сапун, камени угаљ и брашно. Од увозних артикала, најзаступљенији су: пресне коже, маст, зачини, повртарске биљке, јечам, сено, пшеница, кукуруз, кости, штављена кожа, ораси, суве шљиве, вуна, двопек и свиње. У транзитној роби највише је памучних, вунених и свилених тканина, гвожђа, коже, стакла, конфекције, кратке робе, израђевина од коже и машина.

Молдавску краљевску споредну царинарницу Сепеши је посетио 19. августа. Њу није затекао у потпуном реду, али је за време своје посете исправио све неправилности. Робни промет ове царинарнице био је незнатан у последњих пет година и износио је

У извозним артиклима.....	3.049	цар. форинти
У увезеним артиклима.....	256.502	цар. форинте
У животињама (свињама).....	39.848	комада

У Оршавску краљевску главну царинарницу Сепеши је стигао 21. августа и затекао ју је у савршеном реду. За последњих пет година кроз ову царинарницу

Извезено је робе у вредности од.....	279.960.211	цар. форинти
у марви.....	3.013	комада
у дрвенарији.....	500.262	куб. хвата
увезено у разноликој роби у вредности од.	85.080.422	цар. форинте
у свињама.....	101.426	комада
у дрвенарији.....	12.264	куб. хвата

Приходи од царине, лота и такса у року од пет година износили су 435.643 форинте. Посебни царински приход износио је за пет година 369.893 форинте, што је на сваку годину у просеку износило 73.973 форинте.

Од извозних артикала, били су најзначајнији: пиво, хемикалије, гвожђе и гвоздено посуђе, руде, уље, стакло, дрво, коже, гумене израђевине, свеће, сапун, камени угаљ, кудељне тканине, разна платна, машине, брашно, минерална вода, папир, камено и црепно посуђе, вино, готова одела, чоја и шећер. Од увозних артикала, највише су били заступљени: памучне тканине, фарбарски предмети, вуна, пресна кожа, повртарско биље, пшеница, пасуљ, свиње и маст. Од транзитних артикала, највише је било: памучних тканина, кафе, зачина, хемикалија, фарбе, гвожђа, гвозденог, стакленог и црепног посуђа, учињене коже, сира, кудељних, платнених и свилених тканина, вештачке робе, машина и шећера.

На основу свих царинских исказа, Сепеши је дошао до закључка да аустријски и угарски извоз, како у тежини, тако и у вредности, скоро троструко премашује увоз. Стога је нагласио да је такозвана источна трговина Аустроугарске према Турској и Румунији активна, али да је транзитна роба највећим делом из Пруске, Саксоније и Јужне Немачке, која моћно конкурише аустроугарским производима памука, вуне и гвожђа. Огроман промет код Оршаве, по оцени Сепешија, сведочи да је то место стајна тачка аустроугарске трговине с Турском, Русијом, Бугарском, Молдавијом, Румунијом, Јужном Србијом и Левантом. Оршава је постала тако значајна за трговину захваљујући томе што су Иштван Сечењи и Вашархељи 1834. године средствима државе, а Дунавско слободно паробродарско друштво 1848. и 1849. сопственим средствима уклонили пловидбене сметње у Гвозденој капији

(Ђердапу), чиме су омогућили слободнији саобраћај Дунавом. Уз то, важност Оршаве нарочито је порасла од када је константинопољска железница, с око 50 географских миља, била спојена с местима Чернавода, Варна, Ђустендил. Иако константинопољска железница још није у целости завршена, она источној трговини Аустроугарске отвара нови пут. Али, што трговачки промет преко Оршаве није још обимнији и развијенији, каже Сепеши, главни разлог је ниски водостај на Дунаву од јула до септембра месеца. Због тога, крцати бродови код Молдаве или Турн Северина, код Дренкова или Оршаве морају да буду претоварени у специјално грађене парне дереглије које могу да прођу кроз ђердапске катаракте. Међутим, ако је и кад је вода толико ниска да ни дереглије не могу да плове, роба из њих се претоварује у запрежна кола којима се превози Сечењијевим путем у дужини од 12 миља до Жовица, а одатле свуда по Влашкој, преко Гвоздене капије, све до Гураве, односно до Турн Северина. Ту се роба, уз велике трошкове, труд и дангубу, поново утоварује у лађе. Да нема ових саобраћајних препрека, сматра Сепеши, оршавски робни промет, и иначе обиман, био би још већи и удовољио би потребама аустроугарске источне трговине. Међутим, истиче он, регулација Дунава није само питање Аустрије и Мађарске већ је то и европско питање. Иако о пловидби Дунавом већ годинама постоји европска комисија, тај проблем се не решава.

Осим што, ради нормалне пловидбе, треба уклонити опасне и велике гребене на Дунаву, проблеми настају и због тога што Дунав током четири до пет зимских месеци због залеђивања није плован, па тада наступа потпуни застој источне трговине.

Због тако великих и тешко решивих проблема који се тичу транспорта робе Дунавом, Сепеши је сматрао да аустроугарска источна трговина и не треба да се ослони само на саобраћај том реком. Сматрао је да проблем источне трговине треба решити тако што ће базјашка железничка пруга бити изграђена све до границе Влашке и ако је могуће бити повезана с константинопољском железницом. Тиме би, нагласио је Сепеши, и зими и лети, и поред ниског и високог водостаја, у свако доба био могућ саобраћај. Не без разлога претпостављао је да ће због сопствених интереса против изградње такве пруге бити Дунавско паробродарско друштво. Међутим, тврдио је да је таква пруга неопходна Мађарској, њеним економским интересима и, посебно, њеном индустријском развоју.

Да би држава имала што већи увид у царинске послове, у промет робе и путника, али и што већу добит, Сепеши је предложио да се код Главне оршавске царинарнице на одређеним местима успоставе још четири експозитуре.*

***Објављено у Зборнику Матице српске за историју, бр. 85, Нови Сад 2012, стр. 135–142.**

АРХИВИ – БРАНА НАСИЉУ НАД ПРОШЛОШЋУ

На молбу директора Архива Србије, господина др Мирослава Перишића, прихватио сам да на данашњој свечаности, поводом Дана архива у Србији, одржим уводну реч уверен да посвећивање пажње значају и улози архива у нашем друштву може бити и од неке практичне користи. Та корист је данас утолико потребнија што су угрожени не само трагови о постојању српског народа већ и сам његов опстанак на територијама на којима је вековима живео. На потребу да учесталије и компетентније говоримо и као друштво се делотворније односимо према тако значајним установама какве су архиви упућује нас не само наша богата историја већ и судбина наше архивске грађе током историје. У ратовима њу су уништавали и пљачкали окупатори. У мирнодопском времену она је из идеолошких разлога спаљивана или је због примитивизма и некултуре завршавала на отпадима, пијачним тезгама и сметилиштима. Ретки су и краткотрајни периоди за које можемо рећи да се држава одговорно, с посебним разумевањем односила према архивалијама и на одговарајући начин водила бригу о њима.

Мислим да би пред овим цењеним скупом било сувишно говорити о историји архива и развоју архивистике у Србији или подсећати на почетке сакупљања архивске грађе за новију историју српског народа у 19. веку. Било би сувишно наводити и исказиване мисли многих страних и наших учених људи о значају архива, којима су они као интелектуално одговорне личности утирали пут развијању свести о нужном неговању културнијег односа према документима. Мислим да је ово згодна прилика да саопштим неколико упоредних података који могу да послуже као добра илустрација за разумевање стања у којем смо се као држава налазили крајем 19. века и стања у којем се налазимо данас, на почетку 21. века.

Крајем 19. века у Србији смо имали државни архив основан под називом „Државна архива Краљевине Србије”. Уз то, имали смо „Архив Српске краљевске академије”, основан 1841. године у окриљу Друштва србске словесности, који је имао формални статус јавне установе, али је био претеча будућих архива у Србији. Према томе, крајем 19. века имали смо два архива. Почетком 21. века имамо их више од 40. Крајем 19. века Србија је имала Закон о „Државној архиви Краљевине Србије” донет на данашњи дан 1898. године. Почетком 21. века Србија нема закон о ар-

хивима. Поменути првим законом било је предвиђено да ће управнику Државног архива помоћ у његовом раду пружати Одбор који ће чинити: један представник Српске краљевске академије, један представник Велике школе и по један виши чиновник из сваког министарства. Почетком 21. века не постоји никакво тело ни налик таквом одбору. Најзад, између два светска рата, по пројекту Николаја Краснова, изграђена је 1928. године наменска зграда за Државни архив, у којој се сада налазимо. Било је то само десет година после Првог светског рата. Данас, на почетку 21. века највећи број наших архива нема одговарајући простор за смештај и чување архивске грађе. Наши најзначајнији архиви: Архив Србије, Архив САНУ у Београду, Архив САНУ у Сремским Карловцима, Војни и Дипломатски архив немају одговарајуће услове за рад, а Архив Српске православне цркве нема ни зграду, већ се архивска грађа црквеног порекла, значајна не само за историју Српске православне цркве већ и за историју српског народа у целини, налази у звонику Цркве Св. Марка, што је недопустиво.

Деценијама постоји несклад између значаја архива, с једне стране и културних политика одговарајућих државних органа, с друге стране. Архиви су у дужем временском периоду на зачељу приоритета у култури, иако би по свом значају требало да буду у најужем кругу, на самом врху. Последице таквог вишедеценијског односа државе према архивима видљиве су данас у слици општег стања у којем се налази велики број архива у Србији. Сасвим су ретке средине у Србији у којима би архиви могли да се похвале да држава испуњава све своје законске обавезе према установама које су чувари нашег памћења. Неусловне зграде, недостатак простора, још већи недостатак лабораторија за рестаурацију и конзервацију архивске грађе, недовољан број стручњака – константа су међу бројним проблемима с којима се суочавају наши архиви. Архиви у Србији препуштени су вољи локалних моћника без икаквог утицаја државе на њихов немаран однос. У срединама, у којима се на челу општина и градова налазе личности које имају свест о значају архива, у те институције се улаже, али су такви примери малобројни. У срединама, пак, у којима главну реч воде људи који не разумеју тај значај, архиви су запуштени јер их је држава, која је дужна да брине о њима, занемарила.

Културна димензија није једина у чијем се оквиру може сагледати улога архива. Њихова улога је вишеструка. Поставимо само једно питање: како ће у будућности наши потомци или неке нове генерације државника и историчара одговорити на изазове у суочавању с последицама насиља и неправде које се данас наносе српском народу и држави? То се може учинити једино снагом докумената. Зато је потребно да документа чувамо и водимо много већу бригу о нашим архивима но што то сада чинимо. Како ће наредне генерације знати шта се у одређеном тренутку догодило уколико будућа писана историја овог простора буде конструисана на основу пресуда политичких судова у светским центрима моћи?

Апелу за већу бригу државе о нашим архивима с подједнаком важношћу додао бих и потребу активније улоге наше државе у међународним разматрањима о будућој локацији архива Хашког трибунала. Где ће се он налазити, коме ће бити доступан, да ли ће наши историчари, када и под којим условима моћи да обављају истраживања у том архиву – питања су од државног значаја.

Архиви су брана насиљу над историјом, над политичким злоупотребама и ненаучним тумачењима прошлости. У архивима се чувају докази о сваковрсним дешавањима, о територијама, границама, националним тежњама, достигнућима и падовима, о спољној политици, историјским личностима и многим другим питањима. Свака озбиљна држава и свако зрело и културно друштво с посебном пажњом чува такве доказе. Зато што код нас, нажалост, није тако, стање у нашим архивима, што показује досадашње искуство, више зависи од степена образованости, способности и енергије појединаца него што су то питање, у складу с временом у којем живимо, системски регулисали надлежни органи државе.

Под крововима ове куће на Дан државности одржана је изложба под називом „Србија – трајање и памћење”. Назив те изложбе добар је повод за размишљање о континуираном трајању и дисконтинуираном памћењу. Прво се мери вековима, друго је неупоредиво краће. Чврстог сам уверења да је због тога неопходно да држава и црква колико је могуће више свестрано подрже напоре Архива Србије које он последњих година улаже да заштити архивску грађу у српским православним црквеним општинама у Трсту, Бечу, Дубровнику и Сентандреји, као и настојање ове установе да се нађе одговарајуће решење за Архив Српске православне цркве. Посебно је потребно подржати иницијативу Архива Србије у његовим настојањима да заштити, попише и среди документа која се налазе при српским црквама у Шибенику, Ријеци, Задру и у другим срединама где се она налазе у стању које не би смело дуже да потраје.

Ако тај пројект од националног значаја из неких разлога не буде остварен, никакве сумње нема да ћемо остати без драгоцених писаних трагова старијег времена о постојању српског народа на тим просторима. Недавно одржана изложба у Архиву Србије под називом „Култура Срба у Дубровнику 1790–2010” и тим поводом објављена истоимена књига – пример су шта и како би једна установа од националног значаја требало да ради.

Завршавајући ово излагање, желим да нагласим да у пословима који се тичу наших архива нема надлежније установе од Архива Србије. Стога сам слободан, користећи гостопримство ове културне установе од посебног националног значаја, да данас, када обележавамо Дан Архива у Србији, пред овим цењеним скупом јавно изразим молбу свим надлежним државним органима да се према архивима не понашају маћехински, већ мајчински. Ако не буде тако, наши архиви неће имати будућност. Они ће,

то је сасвим сигурно, и даље пропадати, па ће и пропасти. А ако се то деси, морам да нагласим, тај маћехински однос показаће и доказаће националну и културну незрелост читавог нашег друштва и његову цивилизацијску недораслост. Биће то срамота због које ће нас потомци с пуно разлога осуђивати, а ми ћемо и на оном свету од срамоте црвенети.*

*** Објављено у Печату 21. децембра 2012, стр. 50, 51.**

О НАЦИОНАЛНОЈ СВЕСТИ И ДУХОВНОМ ЈЕДИНСТВУ СРБА У ПРОШЛОСТИ И ДАНАС

Чини ми се да поводом обележавања Дана оснивања Српског народног одбора у Великом Бечкерекy 31. октобра 1918. и одржавања Велике народне скупштине у Новом Саду 25. новембра исте године није неумесно поставити питање о стању националног и духовног јединства, о националној свести и осећању узајамности нашег народа у давној прошлости и данас. То питање је у овом тренутку за наш народ у Војводини, али и не само у њој већ и у ширим националним размерама више него актуелно. Актуелно је зато што је очигледно да, супротно свим старим и зрелим народима у Европи, где национална свест није у кризи, опадању и растакању, код нас губи снагу и малаксава. По мом дубоком уверењу, свест о националном и духовном јединству морала би, по логици историјског и друштвеног развоја, временом да јача, да буде све чвршћа спона, да покрајинске разлике постају све мање и све безначајније. Код нас је, нажалост, тај природни процес не само заустављен већ је кренуо у обрнутом смеру. Док се многе државе Европе и света све више интегришу, у нашој земљи, посебно у Војводини, на сцени су политичари који све чине да српску државу територијално, административно-политички и духовно што више поцепају, испарцелишу и разбију. Теже да је претворе у феудалне поседе какве смо имали у средњем веку уочи распада српске државе.

На данашњи дан, када обележавамо 31. октобар и 25. новембар 1918, два значајна датума наше историје, морамо да се запитамо зашто су наши преци, наши дедови и очеви у оно време тежили што тешњем повезивању Војводине са Србијом и Србије с Војводином, а зашто данашњи политичари Војводине, а делимично и Србије одустају од тог и таквог смера и чине све да Војводину што више одвоје од Србије, да Дунав и Сава, који су, за разлику од времена када су живели наши преци, данас премошћени многим мостовима, не буду реке које ће нас спајати већ раздвајати.

О далеко вишој и јачој националној свести у нашој прошлости од данашње постоје многи докази. Када бисмо их наводили само од избијања Првог српског устанка до данас, сачинили бисмо подебелу књигу. Овом приликом навешћу само неколико података из времена револуције 1848/49. године, из доба такозване Маџарске буне, када су Срби били принуђени да

се прихвате оружја да би опстали на подручјима данашње Војводине. Кад је њихов биолошки опстанак у време револуције на тлу Војводине био угрожен од Мађара, Кнежевина Србија послала им је у помоћ око 10.000 добро наоружаних добровољаца под командом Стевана Книћанина. О том времену, о високој националној свести и узајамности Срба, иако су живели на различитим државноправним подручјима, познати српски државник Илија Гарашанин је забележио: „Срби који су раја у Босни и Срби у Књажеству Србији или Црној Гори, Срби Хрватске и Славонске војене границе и они који су у Војводству знаду да су сви као један народ и свака част интересира се за све оно што се целога тиче. Кад су Срби у Унгарији дигли оружје против Маџара, они су то учинили у поуздању, да ће њиова по писмену браћа њима следовати и помоћи им, и зна се да су они код Срба Књажества и они Хрватске војене границе најусрднију и најмоћнију потпору нашли. Ова узајамност даје тежњама Срба тако јаку важност да је и мала гомилица иста у Унгарији, гди су они до 1848. године званично само 'грчко-несједињени' поданици звани и од Маџара тако сматрани као да их и нема, изборила себи при најтежим околностима признања свог народног, политичког и верозаконског бића.”

Занимљиво сведочанство о односу Срба из Аустрије према Србији налазимо у писму познатог професора Београдског лицеја и књижевника Сергеја Николића, које је написао једном свом пријатељу 23. априла 1848, убрзо по избијању револуције у Бечу. „Уздање у Србију аустријских Срба, а посебно народа, и досад је било велико, али није било у велику Србију, коју су сад при осећању своје низкости, кад се до рада дошло, најбоље измерили. Љубав према Србији и досад је била велика, али само према љубљеној, а не као љубећеј Србији, које су љубав сада и у њеним новинама и у посети њених званичника здраво осетили [...]”, написао је Николић.

Не правећи никакву разлику међу Србима, Стеван Книћанин је у једном прогласу од 28. фебруара 1849. написао да је „пун надежде, да ћеду Срби, које само Сава и Дунав дели, једне друге и убудуће, кад год то обстојателства захтевала буду подпомагати [...]”.

Како су Срби из Војводине доживљавали Србију у време револуције, понајбоље је објаснио Јован Ђорђевић, творац Српског народног позоришта, познати новинар, професор Велике школе и песник химне Краљевине Србије. Кад је на Ђурђевдан 1849. из Војводине прешао у Београд написао је: „Беше ми као сину који се враћа рођеној мајци, од које га давно раставише.”

Данас се мало зна, а то не би смело да се заборави, да је почетком 1849. године неколико десетина хиљада Срба из Баната и Бачке, бежећи од Мађара, спасавајући животе, уточиште нашло у Србији. У њој су они пријатељски дочекани и збринути. Пошто су у Кнежевини провели неколико месеци, другом половином 1849, кад је прошла опасност од мађарских трупа, Банаћани и Бачвани су се почели враћати у своје опустошене домове. Са собом су понели дубоко осећање захвалности, које је тарашки парох Јован

Чокрљан, члан Прашке академије наука, изразио следећим речима: „Прелазећи Саву и Дунав, донде ћемо се на високу Авалу, и незаборављени Београд обазирати, докле га сузно око наше пред собом не изгуби, а приспевши на своје гнездо опомињаћемо се благородно љубави и добротинства вашег [...] ми ћемо из благодарности вашем добротинству нерушим пометник подићи, ваша имена златом написати, и као свети аманет унуцима и прауницима нашим у спомен оставити.”

У српском народу у Војводини ове речи морале би и данас да одзвањају, да се памте и преносе с колена на колено. О Србији и њеном братском односу у свести нас Срба из Војводине морао би вечно бити сачуван неразрушив споменик. Он би, како је обећао учени парох Чокрљан, морао бити пренет као свети аманет на читаво потомство. То што тај свети аманет данас не поштују неки војвођански политичари, што се усуђују да руше неразрушив споменик српског јединства, међусобне тесне и нераскидиве везе, доказ је немерљивог непознавања прошлости, велике себичности и несхватљиве, али за сваку осуду политичке кратковидости и плиткоумности. Овим што казујем намера ми је да подсетим на време када је духовно јединство наше нације било на високом нивоу да би нас подстакло да размислимо зашто се оно срзало. Ко га и у чије име срзава и шта треба учинити да оно ојача за опште добро народа, који, не дај боже, опет може да се нађе у некој ситуацији сличној оној у којој се нашао 1848. и 1849, у време окупације 1941-1945. и у данима распада Југославије, када су стотине хиљада избеглица из Хрватске, Босне и Херцеговине и с Косова и Метохије нашле уточиште у својој матици, у Србији.

Генерација наших политичара из времена Првог светског рата, која је 1918. године стварала народне одборе и која је на Великој народној скупштини у Новом Саду донела судбинске одлуке о даљем националном развоју, следила је политику претходних генерација. Потврду за ту тврдњу налазимо у говору једног од најугледнијих Бечкеречана, др Славка Жупанског, који је 17. новембра 1918. овим речима поздравио српску војску која је ослободила наш град на Бегеју. Жупански је тада, између осталог, рекао: „Дични српски соколови, браћо рођена! Пробили сте се кроз огањ и кишу куршума; од Солуна до Великог Бечкереча, сваки педаљ земље натопили сте крвљу и славом, издигли сте име српско изнад свих нација и поносно сте дојездили и у наш град, у стару престоницу деспота Ђурђа Бранковића, у срце питомог Баната. Оставили сте успут своје разрушене домове, своје оголеле породице и као вихор журили сте даље, к нама, да и са нас скинете окове. Звезда водиља била вам је српска заветна мисао: брат-брата, род-роду. Њу су вама обележили узвишени Господар, Његово краљевско височанство, Краљ Петар I, врховни командант Његово краљевско височанство Престолонаследник Регент Александар и наш пијемонт, мајка Србија. Ви браћи вашој, у Великом Бечкереку, донесосте давно жељену слободу, отргнуту од вас пре 300 година. Ми смо у овим крајевима живели тешке дане, сносили горке патње,

али наше име смо очували, нашу народну свест одржали. Никад ми наше народне светиње изневерили нисмо. У нама је, и у највећим искушењима, вазда живела свест да смо једно и да ћемо се опет стопити у једну заједницу. Ваша браћа Бечкеречани лију своје сузе радоснице, благосиљају вас, грле вас и љубе ваше светло оружје и заричу вам се свечано и одлучно да ће стечену слободу, сад већ са вама, раме уз раме, кроз кишу куршума и животима јуначки бранити и да ће их тек само јуначка смрт моћи да отргне из вашег топлотог загрљаја [...].”

Речима др Славка Жупанског исказана су осећања читавог српског народа, који је једва дочекао жељено ослобођење и уједињење са Србијом. Међутим, морамо се запитати како данас стојимо с осећањем да смо са Србијом „једно” и да ћемо се с њом опет „стопити у једну заједницу” кад наши аутономаши раде све да покажу да нисмо једно, да смо двоје и да то двојство што више истичемо и наглашавамо. Морамо се запитати да ли и данас Бечкеречани, као и остали Банаћани, Бачвани и Сремци, као што је било 1918. године, лију сузе радоснице због стечене слободе коју им је донела српска војска, да ли се држе завета др Жупанског да ће Срби Војводине „свечано и одлучно” стечену слободу заједно са Србијом и њеним синовима, „раме уз раме јуначки бранити”, или смо све то, из себичних личних, или групних интереса, под утицајем значајних спољних чинилаца, потиснули у заборав.

Да речи др Славка Жупанског нису биле исказ само једног национално емотивног Србина, него глас народа, потврђују и закључци једног од најбољих наших историчара, Сремца, професора Душана Ј. Поповића, који је написао књиге трајне научне вредности о историји Срба у Војводини. Поводом десетогодишњице ослобођења и уједињења Војводине са Србијом Поповић је написао: „Није потребно истицати, колико је српски део нашег народа био јединствен у свим иоле важнијим моментима општег народног живота. Српски део нашег народа у Војводини јесте део оног највише историјског и према томе природно национално најсвеснијег дела нашег народа. Само се тако и може растумачити оно безгранично одушевљење, којим је наш народ у Војводини дочекао дан Уједињења и Ослобођења. И поред свег систематског рада бивше државе да унизи углед Србије и српског народа уопште, српски народ у Угарској није никад изгубио наду, да ће се једном ујединити са својим браћом у Србији. Нарочито је то уздање у Србију порасло од владе Краља Петра I. Онај лепо број људи првокласних вредности, који су водили Србију до Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца учинио је, да се код нашег народа у Војводини створила мисао о Србији као идеалу слободе, честитости, благостања. Надало се, да ће се, када се створи наша држава, моћи у крајњој мери развити све снаге, те да ће се показати и животна снага и већа способност нашег народа и наше државе а тако и разбити оно презирање Србије и нашег народа уопште. Што је нарочито важно, веровао је наш народ у Војводини, да ће се одмах показати, колико је државни и друштвени поредак Србије бољи, праведнији и лепши од прошлог.”

Некадашњи бан Дунавске бановине, одличан познавалац прилика у Војводини, Дака Поповић, о расположењу Срба у тој области написао је следеће: „Сигурно је да се наше народно уједињење није нигде са толико чежње очекивало као овде, где се још давно пре Светског рата највише патриотских песама испевало.”

Оваквих доказа о расположењу нашег народа и његовим тежњама у Банату, Бачкој, Срему и Барањи у време стварања народних одбора 1918. године и у време уједињења Војводине са Србијом има много, па их није потребно даље набрајати. Наведеним примерима желим да илуструјем општи ток националних тежњи и националне мисли, да покажем колико је после вишевековног живота у туђој држави, у неслободи, под вишеструким притисцима (националним, верским, друштвеним и економским), у условима кад је наш народ био обесправљен, обезвређен, угњетен и унижен чезнуо за слободом и братским загрљајем са Србијом и Србима преко Саве и Дунава.

С разлогом се може поставити питање шта се то дешава у главама војвођанских аутономаша и сепаратиста кад се усуђују да изневере и издају вековни континуитет националне политике наших предака, кад чине све, па прете и интернационализацијом у намери да раскину братски загрљај са Србијом, да олабаве сваку везу с њом и браћом преко Саве и Дунава. Очигледно је да је ту реч о људима кратког историјског памћења, који нису способни да схвате и на добро народа и државе искористе вековно искуство наших предака који нису без разлога 1918. године хрлили у загрљај својих сународника у Краљевини Србији. Они нису способни, а можда из неких себичних интереса и неће да разумеју истинску вредност, државнополитички, национални и економски значај историјске одлуке донете у Новом Саду пре више од деведесет година. У сваком случају, њихово настојање је погубно и за нашу садашњост и за будућност.

Осим кратког историјског памћења, аутономаша Војводине, боље је рећи сепаратисти лишени су здравог националног и патриотског осећања. То нимало није случајно. Многи међу њима деца су комунизма и комуниста. Оличење тог типа аутономаша су Живан Берисављевић и Ненад Чанак. Одгајани у идејама комунистичког интернационализма и титоистичког југословенства, данас су прилагођени новом времену, па су постали носиоци идеја мондијализма и глобализма. Због тога национални и државни проблеми Србије и Срба за њих и нису проблеми који им заокупљају пажњу. Због тога се они тако неодговорно и поигравају с аутономашким захтевима и намеравају што више да осамостале Војводину, да је врате на стање у којем је била по Уставу из 1974, па јој тако утабају пут којим су отишли Косово и Метохија. То чине из себичних, личних, чиновничко-бирокупатских и регионалних интереса. Чине то због власти, која, оваква каква је, очигледно неће моћи да опстане ако не успе да спроведе одредбе Статута Војводине којим је њен положај као саставног дела Србије доведен у питање.

Да су они опасни заговорници сепаратистичке политике, тј. војвођанског етатизма, сведочи и чињеница да се не задовољавају само трагањем за историјском заснованошћу етатизма већ покушавају да му нађу оправдање и у тобожњој „реалности” постојања, или бар настајања посебне „војвођанске нације”. Те тобожње реалности, којима војвођански сепаратисти желе да остваре посебан војвођански ентитет, су, како је оценио покојни академик Чедомир Попов, историјски не само ступидне већ и веома штетне по националне и државне интересе Срба и Србије. С пуно историјског основа и здраве политичке логике Попов је тврдио да ће у Војводини Мађар остати Мађар, Словак ће остати Словак, Румун ће остати Румун, а једино ће се од Срба регрутовати Војвођани као нова нација. Својим етатистичким настојањима аутономаши Војводине подривају територијални интегритет Србије и раде на растакању духовног јединства српског народа. Због тога су они штетни и опасни, утолико штетнији и опаснији што се иза њих и њихових настојања увек крије неко са стране ко нашем народу и нашој држави не жели добро. О таквима какви су војвођански етатисти, мудри Доситеј Обрадовић је у време Првог српског устанка написао Карађорђу: „Проклет сваки који своју више него ли општу корист љуби”.

Проблеми оних који по сваку цену намеравају да остваре одредбе Статута Војводине, па су, да би се што више одвојили од Србије, спремни и на интернационализацију тог питања, у томе је што они, за разлику од наших предака, који су 31. октобра 1918. у Великом Бечкереку први основали Народни одбор, а потом 25. новембра у Новом Саду донели одлуку о прикључењу Војводине Србији, не воде рачуна о општим националним и државним, већ само о личним и покрајинским интересима. Формално и привидно Европејци, они су заправо оптерећени себичном партикуларном свешћу. Код Срба, на срећу, одавно превазиђена та свест довољно говори о интелектуалном, менталном и моралном склопу оних који нам етатистичким плановима и циљевима обећавају лепшу и светлију будућност. Њима је циљ да у Војводини као посебној држави, за коју се некад прикривено, а некад отворено залажу, постану суверени господари. Баш зато није нимало случајно што је за њих суштинско питање Војводине и њене аутономије питање: „Ди су наши новци?” Питање новца, ко ће њиме управљати и у чије џепове ће се највише сливати, суштинско је питање бораца за реализацију одредаба Статута Војводине. Све остале приче војвођанских сепаратиста и етатиста чиста су демагогија и служе само за обмањивање лаковерне, једнострано и недовољно обавештене јавности, којом није тешко манипулисати зато што су средства информисања у највећем делу у власништву странаца, и њихових домаћих слугу, којима је до српских националних и државних интереса стало колико до лањског снега.

Далеко сам и од помисли да Војводини оспорим право на извесне аутономне надлежности, да не уважим или омаловажим неке њене посебне потребе и специфичности. Међутим, питање регионализације Србије, а с њим

у вези и питање ширине и надлежности аутономних власти у Војводини, изискује много такта, опрезности, знања и мудрости. Заговорници регионализације, којима су се свим срцем придружили и етатисти Војводине, налазећи да је то пут којим лако могу остварити своје сецесионистичке намере, уверени су да ће регионализацијом као чаробним штапићем решити многе иначе тешко решиве економске, социјалне и друге проблеме. Не спорим да би регионализација негде можда и могла да послужи као палијативно средство, али сам уверен да она као начин трајног решавања поменутих питања, посматрана са становишта виших државних и националних интереса, крије у себи озбиљне опасности. Морамо знати да свака регионализација рађа, подстиче и јача партикуларну свест, а та свест производи центрифугалне снаге које могу да буду и јесу опасне по национално и територијално јединство државе. Несмотрено и рђаво изведена регионализација не би била добра ни стога што би повећала разлике између развијених и мање развијених, или неразвијених регија. У таквој ситуацији јединство државе при увелико пољуљаној националној, као и државотворној свести и крхком духовном јединству, који су нападнути са свих страна и у знатној мери ослабљени, може да дође у озбиљну опасност. Те опасности били су свесни наши преци, па иако су се у оквирима Хабзбуршке монархије залагали за федералистичко уређење државе којим су намеравали да је слабе и растачу, кад је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, определили су се за централизам уверени да ће њиме учврстити и стабилизovati новостворену државу.

Имајући у виду све што је речено о проблему регионализације и намера војвођанских аутономаша, уверен сам да нећу погрешити ако кажем да они уопште не воде рачуна о територијалном интегритету Србије. Напротив, они се понашају према Србији онако како су се Срби у Угарској под вођством Светозара Милетића, Михаила Полита-Десанчића и Јаше Томића понашали према Аустроугарској желећи да убрзају њену пропаст, да што пре дођу до слободе и уједињења са Србијом. Због тога што војвођански етатисти хоће да интернационализују питање које се тиче реализације Статута Војводине, који је у многим одредбама неуставан и неприхватљив, сви који стоје иза Статута и подржавају га, заслужују оштре критике и осуде зато што су спремни да воде државу на странпутице, што се њоме поигравају и што од готовог праве вересију.

На крају овог излагања, поштоване госпође и цењена господо, хоћу да нагласим да нисам желео и да не желим да будем груб и да било кога вређам, да онако бахато, с висине и с ниподаштавањем говорим о војвођанским етатистима, творцима Статута Војводине и борцима за његову реализацију, како то чине они са својим критичарима. Осећао сам потребу да се овом приликом, поводом обележавања годишњице оснивања Првог народног одбора у Великом Бечкереку и уједињења Војводине са Србијом 1918. године, на темељу историјских чињеница задржим на тим догађајима и покажем какви су политичари Војводине били 1918, а какви су данас. Уверен сам да

ћемо се сложити да су разлике између оних ранијих и ових данас огромне, да наши преци заслужују све похвале и признања, а да ови данашњи нису дорасли бременитом времену, да се у њему не сналазе, да праве неопростиве погрешке, због којих ће их потомци проклињати, а историја жигосати. Због тога, ми, њихови савременици, немамо право на пасивност, на мирење с постојећим стањем, немамо право на ћутање. Дужни смо да их упозоравамо, да их критикујемо и разобличавамо, да се супротстављамо свему што не одговара нашим националним и државним интересима. Ако то не будемо чинили, и сами ћемо пред историјом и потомцима сносити одговорност.*

***Објављено у Печату, бр. 244, 23. новембра 2012, стр. 36–40.**

ЧЕДОМИР ПОПОВ (1936–2012), ОМАЖ ВЕЛИКОМ ИСТОРИЧАРУ

Чедомир Попов рођен је у Меленцима 1936. Гимназију с матуром завршио је у Зрењанину 1954. Филозофски факултет на групи за историју завршио је у Новом Саду 1959. Школску 1959–60. годину провео је у Стразбуру као стипендиста француске владе. Асистент на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Општа историја новог века постао је 1960. Докторат наука с темом *Сјав Француске љрема Србији од Франкфуртској мира 1871. до Берлинској конјреса 1878.* стекао је на Филозофском факултету у Новом Саду 1970. Исте године изабран је за доцента, 1975. у звање ванредног, а 1980. редовног професора опште историје новог века. Од 1979. до 1981. био је декан Филозофског факултета.

Од 1963. је члан сарадник и стални члан сарадник Матице српске. Осам година, од 1991. до 1999, био је потпредседник Матице српске. Од 1982. до 1991. био је управник Рукописног одељења. Више година био је секретар Лексикографског одељења и главни уредник капиталних пројеката: Српски биографски речник и Српска енциклопедија.

Због рано испољених организационих способности, обављао је разне одговорне дужности. Био је председник Савета за културу града Новог Сада (1961–1964), члан разних научних тела и асоцијација у Покрајини Војводини, Републици Србији и СФРЈ. Био је један од оснивача, затим стручни секретар, а од 1972. до 1974. године и директор Института за историју Војводине. У једном сазиву био је члан Управног одбора Српске књижевне задруге.

Објавио је више од 500 научних, стручних, публицистичких и полемичких радова, међу којима је 17 књига (14 самосталних и 3 у коауторству). Приредио је три зборника политичких списа и био је уредник многих књига и едиција код више издавача. Од 1970. до избора за председника Матице српске био је члан редакције Зборника Матице српске за историју. Од 1985. до 1989. био је главни уредник Југословенског историјског часописа.

За дописног члана Војвођанске академија наука и уметности изабран је 1981, а за редовног 1987. Члан САНУ ван радног састава постао је 1989. После обједињавања САНУ и ВАНУ 1992. године ушао је у радни састав Српске академије наука и уметности. Од 1994. до 2002. био је председник новосадског Огранка, члан Извршног одбора и Председништва САНУ. За

председника Матице српске изабран је 2008. године и на том положају био је до смрти.

Најважнији научни радови академика Попова су књиге: *Француска и Србија 1871–1878*; *Од Версаја до Данцига*; *Грађанска Европа (1770–1914)*, у три тома; *Аутономија Војводине – српско питање* (у коауторству с Јеленом Попов); *О историји и историчарима*; *Велика Србија, стварности и мити* и *Источно питање и Српска револуција 1804–1918*. Један је од писаца више поглавља у петом и шестом тому *Историје српског народа* у издању Српске књижевне задруге.

У обављању бројних разноврсних и одговорних научних послова током више деценија, од којих многих у самој Матици, Попов је доказао да је успешан организатор, да је руководилац који уме да осмисли научне задатке, али и да их на најбољи могући начин оствари. Он је био пун такта и стрпљења, никад искључив и свадљив, увек спреман на дијалог, с јасним намерама, циљевима и визијама. Конструктиван и мисаон, логичан и уверљив, увек је добродошао у свакој средини у којој је деловао. Широко образован и инвентиван, он се као историчар својим делима уврстио у сам врх наших историописаца. Матицу српску и Српску академију наука и уметности, њихово функционисање, место које имају и које би морале да имају у нашем друштву, њихове задатке и циљеве, како у прошлости, тако и данас, Попов је савршено добро познавао и све је чинио не само да им сачува већ, ако је могуће, и да им подигне углед у средини у којој је много тога склоно урушавању.

Чедомир Попов задужио је нашу науку и културу преданим радом на српској енциклопедистици. Том по обиму огромном и веома захтевном послу он је посветио око две деценије свог живота. Од 1991. постао је главни уредник *Српског биографског речника*, капиталног пројекта Матице српске. Од 2004. године до данас објављено је пет томова тог речника, који, кад буде приведен крају, имаће око 30.000 биографија људи који су својим животом и радом заслужили да буду уврштени у тај драгоцен корпус добро знаних и мање познатих личности.

Од првог дана кад је покренуто питање рада на *Српској енциклопедији* Попов је био у групи академика који су желели што пре да започну послове на том изузетно значајном научном и културном пројекту. Од 1995. до 1999. био је на челу тима научника који је радио на припреми Азбучника за енциклопедију. Кад је Азбучник био састављен, постао је први председник Уређивачког одбора који се састојао од 24 научника. Захваљујући његовом умећу да руководи научним пословима, да налази најбоље начине у сарадњи с људима, да зна да их подстиче и обавезује на савесно обављање преузетих обавеза, рад на *Српској енциклопедији* се уходао јер су, захваљујући Чедомиру Попову, савладане многе препреке које су стајале на путу том пројекту од прворазредног националног значаја.

Као афирмисани научник, с великим угледом у друштву, Попов се није устезао од јавних наступа, у којима је отворено, без политикантских

калкулација, износио своје ставове о многим актуелним питањима нашег времена. Једно од таквих питања је данашња аутономашка политика. Као историчар он је то питања добро проучио, одлично га је познавао и о њему је писао и јавно говорио. Није био против аутономије Војводине. Сматрао је да Војводина може и треба у извесним областима да има одређена аутономна права, али да та права може да остварује само у оквирима Србије. Нимало случајно није истицао да је питање аутономије Војводине српско питање. Због тога је оштро осуђивао заговорнике војвођанског етатизма који се не задовољавају само трагањем за његовом историјском заснованошћу, већ покушавају да му нађу оправдање и у тобожњој „реалности” постојања, или бар настајања посебне „војвођанске нације”. Те тобожње реалности, којима војвођански етатисти, боље рећи сепаратисти, желе да створе посебан војвођански идентитет, Попов је знао да жигоше не само као историјски ступидне већ и као веома штетне по националне и државне интересе Срба и Србије. С пуно историјског основа и здраве политичке логике тврдио је да ће у Војводини Мађар остати Мађар, Словак ће остати Словак, Румун ће остати Румун, а једино ће се од Срба регрутовати Војвођани као нова нација. Војвођанин по рођењу и старини, али Србин по осећању, с јаким државотворним уверењем, из професионалних обавеза и моралних обзира, Попов није могао, а ни хтео да прећути етатистичка настојања у подривању територијалног интегритета Србије и растакања духовног јединства Срба, утолико пре што је био свестан да се иза тих себичних и каријеристичких намера неких појединаца, или група, увек крије неко са стране ко нашем народу и нашој држави не жели добро.

Друго актуелно питање којем је Попов посветио и научну и јавну пажњу је питање све учесталијих оптужби о такозваној Великој Србији и наводним великосрпским претензијама. Научне одговоре на то питање дао је у својој књизи *Велика Србија, сиварносћ и мишћ*. Том књигом показао је и доказао да званична српска политика, за разлику од неких Срба појединаца, никад у својој прошлости није имала великосрпске планове и циљеве, штавише, да је у појединим историјским тренуцима одбијала да прихвати такве понуде појединих великих сила. Добро познајући историју Европе и њену себичну нововековну политику према Балкану и балканским народима, посебно према Србима и Србији, Попов је и најновије оптужбе о тзв. великосрпској политици и Великој Србији посматрао и оцењивао у том контексту. Стога што је у тим оптужбама историја нашег народа безочно фалсификована а Срби и Србија су сатанизовани, Попов је ту политику разобличавао као опасну антисрпску намеру којој је циљ да наруши територијални интегритет наше државе. Због тога је, говорећи о тој теми и пред Хашким трибуналом, на њему својствен духовит начин поставио реторско питање: „Колико би Србија требало да буде мала да не би била велика?”

Врстан историчар, одличан организатор и руководилац, Попов ће бити упамћен као частан патриота, као борац против свих деструктивних

снага које су растакале и које растачу наше српске националне и државне интересе. Због свих сјајних особина којима је располагао и које су га красиле, због свега што је и како је урадио, Попов неће недостајати само његовој породици. Његов одлазак искрено ће ожалити све његове колеге које су с њим годинама сарађивале. Недостајаће он и Матици српској и Српској академији наука и уметности, у којима је заузимао угледно место и којима се својим радом поштено одужио.*

***Објављено у Печату, бр. 242, 9. новембра 2012, стр. 58, 59.**

О ОДНОСУ НАУКЕ И ПОЛИТИКЕ

Због тога што сам о својој *Историји Срба у Угарској 1790–1918.* у недавном интервјуу објављеном у Печату имао прилике, на повећем простору, да изнесем оно што сам сматрао да заслужује јавну пажњу, одлучио сам да данас не говорим о њој. Не желим да понављам оно што сам већ рекао и што су уважени читаоци Печата већ имали прилике да прочитају.

Овом приликом позабавићу се односом науке и политике. Та тема није нова. О њој су писали многи, што доказује да је изазовна и да се о њој увек може рећи нешто што још није казано. Покушаћу тој теми да приступим са становишта науке којом се бавим и са становишта сопственог искуства које, бар ми се тако чини, није незанимљиво и није само личне, већ је и много шире, начелне природе. Науком сам почео да се бавим крајем педесетих година прошлог века. У њој сам и с њом више од пола столећа. У том вишедеценијском периоду, богатом честим друштвеним променама и политичким заокретима, и историографија је пролазила кроз разне мене и видљиве трансформације.

Зато што сам по дубокој старини Банаћанин, што сам емотивно везан за родни крај и за људе из завичаја, кад сам постао асистент Филозофског факултета на Катедри за националну историју новог века, пожелео сам да се бавим историјом Срба из Угарске. Међутим, због потребе наставе, мој професор Васа Чубриловић инсистирао је на томе да се посветим изучавању историје Хрватске и да мој докторат буде из историје Хрвата. Захваљујући тој чињеници, многе године провео сам у изучавању прошлости Хрвата. Колико сам на самом почетку тог изучавања био незадовољан тиме што не могу да се посветим темама и проблемима Срба из Угарске, толико сам, одмичући у свом послу, схватио да ми се отварају многе нове, значајне и занимљиве историографске теме, које нису биле проучене, које су само узгред у науци биле дотицане, или су скроз погрешно и тенденциозно биле приказане. Схватио сам да је историја Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији научно потпуно запостављена, да су односи између Срба и Хрвата у хрватској историографији и публицистици приказани злонамерно, да су за све неспоразуме и сукобе међу њима неосновано окривљени Срби, који су се, наводно, у Хрватској и Славонији удружили против Хрвата с Мађарима, а у Далмацији с Италијанима. Дошао сам до закључка да је званична оцена о томе како се и зашто догодио геноцид над Србима у Независној Држави

Хрватској у свему исполитизована, да је апсолутно неприхватљива и да питање геноцида заслужује нову, озбиљну научну анализу. Није ми измакла из вида чињеница да је у основама читаве хрватске политике у другој половини XIX и почетка XX века било, па је и до данас добрим делом остало хрватско државно и историјско право, којем је циљ стварање велике, етнички и, колико је могуће више римокатолички чисте хрватске државе. С тим у вези наметнуо се и закључак да је југословенство бискупа Штросмајера, који се чврсто држао хрватског државног и историјског права, по којем Србима у Хрватској није признавана политичка посебност, већ су третирани као православни Хрвати, само по имену било југословенско. Да је оно, у ствари, било један вид хрватства и великохрватства.

Имајући пред собом широко поље рада, с бројним и значајним темама, сам сам кренуо у њихово постепено изучавање, али сам желео да у тај посао укључим и више научно заинтересованих колега. Због тога сам у Одељењу историјских наука САНУ предложио да се оснује Одбор за историју Срба у Хрватској. У Одељењу је тај предлог прихваћен с једним гласом против и једним уздржаним. Међутим, у Председништву САНУ, у чијем саставу је тада било неколико генерала и доследних титоиста, покренута је озбиљна расправа. Генерали и Титови следбеници сматрали су да је питање историје Срба у Хрватској у надлежности Хрватске и Хрвата, њихове академије наука и њихових историјских института, а да српски историчари и САНУ у то не би требало да се упуштају, јер, ако то буду чинили, наглашавали су, „завадиће нас с друговима у Загребу”. По том, крајње нерационалном опонирању и снисходљивом понашању према „друговима у Загребу”, види се колико је једно чисто научно питање, које се тицало једног дела нашег народа у нашој заједничкој држави, чак и у Српској академији наука и уметности било исполитизовано. По томе се види да су Хрвати успели да ставе монопол на изучавање историје Срба у Хрватској, да је њихова прошлост била хрватски забран, у који научници из Србије нису смели да кроче, јер су Хрвати за себе резервисали право да историју Срба тумаче како одговара њиховим националним, политичким и државним интересима. Монопол, који је Загреб успоставио на изучавање историје Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, Хрвати су добро искористили. Србе су приказали као кривце у свим међусобним споровима, а Хрвате као њихове недужне жртве. Тиме су допринели још већој омрази између два народа, чиме су ојачали идеју да се српско питање у Хрватској може и мора решити једино геноцидом.

Кад је реч о тумачењу историјских догађаја и могућем прихватању или неприхватању тог тумачења од стране политике и политичара, мислим да за то као добар пример може да послужи геноцид почињен над Србима у време Независне Државе Хрватске. Стога ћу се мало дуже задржати на том питању. Никакве сумње нема да се у послератној Југославији о геноциду могло писати само по једном шаблону, којим је кривица за геноцид подељена на равне делове између починилаца и страдалника. Починиоци су осло-

бођени одговорности онолико колико су оптужени недужни страдалници. Том перфидном поделом кривице почињен је нов злочин. Хтели - не хтели, Срби су под комунистичком влашћу били принуђени да прихвате лажну симетрију о кривици. Тиме су злочинци прикривени а размере злочина су умањене. После тога је на темељу тзв. братства и јединства изграђена нова Титова Југославија. Сви који би се усудили да приликом писања о геноциду над Србима почињеног у време НДХ одступе од шаблона којим је кривица између злочинаца и жртава била подељена, наилазили су на жесток отпор, на безобзирну критику и жигосање „да ремете братство и јединство”, „да забадају трн у здраву ногу”, „да заговарају теорију крви и зла”, „да су творци теорије о геноцидности читавог хрватског народа”, да су националисти и шовинисти, хрватомрски и хрватождери, фашисти, расисти и злочинци.

Свим тим квалификацијама, које су у једнопартијском систему по оне који су жигосани биле веома опасне, задатак је био да се по сваку цену, не бирајући средства, сачува званична партијско-политичка оцена о геноциду, његовим узроцима и починиоцима. Чувањем те оцене и бригом да се она не наруши, чувано је јединство државе, брањени су „братство и јединство народа и народности Југославије” и друштвенополитички поредак државе.

Како су званичне партијско-политичке оцене о геноциду највише одговарале Хрватима и Хрватској, због којих су такве какве су биле и изрицане, њихова средства информисања будно су пратила све што је писано о том злочину, а кад би неко искочио из колосека којим се морао кретати бавећи се том темом, наилазио је на оркестриране протесте и нападе.

Мањег интензитета, ти напади долазили су и из Србије од партијско-политичких функционера и новинара, који су, игноришући научно проверене чињенице, попут кербера били задужени да бране линију Партије, али и да се исказују као чувари њене идеологије и „њених тековина”. У исто време била је то zgodна прилика за све болесно амбициозне каријеристе да искажу своју партијско-политичку правоверност и да од ње стекну неке личне погодности.

Неоспорна је чињеница да су научна сазнања о узроцима почињеног геноцида над Србима у НДХ више деценија после рата 1945. године била закована из два основна разлога. Први је био тај што је владајућа партија наметнула своје тумачење, којим је, како је већ речено, и злочинце и страдалнике ставила на оптуженичку клупу, чиме је одредила смер сваком даљем писању о геноциду. Други веома важан разлог, због којег се о геноциду над Србима у Хрватској дуго није могло ништа научно поуздано написати, крије се у чињеници да историја Срба у Хрватској, као и историја српско-хрватских односа, и то како у даљој - тако и у ближој прошлости, није била довољно проучена. Кад су почеле да попуштају партијско-политичке и идеолошке стеге, било је само питање дана кад ће, како, на који начин и ко ће оспорити перфидно наметнуту симетрију о једнакој кривици злочинаца и жртава. Стицајем околности тај посао допао је мени зато што сам пре тога,

како сам већ рекао, неколико деценија изучавао историју Хрвата, Срба у Хрватској, српско-хрватске односе и југословенску идеју. Дубоко ушавши у све те проблеме, сабравши велику количину прворазредних извора, био сам у стању да напишем *Историју Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, читав низ студија и расправа о српско-хрватским односима, па и студије о геноциду над Србима почињеним у Павелићевој усташкој држави.

Како сам својим писањем показао да идеја о геноцидном начину решења српског питања у Хрватској има дубоке корене, да је она прожела знатне делове хрватског друштва и да је у потпуности сазрела у оквирима Аустроугарске до 1914. године, у свему сам оспорио званичну тезу о једнакој кривици злочинаца и њихових жртава. Показао сам и великим бројем научно проверених прворазредних извора, највише хрватског порекла, доказао сам да је идеја о геноцидном решењу српског питања, којој је био циљ стварање велике и етнички чисте - колико је могуће више римокатоличке Хрватске, у потпуности политички била сазрела и уобличена пре стварања заједничке државе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, као и потоње Југославије, тј. да се она не може доводити у било какву везу и оправдавати тзв. великосрпском хегемонистичком и шовинистичком политиком, диктатуром краља Александра и тобожњим угњетавањем Хрвата, на чему су инсистирали и још увек инсистирају хрватски политичари, њихова историографија и публицистика. Због свега тога постао сам мета неких хрватских политичара, научно немоћних и за озбиљну полемику веома острашћених чланкописаца различитог образовног нивоа и профила.

Текст *О ђенези ђеноцида над Србима у НДХ* објавио сам сасвим случајно септембра 1986, а не циљано, како злонамерно желе да представе хрватски чланкописци, баш у часу кад је започела афера с *Меморандумом* САНУ. Како је то било време кад су се због сецесионистичких тежњи појединих република, посебно Хрватске и Словеније, тресли темељи Југославије, сецесионисти Хрватске користили су све прилике којима су могли да слабе и иначе многе покидане међурепубличке везе. У тим настојањима њима је јако добро дошао *Меморандум*, али и мој чланак *О ђенези ђеноцида...* Као што у *Меморандуму* није било инкриминација које су они, измишљајући, налазили, тако ни у мом тексту нису могли наћи оцену да је читав хрватски народ геноцидан, како су, нападајући ме, у хору извикивали. Смисао импутација да сам читав хрватски народ прогласио геноцидним намерно су истицали и понављали зато да би још више пореметили и затровали односе са Србијом и Србима, јер, ако Срби, попут Крестића, сматрају да су Хрвати геноцидни, с њима нема и не може бити заједничког живота.

Хрватски политичари, предвођени Туђманом, а међу њима и више оних који су се нашли на недавно објављеном списку србомрзаца, сматрали су да су Срби дужни и у новим друштвенополитичким условима, као и у време Јосипа Броза, да трпе наметнуту симетрију о кривици за почињени геноцид и да у свему морају да прихвате њихово злонамерно тумачење

историје Срба у Хрватској и српскохрватских односа. У критици мог чланка *О ģенези ģеноцида...* у том смислу написано је више текстова. По дрскости се међу њима посебно истиче одељак из Туђманове књиге *Бесѣућа ģовјесне збиљности*. Срби су у њему стављени на оптуженичку клупу као главни кривци и изазивачи геноцида.

Зато што су мојим чланком *О ģенези ģеноцида...* сасвим оспорене тезе о подједнакој кривици и што је њиме јасно показано и доказано ко су злочинци а ко жртве, ново политичко руководство Хрватске, неспремно да призна велики злочин, а готово да почини нови, окомило се на моје писање и оценило га је као објаву рата, који је ишчекивало и за који се припремало, јер, како је изјавио Туђман, Хрватска је само ратом могла стећи своју самосталност. Оркестрираним нападима на мене и моје писање о геноциду у Хрватској су и поводом те теме и начина њеног тумачења вршене психолошке припреме за рушење Југославије, за рат и сецесију.

Кад је реч о геноциду и прихватању његовог званичног тумачења, нужно је рећи да у томе постоји знатна разлика између српске и хрватске стране. Српска је показивала не само уздржаност и незаинтересованост већ и спремност да се сагласи с оценом Партије да су криви починиоци, али да нису недужни ни страдалници. Српски комунисти су тиме у темеље нове Југославије, у име „братства и јединства” и ишчекиване „лепше заједничке будућности”, широкогрудо, али политички непромишљено положили на стотине хиљада поубијаних Срба. Историја је показала да та инвестиција српских комуниста није уродила жељеним плодом. Штавише, њу су Хрвати тешко злоупотребили.

Да не би вређали браћу Хрвате, Срби нису, како се тада говорило, хтели „да копају по ранама” нанетим у време Павелићеве НДХ. За њихову љубав, они су занемарили своје жртве. Одустали су од копања по јамама, тј. од пребројавања жртава. Тиме су Туђману и његовим истомишљеницима омогућили да срамно лицитирају бројем пострадалих, да га безочно смањују с намером да ослободе Хрватску злочина огромних размера.

До које мере су српски комунисти били кратковиди кад је реч о геноциду почињеном над Србима у НДХ, види се по томе што су и судови у Београду, по диктату партијских моћника, одбијали да осуде оне њене чланове, који нису знали шта је генеза, а шта генетика, па су ме с партијских трибина неосновано нападали да сам оптужио Хрвате да су у генима склони геноциду. Таквим својим ставом о геноциду српски комунисти су у свему ишли на руку Хрватима и, уистину, наивно и ступидно, не сагледавајући погубне последице таквог понашања, радили су против српских интереса.

Супротно званичној српској политици, која је, кад је реч о оценама геноцида, била уздржана и готово незаинтересована, хрватска је била више него будна и веома ангажована. Да је то тачно, сведоче бројни написи објављени у многим хрватским листовима, часописима и књигама, као и многе појединачне изјаве дате поводом мог текста *О ģенези ģеноцида...* По-

тврду за то налазимо и у коментару Гласа концила, који је истим поводом у том ангажовању носио барјак. Тај „католички тједник” је у броју од 19. октобра 1986. године написао: „Вјерничка јавност у хрватском народу могла би бити задовољна кад чита како одговорни за друштвено-политички живот у овој републици одбијају становите разглашене тврдње које више или мање јасно и одређено сугерирају неку колективну кривњу хрватског народа и посебно хрватских католика...”

Никакве сумње нема да су се Хрвати, на темељу почињеног геноцида, који до данас код њих није наишао на одговарајућу осуду, да и не помињем покајање, национално и политички хомогенизовали. Због геноцида, за који су имали пуно разумевања и правдања, они су заоштравали односе са Србима, потпиривали мржњу према њима и припремали терен за коначан обрачун с тим „реметилачким фактором” како би довршили посао који није обављен до краја онако како су то намеравле да обаве Павелићеве усташе.

Збивања која се тичу хрватске тужбе против Србије за геноцид и недавно хашко суђење пред Међународним судом правде, као и многи други показатељи могли би да послуже српској јавности, посебно српским политичарима склоним извињењима као опомена и упозорење да Хрвати никад, баш никад неће признати да су починили велики злочин над Србима. Они се никад, баш никад неће извинити Србима ни за једно своје злодело ма колико оно било очигледно и неоспорно, а учиниће све да злодела оправдају, да их умање и да оптуже оне којима су зло нанели. Овим упозорењем немам намеру да сипам со на живу рану, како ће га, без сумње, доживети Хрвати и домаћи србомрски, али га изричем са жељом да се коначно суочимо са стварношћу, да више не лутамо и не лупамо главом о зид, да се лишимо свих илузија и емоција, да схватимо да ћемо поново трпети разочарања и да ћемо можда и страдати ако не будемо рационални, ако са Хрватима у свему, баш у свему не будемо успоставили односе само на темељу пуног реципроцитета.

На завршетку чланка *О њези њеноцида...* 1986. године написао сам да расветљавање питања која се тичу настанка и развитка геноцидне идеје „може бити корисно у препознавању геноцидних мисли и њихових могућих исказивања у садашњости и будућности”. Ова, за оно време смело исказана мисао разгневила је Хрвате. Зато што нису хтели да осуде ни геноцид почињен за време НДХ, окомили су се на мене јер сам упозорио на то да се идеје геноцида могу исказивати и „у садашњости и будућности”. Уколико ме због овог упозорења нису осуђивали као националисту и шовинисту, Срби су игнорисали моје процене да се зло може поновити. Нажалост, зло се поновило. Срби нису до те мере страдали биолошки, као у време НДХ, али су из хрватске етнички почишћени. Догађаји су потврдили и моје сазнање, које сам изнео у чланку *О њези њеноцида...* да „феномени настали дугим трајањем по правилу споро нестају и упорно истрајавају”. Кад ти феномени, какав је геноцид, урађају плодом, како се то десило у Хрватској етничким чишћењем Срба, тешко је поверовати да ће геноцидне намере нестати и да

се у неком новом погодном тренутку, ради стварања велике Хрватске, неће поновити.

Као занимљив пример који се тиче односа науке и политике може да послужи и моје писање о ђаковачком бискупу Јосипу Јурју Штросмајеру. Бискуп спада у ред личности о којима смо током читавог протеклог столећа навикли да читамо само оде. Као творац југословенске мисли, која се после 1918. нашла у темељима наше државе као владајућа идеологија, Штросмајер је хваљен и слављен као да је божанство, а не човек с бројним врлинама, али и манама којих смртници нису лишени. Ко би се усудио јавно да изрази сумњу и критику на рачун његове политике и идеологије, унапред је морао да буде свестан да ће доживети бујицу напада, увреда и ниподаштавања.

Одбраном Штросмајера, његове личности и идеологије брањени су темељи на којима је почивала Југославија. Ко се усуђивао да у понечему оспори ђаковачког бискупа, сматран је непријатељем државе и југословенске мисли. Он се морао наћи на стубу јавне критике као рушилац братства и јединства које је, како је често знао да каже „велики син наших народа и народности”, требало чувати као „зеницу ока”.

Одбраном Штросмајера од свих могућих критика, ма колико оне биле умесне и оправдане, идентификацијом његове политичке мисли са званичном државном идеологијом како прве, тако и друге Југославије, спутавано је научно-критичко испитивање и приказивање личности и дела Јосипа Јурја Штросмајера. Политика се тако надредила науци и заочила је у развоју. Тиме је нанета штета и науци и политици. Наука се, хтела или не, морала мирити с оценама које су настале из политичких потреба, а не на темељу научно проверених чињеница и сазнања. Политика, заснована на нетачним и погрешним сазнањима, на идеологији привидног и лажног југословенства ђаковачког бискупа, морала је одвести и одвела је нацију и државу на кобне стрампутице.

Врло рано, заправо од оних дана кад сам закорачио у свет науке почео сам да се бавим Штросмајером, његовом политиком и идеологијом. Што сам дубље залазио у проблеме, све сам више откривао различите пропусе у нашој историографији који су се тицали оцена о Штросмајеру. Свестан деликатности теме, с пуно акрибије и научног опреза, с намером да се не огрешим о научни метод, да никога не повредим и увредим, али да изнесем научно доказане истине, да не прећутим оно што сам по научној савести и моралу дужан да кажем, у више наврата писао сам о Штросмајеру. То писање деловало је реско и збуњивало је чак и најдобронамерније читаоце. Навикли да слушају и читају само хвалоспеве о истински значајној личности ђаковачког бискупа, многи су се питали: Шта је то с Крстићем? Да ли је он при здравој памети? Како се усуђује да посумња у југословенска уверења идеолога југословенске мисли, највећег Југословена међу југословенским великанима?

Како је време одмицало, моја знања о Штросмајеру су се увећавала а чињенице на основу којих сам закључио да је Штросмајерово југословенство апокрифно, да је то југословенство само по имену југословенско, а да је његова суштина пре свега и изнад свега хрватска, па чак и великохрватска, непрестано су се умножавале. Сукцесивно, онако како сам долазио до доказа и сазнања, саопштавао сам их не водећи рачуна о томе да ли ће се они неке допасти или неће. Писање нисам подешавао према дневнополитичким догађајима. Све што сам објавио о Штросмајеру, резултат је научно проверених чињеница и мог дубоког научног уверења. О тој знаменитој личности Хрвата, о том врсном интелектуалцу широког образовања и многих знања, о том вештом и нимало безазленом политичару, великом хрватском родољубу и репрезентативном римокатоличком прелату писао сам без предрасуда, без посебних симпатија, али и без антипатија, увек с намером да будем научно поштен, објективан и на нивоу професије којој сам се посветио.

Мој строго критички научни приступ у изучавању и приказивању Штросмајера није могао да ме спасе жестоких напада политичког садржаја, и то некад и с највишег државног врха. У првим двома Југославијама Хрвати су имали монопол на југословенство и, док год им је тај монопол користио, свим средствима су га бранили и чували. Иако су у далеко мањем броју од Срба били Југословени, а у већини само Хрвати и великохрвати, стално су истицали да су баш они творци југословенске мисли изражене у илиризму и Штросмајеровом југославизму. Оне који су се, попут мене, усудили да критикују те покрете као хрватске и великохрватске, одмах су жигосали као противнике југословенства, као рушиоце братства и јединства.

Хрватска историографија данас признаје да Штросмајер није био Југословен, већ хрватски националиста и да више и нема потребе, као што је било раније, инсистирати на његовом југословенству, пошто је југословенска идеја пропала и пошто више нема Југославије. Другим речима, Штросмајер је као Југословен одиграо своју улогу и сада је дошло време да и Хрвати о њему кажу истину. Када је те истине о бискупу износио Крестић, био је проглашаван за националисту и шовинисту, за рушиоца братства и јединства, па је и у српској средини био политички неподобан а научно споран.

Примери које сам изложио о односу науке и политике сведоче о једном времену у којем смо живели и које би данас, ако је добре воље и мудрости, могло да буде поучно. Из свега што је речено могло би се закључити да наука и политика у сваком рационалном друштву које тежи напретку не би смеле да буду у раскораку, већ би требало да буду у савезу. Време бруталног наметања политике науци, које је нашим националним и државним интересима нанело велику штету, на нашу срећу, је прошло. Данас се не може рећи да у нашој земљи политика покушава науку да претвори у своју служавку, да на њу врши било какав притисак. Слобода научне мисли није ограничена, али наука није много ни уважена. Политика и наука иду посебним колосецима, без узајамног додира, без прожимања, као да су саме себи довољне,

да су саме себи циљ. Тако је то и у егзактним а још више у друштвеним, посебно националним наукама. Ако се у том погледу у догледно време ништа не промени, постоји опасност да ћемо ускоро моћи да правимо нове инвентаре бројних пропуста које је починила политика зато што је игнорисала науку. Међутим, време је показало да и наука, ако је у рукама неспособних управљача, може да учини не само велике већ и срамотне пропусте. Доказе за то имамо у многим поступцима актуелног руководећег тима Српске академије наука и уметности. У жељи да се што више дистанцира од неправедно демонизованог *Меморандума*, којег се стидела, и да се додвори глобалистичким и мондијалистичким политичарима, не само онима у земљи већ и у иностранству, руководећи тим САНУ одбијао је да се бави научним темама које нису одговарале политичким моћницима. Тиме је наношена штета не само научним већ и српским националним и државним интересима. У додворавању политичким моћницима руководећи тим САНУ отишао је чак тако далеко да је у једном тренутку одлучио да из наслова Српске академије наука и уметности избаци одредницу о њеној националној припадности.

Моја *Историја Срба у Ујарској 1790–1918*. није написана зато да би политичарима служила као приручник у налажењу пута којим ће се кретати у својим делатностима. Међутим, ако је историја одиста *magistra vitae*, ако је *lux veritatis* и *testis temporum*, онда ће, уверен сам, *Историја Срба у Ујарској* својим разноврсним темама, богатством чињеница и тумачењима добро доћи не само љубитељима прошлости већ и онима који из прошлости треба да извлаче закључке и поуке о садашњости и будућности.

Захваљујем жирију који је одлучио да мојој књизи додели овогодишњу награду „Печата времена” за науку и друштвену теорију. Иако не дуго трајања, Награда „Печата времена” стекла је, због високих вредносних критерија по којима се додељују, значајан друштвени углед. Због тога сам почастован што је ове године мени додељено ово вредно признање.*

***Објављено у Печату бр. 318, 16. мај 2014, стр. 16–21. и у Зборнику радова, 10 Удружења Срба из Хрватске, Београд 2014, стр. 316–326.**

ЈЕДАН ОГЛЕД О ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ИДЕЈИ

На основу потребе дневне политике, ради јачања југословенске мисли и југословенске државности, у нашој науци и политици, па и у широј јавности олако и некритички проглашаване су и прихватане као југословенске и идеје које по својој природи и суштини нису биле југословенске, а некад су биле чак и уско националне, па и национално ексклузивне.

Нужно је нагласити да су покрети и идеје који су настајали на тлу Хрватске, Славоније и Далмације, чак и када за то није било стварног основа, проглашавани за југословенске, а да су сличне идеје, које су настајале међу Србима, готово редовно и без изузетка Хрвати, па и неки кругови у иностранству жигосали као ускосрпске и великосрпске. Такав однос према једној – односно другој страни није случајан, није безазлен, нити је остао без последица. Реч је о веома добро осмишљеној борби за наметање идеје око које ће се окупити Јужни Словени и на чијим основама ће бити изграђена заједничка држава.

Судећи по развоју догађаја и исходу борбе око наметања идеја југословенства пониклих на тлу Хрватске и на територијама српског народа, Срби су ту битку изгубили. Они нису правовремено схватили далекосежан значај упорних хрватских настојања да идеје илиризма Људевита Гаја и југославизма Фрање Рачког и Јосипа Ј. Штросмајера наметну као истинско и једино прихватљиво југословенство. Срби се нису на прави начин и у право време супротставили хрватском жигосању југословенских интегративних идеја изнетих у Гарашаниновом *Начертанију*, у политичким акцијама и програмима кнеза Михаила и у потоњим српским настојањима око ослобођења и уједињења не само Срба већ и осталих јужнословенских народа. Зато што је Србима било стало до тога да придобију Хрвате за заједничку борбу, нису желели с њима да заоштравају односе бранећи своје идеје и своја схватања о начину стварања заједничке државе. Због бројчане премоћи, због тога што су имали прво две зависне, а потом независне државе, Срби су потценили систематске нападе, који трају и до наших дана, на великосрпска настојања, великосрпски хегемонизам и шовинизам. Ти напади, најчешће неосновани и злонамерни, нанели су Србима велике штете и на унутрашњем и на спољнополитичком плану. Парадокс је у томе што су напади долазили од партнера који је желео да сузбија наводне великосрпске тежње. Док су Хрвати жигосали сваку српску и југословенску мисао пониклу међу Србима као великосрпство, Срби нису довољно разобличавали великохрватство, чак

ни када је оно било јасно уочљиво и непорециво. Напротив, Срби су чисто хрватске интегративне покрете и тежње, који су имали великохрватске циљеве, што је случај с илиризмом и Штросмајеровим југославизмом, с незнатним резервама прихватили као истинске југословенске покрете.¹ Понеки међу њима, веома угледни и утицајни, као што је, на пример, Јован Скерлић, искрено одани Југословен, чак је и једног Анту Старчевића, предводника правашког великохрватског покрета, прогласио за Југословена, који је, наводно, под хрватским именом желео да обједини све Јужне Словене.² Тај податак, који се тиче Скерлића и Старчевића, показује до које мере се може кривотворити историја за потребе текуће политике и идеологије.

Кад је реч о илиризму и југославизму Рачког и Штросмајера, треба нагласити да су то две фазе, два покрета у развоју политичке мисли Хрвата. Ти покрети нису настали као резултат развијене свести да су Хрвати и Срби један народ и да треба да живе уједињени у једној заједничкој држави. Они су настали као плод сазнања да Хрватска, Славонија и Далмација, „са својим дугачким уским територијем врло мале дубине, која се протеже у два смјера“, саме за себе уопште нису способне „да буду поприште икакве државне и политичке творбе, те у том облику као народно-политичко тијело уопће немају никакве будућности“. То уверење, до којег су дошли Хрвати, према писању др Ивана Пилара, који је моћно утицао и још увек утиче на уобличавање ексклузивне великохрватске мисли, било је разлог „оном грчевитом тражењу једног ширег оквира“ за хрватски народни развој пре 1878. године, „било је задњим узроком обликовања илирства и југославенства“. Другим речима, заступници илиризма и југославизма сматрали су да Хрватска, Славонија и Далмација могу стећи елементарне услове за живот тек када, и само када им се прикључе Босна и Херцеговина. Нимало случајно др Пилар је о томе написао: „Хрватски народ на самом територију Троједне Краљевине има врло мале наде, да се одржи, и Босна и Херцеговина приказују се као један битни увјет за народно одржавање и политички развој хрватскога народа.“³

¹ Хрватски историчари данас отворено признају да бискуп Штросмајер није био југословен, већ „жестоки и упорни хрватски националиста“, да му је водећи политички циљ, који „је увијек изнова понављао, била потпуна аутономија Троједнога Краљевства у хабсбуршкој држави“, а да „Не постоје докази о његовој тежњи према ичему другом. Накане спрам нехрватских Јужних Славена биле су му недвојбено искрене, али није се обмањивао мишљу да ће његове идеје икада наићи на већу подршку у Срба, Бугара и Словенаца“. Савремена хрватска историографија не спори чињеницу да су Штросмајера Хрвати форсирани као југословена због тога што је то било политички опортуно, а како више нема Југославије, како је југословенска идеја пропала, нема потребе приказивати Штросмајера као југословена. Такав, лажно приказиван, он је одиграо своју улогу (види о томе: Wiliam Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001; Željko Krušelj, *Strossmayerovo 'jugoslovenstvo' opovrgnuto na Yaleu*, Večernji list, 29. X 2001; Василије Ђ. Крестић, *Историографија у служби идеологије – Historiography in the service of politics*, Јагодина 2004).

² О томе види: Василије Ђ. Крестић, *Јован Скерлић о Хрватима и југословенству*, у књизи: *Знаменити Срби о Хрватима*, Нови Сад 1999.

³ Dr I. Pilar, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, Geopolitička studija, Sarajevo 1918, 26.

Судећи по томе што је речено, илиризам и југославизам бискупа Штросмајера у својој основи имали су освајачке, великохрватске тежње.⁴ Неутралним историјским именом, какво је било илирско, и исто тако неутралним југословенским именом за остварење великохрватских тежњи требало је придобити и Србе из Хрватске, Славоније, Далмације, Војне Крајине, Босне и Херцеговине, па и Јужне Угарске, као и Словенце из Корушке, Штајерске и Крањске. Илирцима је то пошло за руком само делимично, а Штросмајеру, кад је реч о Србима, његовим савременицима, готово никако. У наведеним областима Штросмајерова југословенска идеја међу Србима није имала следбеника. Срби су добро схватили да Штросмајерово југословенство и није југословенство, да је то хрватство и великохрватство, које се покривало југословенством, да је то покрет који је имао југословенску обланду, а хрватску и великохрватску суштину. О томе постоје бројни и уверљиви докази. Значајно је, међутим, то да је касније, приликом стварања заједничке државе, и у време њеног постојања, све до распада друге Југославије Штросмајер као носилац квазијугословенске политике био прихваћен, слављен и хваљен као стварни идеолог југословенства, на чијим је основама почивала Југославија.⁵ Чињеница да су Хрвати успели новој држави да наметну један вид хрватске и великохрватске политике као, тобоже, истинску југословенску, није без значаја са становишта развоја и будућности те државе. У сваком случају, то је победа Хрвата, јер они су као поражена страна у Првом светском рату Србима наметнули свог идеолога и своју политичку идеологију као да су победници.

Мора се поставити питање како се и зашто се тако нешто могло догодити. Мислим да нећу погрешити ако устврдим да тадашња српска елита, и то како политичка, тако и интелектуална, посебно научна, није довољно познавала политичке партнере с којима је улазила у нову државу. Она није успела да схвати да су Хрвати осам стотина година желели да створе своју посебну државу и да се те жеље нису хтели одрећи ни по коју цену, поготово не за љубав неке Југославије, за коју су се залагали Срби. Уз то, српска елита, која је стварала државу, очигледно је занемарила чињеницу да је знатан део хрватског друштва био захваћен непремостивом мржњом према Србима, према том накоту вере православне, да је у тој средини идеологија о геноцидном решењу српског питања у Хрватској већ била изграђена и да се због

⁴ О великохрватским тежњама види: В. Ђ. Крестић, *Хрватске прејензије на Војводину, Босну и Херцеговину од 1848. године до данас*, Београд-Зрењанин 2012.

⁵ Тако је, примера ради, Слободан Јовановић својим допадљивим, течним и сугестивним писањем уздизао Штросмајера као творца и предводника југословенске идеје. Представио га је као непогрешивог и непорецивог, као пророка којег ће сви хвалити, славити и следити. О њему је написао: „У колико је старио, Штросмајер је све више окретао своје лице од садашњости и живео у сновима неке далеке југословенске будућности. Он је добијао и изглед и начин говора једног пророка.” Тај стари Штросмајер је, по оцени Јовановића, као Мојсије гледао у једну обећану земљу, у Југославију, „у коју неће сам никад ући” (С. Јовановић, *Фрањо Рачки и југословенска мисао. Политичке и правне расправе*, књ. II, Београд 1932, 235-251).

тога с пуно разлога 1918. године могло поставити питање да ли је уопште могуће да Срби и Хрвати живе заједно у једној држави. Стварајући нову државу, Срби су нереално, чак и наивно веровали да ће је и Хрвати, ако не одмах, оно током времена прихватити, да ће се саживети с њом и завоleti је као што су је они волели. Срби нису правовремено схватили да је само мањи део Хрвата, највише из Далмације, истински опредељен за Југославију, а да је већина њих била против нове државе и начина на који је створена. Међутим, како су припадали пораженој страни, нису имали ни моралне храбрости, ни стварних снага да се супротставе догађајима и да иступе са захтевима о стварању независне хрватске државе. Улазећи у нову државу само зато што нису могли да је избегну, Хрвати су користили сваку прилику, често и не бирајући средства, да ту државу изнутра подривају, да је слабе и у погодном тренутку разбију.

Када се помињу илиризам и југославизам као две фазе у развоју Хрватске, или тзв. југословенске мисли, не може се заобићи ни коалиционашко југословенство. Настало почетком двадесетог века на тлу Хрватске, Славоније и Далмације, коалиционашко југословенство, заправо, својеврсна је синтеза дотадашњих непомирљивих односа између Хрвата и Срба. Зато што је југословенство Рачког и Штросмајера грађено на темељима хрватског државног и историјског права, што као такво није признавало националну и политичку индивидуалност Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији, и што му је био циљ да асимилиује и хрватизује Србе, њему су се Срби огромном већином одлучно супротстављали. Генерација хрватских и српских политичара, која је ступила на сцену после Рачког и Штросмајера, муке је мучила док није пронашла начин како да се превазиђе криза у међусобним односима. Главна препрека у свему томе били су хрватско државно и историјско право. Међутим, то право било је уграђено у све поре јавног живота Хрвата. Све националне идеологије, сви покрети, све политичке странке имали су за полазну основу хрватско државно и историјско право. Одрећи се тог права значило је одрећи се свих дотадашњих визија националног и државног развоја. Према изјави познатог и веома угледног хрватског политичара Драгојла барона Кушлана, који је припадао најужем кругу Народне странке бискупа Штросмајера, сви који траже од Хрвата да се одрекну свог државног и историјског права, ишту смрт Хрватске и Хрвата, јер се тиме тражи да Хрвати своју државу поделе са Србима. На Сабору Хрватске 1866. године Кушлан је истакао да Хрвати „никаквој слози за љубав” са Србима на тако нешто неће пристати, јер кад би на то пристали, хрватска државна мисао изгубила би национално обележје, помутио би се њен „правни извор”, чиме би ослабила „снага народног права”.⁶ Четрдесет година касније и Стјепан Радић је написао да Хрвати неће одустати од хрватског државног права и државноправне идеје чак „нити за вољу иначе потребне и пожељне слоге” са Србима.

⁶ Martin Polić, *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, dio prvi, Zagreb 1899, 167-172.

Међутим, почетком 20. века, када је запретила опасност од немачког *Drang-a*, када су Хрвати морали да саберу све снаге да би се одупрли Мађарима и њиховим претензијама на Хрватску, Срби у Хрватској, Славонији и Далмацији постали су значајан политички чинилац. Од политичких супарника, којима дотад нису признавали националну и политичку индивидуалност, које су намеравили да асимилију и хрватизују, Србе је требало придобити за савезнике у борби против моћних противника. То се могло учинити само одустајањем од хрватског државног и историјског права и признавањем националне и политичке индивидуалности српском народу. У часу настанка Хрватско-српске коалиције 1905. године то је и учињено. После дужег лутања и тражења што безболнијег начина за удовољавање давнашњим захтевима Срба за стицање потпуне равноправности, пронађена је спасоносна формула. Да не би било повређено хрватско државно право, које је на хрватској државној територији подразумевало само један - и то хрватски политички, ми бисмо данас рекли - конститутиван народ, Коалиција је прогласила да на тлу Хрватске, Славоније и Далмације живе два племена једног истог народа. Када је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, ова синтагма је проширена, па су на територији нове државе живела три племена једног народа. На основу те и такве формуле грађена је национална политика интегралног југословенског типа.

Корени те политике, како сам показао, настали су у Хрватској. Један невелики део Хрвата - коалиционаша - истински се везао за њу још пре 1914. и 1918. године и у том погледу остао је доследан у новој држави. Други део Хрвата - коалиционаша - напустио ју је одмах после балканских ратова. Тај део, с Иваном Лорковићем на челу, пристао је на формулу два племена - један народ са чврстим уверењем да ће Хрвати као, тобоже, културнији и напреднији од Срба стати на чело ослободилачке и ујединитељске акције. Они су сматрали да ће Загреб, а не Београд, постати средиште око којег ће се окупити Јужни Словени. После сјајних победа српске војске у балканским ратовима постало им је јасно да су се Срби и Београд наметнули као пијемонт. Не слажући се с тим, не пристајући на то да их предводе Срби и да се окупљају око Београда као новог политичког средишта, коалиционаша типа Ивана Лорковића вратили су се хрватском државном праву утолико лакше што су га невољно и под принудом морали напустити.

Знатан део Хрвата, који се одлучно борио против Коалиције и који је чврсто био везан за државно право, никад није прихватио формулу два племена један народ. Тај милитантан, мржњом према Србима задојени део Хрвата предвођен је национално екстремним и верски - католички искључивим франкофуртимашима и усташама. За Хрвате из тих кругова била је неприхватљива било каква југословенска идеја и било каква Југославија. Од првог дана настанка нове државе они су били против ње и упорно, стрпљиво и не без умећа радили су на њеном слабљењу и растакању.

Кад се боље осмотри на којим идејним основама је грађена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, кад се уђе у суштину типова југословенства

на којима је она почивала, мора се доћи до непобитног закључка да је нова држава од самог почетка била на стакленим ногама, и да је, како је написао Јован Дучић, саграђена на песку, а на песку се, како рече песник и дипломата, не граде ни пиваре, а камоли државе.

Југословенство илиризма и потоњег Штросмајеровог југославизма било је апокрифно. Заснована на југословенству које је имало хрватску и великохрватску суштину, Југославија није могла да прође другачије но што је прошла. Од првог дана била је то грађевина која се љуљала и коју је са свих страна требало подупирати.

Слично је и с југословенством коалиционашког типа. Настало из тренутне нужде Хрвата, а не из братских и племенских осећања, оно није захватило шире слојеве хрватског друштва, што је био случај с политичком идеологијом заснованом на хрватском државном праву. Идеје интегралног југословенства и националног унитаризма, наметане силом и диктатуром, по оцени Слободана Јовановића, довеле су до парадоксалне ситуације „да Југословени нигде нису тако нерадо виђени као у постојбини Штросмајера и Рачког”⁷

Да се, којим случајем, Јовановић истраживачки бавио односом Хрвата, посебно тзв. франкофуртимаша, али и неких угледнијих коалиционаша, према Југословенима још у оквирима Аустроугарске, не би га изненађивала чињеница да „Југословени нигде нису тако нерадо виђени као у постојбини Штросмајера и Рачкога”. Диктатура краља Александра и насилно наметање југословенства само су додатно изазвали одраније постојећи отпор и неприкривену мржњу „у постојбини Штросмајера и Рачкога” према Хрватима југословенског опредељења. У Хрватској су они жигосани као „посрбице” још с краја 19. и почетка 20. века. Штавише, „посрбице” су у Хрватској нападане једнако као и Срби, а некада чак и оштрије и жешће од Срба. Национално ексклузивни Хрвати сматрали су да су за национално и државно јединство Хрвата „посрбице” опасније од Срба јер су изнутра слабиле и растакале то јединство. Стога, не мислим да се антијугословенско расположење у Хрватској може оцењивати као парадокс. Напротив, то је природан исход дуготрајног и смишљено негованог расположења. То расположење је до 1918. године подржавано и окрепљивано из Беча, а диктатура краља Александра само га је поджарила и распалила. Да су научници, попут Слободана Јовановића, и српски државници и политичари, попут краља Александра, познавали расположење, тежње и циљеве Хрвата, питање је да ли би уопште и покушавали да им силом наметну идеју која не само да им није била блиска и прихватљива него је њиховом огромном броју, који није смео да буде потцењен, била мрска и одбојна. Чини се да је ово очевидан доказ, који показује да наша наука, а самим тим и наша политика нису биле на нивоу задатка пред којим су се нашле после 1918. године. Створили су државу с партнером

⁷ Слободан Јовановић. *Југословенска мисао у историји и будућности, Из историје и књижевности*, том 11, књ. I, Београд 1991, 571.

којег нису добро познавали, па су због тога правили грешке које је српски народ скупо платио и још увек скупо плаћа.

Срби, који су се определили за југословенску политику изграђену на традицијама илиризма, Штросмајеровог и коалиционашког југословенства, нису могли, а ни хтели да их следе у њиховом изворном хрватском облику. Кад су, под притиском Хрвата, несмотрено одустали од својих интегративних програма, они су идеје илиризма, Штросмајеровог и коалиционашког југословенства покушали да преобличе и прилагоде потребама нове заједничке државе. У настојањима да наметну идеологију интегралног југословенства и националног унитаризма, које су од сва три племена изискивале знатна национална одрицања, све је пуцало у односима с Хрватима. Хрвати нису били спремни на било какво одрицање за љубав југословенства и за добро заједничке државе. Из дана у дан бивало је све очигледније да идеје југословенства, којима су они деценијама парадирани, о којима су непрестано говорили и хвалили се њима, нису нашле место ни у њиховим главама, нити у срцима. У њих је била дубоко укоренења мисао велике, независне и етнички и верски – римокатолички чисте хрватске државе. Како су Хрвати били главни партнери Србима у стварању државе, та држава, с таквим партнером, није могла опстати. Напротив, она је морала пропасти.

Кад је одбачено југословенство као национална идеја, интегрални југословени су се трудили да је наметну као државну идеју. Они су предлагали да се, уместо насилног изједначавања Срба и Хрвата, ради на њиховом политичком васпитању тако што ће им се доказивати „да њихов спас није у њиховом племенском егоизму и фанатизму”, већ у југословенској државној заједници. Залагали су се за то да се та заједница уреди тако „да се у њој и Срби и Хрвати осећају као код своје куће”. Њима је било јасно да је са Хрватима зло, али су били убеђени да ће без Хрвата бити још горе. Стога су сматрали да не треба постављати питање: „Хоћемо ли ми и Хрвати једни с другима, него – морамо ли једни с другима?” Били су уверени да морамо, јер другачије не бисмо могли ни ми Срби, а ни Хрвати очувати слободу. Слободан Јовановић је због тога, држећи се Макијавелијевог савета да држава, која западне у кризу, треба да се врати „на основно начело, на њену почетну замисао”, предлагао да се југословенска мисао врати на полазну тачку. Другим речима, саветовао је Хрватима и Србима да се сете шта је југословенска мисао за њих значила уочи Првог светског рата, па да је поново пригрле из истих разлога.¹ Догађаји, који су уследили после избијања Другог светског рата, показали су да су и настојања у очувању заједничке државе тако што ће се напустити југословенство као национална идеја, а прихватити и неговати као државна идеја, била нереална и неостварива.

Кад би се после свега поставило питање шта је остало као наслеђе од идеја југословенства и од Југославије, која је на њима била изграђена, истине ради морало би се рећи да је остало само горко искуство, тешко разочарање

¹ Исто, 572-575.

и чемерно страдање. Упркос томе, створена је друга Југославија, која је од прве преузела само име, али не и идеје на којима је претходна почивала. Више заснована на приволи него на идејама које су биле уграђене у прву Југославију, друга се распала попут прве, на исто тако драматичан начин и опет не без жртава.*

*** Објављено у Гласу САНУ, CDXXV, Одељење историјских наука, књ. 17, Београд 2015, стр. 247–254 и у Печату бр. 352, 16. јануара 2015, стр. 50–54.**

IN MEMORIAM Драган Недељковић

У овом кратком и пригодном осврту на личност професора Недељковића говорићу са становишта наших вишегодишњих личних, колегијалних и пријатељских односа, али и са становишта његових аутобиографских и других књига, као што су: *Дом без крова, Дијасјора и ошацибина, Реч Србима у смујном времену и Издалека – свейлосй*.

Из аутобиографских текстова проф. Недељковића сазнајемо многе појединости о њему, о чланоима његове породице, ближих и даљих рођака, школских другова, сабораца из Другог светског рата, и разним личностима које су се усекле у његово памћење, о којима је имао шта да каже и које су заслужиле да буду литерарно портретисане. Својим аутобиографским текстовима Недељковић је показао да је био прави мајстор у вајању ликовна. Он их је обликовао једноставним начином казивања, без сувишних описа, увек језгровито, јасно и уверљиво, за читање питко и допадљиво, неретко до бола дирљиво. Описом личности показао је да је имао изванредну моћ запажања, да је знао шта, како и колико ваља рећи о појединим људима да би читалац о њима, њиховим карактерним и другим особинама стекао што потпунију представу и доживео их онако како их је доживео Недељковић.

У описима средине у којој је рођен, у којој се школовао и васпитавао Недељковић је испољио високе способности у сликању социјалних односа. Нећу претерати ако кажем да су његова казивања о материјалним успонима и падовима појединих породица уочи Другог светског рата, за његова трајања и после његовог окончања, драгоцене и са становишта социјалне историје. У његовим приповестима одсликан је морал грађанског друштва, посебно оног у Срему и Руми. Штедња, стицање капитала, заљубљеничка – готово ропска везаност за земљу, домаће васпитање, обичаји, оданост цркви и вери – то су теме које су се као црвена нит, која све повезује, провлачиле кроз многа Недељковићева казивања. У свему везан за Руму, Срем и Сремце, он је дао изузетно уверљиве описе сремских нарави, понашања, пијанчења, кабадахилука, разметљивости и неумерености, прекости, пргавости и прекомерног псовања. У његовим виђењима Срем је јуначки и накресан, кабадахијски и раскалшан, тамбурашки и бећар-

ски. Све ове оцене он је изрицао са становишта једног у најпозитивнијем смислу схваћеног конзервативца, чувара наслеђених вредности, поштоваоца завета и традиције.

Широког образовања и лепих знања, Недељковић је био веома емотиван. Своју емотивност није прикривао и пригушивао. Бираним речима испољавао ју је према људима, родном крају, народним обичајима, цркви и вери. Њега је веома занимао морал, и то како појединаца, тако и друштва. У том погледу имао је јасне критерије, које је саопштавао дискретно, посредно и алузивно, никад наметљиво и аподиктично, увек на завидном академском и литерарном нивоу.

Истински забринут за судбину народа којем је припадао свим својим бићем, Недељковић је у својим јавним наступима и бројним списима на најплеменитији и најпатриотскији начин јасно и одрешито износио своје ставове о многим актуелним питањима српског народа. И у својим аутобиографским присећањима *Издајека – свейлосџ*, човек без мржње према било коме, а људског саосећања и разумевања за све, на више места и на разне начине дотицао је питања која су га бринула. У прелепим пасажима својих прича у којима је описивао национално мешане бракове Недељковић је показао како су чистокрвне Немеце и Хрватице често постајале одане и верне Српкиње и православке. Очигледан је то доказ да су Срби имали одређене привлачности и биолошке снаге, да су поседовали асимилативну моћ. Не без разлога Недељковић се питао зашто су Срби изгубили све привлачности које су поседовали, зашто су до те мере омекшали и посустали да се без већег отпора претапају и утапају у друге нације и друге вероисповести.

Недељковић је био забринут због тога што Срби олако напуштају своју веру, што изневеравају, занемарују и заборављају традиције, што су склони помодарству, што се одричу самих себе и Српства. Због тога их је на њему својствен деликатан начин опомињао и прекоревало. Није крио да је тужан што су његови Румљани заборавили на неке своје врло истакнуте и добро знане грађане, какви су били: Атанасије Стојковић, Божидар Грујовић, Димитије Матић, др Жарко Миладиновић и други, који су заслужили да у граду у којем су рођени добију бар неку улицу или неко сокаче. Истицао је да би било лепо и цивилизовано да су се грађани града његове младости једном улицом одужили и Рудолфу Ајзелу, шефу немачке полиције у Руми, који је за време окупације штитио Србе, па због тога није побегао, али су га ослободиоци убили.

Занимљива је и заслужује пажњу оцена професора Недељковића о партизанском покрету који је организован у Срему после бекства осуђених и затворених комуниста из сремскомитровачке казнионице. Том покрету, каже он, дат је „нов програм – социјални уз национално-ослободилачки. Искрован је план да се слом југословенске државе и трагедија нације искористе за освајање власти, по цену најстрашнијих жртава. При томе

је коришћен сав наш српски арсенал, наша српска философија херојства, сведена у заумном стиху 'Нека буде што бити не може, нека буде борба непрестана'. Тада још ни слутили нисмо – закључио је Недељковић – шта нам се спрема и каква је провалија пред нама."

На више места у разним својим текстовима и јавним наступима Недељковић је показао да има велико поштовање, саосећање и разумевање за неуморне и задивљујуће вредне сремске сељаке. Ти добростојећи сељаци су несебично, из патриотских побуда, за време рата чинили све, често су и живот стављали на коцку да би помогли партизанима у борби против хрватских усташа и Немаца. Кад их је после рата нова партизанска власт као кулаке почела развлашћивати, терати у земљорадничке задруге и мучити присилним „откупима”, понела се према њима разбојнички и силеџијски, као према најопаснијим класним непријатељима. О последицама тог и таквог односа нове власти према сељацима као сведок историјских догађаја Недељковић је забележио: „[...] То ће довести до кобног пада морала. Патријархални морал је био покопан, вера, обичаји, традиција жигосани и одбачени – 'наша капа на три рога: боримо се против бога' – у име новог идеала који се убрзо показао лажним и безвредним. Тако је дубоки преображај, који се збио током рата, био само злоупотребљен да би ускоро народ, у сваком погледу, силно осиромашео, особито духовно и морално. То више није био народ, него, мање или више, бесловесно становништво, апатриди у сопственој отаџбини. Срозан и рањав, српски народ се никад више неће опоравити и препородити. [...] Земља коју је патријархални наш паор називао грудом, већ у почетку социјализма је напуштена, јер тежачки рад је изгубио вредност, и све што је могло бежало је у град или се одавало шпекулацији. Убијен је морал, порушен цео један, некад чврст, систем морала, нестали су добри обичаји, поремећене су све норме, обезвређене вредности."

Како спадам у оне колеге и пријатеље који су с професором Недељковићем блиско сарађивали и друговали, поуздано знам да је у последњих неколико година, од када су наш народ и наша држава запали у кризу, утрошио силну духовну и физичку снагу с намером да, колико може да учини појединац, својим писањем, јавним иступима, предлозима и разним конкретним активностима, посебно у оквиру Српског народног покрета „Светозар Милетић”, ублажи невоље и допринесе што бржем и безболнијем решењу нагомиланих проблема. Луцидних запажања и оригиналних идеја, он је био интелектуалац племенитог соја и поштовања достојних патриотских осећања. У својим иступима, било да је писао било да је беседио, а он је и једно и друго чинио више него добро, увек је саопштавао отворено шта мисли, шта му је лежало на срцу и души. Истински независни интелектуалац, којем је партија била његов народ, Недељковић је био свестан свих његових добрих и рђавих особина. Био је изврстан дијагностичар духовног стања свог народа. Његове добре особине

и истинске вредности с радошћу и с усхићењем је хвалио а рђаве стране, које је желео да поправи, с најбољим намерама је откривао и критиковао. Никома се није удварао. Ни цркви, ни њеној јерархији, ни највишим културним и научним институцијама, ни партијско-политичким лидерима, без обзира на то да ли су били на власти или у опозицији. Разложно је био критичан и према национално отуђеној, привидно надмоћној, у суштини инфериорној, а некад и малоумној интелигенцији, која је запливала у воде мондијализма и из помодарства, као сви *homo novus*, ставила се у службу творца новог светског поретка.

Недељковић је био подједнако убедљив и кад је критиковао нови светски поредак и кад је вршио анализу односа западних сила према нашој држави и нашем народу. Веома добро је познавао Западну Европу, у којој је годинама живео и радио, али је и много путовао по европским земљама. Неретко поредио је западне народе с нашим народом, западну културу с нашом културом, католичку цркву с православном и јасно је видео где смо ми, а где западни народи, где за њима заостајемо, а где смо испред и изнад њих.

Међу нашим интелектуалцима, Недељковић је био једини истински проповедник и неуморни ходочасник. Њега су људи радо слушали и на све стране су га звали јер су знали да ће чути човека који уме да мисли, да критикује и указује на слабости, али и да открива путеве којима ваља ићи и да понуди средства којима се наше друштвене и националне болести могу лечити и излечити.

Многа су питања на којима је професор Недељковић у својим списима и јавним иступима упорно истрајавао, а некад их чак и понављао као припев у песми да би се дубоко усекли у свест читалаца и слушалаца. Теме које су га занимале, јер их је сматрао битним за напредак и опстанак нације су: проблеми ниског наталитета, љубав према отаџбини, очување језика и ћириличног писма, неговање култа рада и врлина, морално снажење, подизање нивоа културе, добре школе и добро васпитање, чврста породица, религиозна запуштеност, историјско памћење и заборављање, духовно јединство, човек као „најважнији храм” нашег времена и друге. Све те теме из дана у дан су заокупљале и заокупљају сваког мислећег Србина. Оне су у нама, с њима се непрестано суочавамо, али их не сагледавамо у правим размерама. Недељковић их је довео у јасан ред и поредак. Створио је читав програм за национални и духовни препород нашег народа, за излечење нашег тешко оболелог националног организма. Од оних који су се налазили на челу државе очекивао је, упорно и енергично захтевао да се прихвате одговарајућих мера за излечење. Кад ту није наишао на разумевање и на одзив, одлучио је да се стави на чело Српског народног покрета „Светозар Милетић” и да уз помоћ и подршку многих истомишљеника почне да остварује не само своје већ и много шире националне и политичке идеје. Без лидерских амбиција, у покрет је ушао из чисто патриотских разлога. Као тих, уздржан, толерантан и ненаметљив, спреман да саслуша

свако мишљење, међу члановима Покрета уживао је неподељену подршку. С њим на челу Покрет је заталасао српску јавност, која је схватила да је скуп људи који се у њему сабрао часних и племенитих намера. Одлазак професора Недељковића сви чланови Покрета доживели су као одлазак родитеља, одлазак мудрог, часног и високоморалног човека, који је својим животом и радом свима нама служио као узор.*

***Објављено у Геополитици, бр. 91, октобар 2015, стр. 39–41 и у Српском књижевном листу, бр.13/118, септембар, октобар, новембар 2015, стр. 22.**

О ИЗЈАВИ ПРЕДСЕДНИЦЕ ХРВАТСКЕ ДА СУ СВИ ГРАЂАНИ ХРВАТСКЕ ХРВАТИ

Убрзо по избору председница Хрватске изјавила је да су сви грађани Хрватске Хрвати. Та њена изјава није прошла незапажено. Неки су у њој препознали ставове оца домовине Анте Старчевића, па су је због тога, не без разлога, осудили. Међутим, та изјава заслужује да буде размотрена не само са становишта историје већ и актуелне политике Хрватске зато што садржи претеће поруке, што је супротна интересима демократских права и националних слобода.

На самом почетку разматрања изјаве хрватске председнице да су сви грађани Хрватске Хрвати треба рећи да та идеја у хрватској политици није нова и није никакав хрватски изум. Она вуче корене из давно преживелог феудалног друштва Европе. У најтешњој је вези с феудалним принципом, који је гласио: „Чија земља, онога и вера”, што је значило да, ако је феудалац, поседник земље, био римокатолик и његови кметови, феудални подложници, хтели-не хтели, били су римокатолици. После Француске револуције из 1789, када је нацији придавана већа важност него у претходном периоду, поменути феудални принцип доживео је трансформацију, па је гласио: „Чија земља (држава), онога и нација”. Другим речима, према познатом швајцарском теоретичару државног права Јохану Каспару Блунчлију, „народ је велик колико и држава”. Полазећи од таквог става, а с намером да изграде велику мађарску државу, која би се протезала од Карпата до Јадрана, мађарски државни сталежи су се већ крајем XVIII века држали девизе да на тлу Угарске постоји само један, и то мађарски „политички” или „дипломатички”, данас бисмо рекли уставни или конститутивни народ. Другим речима, без обзира на етничку припадност, сви становници Мађарске чинили су мађарски „политички” народ. Зато што су Срби из Угарске и Хрвати схватили да им од такве мађарске политике прети опасност од помађаривања, пружали су јој одлучан отпор. Међутим, ту исту политику, коју су осуђивали и против које су се у оквирима Угарске борили, Хрвати су пригрлили и њу су од средине XIX века у односима са Србима у Хрватској доследно спроводили.

Прихватањем мађарске државно-феудалне идеологије и из ње извирућег права, хрватско грађанско друштво, предвођено ђаковачким бискупом Јосипом Јурјем Штросмајером, Антом Старчевићем и њиховим на-

следницима, држало се у оквирима своје државе истих принципа којих су се у оквирима Угарске државе мађарске владе све до слома Аустроугарске 1918. године. По тим принципима сви становници Угарске рођени на њеном државном подручју, без обзира на националну припадност, чинили су део мађарског „политичког” народа. Сходно томе, сви грађани Хрватске, рођени на њеном државном тлу, без обзира на националну, па и верску припадност, чинили су део хрватског „политичког” народа.

Судећи по томе, у Хрватској и није било Срба, јер су они чинили део хрватског „политичког” народа и у политичком смислу били су Хрвати православне вере. С намером да једну политичку фикцију, да у Хрватској нема Срба, остваре и у пракси, у Хрватској су од средине XIX века до слома Аустроугарске 1918. предузимане многе административно-политичке и културно-просветне мере. С тим задатком и с таквом намером у каталогу Прве изложбе далматинско-хрватско-славонске одржане 1864. године Срби нису исказани по националној припадности, што је, рецимо, био случај с неупоредиво малобројнијим Циганима и Јерменима. Срби су исказани по религиозној припадности, као Хрвати грчко-источне, односно православне вере. Како се тежило стварању хомогеног хрватског „политичког” народа, што је значило етнички чисте Хрватске, српско име систематски је изостављано где год се могло изоставити. Тако је, на пример, Српска православна црква редовно називана „грчко-источном” и „грчко-несједињеном”. У одређеним круговима Срби никад нису називани својим националним именом, већ разним погрдним, као што су: Власи, Цигани, грчко-источњаци, Скипетари (тј. Шиптари), „они који себе крсте Србима”, „такозвани Срби”, Бизантинци и слично. Из истих разлога, ради стварања јединственог хрватског „политичког” народа и етнички чисте Хрватске, која би се, по речима Еугена Кватерника, протезала од Салцбург-тиролских Алпа до Проклетија, читав школски систем је од 1874. године био у служби хрватизације. Ћирилица као српско писмо на разне начине била је потискивана и забрањивана, а српска застава и српски грб као национални симболи такође су били забрањивани. Политика непризнавања Срба у Хрватској, по речима Светозара Милетића, изродила је немиле појаве, „јер је семе раздора пало на увређено осећање народа србског”. Не пристајући на понижење и одлучни да се супротставе свим покушајима хрватизације, током 1866. године Срби су поднели више захтева којима су хтели да се заштите, да сачувају своју националну посебност. Тражили су од Сабора Хрватске да донесе закон о политичкој равноправности Срба са Хрватима; да народна равноправност стекне важност у законодавству и управи; да у жупанијама, срезовима и општинама, у којима су имали већину, у званичној употреби буде ћирилица; да у свим органима власти буду заступљени у сразмерном броју; да надзор над српском црквом и вероисповедним школама држава повери Србима и да Срби имају право на сразмерну државну помоћ „за сва заведења” за која имају и Хрвати.

Држећи се принципа поменутог теоретичара државног права, Јохана Каспара Блунчлија, „да је народ велик колико и држава”, што значи да сви становници Хрватске чине јединствен народ Хрвата, лист Позор, гласило Штросмајерове Народне странке, одбацио је 1866. године све српске захтеве и запретио је Србима да, ако буду инсистирали на истицању своје националне посебности, ако не буду пристали да буду Хрвати православне вере, да ће их Хрвати „из запада гонити идејом народнога јединства проти њиховој истој вољи, рушити ћемо силом освједочења све границе, које буду дизали, ништити ћемо моћју свеобће цивилизације све запреке, које буду постављали јединству народа, кога је Бог једним створио. Кад настане државна потреба, промиенити ћемо и име, државни битак, замиенити стару повиестницу новом, промиенити установе, попримити другу повиестницу новом, промиенити установе, попримити другу политику, све у духу западне цивилизације; али до тада бити ћемо један народ...”

Време и каснији догађаји показали су да то није била само претња. Било је то озбиљно упозорење, којег су се хрватски политичари, и то не само Старчевићеви праваши већ и тзв. обзораши, наследници политике Ј. Ј. Штромсајера и Фрање Рачког, који су словили као Југословени, потом следбеници Јосипа Франка и Павелићевих усташа, у пракси доследно и придржавали. Да би Србе, тај реметилачки фактор, који је стајао на путу стварања велике и етнички чисте Хрватске, присилили да постану Хрвати, догурали су до познате одлуке усташа, која је гласила: једну трећину Срба ћемо убити, једну трећину проверити а једну протерати.

Мађарска политика, која је инсистирала на идеји да су сви становници Угарске у политичком смислу Мађари, изазвала је 1848/1849. године револуцију и бројне људске жртве и материјална разарања. Иста таква дуготрајна хрватска политика у време Независне Државе Хрватске уродила је геноцидом почињеним над Србима, а у време распада Југославије до њиховог етничког чишћења. Поставља се питање да ли хрватска председница поновним прихватањем става да су сви становници Хрватске Хрвати свесно иде на неко ново заоштравање, на неки нови обрачун са Србима. Да ли је, по њеном мишљењу, и преосталих 4% Срба у Хрватској много, па их треба похрватити? Тешко је поверовати да се њена изјава о томе да су сви становници Хрватске Хрвати случајно подудара с вишедеценијском националистичком и шовинистичком хрватском политиком. Само наивни могу прихватити њено објашњење да је поменути изјаву дала зато што би обраћањем грађанима и грађанкама Хрватске изоставила и повредила сељаке, који нису грађани. У сваком случају, њена изјава није само недемократска и антицивилизацијска. Она је срамна и злослутна. Као таква заслужује да буде јавно жигосана.*

*** Објављено у Печату 30. јануара 2015. бр. 354 и у Књижевност Крајине, 6, Београд 2015, стр. 241–245.**

TREBA LI SRBIJI NACIONALNI PROGRAM?

Sve ozbiljne i samostalne, istinski nezavisne države trebalo bi da imaju i, po svemu sudeći, imaju nacionalne programe.

Iza nacionalnih programa moraju i treba da stoje države i vlade.

Nacionalni programi moraju biti sastavljeni na osnovu brojnih, raznovrsnih i pouzdanih podataka, surovo realnih ocena, procena i stvarnih mogućnosti.

Ti podaci, ocene i procene u nadležnosti su države.

Oni nisu, ne mogu i ne treba da budu dostupni svima kojima se prohte da ih imaju.

Podaci na osnovu kojih treba da bude sastavljen nacionalni program i sam program nisu dokumenti za javnost.

Svugde u svetu to su tajni dokumenti s kojima su upoznati samo najuži krugovi državnog rukovodstva.

Da je to tako, može da posluži i primer *Načertanija* Ilije Garašanina.

Nastao 1844. godine, više decenija za njega se nije znalo u srpskoj javnosti. Prvi put objavljeno je tek 1906, ali ne kao operativni nacionalni program, već kao istorijski dokument.

Tek početkom osamdesetih godina (1883), posle Tajne konvencije potpisane između Srbije i Austrougarske (1881), diplomatija Habzburške monarhije uspela je da se domogne *Načertanija*.

Nacionalni programi nisu ono što treba da budu stranačko-politički programi.

Neretko manje upućeni ne prave razliku između tih dokumenata, a razlika među njima nije mala.

Dok su nacionalni programi *acta secreta* (poverljiva, tajna dokumenta), partijsko-politički su javni, svima dostupni dokumenti, koje treba obznanjivati, reklamirati, popularisati i njima pridobijati birače.

Partijsko-politički programi u načelu obavezuju stranke, njihovo vođstvo i članstvo, a nacionalni predstavnike države.

Partijskim programima osvaja se vlast u državi, a nacionalnim se vodi državna politika.

Zbog svega toga sadržaj jednih značajno se razlikuje od sadržaja drugih programa. Međutim, praksa je pokazala, i u svetu, a pogotovo kod nas, pa i u najnovije vreme, da je izneveravanje partijskih programa uobičajena pojava, da partije osvaja-

ju vlast s jednim programom, a kad im narod ukaže poverenje, one naprave zaokret od 180 stepeni i pogaze sve što je napisano u njihovim programima.

Kad je reč o našoj državi i našoj aktuelnoj politici, široko je rasprostranjen utisak da ima mnogo lutanja, improvizacija i nedoslednosti, da ima puno praznog hoda, da nema jasnih ciljeva, da neracionalno stremimo nečemu što je teško ostvarivo, što je nedostižno, pa i pogubno za nacionalne i državne interese.

Da li naša država ima takav program, da li je on negde zapisan, ili se, možda, nalazi u nečijim glavama, ili u glavi nekog pojedinca, o tome mogu samo da nagađam.

Uz sve rečeno postavlja se pitanje da li je naša država danas u dovoljnoj meri samostalna i nezavisna bar onoliko koliko je bila samostalna i nezavisna Kneževina Srbija od nastanka *Načertanija* 1844. do Tajne konvencije 1881, da može da sačini nacionalni program i da ga drži u strogoj tajnosti.

Bojim se da je naša država danas toliko „izbušena” da bi odgovor na ovo pitanje morao da bude negativan.

Zbog toga je suvišno i stvarati nacionalni program s kojim će biti upoznati svi koji za njega budu zainteresovani. Takav nacionalni program izgubio bi svaki smisao i značaj.

On bi bio ne samo suvišan već i štetan.

Iako smatram da treba da imamo nacionalni program, ne verujem da bi u situaciji u kojoj se nalazimo on doprineo poboljšanju našeg položaja.

Sam po sebi on nije i ne može da bude spas, nije izlaz iz ćorsokaka u koji smo zapali, nije rešenje za nagomilane probleme.

On bi možda mogao da bude samo jedno od sredstava u rešavanju opšteg kriznog položaja.

U našoj javnosti vlada pogrešno uverenje da je *Memorandum* Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine napisan s namerom da bude nacionalni program.

Međutim, takvo mišljenje je pogrešno.

Memorandum je napisan s ciljem da posluži jednokratno, u onom trenutku, a ne i u perspektivi, što je slučaj s pravim nacionalnim programima.

Uprkos tome, taj dokument doživljen je kao nacionalni program i danas se s mnogih strana, posebno od onih koji Srbima nisu naklonjeni, tako i predstavlja.

Oni dobronamerni, koji su u *Memorandumu* videli izlaz iz ondašnje krize, a takvih nije bilo malo, i kasnije su od Akademije očekivali da se oglasi, da ponudi neki nacrt, ili čak i gotov nacionalni program.

Međutim SANU nije pozvana da piše nacionalni program. To uopšte nije njen zadatak. To nije u njenoj nadležnosti.

Čak i kad bi ona napisala neki program, on nikoga ne bi obavezivao.

Ako se postavi pitanje zašto Akademija u vreme nastanka *Memoranduma* nije uspela da očuva davnašnji princip, uspostavljen pri njenom osnivanju (1887), da se ne upliće u politiku, treba imati u vidu činjenicu da je ona u trenutku osnivanja i sve vreme kasnije, osim u godinama diktature kralja Aleksandra

Karadorđevića, delovala u uslovima višepartijskog demokratskog i parlamentarnog sistema vlasti.

U takvim sistemima Akademija nije imala potrebe da ulazi u politiku, ali su se politikom izvan Akademije bavili njeni pojedini članovi.

Akademija nije htela, niti je mogla, čak i da je htela, da se upliće u politiku u vreme jednopartijskog režima Josipa Broza.

Tek kad se taj režim počeo urušavati, pošto je proizveo mnoge teškoće i probleme, a partija na vlasti, osim želje i grčevite borbe da očuva vlast, za drugo nije bila sposobna, Akademija se umešala u politiku.

Prema tome, Akademija je *Memorandumom* uskočila u politiku u izuzetno kriznom trenutku, kada osim Komunističke partije nije bilo drugih organizovanih političkih ustanova.

Akademija je *Memorandumom* znatno doprinela bržem rušenju jednopartijskog komunističkog sistema vlasti, ona je tim dokumentom u temeljima zaljuljala politiku koja je stvorena ne samo AVNOJ-em, nego, još više, Ustavom iz 1974. godine, pa zato nije slučajno što se i ta vlast pridružila onima izvan Srbije koji su osuli paljbu na Akademiju.*

*** Објављено у Svedoku 3. новембра 2015.**

О ПАМФЛЕТУ ФРАЊЕ КУХАЧА „ВУК И ВУКОВЦИ, ЊИХОВ РАД И ЊИХОВО НАСТОЈАЊЕ”

У својој монографији *Вук и Хрвати* Виктор Новак је поменуо рукопис „првог хрватског музиколога велике активности и ентузијазма за сакупљање народних мелодија”, Фрање Ксавера Кухача (1834-1911) *Вук и Вуковци, њихов рад и њихово настојање* и посветио му је неколико страна. Написао је да он представља своје врсте монструозни и незналачки памфлет, „чије би објављивање оправдало само посебно интересовање и за ову врсту 'научне' литературе”. С пуно оправданих разлога Новак је сматрао да је Кухачево дело промашено, али је тој неповољној оцени додао да „то не значи да оно не би било од интереса за науку и у свим својим настраностима, боље једностраностима”, јер, додао је, „има у њему много погледа који такође и данас могу, па и морају да заинтересују и музиколога, етнографа и лингвисту”. Иако свестан да је Кухач у том свом памфлету наступао „свезнадарски”, као полихистор, да је „залазио и на таква подручја где никако није могао да стручно и научно пресуђује”, Новак је намеравао да га објави сматрајући да је „једнако важан и за време у којем је настао, за самог аутора, али још више за Вука, тј. Кухачевог антивуковског посматрања његових великих општих књижевних резултата”¹.

Памфлет о *Вуку и Вуковцима* Кухач је написао 1888. Сам тврди да није имао намеру да га објави, већ да је желео да га сачува и препусти заинтересованима да располажу њиме после његове смрти. У предговору тој расправи, који је написао 1892, када је рукопис у понечему прерадио и допунио, нагласио је да су га пријатељи наговарали да рад објави зато што му је то патриотска дужност. Да је о Вуку и Вуковцима написао „студију”, обзнанио је у Виенци од 7. јуна 1892, у којем је штампао расправу *Вриедности њучких њојиевака*. Крајем јула исте године посетио је познатог свеучилишног професора и политичара, блиског сарадника Јосипа Франка, Ису Кршњавог, којег је обавестио „о том да је написао књигу проти Вуку Караџићу”. О том сусрету Кршњави је забележио: „Ја сам га ради тога испсовао и међу осталим рекао да цијела политичка агитација проти Србима од стране старчеви[ћа]наца нема апсолутно никаквог смисла, јер да ја држим да Срби нипошто не могу за Хрвате бити од какве погibeљи. Влада ће уосталом морати увијек тра-

¹ В. Новак, *Вук и Хрвати*, Београд 1967, 551-558.

жити алијансу Срба тако дуго, док ће Хрвати бити дјетињасти као што су старчевићанци, који не знаду у политици наћи правог пута.”² Може се претпоставити, али не и са сигурношћу тврдити да је и овај сусрет и грдња коју је добио од неоспорно веома ученог свеучилишног професора и угледног политичара утицао на Кухача да одустане од објављивања свог рукописа.

На самом почетку своје „студије” Кухач је нагласио да је проучио све Вукове списе и да је као музиколог и „глазбени хисторик” изучавао етнологију хрватског народа, па да зато има исто толико права колико и „језикословци” да изнесе своје мишљење „о лепоти језика, о правопису и о раду и настојању Вука и Вуковаца”.

Основу свог антивуковског става Кухач је изградио на тези да је између Вука и Копитара склопљен споразум о томе да се онемогуће Хрвати у стварању „велике Илирије”. По тој Кухачевој тези, Копитар се плашио да ће, ако се Словенци удруже са Хрватима у оквирима „велике Илирије”, пропасти као посебан народ. Да се то не би десило, учени Словенац желео је да искористи Вука против Хрвата. Вук је постао просто Копитарево оруђе. Сам је преузео на себе обавезу да све Хрвате кајкавце прогласи за Словенце, а Вука је задужио да све штокавце прогласи Србима. Уз то, договорили су се да раде на искорењивању славеносрпског, а уздицању „пучког српског” за књижевни језик. У складу с тим, све штокавске народне песме, приповетке и остало умно благо простог народа одлучили су да прогласе српским. Име Хрват и све хрватско у литератури, према том тајном уговору између лукавог Копитара и простог и необразованог Вука, имало је да нестане. Протеривањем хрватског имена из литературе Копитар је ишао на то „да нестане Хрвата (који су већином католици) као политичког и књижевног народа, те да се они изруче православним Србима”.³ Вук, који се ставио у службу Копитареву, показао се као силник кад је почео „наривавати” Хрватима ијекавицу као српско писмо. Тиме је хтео Хрвате да „скучи” под један центар и да их стави „под српско господство”.

Смишљено и с јасним циљем читава Кухачева „студија” прожета је великим потцењивањем Вука и његовог дела. Том омаловажавању посвећене су бројне странице Кухачевог памфлета. Неке од њих заслужују да буду и поменуте. Тако, на пример, истичући слабе стране Вука Караџића, Кухач је написао да он не познаје општу историју, историју словенских народа, Срба и Хрвата, историју језика, „глазбеност језика”, песништво, финоћу

² Iso Kršjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, knj. I, priredio dr Ivan Krtalić, Zagreb 1896, 53.

³ Док је Кухач оштро критиковао Вука због наведеног брисања и намерног изостављања хрватског имена, сам је брисао и изостављао српско име кад му и где му оно није одговарало. Тако је, примера ради, једном свом пријатељу 30. октобра 1879, између осталог, написао: „Уз то јоште прилажем неколико мојих композиција: шест сборова 'српско оро' за четири гласовира. Изволите их којему пјевачком друштву предати. *Име 'српско оро' нека Вас не женира, можете на програм ставити и народно оро*” (Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Јагодина 2007, 43).

стила, и друге језичке лепоте и потребе књижевног језика. По Кухачу, Вук је био „повјестни пабиркач” без научне спреме, без нужних темеља за послове којима се бавио, без меродавног суда. Није знао да је језик неког народа израз његовог темперамента. Знао је понешто, али на парче. Није био дилетант, већ лаик. Није био кадар да просуди „ружно од липога, љепше од најљепшега”. О лепоти наречја судио је по принципу „липо је оно, што се мени свиђа да је липо”. Без „естетске наобразбе” није био позван и није имао право „да поприми за књижевни језик развлачено ијекавско поднаречје”. Своје тршићко наречје тај „пастирски реформатор” прогласио је херцеговачким. Није се смео наметати као реформатор и апостол у стварима које није разумео и ваљано схватио. Без Копитара није имао способности књижевног предводника.

Вукова смеша фонетике, етимологије и самовоље, по оцени Кухача, не може се назвати фонетским правописом. По природи дрзак, спреман да Хрватима наноси штету, ако не другачије – оно лажима, Вук се својим радом као прави насилник трудио да испослује „моралну и књижевну смрт Хрвата”. Иако су Хрвати међу Јужним Словенима, по Кухачу, на највишем степену културе, Вук их је својим језичким реформама изједначио са „херцеговачким и тршићким пастирима”. Због свега тога Кухач је Вукову језичку реформу назвао бизантинизмом и аутократством.

Кухач је упоран у настојању да покаже и докаже да се Вуку мало шта може веровати. Посебно му замера што је свугде „продиковао” и ширио Српство, а што је Хрвате занемаривао и порицао. Тиме је радио на томе да „се Хрвати свега свога и имена и језика одрекну”. Чудом није могао да се начуди што и поред свега што је Вук учинио против Хрвата међу Хрватима има оних који га „проглашавају нашим књижевним апостолом”. Те Вуковце, како их назива, Кухач није сматрао непријатељима Хрвата, али је држао да су они заслепљени оним што су о Вуку рекли угледни Немци, посебно Гете и Грим, који су Вуку, том лаику, доделили диплому доктора филозофије и учинили га чланом разних учених друштава. Под утицајем Немаца, Вук је „утувио” себи у главу да је од провидности изабрани реформатор, да има право да и Хрватима прописује дијалекат њихове књижевности и језик, „да је ускрситељ штокавштине и да је позван риешити историјска питања”. Међутим, нагласио је Кухач, Вук је фалсификовао све што није ишло у прилог његових тврдњи и његових теорија „те је лагао, што је боље могао”.

Поричући готово све што је Вук учинио, даривајући га разним погрдама и оцењујући га као „лажиторбу” и мегаломана, Кухач му је одао признање за способност у пословима граматике, простонародног стила и етнолошких описа. Да се бавио етнологијом и фолклористиком, а тиме се најмање бавио, написао је Кухач, Вук би био много кориснији но што је био бавећи се разним другим пословима.

Својим памфлетом Кухач је покушао да оспори оригиналност народних песама које је сакупио и објавио Вук. По мишљењу тог хрватског музи-

колога, Вук није објављивао песме у оном облику како их је чуо, него је то чинио по сећању, онако како их је запамтио. Песме које је објавио Вук, тврдио је Кухач, нису оригиналне, веродостојне, већ су прерађене и редиговане. Оне су стилизоване по Вуковој жељи, који им је додавао шта је хтео, а из њих је испуштао што му се није допадало. То су препеви, а не „праве пучке песме”. Кухач сумњичи Вука да је у песме увлачио „Српство” и „српско име” где им није место и где их никада није било. Многе чакавске и кајкавске народне песме, пише Кухач, Вук је поштокавчио да би их отео од Хрвата. Закључак Кухача је да су народне песме које је Вук објавио у свему фалсификоване.

Поричући изворну вредност народних песама које је сабрао и објавио Вук, Кухач је сумњао и у оригиналност његових народних приповедака. Као што је прерађивао народне песме, тако је, по оцени Кухача, Вук прерађивао и народне приповетке, па у њима није народни, већ Вуков језик. Што се тиче пословица, Кухач је дошао до закључка да их је Вук „вадио” из народних песама, и то не само српских већ и немачких, али да је многе пословице чуо и од своје жене, Немице Ане. Једна од главнијих Кухачевих замерки Вуку је та што није увек и доследно наводио извор одакле су народне песме, приповетке и пословице. Поготово то није чинио „ако је то врело хрватско било”. С намером да хрватске изворе што боље прикрије и прећути, искривљавао је и прекрајао „све оно, што од Хрвата потјече, те је [то] ставио на српски рачун”. С тим у вези Кухач малициозно примећује да Вук мисли да, све што је негде чуо, други не зна и да „све оно злата вриеди, што он пише”.

Умишљен, без систематског и темељног образовања, а природно обдарен, Вук је, по оцени Кухача, био „обични литерарни пабиркач без икаквог предзнања”, па је због тога „остао до конца свог живота пуки лаик у литератури”. Кад се прихватио израде речника, вели Кухач, Вук није знао ни латински, ни немачки, а без тог знања није могао ваљано ни обавити посао којег се подухватио. Међутим, и при састављању речника он је напустио као отимач, јер је чакавске и кајкавске речи поштокавчио.

Подвргавајући критици све што је учинио Вук, Кухач је оспорио и ваљаност његове акцентације и његов правопис, за који је написао да је без система. Закључак Кухача је да је Вук начином рада на сабирању народних песама, приповедака и пословица, при састављању речника и језичким реформама, по његовом научном осведочењу, нанео више штете него користи, јер је ишао погрешним путем, чиме је „потомке присилио” да посао почну од почетка.

Пошто је Вук за Кухача велики фалсификатор, „хрватска ученост” не би смела пред њим да се понижава до слуганства. Хрватски Вуковци, по Кухачу, наносе штету хрватском народу. И оно што је хрватско они приписују странцима, Мађарима и Немцима. Језик у Хрватској не називају *хрвајтским*, већ *српско-хрвајтским* или *српским* и *хрвајтским*. За разлику од хрватских Вуковаца, нагласио је Кухач, Срби свој језик зову *српским*, „без икакве прикрпине”. Кухач тврди да би требало да буде баш обрнуто, да би

Хрвати с већим правом свој језик могли да зову само *хрвајтским* а Срби свој *хрвајтско-српским*, „јер стари писци хрватски нису учили књижевни језик од Срба, али српски учили су од Хрвата”. Увлачењем придева *српски* у назив хрватског језика, написао је Кухач, жели се доказати подређеност Хрвата Србима у књижевности.

По виђењу Кухача, словенски народи су по својој природи сепаратисти. Они ће пре пропасти него што ће напустити оно што им је природено. Упркос томе, Вук је хтео да припише Србима оно што није њихово, а Хрватима да одузме што је њихово. То је права књижевна хајдучија и отимачина, која је, како вели Кухач, ухватила дубоког корена код Срба, и то зато што хоће да посрбе читав словенски југ. Својим понашањем Срби доказују да су искључиви и грабежљиви, да су узурпатори и отимачи, да им је циљ да овладају Хрватима.

Хрватски Вуковци све то не уочавају. Они не виде који су циљеви Вука и његових Срба, не схватају опасност која од њих прети. Њима не смета то што Срби неће да прихвате латиницу и хрватске изразе, па радије користе турске и циганске речи него хрватске. Њима не смета ни то што Хрвати уче ћирилицу у пучким школама, а Срби неће да уче латиницу. Они једноставно хоће да изруче Хрвате Србима, па зато, упозорава брижни Кухач, од хрватских Вуковаца, од Вука и Срба прети Хрватима озбиљна опасност. Један од ретких Хрвата који је уочио све опасне намере Вука и његових Срба био је, по оцени Кухача, Анте Старчевић. Он је прави антипод Вуков, и много је чистији и поштенији од Вука. Хрвати му дугују захвалност зато што је допринео њиховом освешћивању, што је указао на опасне намере Вука и Срба према Хрватима и Хрватској.

Све у свему, кад се пажљиво анализира Кухачев памфлет, мора се доћи до закључка да је у њему недвосмислено дошао до изражаја став дела хрватског друштва с краја XIX и почетка XX века који је испољавао велику нетрпељивост не само према Србима из Хрватске већ и према Србима у целини. Тај део хрватског друштва, окупљен у Чистој странци права, познат под именом франкофуртимаша, био је милитантно србофобичан и Србе је непрестано оптуживао и нападао, и то не само вербално већ и физички због наводних великосрпских и хегемонистичких намера. Опседнути неоснованим страхом од Срба, како је уочио и Исо Кршњави у разговору с Кухачем, франкофуртимаша су објавили прави рат Србима и Хрватима југословенског опредељења који су били спремни на сарадњу и слогу са Србима. Те Хрвате Кухач је означио као хрватске Вуковце, који су, по схватању франкофуртимаша, били чак опаснији од Срба јер су изнутра растакали и разарали национално јединство Хрвата.

Кухачев памфлет написан је с намером да франкофуртимашима послужи као оружје у борби против Срба и југословенски опредељених Хрвата, које су они називали посрбицама. Он је, у ствари, својеврсна идеолошка основа Чисте странке права. Кухачеве оцене о Србима и Вуку Карацићу као

грамзивцима, освајачима, отимачима, бизантинцима, хегемонистима, мегаломанима итд. могу се наћи у свим потоњим антисрпским текстовима. Судећи по томе, Кухач је био истински претеча Ивана Пилара (*Südlända*), фра Доминика Мандића, Мила Будака и групе аутора који су написали књигу *Извори великосрпске ајресије*.¹ Баш зато сматрао сам да је потребно објавити Кухачев памфлет да се види колико су у хрватском друштву антисрпски идеолошко-политички корени дубоки, какви су по свом садржају, колико дуго истрајавају и каквим плодом рађају. Кухачев памфлет представља сажетак свега што су хрватски антивуковци имали и што данас имају против Вука и његове делатности.

С намером да у најкраћим потезима заокружим представу о Кухачу, осећам обавезу да нагласим да га је Српско учено друштво, за „заслуге за науку српску”, на свом скупу држаном 24. јануара 1871, изабрало за свог дописног члана. Обрадован том пријатном вешћу, Кухач је 12. марта опширним писмом написаним ћирилицом, у којем је изнео и своје биографске податке, захвалио Српском ученом друштву. Ту је, између осталог, написао: „Неизмјерно се узрадовах, кад сам из припослане ми дипломе и приложена листа од стране предсједничтва не надану виест дочуо, да ме је славно србско учено друштво својим дописујућим чланом наименовало. Изразујућ искрену своју захвалу славному србском ученом друштву на том особитом частном одликовању, обећајем том сгодом, да ћу си наступљеној и слободно изабраној стази, – ма какогод се моје околности у будуће промјениле – виеран остати и једнаком ревношћу настојати, да како Србом тако и Хрватом од користи будем.”² Да ли је и како је Кухач испунио ово своје обећање, читалац може да види из овог текста, а још више из његовог списка о *Вуку и Вуковцима*. Кад је Кухач 1911. године умро, Српска краљевска академија, чији је он био почасни члан, ожала га је а њен председник је истакао да је „цео век провео изучавајући музичку уметност у нашем народу и прикупљајући широм обе половине народа народне мелодије”.³ Нико у Академији, која је у међувремену, 1896. године, од Кухача откупила Шлезингерове музикалије,⁴ није ни слутио шта он мисли о Вуку и Србима и шта је о свему томе о њима написао.

Кухачев рукопис *Вук и Вуковци* налази се у Државном архиву Хрватске, у Кухачевој „Књижевно гласбеној оставштини”, у кутији бр. XIV. Читав текст с бројним напоменама објавио сам у „Зборнику о Србима у Хрватској” књ. 8.*

***Објављено у Зборнику радова Вук Стефановић Караџић (1783–1864–2014), Београд 2015, стр. 57–63.**

¹ Књигу је написала група аутора. Објављена је у Загребу 1991. под уредништвом Боже Човића.

² Архив САНУ у Београду, Српско учено друштво, бр. 7380/19.

³ Годишњак, XXV, 1911, Београд 1912, 220.

⁴ Годишњак, X, 1897, Београд 1898, 122–133.

ОДНОСИ ИЗМЕЂУ СРБА И ХРВАТА У ВРЕМЕ РЕВОЛУЦИЈЕ 1848-1849. ГОДИНЕ (прилог историји)

На самом почетку револуционарних збивања односи између Срба и Хрвата нису били пријатељски, а најмање су били братски. До које мере је део хрватског друштва био антагонизован према Србима, чак и у Далмацији, где су међусобни односи били сношљивији од оних у Хрватској и Славонији, сведочи писмо Ђорђа Николајевића, проте дубровачког, упућено владики далматинском Јеротеју Мутибарићу из Дубровника 22. марта 1848. године. Николајевић је писао: „Овом приликом само укратко усуђујем се саобштити, како смо ми овдје у Дубровнику, одкако је конституција проглашена, умјесто весеља величајши страх поднијели, будући су нам јавно и у очи пријетили, да ће нас на најмање комадиће исећи. Истина да се данас и од синоћ мало утишава, но ако и најмања искра букне, ми смо пропали.” На срећу, када се о претњама сазнало у Боки, Срби у Дубровнику били су спасени. Николајевић је о томе написао: „Глас овај стигне у Котор, гдје су православни Срби много претежнији. Которски Срби поруче Дубровчанима да не тичу тамошњу браћу, јер ако такну и једнога, они ни једног католика у животу оставити неће. Но и ова претња разјарене Дубровчане није могла укротити, док им не стигне другиј глас, који у случају обистињена не би имао шале, да се под градом Будвом укрцало у брод десет иљада Црногораца, који долазе Дубровчанима у походе, и да их питају, шта ће они са Србима.”

И у самом Загребу Србима је 1848. године запретила велика опасност. По сведочењу Анастаса Поповића, познатог и угледног загребачког трговца и председника тамошње српске православне црквене општине, критичан тренутак по Србе наступио је у часу када се у Загребу сазнало да су Срби на Мајској скупштини у Сремским Карловцима изабрали војводу. Тим поводом у Загребу је завладало велико незадовољство и скоро је „до тога хтело доћи да све Србе покољу”. Покољ је запретио и српским депутатима који су се после Мајске скупштине нашли у Загребу. Познати лекар и јавни делатник Константин Пејчић је о томе записао: „Моја је заслуга што сам смирио у Загребу сержане (пандуре) Шокце, који су нам Србима депутирцима вартоломејску ноћ спремали били, зато да им бана Јелачића шизматички патријарх наш не иншталира и не повлаши (посрби).”

Док је Србима у Дубровнику и Загребу запретила смртна опасност, на самом почетку револуције из Кнежевине Србије, посредством београдских Србских новина, Србима у Угарској стигао је савет да се сложе и обједине у борби против Мађара и да у тој борби иду заједно са Хрватима. У исто то време, приликом боравка у Бечу, митрополит Рајачић састао се с Људевитом Гајом, Иваном Кукуљевићем Сакцинским и Амброзом Врањцијем. Ти хрватски политичари изјаснили су се за потпуни прекид државноправних веза с Мађарима, спремни у свему да се ослоне на Аустрију. Гај је тада позвао митрополита да се прикључи Хрватима и да стане на чело српскохрватског покрета. Ту понуду Рајачић је одбио зато што није желео да доноси било какве одлуке без Српског народног сабора у Карловцима, али је на том састанку закључено да Срби и Хрвати иступају заједно и да се међусобно испомажу.

Кад су се заострили неспоразуми између Срба и Хрвата с једне а Мађара с друге стране и када је било јасно да ће између њих избити рат, бан Јелачић и патријарх Рајачић истински су се потрудили да превазиђу све хрватско-српске разлике, којих није било мало, и да успоставе јединство и слогу ради заштите сопствених националних и политичких интереса. Као доказ таквог настојања може да послужи Јелачићев проглас из априла 1848. године упућен „Народу хрватском и србском у Троједној краљевини”, који је штампан латиницом и ћирилицом, а настао је поводом његовог именовања за бана Далмације, Хрватске и Славоније и за врховног команданта војске у Војној граници. У њему Јелачић готово кликће: „Крепка нам воља сада треба; а крепке воље не може бити без слоге. Зато слога и братимство нека буде међу нама без разлике вјерозакона, брат нек се не туђи више од брата. Та сваки је узрок досадашње мржње и распре међу једнокрвном браћом већ престао. Разлика вјере и цркве не чине више међу браћом и удима једнога народа бедеме у друштвеном животу; једнакост је изречена.”

Јанко Шафарик, који је у то време боравио у Загребу, запазио је да „сви без разлике важност Србства припознају”, да се слажу у томе да Хрвати „без Срба не могу ништа”, да „веру восточну и азбуку кирилску врло почитују, као своју и свију Славена изворну и праву” и да од суревњивости неке „нема више ни трага у Загребу”. Шафарик је нагласио да и „сами каноници тако мисле” и да Хрвати „са Србима желе најтешњи братски сојуз на основу савршене једнакости”. По виђењу Шафарика, тада су сви Хрвати, па и сам Јелачић, мислили и говорили „о томе, да с временом мора од свију југословенски земаља постати једна сојузна држава, које глава ће бити у Београду а средоточје у Србији [...]”. Преносећи утиске из Загреба и изјаву једног познатог Србина, адвоката из главног града Хрватске, Димитрије Матић писао је Стефану Стефановићу-Тенки, „попечитељу правосудија и просвештења” Србије, да су се раније „изјашњавали Хрвати о нашем Србском народу са неким малоуважањем”, а да сада, због ратне опасности и угрожености од Мађара, „су принуђени, па се у правом смислу братиме с нама, пружају нам руку и желе се с нама слагати”.

Уочи одржавања Мајске скупштине Јован Суботић се једним летком обратио „родољубивим Србима” с предлозима које треба да усвоји скупштина. Његови предлози имали су више тачака. Најпре је предложио да се Троједна краљевина Далмација, Хрватска и Славонија уједини с Војводством српским, које треба да чине провинцијални и гранични делови Срема, Бачке и Баната, као и Барање. Предложио је да бан Троједне краљевине буде „уједанпут и војвода српски”, да бан и војвода буду „на изменце једанпут римокатолик, други пут православни”; да Троједна краљевина и Војводство имају једно министарство и један народни сабор; да министарство буде састављено равномерно од православних и римокатолика; да и званичници у нижим управним властима буду заступљени равноправно, а тамо где су Срби у већини, да службено и „училишно” писмо буде ћирилично, све донде „докле се сви једном не сложимо на једно писмо за наш народни и одсад једини пословни језик”. Суботић је предложио да народна скупштина закључи да свака народност у Троједној краљевини и Војводству буде загарантована у свему и да „инородцима” буде слободно да се служе својим језиком у цркви, својој школи и код земаљских власти. Што се тиче Војне границе, ако је нужно да она и даље постоји, Суботић је сматрао да она мора да буде преуређена тако да служи само војним потребама, а да граничари у грађанском и политичком погледу у свему буду изједначени са становницима Провинцијала. На крају својих предлога Суботић је нагласио да се само по себи подразумева да у уједињеном Војводству и Троједној краљевини мора да постоји једнакост вере и цркве.

Осим Суботића, једним штампаним летком огласио се више дана пре састанка Мајске скупштине и један Србин из Хрватске. Због мађарског насиља, због гажења српских права и непризнавања српске националне посебности, он је позвао Србе да се на предстојећој скупштини прогласе народом „под круном угарском”, да ступе „у братински савез као народ са побратимским народом хрватским” и да пошаљу једно посланство краљу, који би потврдио народне жеље. Своју поруку Србима уочи народне скупштине Србин из Хрватске завршио је речима: „Иштите једнакост, коју Мађари у свет трубе, и својој народности у свему и свачем; па тако покажите, да нисте кукавна раја Мађара, него да сте народ раван мађарскоме; – притећи ће вам у помоћ словом и делом браћа Хрвати и остала браћа славјанска, која на вас, као на једно важно удо славенства очи упиру. – Или то браћо Србљи, или копајмо унапред гроб себи као народу – и својој народности: другог спасења нема!”

На Мајској скупштини проглашен је „политички савез Војводине Србске са Троједном краљевином Хрватске, Славоније и Далмације на темељу слободе и савршене једнакости”, с тим да се услови тог савеза „на истом темељу израде и у живот приведу”. Главни народни одбор, који је изабран на скупштини, био је овлашћен да њене одлуке поднесе владару и Хрватском сабору.

Иако је већина Срба била одушевљена закључцима Мајске скупштине, било је и оних који њима нису били задовољни. У такве је спадао и Јован Хацић, који је незадовољан њеним закључцима напустио скупштину уверен да њене одлуке не воде добру и да ће српском народу навући велику несрећу како у материјалном, тако и у друштвеном погледу. Хацић је сматрао да није мудро то што се Срби одвајају од Мађара и што се олако, без претходног уговора и одлуке Хрватског сабора, везују за Хрвате. Не без разлога он се бојао да ће Срби у савезу са Хрватима доћи у подређену улогу, а веровао је да се легалним путем, а не револуцијом, могло доћи до споразума с Мађарима. Угледнији Срби из Вуковара нису били задовољни одлукама Мајске скупштине зато што је на њој изабран војвода. Сматрали су да ће тај избор изазвати несугласице са Хрватима и да ће ослабити српско-хрватски фронт према Мађарима.

У Хрватској су одлуке Мајске скупштине прихваћене двојако. Демократски опредељена интелигенција и омладина поздравили су савез Војводине с Троједном краљевином и остале одлуке скупштине. Конзервативни кругови били су критични према том савезу, као и према избору војводе и одлуци да Срем чини саставни део Војводине. Бан Јелачић није хтео да заоштрава односе са Србима о тим спорним питањима зато што је желео да сачува јединство Срба са Хрватима у Војној граници, којој је предстојао обрачун са Мађарима. Штавише, да би показао своју наклоност према Србима, пристао је да га српски патријарх свечано уведе у банску част.

После Мајске скупштине Срби су успоставили тесне везе и савез са Хрватима. Кад је један одбор Срба из Војводине, предвођен патријархом Рајачићем, хрватском сабору поднео одлуке Мајске скупштине, Сабор је те закључке прихватио. У законском чланку VII, који се тиче Војводине и Троједне краљевине, хрватски сабор је одлучио „[...] савез троједне краљевине са војводином Србском, из Сриема с границом, Барање, Бачке с бечејским дистриктном и шајкашким батаљоном, и Баната с границом и дистриктном кикиндским састојећим, на темељу слободе и савршене једнакости основани, прима, и све жеље народа србског за своје сопствене признаје, чега ради ће их и код пријестолу њих[овог] величанства и на сваком мјесту подупирати и у живот увести трудити се [...]” Истим законским чланком хрватски сабор је прихватио предлог Мајске скупштине да „устав међусобних одношајах” Војводине и Троједне краљевине буде уређен договором посебног српског и хрватског одбора.

Главни одбор народа српског је с уважавањем примио вести из Загреба, па је пожурио да о томе посебно штампаним огласом, објављеним 10. маја, обавести српску јавност, да је охрабри доказом да Срби нису усамљени, да су наишли на пуно разумевање браће Хрвата. Из истих разлога Главни одбор је обавестио народ да је бан Јелачић наредио да се II батаљон Петроварадинске регименте, који је већ пошао за Италију, паробродом врати

у Варадин; да је Хрватски сабор одлучио да у Војводину као свог комесара пошаље грофа Алберта Нужана са четом сержана; да је Јован Стојчевић постављен за привременог великог жупана Сремске жупаније и да ће Јелачић предводити српску депутацију код цара, од којег ће тражити потврду свих одлука Мајске скупштине.

Заступници Хрватског сабора су средином јуна (15. и 18. VI) изјавили: „Искрено исповедамо, да ми у случају оном ако се Војводство Сारбско установило буде, нити хоћемо, нити можемо се противити, да се Војводству Сारбском сва иста она власт повери, и изручи, која њему полага стародавних Народа Сारбскога повељах толи у прекодунавских краинах, *штоли у Срему њријага*, већ се и с њима једнодушно молимо, да се исто Војводство онако, како је народ у петицији својој посебној жељу своју изразио опет уведе, и установи.” Овакав став о Срему никад раније а ни касније нису изнели ни бан, ни Банско веће. Они су непрестано чинили све да из Срема потисну српску, војвођанску управу и заведу хрватску, која је била ближа сремско-славонским мађаронима и србофобски опредељеном римокатоличком становништву. О потреби уједињења са Србима ради заштите од мађарске агресије у Гајевим Новинама понајбоље је писао Богослав Шулек. На дан одржавања Мајске скупштине у Сремским Карловцима, која је донела одлуку о склапању политичког савеза Војводине србске с Троједном краљевином, Шулек је поручио да су се Мађари заклели да униште Хрвате јер виде да могу само на развалинама хрватске народности да уздигну престо свог азијатског деспотизма. Због тога Хрватима не преостаје друго, већ да се спремају за рат и да потраже верне савезнике. Међутим, нагласио је Шулек, савезнике не треба тражити. Они већ постоје, а то су Срби, „браћа по крви, роду и језику, браћа по историји, круни и уставу”, с којима Хрвати имају исте интересе, исти душевни живот и исту будућност, али, што је најважније, и истог непријатеља. Шулек је закључио да Хрвате са Србима све везује, а да су бедеми који су их делили, посебно разлике у вери, порушени у часу кад је проглашена не само верска једнакост већ и светост вере, у коју нико не сме да дира.

Врхунац слоге Срба и Хрвата достигнут је 5. јуна 1848. приликом свечаног устоличења Јосипа Јелачића за бана. У одсуству загребачког бискупа Јурја Хаулика, који се ради личне безбедности склонио из Загреба, бан је положио заклетву пред српским патријархом да ће радити само у интересу народном. Један очевидац о томе је написао: „[...] Викање, кликовање, плескање руку, бацање капа и шешира у висину не може се описати. Хрвати љубише се са Србима, свештеници једне и друге цркве у усхићењу своме слатко су се међу собом грлили; од радости, од нежности сви смо сузе пролили [...].”

Хрватски песник Иван Трнски, и сам понет родољубивим осећањима, одушевљен догађајем, испевао је поздравну песму српском патријарху. Његови стихови, који верно дочаравају ондашње душевно стање загребачке средине, гласе овако:

*„Озебо је сунца жељан жарка
Ми смо жељни срјске сложне руке
И да сродне ѿобрајимске ѿуке
Блајослови срјски ѿајриарка.*

*Хвала Теби Боже неумрли
Да си мени данас дао досји
Гледатј славу, ѿлакај од радосји
Ђе Хрватја Србин брајцај рли*

*Шјо још више да видеји моју
Ђе јуначки Јелачићу бане
Пред срјским ѿајриарком сјане
Исјод јране ѿрисизаји Боју [...].”*

У духу прокламоване једнакости и слоге радио је и Сабор Хрватске. Више говорника, Хрвата, нашло је за потребно да нагласи колико су велике заслуге Срба за Хрватску и Хрвате. Тако, између осталих, на седници од 6. јуна 1848. године, Иван Кукуљевић – Сакцински о Србима у Хрватској изјавио је: „[...] Овај нам је народ у најважнија времена, кад смо стењали под аристокрацијом, латинизмом и германизмом, нашу чисту народност сачувао [...]” На истој саборској седници препородитељ духовног живота хрватског народа Људевит Гај о Србима у Хрватској је рекао: „Будући да се будућност наша на братимству Српства и Хрватства оснива [...] усуђујем се (приметити – В. К.) [...] господо, да овај народ има за нас многе заслуге; промислимо, да све мишице на Кордуну, које нас бране, сами су Србљи [...]” Доследно тој изјави, приликом састављања саборске представке за аустријског надвојводу Јохана, Иван Мажуранић посебно је нагласио да Сабор поставља исте захтеве и „за нашу српску браћу [...]”; јер, са Србима смо ми један народ и тако чврсто стопљени, да нас ништа више на свијету раздружити неће моћи [...].”

Кад је реч о успостављању добрих и пријатељских односа између Срба и Хрвата, нужно је поменути и Друштво српског напретка, које је у својим иступима 1848/49. године запоставило верске и друге разлике, а знатну пажњу је обраћало на зближавање јужнословенских и балканских народа. Друштво је сматрало да, ако од Јадранског до Црног мора народи не буду уједињени и не постану „једна душа, једно тело”, ни Срби, а ни остали неће имати будућност, јер ће их непријатељи и угњетачи, пре свега Турска и Аустрија, једног по једног лако прогутати. У складу с таквим ставом, чланови Друштва залагали су се за сарадњу с Хрватима заузимајући у многим питањима српско-хрватских односа слична или иста становишта као и политичари окупљени око загребачког листа Славјански југ. Не узимајући много у обзир етничко сродство и братски однос Срба и Хрвата,

припадници Друштва залагали су се за то да та два народа успоставе сарадњу на реалној основи, да склопе јасну погодбу о савезу, која ће задовољити и једну и другу страну.

После многих, често и еуфорично изливаних осећања љубави, братства, слоге и јединства, из дана у дан почеле су се ређати несугласице. Основни разлози за несугласице били су верског карактера. Све учесталије ширени су гласови да Срби намеравају да „повлаше” Хрвате. Тај неосновани и злонамерно распиривани страх од „повлашавања” сејали су конзервативно-клерикални кругови чије средиште је било у Загребу, на Каптолу. Кључни човек, који није крио да је против прокламоване верске толеранције, био је бискуп Хаулик. Уз њега и његове следбенике у пределима Славоније и Срема кампању против Срба и страх од „повлашавања” ширили су официри-католици, посебно они који су били протерани из Петроварадинске пуковније. Њима су се придружили и сви мађаронски настројени официри, који су Србе и српски покрет у Војводини приказивали као антихрватски и противкатолички. Кад је убачено семе раздора по верској основи, јавила су се неслагања и размимоилажења и око неких других питања, као што су: припадност Срема Троједној краљевини или Српској Војводини, надлежност хрватског бана и српског војводе и, посебно, благовремено слање војне помоћи Хрвата Србима у Војводини, који су били у рату с Мађарима.

У време када се у Срему била битка између народњака и мађарона, запретила је опасност од верског и националног сукоба између Срба и Хрвата. Да би стао на упут ремећењу тих односа, Главни одбор је током јуна објавио проглас српском народу, штампан ћирилицом и латиницом, с упозорењем да нашим непријатељима, Мађарима, веома смета савез склопљен између Срба и Хрвата и да свим силама настоје та два народа да заваде. С том намером, речено је у прогласу, они шире гласове да је бан влах, да га је патријарх повлашио и да ће Срби сав народ западне вере да повлаше. С друге стране, непријатељ лажима подбада незлобиви народ тврдњама „да је патријарх и депутација србска у Загреб зато дошла, да се са црквом римском сједини, т. ј. да се поунијати”. Проглас је завршен следећим упозорењем: „Браћо! Тежко нама, ако оваковим ђаволским измишлениама народи славенски узверују. Да вам је видити било, како је православни патријарх чујући ове демонске лажи, само онда одважио бану заклетву прочитати, кад су безбројне депутације хрватске за трајања једнога само сата, најпосле и од римског свештенства к њему изаслана, на то га не намолиле, но нагониле, говорећи: да се иначе од сабраног многочисленог, оружаног народа при иншталацији, који је на то спремљен, и који је то једнодушно овде кроз своје представнике закључио, страшни следства бојати, и да ће народу нарочито за то дух клонути, што ће мислити, да патријарх тајно какво упутствије против бана има [...] Не послушајте дакле супостате наше! Свештенике и друге, који би вам противно говорили, као убице наше моралне из средине ваше изгоните! Та бана је браћо патријарх пред нашом великом депутацијом

и пред безбројним народом хрватским на пијаци заклео, пак смо сви скупа најпре у римској, пак онда у православној цркви Богу благодејаније принели.”

Иако се не може порећи чињеница да савез склопљен између Срба и Хрвата није одговарао Мађарима, не може се олако прихватити ни тврдња Главног одбора да су они сејали раздор између православних и римокатолика. Неповерење између Хрвата и Срба постојало је и без мађарске пропаганде. Оно је, како је већ речено, повремено добијало видљиве и опасне размере, али је српска страна, предвођена Главним одбором и патријархом Рајачићем, за разлику од представника Хрватске римокатоличке цркве, улагала велике напоре да стане на пут раздорима и сукобима ширих размера. Тако је, примера ради, Главни одбор 13. јула 1848. упутио две одвојене прокламације штампане латиницом, једну „На Славјане римокатолике у Срему и Славонији” а другу на „Браћу у Барањи и Бачкој”, тј. на Хрвате, Шокце и Буњевце. Обема прокламацијама био је циљ да оспоре тврдње „да Славјани источне цркве” иду на то да повлаше римокатолике. О томе је речено: „Ево ми, у име ваше и у име свијух наших једновјераца, увјеравамо вас живим богом и свим његовим свјетима да на то никад ни помислили нисмо. Ми поштујемо сваку вјеру, а особито ону коју рођена наша по керви браћа изповједају. Ми не држимо оне за поштене људе који насрћу на вјеру ма коју, а особито на вјеру браће своје. Ми дајемо вама поштену риеч и вјеру Божју да ћемо ми вас бранити братски против свакога који би на вјеру вашу насернуо тако исто као што ћемо бранити нашу ако какав душманин на њу насерне. Будите, браћо мирни, без бриге, што се вјере ваше тиче и не вјерујте онима који лажи плету и раздор праве и гледе да браћу заваде, да тако опћи душманин лакше нас обадве стране надвлада [...] Угледајте се у Сабор наш у Загребу како су ондје браћа обе вјере братски се сложила да домовину своим силама одбране и сачувају. Слушајте преузвишенога бана који је те гласове лажне прогласио [...]” Одбацујући све сумње о било каквом насртању Срба на римокатоличку веру Хрвата, Шокаца и Буњеваца, Главни одбор им је поручио: „Зато, браћо не вјерујте лажима и потворама, него познајте у нама праву и рођену вашу браћу. Љубите ви нас ко што ми вас љубимо. Пружите нам вашу руку, као што ми нашу пружамо вама. Устаните с нама заједно против наших и ваших душмана, који нама и вама прете упропастити све што нам је најмилије и најсветије, језик, име и народност, који права наша, који су нам праотци наши кервљу срца свога придобили, отимају и газе, који на то иду да нам буду окрутни господари, а ми да будемо њихови робови и слуге.”

У Хрватском сабору бан Јелачић одлучно је захтевао да се позову бискупи загребачки, сењски и ђаковачки да „свештеницима налог даду да пук гледе верозакона, пошто ниједном од наших церкава никаква погибелъ не прети, умире”. Убрзо после тога Сабор је изгласао XIV чланак Закона „О препречењу лажљивих гласовах као да римокатоличкој цркви каква опасност прети”. Закон су у целини објавиле Гајеве Новине (5. VIII 1848)

а достављен је свим надлежним чиновницима, првенствено црквеним. Тај Закон заиста је особит печат времена, који говори о разорним силама, које се, како је написао Виктор Новак, увек појављују кад се усталаса „народна воља за сједињењем хрватско-српским без обзира на верску подвојеност Срба и Хрвата”. Најважнији и најубедљивији доказ оних који су уносили забуну, правили метеж и ширили верски раздор у необавештене и непросвећене ниже слојеве народа римокатоличке вероисповести било је злонамерно приказивање учешћа патријарха Рајачића у свечаном устоличењу бана Јелачића.

Није познато да ли су и како су реаговали римокатолички бискупи на позив да окружним писмима одмах обавесте своје вернике о неоснованости и штетности лажних гласова који уносе немир и раздор. Међутим, зна се да се самоиницијативно, с пуно љубави, добре воље и племенитих намера, у страху да у револуционарним метежима Срби у Хрватској и Срему не учине неки пренагљени корак, да не изазову спор с римокатолицима, да, којим случајем, не покушају на силу да изборе нека прикраћена верска, национална, друштвена или друга права, да у еуфоричним заносима, које је собом носила револуција, не насрну на своје суседе друге вере и изазову крвопролиће, патријарх Рајачић обратио 5. септембра 1848. штампаним прогласом „Народу србском православне цркве у Србској Војводини”. Патријарх је поручио: „Опечалило се срце моје, кад сам разумео, да се синови православне цркве са браћом својом, који римској цркви припадају, свађају, раздиру, и протерују. Опечалило се срце моје, јер ако икада, то је заиста оно време, кад сва браћа једне крви, једног језика треба тако да мисле, тако да говоре, тако да раде, као да су једно тело, и као да у свима једна душа живи, а да ником ни на ум не падне запитати брата, у коју он цркву иде. Свакиј треба своју цркву из свега срца да љуби, као највеће добро да цени, и из свију сила да брани: али зато на брата свога мрзити, на њега викати и насртати, што он у другу цркву иде, што се оном истом Богу другим начином моли, то није лепо, нити християнски, нити је људима, нити Богу угодно! И зато се опечалило срце моје, кад сам разумео, да су се гдекоји између моји православни нашли, који се Богу, цару и мени мрзко дело учинили. Спаситељ наш и искупитељ љубио је једнако људе, ма које вере они били; Спаситељ наш налаже нам светим својим речма, да љубимо и ми људе, ма које они вере били: па зар ћемо ми против свете његове науке и заповести мрзити, и нападати на рођену браћу због њихове вере, због њихове цркве? Не то несме бити ни од Бога ни од људи. И зато Ја, као Патријарх и као Управитељ народа, најстрожије забрањујем свако насртање на браћу нашу римске цркве, било то речима, било делом, и заповедам као отац и власт свима, да браћу исту у љубави предусретате, да с њима у миру и слогџ живите. Та није ли обштиј душманин пред вратима куће наше? Не грози ли обштиј душманин пред вратима куће наше? Не грози ли он и једном и другом пропашћу и убијством? Сајединити треба силе, да га изпред

куће одгонимо, а не раздирати; а ако се ми између себе цепамо, олакшавамо њему посао. Дајемо му нож у руке, да нас обе стране у срце прободу. Тешко нама и нашој деци, ако са неслоге зло по нас буде; кости оних несрећника, који раздор сеју, неће ни у гробу мира имати, били они синови православне, били римокатоличке цркве, кад иј деца и унуци клети стану, уздишући у окови бесног душманина, који им најсветије благо, милу народност ногама гази, и спомену се њиови праотаца руга! Зато, чада, послушајте Мене, љубите браћу, а не нападајте на њи, тако ће вас Бог благословити, тако ће вас срећним успехом свете наше војне наградити, коју за слободу, срећу и благостање наше и наши праунука водимо!”

Овај текст антологијске вредности, који је, нажалост, и данас веома актуелан и многим политичким челницима и верским поглаварима могао би да послужи као узор и путоказ у раду, није остао без одзива. Патријарх је својим ауторитетом стао на пут свим ексцесима који су били на помолу. Успех је био утолико већи што се мудрим, благим, достојанственим и хришћанско племенитим апелима српског патријарха и „привременог управитеља народа” само два дана касније придружио и бан Јелачић прогласом штампаним у Загребу 7. септембра ћирилицом и латиницом, а који је разаслат по читавој Хрватској и Славонији. Бан се обратио „Свим духовним и световним поглаваром и частником као и свему осталоме народу по Хрватској и Славонији”. Проглас је написан уочи Јелачићевог поласка у рат с Мађарима, па је због тога од свих којима се обратио захтевао да одржавају ред, мир и слогу, јер, писао је он, „то је домовини нашој најбоље потребно, ако хоћемо докучити жељени циљ”. „Особиту скрб” – истицао је бан – „препоручам вама свештеницима једне и друге цркве! Ваша се власт протеже на срдца и на душе, ви имате равнати пук и подучавати га: равнајте га на корист домовине, уништујте у њему братску мржњу поради разног верозакона и подучавајте га о потребама времена овога [...]”

Разложни и благовремени апели српског патријарха и бана Хрватске, који су, судећи по готово истовременом настанку и сличном садржају, написани споразумно, уродили су жељеним резултатом. Већи сукоби и изгреди ширих размера између Хрвата и Срба, римокатолика и православних, нису избили. За то су највише заслужни бан и патријарх, који су хрватски и српски покрет, и поред свих разлика, успели да обједине и усмере га према заједничком северном непријатељу, који их је подједнако угрожавао. Схватајући тежину положаја у којем су се нашли Срби и Хрвати 1848/49. године, Рајачић и Јелачић нису дозволили да их понесу верске и националне страсти. Колико је патријарх респектовао припаднике римокатоличке вере и хрватског народа – толико је бан поштовао православне вернике, па Србе у Хрватској, Славонији и Далмацији није називао „пучанством”, што је чињено крајем двадесетог века, већ народом, јер га је у свему сматрао једнаким и равноправним с народом хрватским. Стога се и обратио у једној од поменутих представки „Народу хрватском и српском у Троједној

краљевини”. Да су за њега Срби у Хрватској били „пучани”, а не народ, готово је сигурно да се у приликама какве су биле у време револуције 1848/49. године сукоб између Хрвата и Срба по верској и националној основи, који је иначе био на помолу, не би могао избећи и да би по обе стране неминовно имао трагичне последице. Али, када је револуција окончана, када више није било мађарске опасности, многе несугласице између Хрвата и Срба, посебно оне које су се тикале територијалних претензија, избиле су на површину и изазвале су спор између двеју нација.

*

Иако је Јелачић као царски генерал био веран војник Хабзбуршке династије и огорчени противник Мађара, Фердо Шишић је дошао до закључка да је баш Гарашанин био тај „који је 1848. године сложио Хрвате и Србе у заједнички фронт против Маџара”, да је Јелачић тек под снажним утицајем Гарашанина „стекао ону потребну смелост да у опонирању против маџарских аспирација пође до крајњих граница”. Штавише, Шишић је сматрао да је и Јелачићев проглас „Народу хрватскоме и српскоме у Троједној краљевини [...]” од 26. априла 1848, у којем се заложио за братство без разлике верозакона, настао под утицајем политичких ставова Илије Гарашанина. Изјаву бана Јелачића, када је рекао: „Ми смо један народ (југословенски); оставимо Србе и Хрвате”, као и закључак тог Сабора да „прима савез Троједне Краљевине са Српском Војводином, основан на темељу слободе и савршене једнакости, а тако и све жеље српског народа признаје за властите”, Шишић је довео у везу с политичким ставовима Гарашанина и њиховим утицајем објашњава званичну политику Хрватске под вођством бана Јелачића.

У време револуције Србија је показала да је њој било стало до тога да Мађари не прелазе границе Троједне краљевине зато што би тиме, како је изјавио Гарашанинов емисар Матија Бан, и Кнежевини запретила опасност. Да се то не би десило, кнез Александар био је спреман да утиче на Србе у Аустрији да заједно са Хрватима устану у одбрану ако би их напали Мађари. Јелачић је био обавештен да је Србији стало до уједињења свих делова Троједне краљевине и до савеза Срба из Угарске са Хрватима. Уз одређене услове Србија је обећала оружану помоћ Хрватима уколико зарате с Мађарима.

Гарашанин је у време револуције као своје емисаре слао у Хрватску, Босну и Далмацију Матију Бана, Павла Чавловића, Стевана Херкаловића и Тому Ковачевића. Њихов задатак био је да раде на припремању споразума о заједничкој акцији Срба и Хрвата против Мађара. Са своје стране Јелачић, пак, послао је у Србију као изасланике Ивана Кукуљевића и Стевана Херкаловића. Они су обавестили Гарашанина да је Хрватима циљ „да се саједињење учини са свима Словенима јужним и да се једно царство образује”. Гарашанин се сагласио с тим њиховим идејама, али је о томе написао Стојану Симићу: „Ја сам ову идеју за сад одобрио [...], јер не треба друкчије са овим људима ни говорити, а особито сад кад и са Обреновићима

посла опасног имати можемо.” Херкаловић је казао Гарашанину да међу Хрватима има и таквих који би желели да се Хрватска сједини само с Босном, а не и с осталим јужнословенским областима, али да су такви у мањини, без изгледа и утицаја. Већина добро схвата да би мале државе биле изложене притисцима великих сила, па су стога за уједињење. Без много хвала за Јелачића, Гарашанинови саговорници су нагласили да „Србију Гај сваком препоручује као средоточје овог царства”, а у чему је с њим сагласна већина његових следбеника. Кад је увидео да у кругу око Гаја, поред сукоба с Мађарима, у исто време помишљају да крену и у акцију против Турака, Гарашанин их је убеђивао „да нипошто Турке не драже противу себе док с Маџарима на раскрсте”, обећаваши да ће после „у договору о томе радити”. Саговорници су се сагласили да треба нешто порадити и на придобијању великих сила, на шта су делегати изјавили да Хрвати намеравају своје људе да пошаљу у Француску, Русију и Енглеску. Како је за остварење многих планова био потребан новац, а Хрватима је он недостајао, затражили су од Гарашанина помоћ у висини од 20.000 дуката. Свесни да је то позамашна сума, молили су да им се одмах да 5.000 дуката, а остатак да им се исплати у ратама. Гарашанин је добро знао да је то превелико финансијско оптерећење за државну благајну, али, имајући у виду чињеницу да је Милош Обреновић тада био притворен у Загребу, а страхујући од неких његових планова и акција, сматрао је да треба удовољити финансијским захтевима Хрвата, који су, предвођени Гајем, били спремни да спрече Милоша у његовим намерама. Стога је Гарашанин тражио од Стојана Симића да се делегатима из Хрватске одмах исплати 5.000 дуката. Од Херкаловића и Кукуљевића је тражио да се с Милошем строго поступа, а Гају је написао „упутствованије да Милош не иде из Загреба нипошто, јер, ако то буде, да ће он непрестано у сојузу с Маџарима нашу ствар припјатствовати”.

Кад је реч о односу Гарашанина с Хрватима у време револуције, његове ставове и намере понајбоље исказује његова забелешка у којој каже: „Циљ је соједињеније свију и овамо и онамо. Најпре свршетак онамо па после даље.” Другим речима, Гарашанин је био присталица уједињења не само Срба већ и осталих Јужних Словена, једнако оних под аустријском, као и под турском влашћу. Међутим, кад је избио рат с Мађарима, сматрао је да се свим расположивим средствима треба најпре заложити за његово успешно окончање, па тек онда кренути у акцију за ослобођење и уједињење нових подручја.

*

Иако су у смиривању националних и верских несугласица Рајачић и Јелачић наступали сагласно и успешно, није међу њима, посебно у време војних операција, када су Срби очекивали помоћ Хрвата, и када је револуција привођена крају, однос увек био искрен и пријатељски. О томе ћемо навести више доказа.

Своје антисрпско расположење Јелачић је отворено испољио приликом доласка у Митровицу 19. јула 1848. На том путу од Винковаца до Митровице бан је примао делегације сремских римокатолика-Шокаца, „који су оптуживали Србе и Главни одбор Војводине због рушења старе војне власти у Петроварадинској регименти и анархије која је, наводно, завладала у целом Срему”. На те оптужбе Јелачић је одговорио „да неће имати толико штрањака колико ће их требати у Митровици.” Кад је стигао у Митровицу, пред делегацијом граничара исказао је своје негодовање и бес због свега шта је чуо и видео у Срему. То бахато понашање бана изазвало је велико незадовољство код Срба у Сремској војној граници, па је, према неким изворима, на њега припреман и атентат.

Спор између Јелачића и Главног одбора избио је због тога што је бан желео да у Сремској војној граници обнови стари предреволюционарни поредак и да је отргне од власти Главног одбора. Уз то, бан је изазвао незадовољство Срба и тиме што је у жупанијску управу Сремске жупаније на власт вратио највеће конзервативце, прикривене мађароне и противнике Главног одбора. Када су Срби, незадовољни таквим поступцима Јелачића, протествовали, бан им је одговорио: „Какав Одбор, какав патријарх и какав војвода и Војводина, кад је Срем част [део] Бановине”.

Имајући у виду такво понашање бана, Главни одбор је 25. јула 1848. написао Рајачићу „да долази у сумњу велику и неповерење, да ће све то на добро изићи и да ће нам сојуз наш с Троједном краљевином, који смо толико желели, и ког смо ради много досад жртвовали и прегорели вешчествене [стварне] користи принети. Јер, искрено говорећи бан овамо једно заповеда, а овамо друго испада тако, да се двапут промишљати морамо, шта нам чинити ваља [...]” Одбор је писмо завршио речима: „Не допада нам се што су се код нас две власти, банова и народно-српска увукле и што се намјера банске власти тако одзива у народу Троједне краљевине, како правично сумњати морамо.”

Јелачићев боравак у Срему подстакао је тамошње римокатолике да му се пожале на Србе тврдећи да се они налазе у раљама „побеснелих вукова”, Срба, и „оностраних пуштаија”, Србијанаца, који говоре да ратују у име цара и бана, а запарво намеравају да извојују „царство сербско”, и желе да им при томе и ми помогнемо, „како би нам после лакше главе дошли”. Молили су бана да верује само њима, католицима, а не Србима, који „нити бога нити цара нити бана [не] препознају”. Поводом ових жалби Јелачић је 12. августа затражио од команданта Митровице Теодора Радосављевића да испита да ли су истините жалбе католика и да настоји да угаси „и најмању искрицу несретне верозаконске разпре”. С тим у вези написао је: „нека моли и вјерује сваки у свог бога, како га је мати учила, само нека буде домовина сретна и слободна.” Десетак дана касније написао је патријарху: „Сад нам треба слоге, и проклет био раздор под каквим год видом!”

Како је непрестано претила опасност од верских сукоба, патријарх је у писму послатом Јелачићу августа 1848. оптужио сремске мађароне, који,

кријући своје праве намере, народ плаше да ће се повлаштити и раде на томе да заваде Србе и католике а Мађарима „пут у нашу средину отворе”. Рајачић је написао бану да су Срби разочарани зато што се усамљени боре против Мађара, па су понеки чак закључили да је читав религиозни раздор настао упливом „неке господе херватске”. Била је то јасна алузија на баново понашање и на његово подржавање мађаронске и конзервативно-клерикалне политике у Срему.

О незадовољству с понашањем Јелачића и о тињајућим неспоразумима с Хрватима сасвим ортворено Константин Богдановић, члан Главног одбора, написао је Људевиту Гају 11. августа: „Нас, т.ј. Србе, ваш Госп. Бан упропасти. Овде се код нас рат велики на све стране води, а Бану је добро у Загребу гледати и ћутати [...] На кратко, стоимо с Баном на точки крајног *развеза*. Ми ако паднемо, остаће поштење на гробу; али ако при тој шпекулацији *тадној* падну Хрвати, какав ће њин крст бити”.

У исто то време (22. августа) неповољну оцену о Јелачићу изрекао је и Атанасије Николић, начелник Министарства унутрашњих дела Србије. Стога што је бан тврдио да не прави разлику између хрватске и српско-војвођанске ствари, а истовремено није био спреман да нападне Мађаре „док они на њега не навале”, није му сметало да од Срба тражи новчану помоћ да би их помогао против Мађара. Такво Јелачићево понашање Николић је оценио као „чудесну работу”.

Колико су били затегнути односи између Срба и римокатоличког становништва Срема током јесени и зиме 1848. године, сведоче следеће речи патријарха Рајачића: „Ја ни преко прогласа, као ни преко добронамерних к њима често слатих једноверника [католика], нисам могао ништа изградити. Али нисам ни хтео никакве оштре мере против њих предузимати, јер би се тиме између присталица обе вероисповести посејало семе живог раздора. Ограничавао сам се на претње, хитно сам настојао да српско становништво задржим од сваког непријатељства, што ми је, Богу хвала, до данас успело. Историја овог грађанског рата имаће да покаже многи жалосни и варварски акт од ових унутрашњих српских непријатеља.”

Срби нису без разлога сумњали у добре намера бана Јелачића. А да је он према њима био неискрен, доказује чињеница да је крајем јула 1848. на преговорима вођеним у Бечу с председником мађарске владе Лајошем Баћањијем Јелачић изјавио „да одбацује српски покрет и да нема с њим никакве везе”.

У више наврата Рајачић је у писмима пребадио Јелачићу да оклева у пружању помоћи Србима, да помоћ обећа, али је не пошаље, па да их таквим понашањем излаже великим опасностима. Огорчен због тога, Рајачић је 12. августа написао Јелачићу, ако не крене у рат против Мађара, да ће сматрати да су Хрвати уговорени савез са Србима погазили. Рајачић је ово писмо завршио речима: „Ово означавам за историју, за потомке наше.” У писму од 19. августа патријарх је поручио бану: Ви видите „да смо ми једини у историји

сојузници, који сами ратујемо, и то не дан два но од два месеца”. Затим је изразио сумњу да ће Хрвати и Аустријанци коначно напасти Мађаре, па је о прелазу Хрвата преко Драве написао: „ако и кад год заиста пређете”. Само неколико дана касније, 23. августа, прекорно је написао Јелачићу: „Господине Бане! Ми смо Срби сад на тој точки, да због Вас пропадамо. Опростите што Вам овако казати морамо: али дела претежнија су од сви уверителни речи.

Ваше уверение, које сте нама до сада шиљали, само нам је шкодило; јербо да сте Ви за времена одрекли се нас, ми би другчије наше силе расположили; не би се пуштали к Белој Цркви, него би заиста од Ердута к Илоку утврдили се.

Ја Вас о томе уверавам, свештеном мојом совешћу, да ни онда, кад би управо на нас ударили, не би Ви толико пријатељство Мађарима указали [...] Ја Вас и о том уверавам да сам уши моје са свим затиснуо за свако будуће било изговарање, било уверавање. На мојој совести тежак камен лежи, а тај је камен савез са Хрватском.

Само кад једно предпоставите Господине Бане, да има јошт једна искра разума у Србском свету: таки ћете видети, да би било са свим неплодно хотети кога о противном уверити.

Само узмите ове мале ствари: Обећали сте нам циндере пре 5. недеља, да ћете нам послати, и да их много имате; ми зато нисмо циндере набавили: а Ви нам их не посласте; сад су нам празне руке.

Обећали сте нам пре 5. недеља 2. батаљона; ове хтели смо горњим Сремом посадити; Ви нам их не посласте, сад је Срем оголео [...].

Допустите ми, Господине Бане, да прекинем ово числење. Ја Вам кажем да ме стид попада, што сам тако дуго умео, смео, и могао се надати, особито кад помислим, шта је са обећаним прелазом преко Драве догодило се, шта с Г. Нужаном, и његовим посолством. Колико је ту термина било? Колико после препона? И какви препона!

Овде је час, и то жалости час, у ком је свака моја надежда ишчезла. Но будите уверени, да ће доћи час, гди ће Хрвати за овај поступак са Србима велики одговор дати и Богу и свету! Нисте верујте далеко, да народ хрватски дуг тај и политичним мненијем, и самим битијем народним плати. – Жао ми је ако јошт то за невозможно, или бољма рећи, ако то не држите за сасвим веројатно.

Једна се из целе ове заплетене трагедије вије истина, и та је истина велика, света, чиста: да кад Србина нестане то неће ни Хрвата поред Мађара бити.

Само ће та разлика у падању бити: Срби кад падну пашће због поштења; али кад у овој игри падну Хрвати, шта ће на њином гробу остати? Вашој Преузвишености сад остаје то једно предупредити!

Ја ништа више од Ваше Преузвишености искати не могу; јербо би се онда опет надати, изчекивати морао; а то је оно, што је до сад мени шкодило, то је оно, што више на моју совест узети не смем.

Радите сад како најбоље знате.

Мене само имајте извињена, ако ме нужда приволе, нужда сохрањенија себе самог и народа, да оним путем потражим нама помоћи, који је права Хрватима одмоћ.

Закључујући ово писмо, које ништа више није но изражај стања нашег, и мишљења Србског, душа ми моја заповеда, да и опет изјавим, да ја још тврдо остајем при Савезу док ме осим Ваши дела не разреши јавност, вика света, и глас мога народа.”

Када је Јелачић затражио од Рајачића да испуни неке молбе голубиначких Хрвата, патријарх му је одговорио да „никад ни за какве, ни писмене ни устмене” молбе Голубинчана није чуо, али да је то доказ како религиозни „подривачи оно што сами раде, другима подмећу”, па је додао: „У обште није дело Срба на друге религије нападати; јер је њихова рола и досада са свим противна била; а сад имају посла на пољу ратном, – сад ни о форми суда, и власти, ни о форми религије нема питања, но о војни.”

У исто то време кад је патријарх исказивао неповерење према Јелачићу, учинио је то и Илија Гарашанин. У писму од 27. августа упућеном Авраму Петронијевићу Гарашанин је написао: „Бан и Мајерхофер са Двором заједно врло су ми подозрителни. Могу они Мацаре тући, али ни Србима бољег добра не желе него Мацарима. Све се бојим најпре ће Мацаре, па после и Србе и зато ми је врло жао што ова два народа не умједоше да певају за душу нашој комшиници.” У писму Стојану Симићу од 8. септембра Гарашанин је још неповерљивији и оштрији у осуди Јелачића и његовог понашања према Србима. У њему он каже: „До овог часа немам известије да је бан противу Мацара ударио. Ви сте сигурно читали у новинама како је он писао Патријарху да се војска купи и да се већ креће, али нигде не вели у који ће баш дан и гди на Мацаре напасти. Страшно лаже овај бан. Он просто лаже и сасвим у духу дворском ради. Многи сумњају овако о њему, но ја не само што сумњам, но чисто видим све његове и Мајерхоферове лагарије.” Више месеци касније, кад се револуцији ближио крај, Гарашанин није променио мишљење о Јелачићу. Сматрао је да је он као аустријски генерал дужан да најтежње сарађује с Двором, да буде одан династији.

С намером да приволи Јелачића на отпочињање рата с Мађарима, чиме би ослабила њихова снага према Србима, лист Вестник је сумњичио бана да је у дослуху с Мађарима и надвојводом Јоханом. Претио је Јелачићу да ће се Срби у Хрватској, пре свега граничари, побунити ако не зарати с Мађарима и не прискочи у помоћ њиховој браћи у Војводини. Оптужујући бана, уредник листа Константин Богдановић је с пуно топлине писао о хрватском народу. Наглашавао је да бан не заступа интересе хрватског народа, а да, за разлику од Јелачића, народ жели слогу и залаже се за поштовање уговора о савезу са Србима. Када је Јелачић са својим трупима коначно прешао Драву, Вестник је о њему, Хрватској и Хрватима, као и о њиховим предводницима увек писао с пуно похвалних речи, у духу искрене братске слоге, разумевања и сарадње, наглашавајући да су Хрвати и Срби „две гране једног народа”.

*

Кад се 2. децембра 1848. догодила смена на престолу, у новој дворској камарили значајно место имали су бан Јелачић и барон Фрањо Кулмер. Рајачић је очекивао да ће коначно тада бити испуњени и српски захтеви. Међутим, и он и чланови српске депутације брзо су схватили да највеће препреке у испуњавању српских захтева постављају Хрвати с бароном Кулмером на челу, који је својим антисрбизмом моћно утицао на понашање бана Јелачића. Кад је 15. децембра цар Франц Јозеф Рајачићу признао патријаршиско достојанство а Шупљикцу звање српског војводе, а избегао да одреди надлежности Војводине и да обележи њене границе, Рајачић је оштро осудио као дволичну немачку политику. У писму од 17. децембра послатом Јелачићу следећим речима патријарх је жигосао хрватску политику према Србима: „Није ми на Немца жао, него ми је жао на мога рођеног брата, који ми јаму копа и у њу ме турити хоће. Да се Срби нису Мађаром ополчили [сукобили], или да су се с њима држали, шта би с вама и Троједном Краљевином до сада било? А јоште више да сам ја хорватске Србе, који су сад ваша једина подпора, од вас одвратио? [...] Тежње барона Кулмера Срем од Војводине отргнути, увиђам ја и из других јавни делања које и ви видите и знате”.

На ово писмо Јелачић није одговорио. После битке код Мора, код које је победио Мађаре, он се надао да ће постати генералисимус царске војске у Угарској и да ће после напрасне смрти Стевана Шупљикца постати српски војвода. Упркос томе, 6. јануара изјавио је да је против тога да српски војвода добије овлашћење да буде и војни командант Срба. Сматрао је да би то било стварање државе у држави. По оценама Јелачића и Кулмера, српски покрет имао је сепаратистичке циљеве. Стога су они били против Срба и њихових захтева. Кулмер не само да није волео, него је мрзео Србе. Он је тврдио да су Срби нетолерантни према католицима, „да нијесу пријатељи Хрватима и да само тако дуго хине пријатељство, док требају њихову помоћ”. Јануара 1849. он је подстицао Јелачића да с војском оде у Банат и „учини крај српском сплеткарењу и србијанском пачварењу”. Зато што је потребно „да овај тако звани српски рат за слободу докрајче *царске краљевске четје*”, написао је Јелачићу да то нико не може учинити брже и боље од њега. Две недеље касније саопштио је Јелачићу да од Војводине не очекује ништа добро. Зато је написао: „Српски је народ добар, али његови вође с ријетким изнимкама припадају у категорију наших стеклиша, и нијесу ни за што”. Четири дана касније написао је да Срби „немају паметних, честитих људи”, да је код њих „комунистички пролетаријат преотео власт”, па сумња „да је могућа таква Војводина какова постоји у главама садашњих [српских] вођа и агитатора”.

За однос Јелачића и Банског већа у Загребу према Србима значајан је њихов став према српском језику и ћирилици као службеном језику и писму у администрацији Петроварадинске регименте. Јелачић, супротно ставу патријарха Рајачића и Главног одбора, сматрао је да у регименти треба задржати немачки, а не уводити српски језик и ћирилицу. Банско

веће у Загребу јавило је Окружном одбору у Земуну „да би добро било да се у својим дописима не служи народним [српским] језиком”. Земунски Окружни одбор је такав захтев из Загреба с презиром одбио.

Колико је Кулмер као Јелачићев саветодавац мрзео Србе, види се из његових речи упућених бану, када је просто закликтао: „Бог нек чува Хрватску од тијесне везе са Србима”. Сматрајући да би та веза по Хрвате и Хрватску била штетна, Кулмер је написао „осим ако хоћемо доћи с коња на магарца и ако хоћемо да и ми подносимо владу попова”. Што се тиче Срба у Хрватској, барон је тврдио да они играју исту улогу као калвини према католицима у Мађарској, да нападају бискупа Хаулика, побијају католичку веру и деморалишу католичко свештенство.

Упркос одбојном држању према Србима и њиховим настојањима која су се тицала испуњавања захтева о Војводини, Јелачић је у одређеним тренуцима, кад му је било потребно, лепим речима знао да их придобије и убеди да им је наклоњен, да је спреман да испуни њихове жеље. Стом намером се 15. маја обратио Србима као борцима за Монархију обећавајући им да ће „на пољу крви јунака наши процветат плод слободе и среће наше”. Том приликом истако је своју верност цару и краљу, своју оданост свом народу, којег је позвао на јединство у борби против непријатеља, наглашавајући да би то требало да „буде почетак непорушине слоге и братског савеза између синова једне матере: Славе наше”. После овог позива завађени и разједињени Срби понадали су се да Јелачић може да им помогне у њиховим споровима. Стога су му се обратили за помоћ и Рајачић и његови противници. На Рајачићеву молбу бан није одговорио а опозицији је претећи изјавио да он признаје само Аустрију и целокупност Монархије, а ко је против тога, биће његов непријатељ, против којег ће се борити док му је глава на раменима.

Увиђајући сву Јелачићеву притворност и слаткоречивост и његове стварне намере, Гарашанин је 3. јуна написао Книћанину: „Збиља, како нам липи Брат Бан од Хорватске? Чини ми се право је о њему говорио пролетаријат. Он је како се види најзадовољнији ако је угоднио за доста дужностима солдата пуког и неотесаног. Ја би рекао он још незна да је Бан Хрватски, а уверен сам да не би име генерала дао за оно име Бана [...] Он мисли кад уме лепа слова говорити и ласкава писма писати да је све испунио што је дужан [...] За бога! Зашто се људи не окану лагати? Та боље је нека кажу шта мисле и оћеду, него што шепртљају кад ји свет сав позна гди лажу.”

Бомбардовање Новог Сада, које се десило 12. јуна 1849, и велико страдање Новосађана, које се тада догодило, многи су с разлогом приписивали у грех Јелачићу, који је као војсковођа морао да претпостави да ће присуство његове војске у Новом Саду изазвати артиљеријске нападе с Петроварадинске тврђаве. Али, да Јелачић није марио за Србе, да их је мрзео, не потврђује само његова небрига за Нови Сад и Новосађане већ и његова преписка с Кулмером. Недуго после новосадске трагедије, Кулмер је 3. јула написао Јелачићу: „Што ми пишеш о Војводини, то је већ од дужег времена моје мишљење. За њу

не постоји права симпатија, њу су само умјетно створили бунтовници и пролетери у фраку, а патријарх је подупире ради свог одржања и честољубља. Све што није Србин, с правом неће ништа да зна о пројектованој Војводини и све ће прије покренути, него да подноси управу под утјецајем нетолерантних и сурових рацких попова и цинцара. Да сам ја у оном крају, ја бих од тога учинио животно питање, па бих се радије иселио, него да ова фукара нада мном влада. Прост српски народ је добар, али попови и с ријетким изнимкама све што је литерат, до зла бога је лоше. Патријарх је увијек био честохлепан глупан, окружен самим бунтовницима. Ја нисам био споразуман с његовим именовањем за царског комесара, то је Мајерхоферово дјело. Ако тако остане, имат ће влада великих неприлика. Против српских тенденција које су неспојиве с јединством Аустрије, треба одмах сада, код окупације тамошњих крајева, одлучно иступити. Ако опет одбори стану владати и управљати, онда агитацијама никад неће бити краја [...] Надам се да ће се скоро нешто збити.”

Кулмер је био у праву. Врло брзо се то нешто, што је он очекивао, и збило. Пошто је Јелачић крајем јуна обавестио владара о томе да је стање у VII војном округу, којим су управљали Мајрехофер и Рајачић, веома лоше, влада је 11. јула разрешила патријарха дужности „особито опуномоћеног императорског повереника” за Војводину и позвала га у Беч да учествује у саветовањима о положају Срба у Монархији. Истовремено Јелачићу је као команданту Јужне армије поверено да спроведе привремену грађанску и војну организацију у Војводини. Лишен положаја царског комесара за Војводину, Рајачић је 20. јула о томе обавестио српски народ и пожелео је да се његови захтеви изнети на Мајској скупштини 1848. године испуне. После тога написао је: „Што се бана Троједне краљевине Јелачића тиче, тврдо држим, да поштено с тобом мисли, да те у блату оставити неће, но да ће толиким својим искренога к србском народу пријатељства и писменим и устменим израженијама непоколебимо веран остати, закљученија и твога и Троједне краљевине сабора јуначки бранити, и да се обистине, са свом снагом настојати. Он је таки муж, о ком се оно славног Римљанина рећи може: 'Si fractus illabatur orbis impravidum ferient ruinae.' 'Скрушен да се на њег' сруши свиет, неустрашима покрити ће развалине!' Под његовим штитом стећи ћеш ти твоју Војводину и твога војводу [...].”

С разлогом се може поставити питање да ли је патријарх заиста био уверен у то да ће Јелачић поштено поступати са Србима и да ће им, како је написао, „непоколебимо веран остати”, да ће настојати да испоштује и оствари закључке Хрватског сабора и Мајске скупштине, или је то био дипломатски покушај да бана подсети на обавезе које је имао према Србима, на то шта они од њега као команданта Јужне армије и заповедника целокупне грађанске и војне власти у Војводини очекују. Имајући у виду дотадашње њихове односе, посебно понашање бана према Србима у време ратних операција, када им је његова помоћ била неопходна, али је она изостајала, склони смо да тврдимо да му патријарх није много веровао, али

да је јавним исказивањем поверења желео да га одобровољи и обавезе да нешто добро учини за Србе. Уз то, јавним исказивањем поверења у хрватског бана патријарх је желео да утешу и умири Србе, да им пусти зрачак наде у часу када су све наде биле покопане.

Веома брзо се испоставило да је Јелачић као свемоћни управљач Војводине био далеко од сваке помисли да испуни Рајачићева очекивања и удовољи најосновнијим захтевима Срба. Он је имао задатак да ради против српских одлука прихваћених на Мајској скупштини 1848. године зато што су оне биле супротне интересима јединствене Монархије. Због тога је бан предузимао мере да ликвидира народну власт и све тековине српског народног покрета. Да би сачувао привид народне власти, дозволио је да до краја 1849. године, док није донета коначна одлука о државноправном статусу Војводине, у Земуну тавори, без значаја и утицаја, Правитељство српске Војводине. За све то време Рајачић се налазио у Бечу, без било каквог утицаја, више као интернирани грађанин него као црквени поглавар и политички предводник српског народа. Јелачић, у којег се патријарх, бар привидно, поуздавао, чинио је све да припреми терен да, супротно одлукама Хрватског сабора и Мајске скупштине, Срем припадне Хрватској, а не Војводини.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив САНУ у Београду, *Дејанија*, св. III, бр. 2690; Архив САНУ, Ср. Карловци, Српски народни покрет; Напредак 1848, 1849; Весник 1848, 1849; Thim József, *A magyarországi 1848-49-iki fölkelés története*, Budapest 1930. и 1935. том II и III; Фердо Шишић, *Југословенска мисао*, Београд 1937; Јован Радонић, *Папирјарх Јосиф Рајачић*, у *Слике из историје и књижевности*, Београд 1938; Joseph baron Neustädter, *Le ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*, Zagreb 1942; Vaso Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, Zagreb 1949; Јован Радонић, *Папирјарх Јосиф Рајачић и генерал Ђуро Рукавина*, Глас САН, Одељење друштвених наука 96, Београд 1949; Гргур Јакшић, *Прејиска Илије Гарашанина*, књ. I, Београд 1950; Славко Гавриловић, *Срем у револуцији 1848-1849*, Београд 1963; др Миховил Томандл, *Животи и рад Констјантина Пеичића*, Нови Сад 1966; Viktor Novak, *Magnum tempus. Ilirizam i katoličko sveštenstvo. Ideje i ličnosti 1830-1849*, Beograd 1987; Василије Ђ. Крестић, *Леци на српском језику (1848-1849)*, Нови Сад 1998; Славко Гавриловић, *Хрватски бан Јосиф Јелачић и српска револуција 1848-1849*, Зборник Матице српске за историју, бр. 63-64, Нови Сад 2001, 57-82; Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Јагодина 2002; Драгољуб Павловић, *Србија и српски покрети у Јужној Угарској 1848. и 1849*, Београд 2009; Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, Нови Сад 20*

***Објављено у Зборнику радова у част академика Десанке Ковачевић Којић, Бања Лука 2015, стр. 135-159.**

СРБИ У УГАРСКОЈ У ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Кад се 28. јуна 1914. десио атентат у Сарајеву на надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију, Срби у Угарској нашли су се на удару мађарских власти. Слутећи велико зло, да би одагнао било какву сумњу од себе, Радикалне странке и Срба у целини, Јаша Томић је у Застави објавио некролог о трагичној погибији надвојводе и његове супруге. Осудио је атентат као чин „болесних и узаврелих мозгова”, којим се ништа не може решити, а много се зла може произвести. Заједно с Михаилом Полит-Десанчићем и неким црквеним великодостојницима изразио је лојалност Аустроугарској, али је и осудио дивљачке нападе на Србе који су се догодили у Сарајеву и другим градовима Босне, Хрватске и Далмације.

Више дана после атентата, кад су већ почели прогони Срба у Угарској, на комеморативној седници Српске православне црквене општине у Вршцу Славко Милетић, син Светозаров, обавестио је присутне да су у атентату убијени надвојвода Фердинанд и његова супруга. Општина је тада, „у знак жалости за великим покојницима”, одлучила да се на свим општинским зградама истакну црне заставе, да осам дана покојнике оглашавају звона на српским црквама и да се потом приреди парастос.

Предосећајући велико зло и настојећи да га избегну, Срби су и у другим местима давали изјаве лојалности и привржености држави и династији. Тако је делегација Срба из Панчева обавестила великог жупана Торонталске жупаније да су они „верни трону отаџбине”, за коју су спремни да даду „крв, живот и материјална добра”. Слично су урадили и бечкеречки Срби, који су изјавили великом жупану и владином комесару „приврженост домовини” и предали су Црвеном крсту прилог од 1.228 круна. Темишварски владика Георгије Летић позвао је Србе на верност владару и Угарској отаџбини, а од својих свештеника затражио је да за краља и отаџбину у својим црквама одрже благодарења. Управитељ српске школе у Арадцу, крај Бечкерека, организовао је једну манифестацију својих ученика, којима су се придружили и мештани, а на којој су ношене државне заставе и слика Фрање Јосифа. Том приликом певана је мађарска химна, а било је и „одушевљених клицања” краљу, војсци и отаџбини. Кад је извојевана прва победа над руском војском, у српским црквама у Бечкереку је одржано благодарење, на којем су присуствовали и представници државних власти.

Међутим, иако су такве изјаве пријале мађарским властодршцима, који су се о њима похвално изражавали, они су добро знали какво је право расположење српског народа. Баш зато што су у пограничним областима према Србији, у Срему и јужном Банату предвиђали могућност устанка, предузели су све мере да га, у случају избијања, угуше. О тој чињеници сазнајемо из преписке Конрада фон Хецендорфа, шефа штаба аустроугарске војске, с генералом Оскаром Поћореком, командантом балканске војске. Слично мишљење о расположењу Срба имао је и председник угарске владе гроф Иштван Тиса. Он је знао да је антидржавна агитација захватила широке кругове Срба из Угарске. Добро обавештени о непријатељској настројености Срба, да би предупредили сва могућа изненађења и непријатности, одлучили су да их обезглаве хапшењем и интернирањем њихових највиђенијих личности. Међу првима био је ухапшен и у војном затвору у Петроварадину затворен Јаша Томић. Третиран као тежак кривац, био је смештен у подземну ћелију, где није имао постеље, већ је лежао на поду. Четири дана био је без хране, подвргнут истрази и тучен кесицама напуњеним песком. Ухапшен је, као и многи други, под сумњом да је одржавао везу с Народном одбраном у Београду и њеним председником генералом Божом Јанковићем. Из Петроварадина био је спроведен, и то све пешице, најпре у Инђију, па у Ириг, Руму и Нови Сад. Кад се испоставило да нема доказа о његовој кривици, био је пуштен из затвора, да би већ сутрадан био ухапшен с већом групом истакнутих Срба и спроведен у Јегру. После 5–6 недеља интернације у Јегри пуштен је кући. Поново је ухапшен и интерниран у Сегедин након српске победе у бици на Колубари. Режим у интернацији у Сегедину био је далеко блажи од војног затвора, у којем је озбиљно нарушено Томићево здравље. Међутим, остатак интернације Томић није провео у Сегедину, већ је из тог града пребачен у Мезетер, одакле се вратио у Нови Сад тек почетком јануара 1918. године.

Одмах по атентату, осим Јаше Томића, ухапшени су и многи други виђенији Срби. У неким местима разуларена маса Мађара, Немаца и Јевреја, а у Банату и Румуна насртала је на Србе при њиховом спровођењу у затвор, и то не само виком, псовкама и увредама већ и физички. По објави рата, кад је започета мобилизација војних обвезника, уследила су нова масовна хапшења и интернирања Срба, истакнутих јавних личности: националних радника, свештеника, професора, адвоката, лекара, учитеља, трговаца, занатлија и земљорадника. Интернирани су смештани у бројне логоре, који су се налазили у Араду и Темишвару, у Јегри, Дебрецину, Стоном Београду, Сомбатхељу, Кечкемету, Тати, Коморану, у Илову у Словачкој и разним другим местима. Логорисаних и ухапшених Срба било је неколико десетина хиљада. Неки од ухапшених третирани су као таоци, које је у случају нереда или опасности требало ликвидирати. Ригорозне мере против ухапшених и интернираних Срба мађарске власти, као и у вези с Јашом Томићем, правдале су њиховом повезаношћу с Народном одбраном у Београду. У почетку је

стање у логорима било подношљиво. Богатији интернирци могли су да купују храну и одећу, да од куће примају пакете. Добијали су сламу за лежање и ћебе. Али, како је рат одмицао, стање у логорима се погоршавало, док се није претворило у праве душегубке, у којима су логорашаи због злостављања и неподношљивих услова живота масовно умирали. Рачуна се да је у логорима умрло око 4.000 људи. Многи интернирци били су лишени грађанских права, а некима су одузете куће и даване су у закуп.

Кад је започета мобилизација, почела је и реквизиција превозних средстава, коња, кола и друге опреме за војне потребе. Мушки члан породице код које је извршена реквизиција морао је на одређено место да превезе одузету имовину ако породица није била у стању да унајми кочијаша. Због знатног броја мобилисаних и одсутних мушких чланова породица настали су „велика празнина у радничким редовима и застој у пољопривреди”. О том проблему учени парох у Српском Крстуру Добривој Николић, савременик збивања и посматрач догађаја, написао је: „Престадоше све јавне радње и инвестиције, попуњавање чиновничких места се јако ограничило, па и приватни домазлуди се ограничише само на најнужније. Трговачка и друга предузећа отпустише многе своје намештенике. И тако се појавише беспослица и недоумица. Влада је апеловала на послодавце да упослују прво чланове породица војних обвезника и да фабрике не прекидају рад, те је негде рад појединих фабрика ставила под надзор војних органа, где је захтевао општи интерес. У пољопривреди се застој показао у томе што сва поља нису могла бити на време и уредно обрађена и што је производња опала. Смањени број радника су попуњавали руски заробљеници а негде и школска деца под надзором својих матера. Од случаја до случаја добивали су и наруковани војни обвезници допуст ради збирања усева. Негде су војници иза фронта свршавали пољске послове. Набрзо се и земаљска влада уверила да највеће народно добро није толико у новцу колико у животним намирницама, у производњи и у раду те је прегла да организује економски отпор према непријатељу који је гледао глађу да натера Немачку и Аустро-Угарску на мир. Већ у мају 1915. наредила је попис готовине (залихе) у брашну, за два дана недељно забранила је потрошњу меса, утврдила је највише цене разним производима, наредила је и закупницима да обрађују земљу, реквирирала је вишак хране за јавне цељи, укинула је царину на храну. Услед свега тога је нагло скочила цена свакој ствари па су пољопривредници по скупе цене продавали животне намирнице и стоку, али су и купци и потрошачи дошли у тежак положај. Настала је тешка борба за опстанак и државе и појединаца. Ради уштеде осветљења у индустрији (фабрикама) влада је наредила да се сатови за време од 1. маја до 1. октобра (почев са год. 1916) навијају за 60 минута раније па су тако се и жел[езнички] возови равнали. Индустрија за одевање и исхрану је грозничавом брзином радила, док су градитељство и спољашња трговина нагло опали. Потребне за војску су биле огромне а редовна производња није била кадра да их подмири. Стога је државна упра-

ва настојала да вештачким путем и ванредним средствима појача исхрану и снабдевање војске и докаже да се може и без иноземства опстати и хранити не само Угарска него и Аустрија која је иначе оскудевала у животним намирницама. Против вештачког дизања цена и сакривања животних намирница влада се борила узапћењем, реквизирањем хране и прописивањем obroка помоћу карте за брашно. Ко није имао доста залихе у храни добијао је исказнице за набавку брашна и хлеба код пекара, у гостионицама, у разним продавницама. С таквим картама (исказницама) је била регулисана набавка и шећера, пиринца, масти, пасуља и других намирница под претњом казне за прекршаје ове наредбе (затвор до 2 месеца или глобе до 600 круна). У заштити је узела влада и друге намирнице (семе лана, кудеље, сунцокрета и др.), које народ дотле није употребљавао али су их тада употребљавали за шпекулацију велики трговци, банкарни и произвођачи. Примера ради истичем, да је 100 к[ило]гр[а]м[а] кромпира пре рата стајало 4–5 круна, а после по[ла] године 14, следећег (1915) пролећа 18–29, у јесен 1916. већ 30 круна. Шпекуланти са машћу и сланином су страшно дигли цену овим артиклима, док влада касније није им одредила цену и ограничила извоз лифериционим исказницама, по којима се пољопривредни производ није могао преносити из једне општине у другу без дозволе општинске власти. Али то је још повећало скупоћу и сакрило робу.”

Колико су поскупеле животне намирнице од јуна 1914. до јула 1918. године, види се по следећим подацима израженим у крунама:

	јуни 1914. г.	јули 1918. г.
кг. телећег меса	1,60–3,40	24–32
кг. овчијег меса	1,80–2,40	17–32
кг. свињског бута	1,84–2,80	10
кг. масти	1,52–1,68	11
кг. кајмака	0,70–1,40	5
кг. брашна	0,42–0,52	3,04
кг. пасуља	0,28–0,44	0,94
кг. белог хлеба	0,34–0,44	2,66

Од 1914. до 1918. године поједини артикли веома су поскупели. Тако, на пример, гриз је поскупео 10.000%, говедина 1.500%, јаја 1.000%, маст 800%, брашно 700%, бели хлеб 650%, млеко 520%, свињетина 500%. Већ у пролеће 1915. почела је криза с прехранбеним производима, па и с пшеничним брашном. Због тога је тада почело мешање хлеба с 50% кукурузног брашна.

Новчани заводи запали су у тешку кризу јер су сви желели да подигну уложени новац. Држава је због тога наредила да се суспендују све исплате. Одмах по објави рата влада је затворила берзе а Народна банка је смањила

каматне стопе најпре на 6, па на 5,5 и на 5%. Да би олакшала промет, Народна банка је ковала велику количину сребрних круна а пустила је у промет и старе сребрне форинте и нове новчанице од 2 круне. Већ на самом почетку опала је вредност домаћег новца, и то, између осталог, и зато што је Народна банка задржала за себе метални а пустила је у промет папирни новац. Увоз иностране робе био је много већи од извоза.

Прота Д. Николић забележио је да је код мањег дела нашег народа за време рата верски осећај појачан „проповедима војног и парохијског свештенства и посланицама епархијског архијереја”. Сви они били су дужни да храбре, теше, одушевљавају, јачају веру и поуздање у бољу судбину, да „заглађују верске и националне” противности и неповерење. Али, по његовој оцени, све је „то врло мало помогло, јаде ублажило и љубав према вери и цркви пробудило и ојачало. Наше цркве су биле празне, а ако је ко и посетио цркву то су биле оне исте бабе које су је и пре рата похађале. Истина је само и овде поновљена, да је црква као национално прибежиште појачала националну свест и веру у скоро ослобођење и уједињење, али јавни морал је врло ниско пао.”

За историју српског народа у Срему у време Првог светског рата посебно значајно било је то што је 6. септембра 1914. године део српске војске прешао преко Саве и освојио јужни део Срема. У њему се српска војска задржала само осам дана, али је тај догађај запрепастио, па и уплашио Мађаре, који нису могли да схвате да Србија може и сме да се усуди да окрњи, по њима, „неприкосновене државне границе круне Св. Стевана”. Срби Срема дочекали су српску војску неприкривеним изливима одушевљења и љубави према ослободиоцима. Међутим, после пораза српске војске на пољани Легет, која се налази између Митровице и Јарка, српска војска се повукла, а мађарска је одлучила да се освети голоруким Србима због њиховог топлог дочека браће из Србије. Над својим српским поданицима јужног дела Срема мађарска војска извршила је разне нечовечности, бездушности и крвопролића, и то таква и толико велика зверства да човеку здравог разума није могуће да схвати да један народ у Европи у XX веку може тако нешто да учини. У свим насељима јужног дела Срема мађарска војска је вршила масовна и појединачна стрељања недужних људи и жена. Пљачкала је и отимала све што се дало опљачкати. Спаљивала је читава српска насеља. Обещчашћивала је, рушила и спаљивала њихове цркве и манастире, као што је Фенек. Масовно је људе затварала и одводила у интернацију. У нешто мањим размерама догађало се то и у осталим деловима Срема, где није било српске војске. Кад се српска војска после битке код Легета повукла, с њом је прешло у Србију више хиљада Сремаца, од којих је оформљен Сремски добровољачки одред, који је учествовао у одбрани Београда октобра 1915. у офанзиви аустроугарске војске под командом генерала Мекензена.

После стравичног кажњавања села Јарак, које је било уништено, а становништво побијено, били су све учесталији захтеви појединих градских власти из Хрватске да се уливањем страха међу Србима одржава мир. По

читавај Хрватској, па и у Срему, био је забрањен рад свим српским удружењима, чак и добротворним, а противсрпским расположењем били су захваћени и нижи слојеви хрватског становништва. Кад је војска наметнула контрибуцију појединим српским селима у Срему, против тога је протествовао мађарски први министар тврдећи да се таква казна може наметати само становништву на окупираној непријатељској територији. На такву његову примедбу одговорено му је да се „у појединим деловима Срема ми дефакто налазимо на непријатељској земљи”. После тога су у мађарској влади закључили да се на тлу Срема, Бачке и Баната води „расни рат против Срба”.

Чим је Србији објављен рат, власт је и у Бачкој и Банату забранила рад свих српских друштава и организација: Матици српској, Српском народном позоришту, соколским и другим српским друштвима и читаоницама. Књижни фондови појединих српских читаоница били су спаљени, као што је на ломачи изгорео и велики књижни фонд вредан 80.000 форинти у новосадској књижари Светозара Огризовића, који је раније припадао Арси Пајевићу. Све српске новине, које су дотле излазиле, морале су да буду обустављене а штампање српских календара и књига било је забрањено.

Кад је Србији објављен рат, на све стране биле су излепљене ратне прокламације Фрање Јосифа на којима је писало да на Србију иде „казнена експедиција”. Нови Сад је тада постао „главна капија”, кроз коју је аустроугарска војска одлазила ка Србији. На Житном тргу, у српском делу града, „у војничком кордону заједничке војске и домобранаца”, пред окупираном масом света на немачком, мађарском и српском језику објављен је преки суд за Нови Сад и околину. Тада је забрањено свако звоњење у црквама, па и приликом сахрањивања. Забрањено је звиждање и довикивање. Да црквени сатови не би откуцавали време, они су заустављени. Наређено је да се у вечерњим сатима застиру прозори. Све фирме исписане српским језиком на трговачким и занатлијским радњама, установама и приватним кућама биле су уклоњене. Ради безбедности, наређено је да се на 3 километра од града обере и посече кукуруз.

Кад је 2. децембра 1914. аустроугарска војска освојила Београд, та вест објављена је на главном тргу Новог Сада пред упарађеном војском, многим грађанима и представницима власти. Војска с војном музиком марширала је улицама града. Звона су звонила на свим црквама од 7 до 8 часова увече а мађарски барјаци истакнути су на кућама, чији прозори су били осветљени. Само десет дана касније, после битке на Колубари, слика је била другачија. Потучена јужна војска генерала Поћорека у својој бежанији пролазила је кроз Нови Сад и тек негде на средини Бачке се зауставила да би се ту средила. Један савременик је забележио да „ваљда ни један војник, што је овуда прошао, није имао сву ратну опрему, а многи [су били] без пушке, сабље и капе”.

Током 1916. године, када се стање на фронтима стабилизовало, аустроугарске војне власти су део својих војника послале на одмор. Велики број Срба из Срема, Бачке и Баната, који је под приволом служио војску и

ратовао на фронту против Русије, искористио је тај одмор да се и по његовом истеку не врати у своје јединице. Тиме је почело масовно дезертирање, познато као логовање. Логоши су се крили по салашима, ритовима, виноградима и шумама дуж Тисе, Тамиша, Саве и Дунава. Осим логовања, међу Србима који су били мобилисани, почело је и масовно пребегавање на руску и српску страну, саморањавање ватреним оружјем и тзв. кварење намерним прављењем опекина по стопалима, убодима који су изазивали отеклине, мазањем очију неким биљкама (рицинусовим семеном), после којих су настајале упале итд. Специјалне војне јединице тада су крстариле на све стране по Банату, Бачкој и Срему тражећи и хватајући логоше. Они који су били ухваћени, кажњавани су разним физичким и другим казнама. Међутим, пошто се рат одужио, дезертирање се умножило. Током 1918. године читаве војне јединице у позадини аустроугарских фронтова су се осипале. Дезертери, и то не само Срби већ и припадници других народа, у групама су се крили по шумама, у близини војних логора и већих путних раскршћа створивши тзв. зелени кадар. Такве групе „зеленог кадра” постојале су у близини Загребa, Босанског Брода, у већем делу Срема, у околини Новог Сада, у далматинској Загори, у Босни и другим крајевима. По неким проценама, током 1918. године „зеленим кадром” била је захваћена једна петина аустроугарске војске, а само у Срему, на Фрушкој гори, било је око шест хиљада припадника тог кадра.

Значајно место у историји Срба из Угарске у време Првог светског рата има добровољачки покрет. Срби из Угарске су се као добровољци нашли у Србији од самог почетка рата. Али, како је време одмицало, број добровољаца био је у сталном порасту. У време пробоја Солунског фронта у саставу војске Краљевине Србије била је и једна добровољачка дивизија која је имала 21.000 добровољаца. Једну трећину те дивизије, од 7.330 добровољаца, чинили су Срби из Угарске. Мали по броју, само Срби Барање дали су више од 600 добровољаца.

Посебан вид исказивања незадовољства и опирања аустроугарским властима код Срба у Угарској дошао је до изражаја кад је држава за војне потребе почела да одузима све залихе хране која се налазила у поседу домаћинстава: стоку, месо, маст, брашно, пшеницу, кукуруз, сточну храну и друго. Српски домаћини су тада масовно прикривали тражену храну јер нису желели да помажу држави која их је угњетавала.

Кад је Аустроугарска окупирала Србију, покушала је да врбује своје суграђане – Србе да јој помогну у организовању власти на окупираној територији. Тиме је хтела да ослободи окупаторских функција своје људе способне за ратовање, а Србе из Баната, Бачке и Срема да учини својим слугама и претвори их у окупаторе своје сабраће. Тај перфидан покушај пропао је зато што Срби из Угарске нису хтели да се прихвате срамне улоге коју им је понудила аустроугарска власт. Своје нерасположење према држави у којој су живели Срби су испољили и у време расписивања осам државних зајмова, којима је требало обезбедити средства за вођење рата. Иако је власт

вршила притисак за уписивање зајма, Срби су тим притисцима, колико су могли, одолевали. Уписивали су зајам само онда и онолико колико су морали, али је на име зајма од Матице српске одузета читава имовина милионске вредности. Посебно огорчење српског становништва јавило се кад је аустроугарска власт, оставши без потребних сировина за вођење рата, била принуђена да из српских православних цркава узима звона ради ливења топова, а затим и да одузима метал из приватних кућа.

Кад је поткрај 1917. и током 1918. године из дана у дан дезертерство војника бивало све масовније, кад су у држави почели друштвени немири и штрајкови, кад је земља запала у финансијске тешкоће, кад је настала глад, било је јасно да се Монархија љуља и да је само питање времена кад ће се урушити. Охрабрени свим знацима слабости државе којој су желели пропаст, Срби су почели да се оглашавају подругљивим песмама на рачун Монархије, немачког цара Вилхелма II, аустроугарског цара Карла IV и царице Зите. Због недостатка хране и реквизиција животних намирница, априла 1917. и кромпир, поред других прехранбених артикала, додељиван је на карте. Власт је тада препоручила да се као храна за стоку користи корење папрати, зубаче и змијине траве. Уз све друге недаће изазване ратом, од средине 1918. пределе Јужне Угарске захватила је епидемија „шпанске грознице”, која се брзо ширила и изазвала је велики помор и младих и старих људи.

Због кризе у коју је запала држава, од пролећа 1917. постепено су попуштале и стеге режима према Србима у Угарској. Почело је делимично амнестирање интернираца, па се један део њихов почео враћати својим кућама. До почетка јануара 1918. већина српских политичара била је ослобођена интернације. Међутим, дуго није било никаквих јавних активности. Тек крајем 1917. у Новом Саду је формиран Средишњи одбор за Бачку, Банат и Барању ради прихватања ратне сирочади из Босне и Херцеговине. Одбор је обавио важну хуманитарну акцију. Збринуо је око 10.000 деце из Босне и других крајева захваћених ратом, које је сместио по Војводини и Славонији спасавши их патњи и смрти.

Априла 1918. предузете су неке мере којима је био циљ да се покрене један српски политички лист у Угарској. Тај покушај није успео, као што није успео ни покушај Јаше Томића да поново покрене Заставу, па је с више страна постављано питање зашто Срби у Угарској ћуте кад су у другим пределима Монархије, која се у последњим месецима рата урушавала, почеле да оживљавају националноослободилачке и револуционарне акције. На то питање дао је одговор Милан Кашанин, тадашњи студент из Загреба. Он је написао да то ћутање може бити неразумљиво само онима који су необавештени о прилика у којима живе Срби. „Ми не можемо данас да рекнемо оно што мислимо: ми немамо својих листова данас, ни својих књига, ни брошура. Наши књижевници и политичари морају ћутати, иначе ће доћи у тамницу [...] Говорити смеју само они који су изван дохвата мађарске полиције”, објаснио је Кашанин.

У политичкој тишини која је владала међу Србима у Угарској деловала је изненађујуће порука Вељка Петровића, послата током лета 1918. његовим пријатељима у Нови Сад. Петровић је био једини представник Војводине у Југословенском одбору у Лондону. Његова порука је гласила „да треба извршити револуционарни покушај у Војводини, дати једну декларацију о захтевима Јужних Словена у Угарској и изазвати реакцију пештанских властодржаца, о чему би писала сва европска штампа”. Кад су примили ту поруку, српски радикали се с њом нису сагласили. Сматрали су да Угарску не треба рушити револуционарном борбом.

Први Србин из Угарске који је покренуо питање отцепљења Војводине од Угарске био је Тихомир Остојић. При повратку из интернације, крајем септембра 1918, он се задржао у Суботици код својих пријатеља. У том граду је 2. октобра одржао поверљиви састанак, на ком је донета резолуција, у којој се, између осталог, каже: „Срби и Хрвати Јужне Угарске решили су да се ради заузимања општег политичког становишта Срба и Хрвата у Јужној Угарској скупе на поузданичком састанку, на коме једногласно изјављују да сматрају једино Мировну конференцију за меродавну у погледу решења југословенског питања, а у вези са Бачком, Банатом и Барањом као будућим саставним деловима заједничке југословенске државе свију Југословена.”

Вест о пробоју Солунског фронта септембра 1918. муњевитом брзином се проширила међу Србима у Угарској. Она је изазвала буру одушевљења и нашем народу је повратила самопоуздање. О тим данима савременик догађаја прота Добривој Николић је написао: „На све стране радост и одушевљење али у већини општина и жеља за пљачком и крађом па и за крвном осветом. Војници се враћају са фронта, правни поредак се руши, настаје анархија и у чисто српским општинама, и нико није потпуно сигуран за свој живот и иметак [...] Изнуреност и ратника и њихових породица, глад и голотиња код породица слабијег имовног стања доводе људе до очајања. Али све то је ипак помешано са радошћу и вером у скору и бољу судбину [...] Немци и Аустро-Маџари беже из Србије, јер их Срби немилице гоне према северу кроз Војводину. Војници стижу са разних фронта у почетку новембра, пуцају по сокацима наоружани пуном ратном опремом. Лупају прозоре по возовима а то им нико не забрањује. Свет јури по улицама а жандарми се крију од света. Неки их чак разоружавају па и туку. Ратници кидишу на општинске чиновнике и њихове ратне доглавнике, нарочито на бележнике изроде, и траже њихове главе. Више их је заиста и изгубило главу чак и од српске руке не могући за времена умаћи из општине испред гњева разјареног народа. Не само пука сиротиња и ратници него и неки имућнији људи пљачкају трговине, спаилуке, општинске куће, фабрике и друге домове и предузећа. Пљачку и рушење добара су понегде набрзо спречила народна већа и гарде, али у мало општина. Народу упућени позив маџар[ског] министра војног да оснива народно редарство ради одржања мира и личне сигурности није свуда доспео нити [је] свуда уважен те је за Банат био и преки суд проглашен. Немци у пуној ратној опреми бегају кроз Банат према

северу бојећи се сукоба са српском војском и вукући са собом силну пљачку из Србије (стоку, намештај, храну и др.), негде и железничке шине вадећи. Из Русије стигли заробљеници хвале руски бољшевизам и траже да се бољшевички режим и овде заведе, вичући: доле са школованим људима, свештеницима и учитељима и другом тзв. господом. Сви се радују да ће престати муке и патње и да ће се смањити порез. Многи се опијају, певају и играју, а многи опет плачу и уздишу, кукају за изгубљеним члановима породице и трпе оскудицу у јелу и оделу. На све стране узрујаност, разузданост, неизвесност и опасност. Маџари кукају за пропалом великом отаџбином, а Словени певају своје ослобођењу и уједињењу. Нико нема да с угледом заповеди нити кога да без речи слуша и извршује [...] Ипак у половини новембра постоје и раде српска народна, а негде и немачка и маџарска већа, српска на очувању реда и мира, а страна већином на мућењу воде и лакшем обмањивању света, особито на ширењу идеје републике из Темишвара под вођством Др. Отона Рота [...].”

У таквој ситуацији, коју је описао прота Николић, с великим закашњењем цар Карло огласио се 16. октобра 1918. године манифестом намењеним „Мојим верним народима”. У жељи да спасе оно што се више није дало спасти, цар је обећао преуређење Монархије на федеративним основама, тако да „свако племе на својој територији твори своју властиту државну заједницу”. Цар је нагласио да таква државна заједница никако не би могла да угрози територијалну целокупност земаља угарске круне. Одлучни да иду другим путевима, а не оним који им је понудио монарх, Срби се нису оглашавали поводом његовог манифеста, а већ 25. октобра Угарска се отцепила од Аустрије. Неколико дана касније, 31. октобра, гроф Михаљ Карољи, шеф Независне странке, основао је владу од представника мађарских коалиционих странака. Карољи је био спреман да Србима да широку аутономију под условом да остану у демократски преобразеној, али територијално целој Угарској. Краће време једна група српских радикала била је спремна на преговоре и договор с Карољијем, али је њих прекинуо Јаша Томић изјавом: „Ми више не идемо у Будимпешту него у Београд”. Карољи је с великим закашњењем понудио Србима оно што су они неколико деценија раније од Мађара упорно тражили, али нису тада добили.

Више дана пре но што се огласио цар Карло својим манифестом а гроф Карољи својом понудом, 2. октобра су независни Срби и Хрвати Јужне Угарске у Суботици усвојили резолуцију којом су изјавили да од Мировне конференције очекују да Бачка, Банат и Барања буду делови будуће југословенске државе. А та резолуција је 24. и 25. октобра допуњена изјавом да њени доносиоци признају Народно веће Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу да с пуном компетенцијом може да заступа интересе Срба и Хрвата у Угарској. С том изјавом, иза које су стајали српски демократи, радикали нису били сагласни, па су је стога игнорисали.

Кад је било јасно да се Хабзбуршка монархија распада, почетком новембра 1918, на тлу данашње Војводине оснивани су народни одбори или

народна већа са задатком да преузму власт од Мађара и очувају ред и мир, који су из основа били поремећени. У местима у којима су демократе и социјалисти имали већину, оснивана су народна већа, а у местима у којима су већину имали радикали, оснивани су народни одбори. Први народни одбор основан је 31. октобра у Великом Бечкерекy. После тога, 3. новембра, неколико истакнутих Срба, с Јашом Томићем на челу, уз дозволу мађарских власти, одржало је састанак у Новом Саду. На њему је било размотрено питање како се у време револуционарног превирања, кад је претила опасност да ће „изгладнела и озлојеђена маса преотети маха” и дати одушка „својим прохтевима и расположењу”, може одржати ред и мир. На састанку је одлучено да се организује српска народна стража са задатком да одржава ред и мир и да спречава пљачку и убиства. На том састанку Томић се заложиио за то да се при одржавању реда води рачуна и о суграђанима који нису Срби. О томе је он рекао: „Питање је, хоћемо ли, ако устреба, помоћи и нашим суграђанима који нису Срби, да и они одрже ред. Ми то морамо учинити већ и из човечанских разлога. Не сме се дозволити да 30–40 људи овладају Новим Садам, и то оних људи који су готови на све.” Томић је нагласио „да Срби Новосађани, пре четири године, кад су биле друге прилике, нису од својих неспрских суграђана дочекали оно зло, што су иначе у многим другим местима дочекивали Срби. Због тога су Срби Новосађани дужни сада да врате то, а то ће лако моћи да учине, јер Србин не уме да буде нечовек”. За такво цивилизовано и високоморално понашање према националним мањинама један представник војвођанских Немаца одао му је признање више година после његове смрти, а поводом његове смрти у некролозима објављеним у мађарским листовима Вајдашаг (Vajdaság), Делбачка (Délbácska) и Бечи мађар ујшаг (Bécsi Magyar Ujság) одато му је признање да је увек радио на добрим односима с Мађарима, да је био „апостол сарадње” српске и мађарске опозиције и да у односу на Мађаре не само да није наступао као шовиниста него им је увек био искрен пријатељ.

Најзначајнију улогу од свих народних одбора на тлу Војводине имао је Српски народни одбор у Новом Саду, у којем су најбројнији и најутицајнији били радикали. Тај одбор настао је од Одбора за прихватање и смештај избеглица из Босне и Херцеговине. Као народни одбор он је почео да функционише почетком новембра 1918. На седници држаној 3. новембра донета је одлука да се покрене политички лист као орган српских народних одбора у Војводини. Први број Српског листа, чији уредник је био радикал Мита Клицин, појавио се у Новом Саду 6. новембра. За председника Народног одбора у Новом Саду изабран је Јаша Томић а за потпредседнике су изабрани Аркадије Варађанин и др Игњат Павлас. Један од основних задатака народног одбора у Новом Саду био је да организује народне одборе широм Војводине да би они преузели власт од постојећих угарских органа. У народне одборе улазили су и представници словенских народа који су живели на тлу Војводине. Кад су основани народни одбори, у већим местима су покрене

тани листови као њихови органи. Тако је у Сремским Карловцима покренут Гласник Народног већа, у Сентомашу Србобран, у Панчеву Панчевац, у Суботици Невен, у Великом Бечкереку Банатски гласник а у Вршцу Нова зора. Као дневни лист у Новом Саду се већ 2. новембра појавила и Слобода као орган Срба социјалдемократа Угарске.

Српски народни одбор из Новог Сада успоставио је везу с Народним већем Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу, на којој су посебно инсистирали демократе, али је под утицајем Јаше Томића та веза била запостављена. Организовањем српских народних одбора на тлу Војводине при крају рата преплитале су се три врсте власти: стара угарска, која се налазила у расулу, нова Карољијева, која је била у формирању, и српска оличена у народним одборима и већима. Осим тих, нове органе власти на тлу Војводине оснивали су Буњевци и Шокци, Словаци, Русини и Немци. Свима њима био је циљ да обезбеде „мир и поредак“, да зауставе револуционарно превирање које би могло узроковати друштвени преврат. Кад је српска војска током новембра 1918. заузела све пределе Војводине, њени команданти су признали све додашње одлуке српских народних одбора и извршене промене у организацији власти. У местима где те промене дотле нису биле обављене, приведене су крају одмах по ослобођењу.

Срби су с великим нестрпљењем чекали долазак српске војске. Да је то било тако, доказује чињеница да су Панчевци већ 5. новембра прешли Дунав и од српске војске су тражили да окупира Панчево. Кад је капетан Петар В. Арачић ноћу између 8. и 9. новембра прешао Дунав и заузео Панчево, на тамошњем пристаништу упозорио је своје војнике: „Јунаци, сада сте прешли у нашу лепу српску Војводину. Сваки од вас има да се понаша јуначки, исправно и ниједном грађанину, без разлике вере и народности, не сме ни једна длака на глави да фали. Напред.” За непуних десет дана српска војска заузела је све пределе Срема, Бачке, Баната и Барање. У Сремску Митровицу и у Стару Пазову војска је ушла 7. новембра, у Суботицу 10, Сомбор 13, Бају 14. а у Сенту 16.

Долазак српске војске у свим местима Баната, Бачке, Срема и Барање дочекан је с великим одушевљењем, јавно испоњеним радостима и бројним топлим поздравима истакнутих српских политичара. Како су Срби дочекали ослободиоце и слободу, илустроваћемо речима једног од најугледнијих Бечкеречанина др Славака Жупанског, који је 17. новембра 1918, при уласку српске војске у град на Бегеју, између осталог рекао: „Дични соколови, браћо рођена! Пробили сте се кроз огањ и кишу куршума; од Солуна до Великог Бечкереча, сваки педаљ земље натопили сте крвљу и славом, издигли сте име српско изнад свих нација и поносно сте дојездили и у наш град, у стару престоницу деспота Ђурђа Бранковића, у срце питомог Баната. Оставили сте успут своје разрушене домове, своје оголене породице и као вихор журили сте даље, к нама, да и са нас скинете окове. Звезда водиља била вам је српска заветна мисао: брат-брата, род-роду. Њу су вам обележили узвишени Господар, Његово краљевско височанство, Краљ Петар I, врховни ко-

мандант Његово краљевско височанство Престолонаследник Регент Александар и наш пијемонт, мајка Србија. Ви браћи вашој, у Великом Бечкерекy, донесостe давно жељенy слободy, отргнутy од вас пре 300 година. Ми смо у овим крајевима живели тешке дане, сносили горке патње, али наше име смо очували, нашу народну свест одржали. Никад ми наше народне светиње изневерили нисмо. У нама је, и у највећим искушењима, вазда живела свест да смо једно и да ћемо се опет стопити у једну заједницу. Ваша браћа Бечкеречани лију своје сузе радоснице, благосиљају вас, грле вас и љубе ваше светло оружје и заричу вам се свечано и одлучно да ће стечену слободу, сад већ са вама, раме уз раме, кроз кишу куршума и животима јуначки бранити и да ће их тек само јуначка смрт моћи да отргне из вашег топлог загрљаја [...].”

Да речи др Жупанског нису биле израз само једног национално емотивног Србина него глас читавог српског народа у Војводини, потврђује говор др Игњата Павласа, потпредседника Српског народног одбора у Новом Саду, којим је поздравио српску војску која је под командом мајора Војислава Бугарског ушла у Нови Сад 9. новембра 1918. Павлас је тада рекао: „Господине мајоре и јунаци српски, дични соколови, узданице наше! Отварају се капије тамнице, први сунчани зраци обасјаше нас, отворисмо очи и видесмо ослобођење своје. Кидају се ланци, закуцаше срца, потекоше сузе и одјекну силно: ’Ми смо слободни’. Дочекали смо час да спутане руке раширимо, да вас снажно пригрлимо на своје руке и да у узвишеном заносу викнемо свима: нико нас више раставити неће, нико нас више раставити не сме! Дођосте нам јунаци наши! Срећо наша! Остависте домове своје, остависте убаве долине и брда своја, остависте све своје мило и драго и дођосте да нас ослободите, јер сте разумели тешке уздисаје наше [...].”

О томе како је српска војска дочекана у Барањи и прота Стеван Михалцић написао је следеће: „Срби Барањци одануше духом. Страх, да српска војска не заостане у Осеку и Барању не остави својој судбини, исчезе на мах, кад се српска војска показа на земљишту Барање: одлану нашим Србима. 21. новембра на Аранђелово био је у Белом Манастиру штаб војске са једним француским официром, и био је на црквеној слави код српског свештеника. Силан народ слегао се у Бели Манастир, да поздрави ослободилачку српску војску. Ту упознасмо пуковника Драгишу Костића, кога од милоште назва-смо ’Барањац’ као и остале офицере, којима беше у део пало ослобођење наше Барање. Печуј, Мохач, Батосек, Сигетвар, Барч беху запоседнути уз највеће одушевљење српског народа на овој територији, и овде завлада војна управа српска.” Из тих поздравних говора и описа дочека српске војске види се да су се Србима у Угарској испунили вековни снови и вековне тежење да се ослободе туђег господства, да се сједине и живе заједно са својом браћом преко Саве и Дунава.*

***Објављено у зборнику радова: Први светски рат 1914–1918, Београд 2015, стр. 45–62.**

ХРВАТСКО ОТИМАЊЕ ВОЈВОДИНЕ

Зато што је новоизабрана председница Хрватске Колинда Грабар Китаровић својом изјавом да ће се борити да права мањина у Хрватској буду „још већа, али да ништа мање неће тражити за Хрвате у Србији, Војводини и у другим суседним земљама”, Војводину третирао као засебну територију, сматрам да то питање заслужује посебно историјско објашњење. Том изјавом председница Хрватске представила се као веран следбеник вековне великохрватске тежње према Војводини. Та тежња, кад је реч о Срему, недвосмислено је испољена у време револуције 1848/49. године. Пошто су Срби чинили знатну већину сремског становништва, сматрали су да та област треба да припадне Војводини. Међутим, Хрвати су се позивали на своје државно и историјско право, па нису хтели Срем да препусте Србима. Штавише, захтевали су да се и читава Војводина сједини с Хрватском, да се у њу утопи и с њом постане „једно неразделиво тело” с баном на челу, који би у исто време био и српски војвода. Због питања припадности Срема односи између Срба и Хрвата били су дубоко поремећени. Срби су пребацивали Хрватима да су недоследни зато што су у исто време тражили да се Војводина одрекне своје самосталности и „споји с Хрватском” кад су се залагали за успостављање своје потпуно самосталне државе.

На челу српске политике тада је био патријарх Јосиф Рајачић. Из више разлога он је био против утапања Војводине у Хрватску. Не без разлога зазирао је од хрватске премоћи над Србима. Као политички и верски поглавар Срба он није имао поверења у хрватског бана, па никако није пристајао на спајање банског и војводског достојанства, као што није хтео да разговара ни о томе да се војвођанска управа пренесе на Банско веће у Загребу. Осим из националних, Рајачић је био против утапања Војводине у Хрватску и из верских разлога. Сматрао је да су напади против Срба као шизматика, који су се догађали у Хрватској, као и напади против православних свештеника и српских учитеља довољни докази да спајањем Војводине са Хрватском не би „никакву срећу нашем народу учинили, јер би то спојено једно тело имало две душе, а гдикојем је слабачком телу и једна замашна душа доста”. Осим из других, и из верских разлога патријарх је био против обједињавања банског и војводског достојанства. Сматрао је да војвода обавезно мора да буде Србин православне вере, између осталог и због тога што би хрватски бан, у случају да постане и српски војвода, увек више пажње поклањао Хрватској

и њеним интересима него Војводини. Полемике настале око припадности Срема привремено су окончане објављивањем царског патента од 18. новембра 1849, којим је проглашено Војводство Србија и Тамишки Банат, у чији састав је ушао и Срем.

Пре но што су 27. децембра 1860. укинута Војводство Србија и Тамишки Банат и бискуп Штросмајер је у две промеморије, које је упутио аустријском министру председнику грофу Јохану Рехбергу изнео свој став о припадности Срема и статусу Војводине. Он се залагао за припајање Војводине Хрватској, за то да се она стави у уску државноправну везу с Хрватском, као и за то да Хрвати не претрпе „губитак једног дела своје територије”, да не остану поново без Срема. Бискуп је написао да Хрвати не могу дозволити да им се одузме Срем с Петроварадинском региментом и Петроварадинском тврђавом. Нагласио је да је „животно питање за Хрватску, да Петроварадинска тврђава, која с једне стране влада Бачком и Банатом, али с друге чини кључну тачку за Славонију и Хрватску, остане у хрватским рукама”. Владар је овог пута, укидајући Војводство, Срем прикључио Хрватској, а Бачку и Банат Угарској. После те одлуке вођене су вишегодишње ватрене новинске полемике, било је узајамног пребацивања између Срба и Хрвата због припадности Срема, али је онда наступило затишје. Питање припадности Срема, осим у рејим, изузетним приликама, није потезано све до распада Аустроугарске 1918. године.

Занимљиво је и заслужује да буде поменуто да је Стјепан Радић 1905. године, пишући у листу Хрватска мисао о искључивом хрватском праву на разне покрајине, нагласио да „Срием има остати хрватски или постати угарски”, али да никако не може бити српски. Таква Радићева србофобичност била је само наговештај касније политике овог хрватског првака и његових следбеника, а која се тицала хрватских територијалних претензија и намера да на рачун српских етничких простора створе колико је могуће већу Хрватску. Тако је, примера ради, када се налазио у бекству, ван земље, 1923. године изнео један „захтев Хрвата према Србима”. Тим захтевом тражио је „потпуну независност Хрватске у конфедерацији са Србијом”, а Словенији, Босни и Херцеговни, Бачкој и Банату, Црној Гори и Македонији нудио је да се плебисцитом изјасне да ли желе да остану „везани за милитаристичку и централистичку Србију”, или су спремни да уђу „у федерацију с мирољубивом и неутралном Хрватском”. У приближно исто време, 23. септембра 1923, затражио је од Председништва Хрватске републиканске сељачке странке да изради Земљовид Хрватска и Хрвати. Начином израде Земљовида, који је обављен по Радићевим упутствима, он је уз помоћ неких Енглеза, с којима је успоставио везу, желео да интернационализује хрватско питање. Посебним писаним поднеском оцрнио је Србију. Представио ју је као милитаристичку и централистичку, као земљу у којој нема демократских права и слобода, с којом демократска, слободољубива и мирољубива Хрватска не може да се споразуме и с њом живи у једној државној заједници. Представивши Ср-

бију као неподесну и неспособну да око себе држи на окупу све поменуте покрајине, понудио је Хрватску као средишњу тачку, око које се на федеративним принципима могу сабрати Словенија, Босна и Херцеговина, Бачка, Банат, Црна Гора и Македонија. Био је то јасан покушај да се сруши Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а да се зачне стварање давно сањане велике Хрватске. Да је тај закључак заснован на поуздано утемељеним доказима, потврђује и сведочење британског посланика у Београду, који је уочио да се у свести „пан Хрвата” налази визија једне „моћне покрајине” са центром у Загребу, која би се састојала из Хрватске, Славоније, Далмације, доброг дела Босне и Херцеговине, Барање и дела Бачке.

У великохрватским настојањима Радић се није либио тога да фалсификује чињенице. Начином на који је имао да буде „нарисан” (нацртан) Земљовид требало је убедити странце да у обухваћеним областима у претежном броју живе Хрвати. Служећи се неистинама, он је 22. јула 1922. дао изјаву лондонском листу Дејли њуз (Daily News) у којој је тврдио да су у областима Бачке, Барање и Баната, за које је рекао да их „неразумно и нелогично називају Војводином”, „Срби према Хрватима у посве незнатној мањини”(!). Тврдио је да се тим областима не сме управљати као чисто српским земљама, „већ се у њима мора спровести плебисцит под надзором Лиге народа, с једним питањем: ‘Србија - Београд или Хрватска - Загреб.’” И приликом прављења скица за нови програм странке из 1925. године Радић је испољио претензије према Бачкој. Био је спреман да пристане на измене границе у источном Срему под условом да Хрватска добије „одштету” у Бачкој.

Наследник С. Радића, Влатко Мачек доследно је наставио да води великохрватску политику свог претходника. Залажући се за преуређење државе, децембра 1928. предложио је успостављање од пет до седам покрајина и поделу Војводине и Босне и Херцеговине између Србије и Хрватске. Попут Радића, и он се залагао за неку врсту плебисцита с намером да се Југославија подели на два дела, до Дрине и преко Дрине. По једној његовој изјави из 1936, свака покрајина: „Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија, па и Далмација, могле би да се одреде како оне хоће, односно, како одлуче посланици дотичних покрајина, који би били изабрани на изборима за конституанту. Другим речима: ако Војводина хоће са Србијом - добро, ако хоће посебан положај у Србији, добро је и то. Ако хоће изван ње, добро је, ако хоће са Хрватском заједно или посебно, опет добро.” Имајући у виду такве ставове Мачека о преуређењу Југославије, његов следбеник из Војводине Дуда Бошковић сматрао је да Хрвати „сада више не желе” да себи припоје целу Војводину, већ само Срем до Земуна. Заступајући Мачекове великохрватске апетите према Војводини у време преговора о споразуму Цветковић-Мачек, Већеслав Вилдер је децидирано изнео гледиште шефа Хрватске сељачке странке нагласивши да „или Војводина са преостатком Срема чини посебну јединицу, или се Војводина дијели између Хрватске и Србије, линијом Суботица-Илок”.

Споразумом Цветковић-Мачек, склопљеним августа 1939, новоствореној Бановини Хрватској припојени су делови западне Босне који су припадали Врбаској бановини, али су јој додељени и делови западног Срема са Шидом и Илоком. Захватањем тих територија јасно су испољене великохрватске намере како према Војводини, тако и према Босни и Херцеговини. Међутим, Хрвати се нису зауставили на оном што су добили споразумом Цветковић-Мачек. Само неколико дана по обзнањивању споразума Хрватски национални покрет, иза којег је, по свему судећи, стајало вођство ХСС-а, посебном окружницом обавестио је своје присталице о томе у ком правцу ће се даље кретати хрватска политика. У окружници је отворено речено да је главни циљ Хрватске да сруши Југославију. Наглашено је да се приликом распада државе Хрватска неће задовољити добијеном Бановином, већ ће тежити „повјесним и етничким границама”. Окружницом су позвани Хрвати покличем, који је гласио: „Напријед сви за Слободну и Независну Хрватску”.

Сутрадан по објављивању окружнице, 29. августа, Мачек је изјавио пред Хрватским народним заступством да је његов споразум с Цветковићем „за сада један дјеломичан споразум”, у којем је доста спорних нарочито територијалних питања остављено за касније. Тим споразумом, нагласио је Мачек, „није питање хрватског територија ријешено дефинитивно, јер смо ставили у Споразум нарочиту клаузулу да ће се дефинитивни опсег Бановине Хрватске установити кад се буде преуређивала читава заједница. А то је посве наравно. Јер посве другачије ће изгледати дотични териториј Бановине Хрватске буде ли у новоуређеној државној заједници рецимо и аутономна Војводина или не буде, друкчије буде ли и аутономна Босна или не буде, итд. [...]”

За ову прилику било би сувишно да наводим и многе друге изјаве о Војводини и њеној припадности, а које су изрицали поједини истакнути хрватски политичари (А. Трумбић, Ј. Крњевић, А. Кошутић, Ј. Смодлака), као и неки мање познати, да цитирам разне уставне нацрте и резолуције који су настали у Хрватској током двадесетих и тридесетих година XX века и да наводим шта су о томе писале разне хрватске новине (Хрватски дневник, Јутарњи лист, Сријемски Хрват, Сељачки дом, Обзор и други). У сваком случају, за освајање читаве или само неких делова Војводине Хрвати су имали добро разрађену тактику. Примарни циљ био им је да Војводину, као и Босну и Херцеговину, одвоје од Србије и наметну им се као одлучујући политички чинилац. Да би у томе успели, настојали су да у тзв. пречанским крајевима Србију лише утицаја. Све су чинили да Србију зауставе на Дрини, Сави и Дунаву, да те реке, које су до 1918. биле границе с Аустроугарском, за Србију буду „санитарни кордон”. Против Србије и Србијанаца водили су жестоку пропаганду оптужујући их за хегемонизам. Са циљем да одвоје Србију од Војводине и Босне и Херцеговине, залагали су се за државно преуређење Југославије, за федерализам. У таквом уређењу Војводина (али без

Срема, који би остао у саставу Хрватске) и Босна и Херцеговина постале би посебне федеративне јединице, у којима би утицај Београда био смањен, а Загребa увећан. Из истих разлога били су за то да Војводина добије статус аутономне области. Залагали су се и за деобу Војводине плебисцитом уверени да ће уз помоћ римокатоличког становништа (знатног броја Немаца, Мађара, Шокаца и Буњеваца) и мањег броја српских аутономаша, типа Дуде Бошковића, успети да се домогну њене територије.

Територијални захтеви Хрвата према Војводини образлагани су, кад је у питању Срем, хрватским државним и историјским правом, а кад је реч о осталим њеним пределима, потезан је етнички састав, који је, како смо већ видели у случају С. Радића, а у томе он није био усамљен, без сваког стида кривотворен. Потпуно су порицали историјско право Србије на Војводину, али су истицали да је та област била „саставни дио хрватско-угарског краљевства”. Срби, који су будно пратили великохрватска настојања, упозоравали су јавност на то да се иза свега крију и економски интереси, да Хрватска посеже за Војводином зато што је Бановина Хрватска, готово у целини пасивна, изузимајући Славонију, „па је за њу животно питање да добије Бачку и Барању, те да на ове крајеве разреже бановинске прирезе”.

Како великохрватске претензије које су се тичале Војводине нису остварене до рата 1941, Хрвати су уз помоћ Хитлера и Мусолинија делимично остварили своје планове. Павелићевој НДХ припао је читав Срем. Ту територијалну тековину нису хтели да испусте из руку ни хрватски комунисти. Од краја 1942. они су у оквиру Народноослободилачког покрета на све могуће начине покушавали да задрже Срем под својом влашћу. При томе су наилазили на успешан отпор српских комуниста из Војводине. Исто тако хрватски комунисти улагали су велике напоре приликом расправа о припадности Барање и разграничења Срема да што већи делови тих територија припадну Хрватској.

Вишедеценијска настојања Хрвата да се домогну Срема, Бачке, Барање и Баната притајила су се по свршетку Другог светског рата. За великохрватске тежње у то време једноставно није било погодних политичких услова. Међутим, не треба имати илузија о томе да су ранија настојања нестала, да прикривено не живе у душама оних који су задојени великохрватским идејама оца домовине Анте Старчевића, његовог саборца Еугена Кватерника и њихових најбољих следбеника Иве Пилара и фра Доминка Мандића. Њихова политика заснована на хрватском државном и повјесном праву у најновије време, појавом ХДЗ-а и Фрање Туђмана, оживела је и у теорији и у пракси. С њиховим ступањем на политичку сцену ту и тамо избијали су у јавност великохрватски захтеви, и то како они који се тичу делова Војводине, тако и они који се односе на хрватске претензије према Босни и Херцеговини и Боки которској.

Како је ступила на чело Хрватске, Колинда Грабар Китаровић, припадница ХДЗ-а, одмах по изборној победи свима је јасно ставила на знање да

ће следити великохрватску политику засновану на хрватском државном и повијесном праву, да неће изневерити тежње својих предака које се тичу претензија на Војводину. Због тих и таквих тежњи она је намерно издвојила Војводину и означила је као засебну теритрију, као да није саставни део Србије. Тиме је показала да је доследан наследник и заступник политике Стјепана Радића, Влатка Мачека и њихових сабораца, који су желели Србију да омеђе рекама, Дрином, Савом и Дунавом, да према Србији, у односу на Војводину и Босну, поставе „санитарни кордон”. Због тога што се Хрвати не одричу намере да се дочепају, ако не целе, оно бар неких делова Војводине, инсистурају на катастарским границама, а не признају Дунав као природну државну границу између Србије и Хрватске. У сваком случају, ако не могу више, у овом тренутку намеравају да бар с неколико километара закораче на територију Војводине. Рачунају да то може да буде одскочна даска за њихово ширење на ту толико жељену територију. Надајмо се да ће они, који са српске стране о овом питању буду водили преговоре са Хрватима, знати да им се супротставе.

Атаковањем на Војводину Хрвати су, како сам показао, подривали Србију, уносили су раздор између њених становника и становника Војводине. Тиме су свесно и с јасним намерама дестабилизовали заједничку државу јер у тој држави нису намеравали да остану. Циљ им је био да разарањем заједничке државе, и то како оне после Првог, тако и оне после Другог светског рата, стекну самосталну и што већу Хрватску. С таквим намерама хрватски политичари су увек стајали иза свих аутономашких покрета у Војводини, и то не зато што им је било стало до аутономије Војводине, већ због тога што је таквим покретима разбијано јединство Срба и што је слабљена отпорна снага Србије. И сада, на основу наговештене политике хрватске председнице, треба очекивати тешње повезивање Загребa с војвођанским аутономашима и сепаратистима.*

***Објављено у Печату бр. 343, 23. јануар 2015, стр. 14-16, и у Зборнику радова Удружења Срба из Хрватске, Београд 2015, стр. 294-300.**

ЗАШТО ЈЕ ФУДБАЛСКИ КЛУБ ИЗ НОВОГ САДА ДОБИО ИМЕ „ВОЈВОДИНА”

С разлогом се може поставити питање садржано у наслову овог текста, утолико пре што је име „Војводина” настало непосредно уочи избијања Првог светског рата. Имајући у виду то предратно време, које Србима у Угарској уопште није било наклоњено, може се чак рећи да су оснивачи новог фудбалског клуба, који су назвали „Војводина”, просто провоцирали мађарске власти, јер су оне током читаве историје Срба у Угарској, почев од Велике сеобе Срба 1690. до последњих дана постојања Аустроугарске државе 1918. године, увек биле против српских захтева заснованих на царским привилегијама, који су се тицали народно-црквене или црквено-школске, а посебно њихове територијалне аутономије означене као Деспотовина или Војводина.

Готово је сигурно да фудбалери, који су одлучили да свој тим назову „Војводина”, нису то учинили случајно. Будући да је међу њима било врских интелектуалаца, који су добро познавали прошлост свог народа и његова вековна настојања, та настојања желели су да именом свог клуба искажу једном речи, у есенцијалној форми. Закључили су, сасвим разложно, да та реч може да буде „Војводина”.

Да би и данашњим генерацијама било јасније где су корени назива фудбалског клуба „Војводина” и шта су његови оснивачи и кумови тим називом желели да кажу и постигну, упустићемо се у краћу историју Срба Војводине.

Убрзо после Велике сеобе Срба, која се десила 1690. под вођством патријарха Арсенија Чарнојевића, када се поставило питање где ће се населити та маса избеглог српског становништва, патријарх и подвојвода Јован Монастерлија одлучили су да без питања и дозволе државних власти одрже један збор народних првака, нарочито војних, и изнесу своје мишљење и своје захтеве о будућем месту њиховог пребивања. Збор је одржан у Баји током зиме 1694. године. На њему је закључено да Срби за посебну територију, коју ће населити, затраже Малу Влашку, област Славоније, око Пожеге и Пакраца. На тој територији Срби би били организовани на основу царских привилегија као посебна верска, национална и војна заједница с патријархом и подвојводом на челу, а за свог поглавара признавали би цара као врховног

господара. Целокупна власт тадашње државе, како цивилана, тако и војна, а посебно римокатоличка црква с кардиналом грофом Леополдом Колонићем на челу, била је одлучно против тога да се испуне српски захтеви изнети на збору у Баји. Руководећи политички, војни и верски кругови тадашње Аустрије сматрали су да би концентрација Срба на посебној територији, на којој би они имали својеврсна самоуправна, данас бисмо рекли аутономна права, држави наносила веће штете него што би од ње имали користи. Због тога српски захтеви изнети на збору у Баји нису били прихваћени.

Погођени одбацивањем њихових захтева за стицање посебне аутономне области, Срби од те идеје нису одустајали ни у каснијим деценијама. Не без разлога сматрали су да своју националну и верску индивидуалност најбоље могу очувати ако успеју да стекну територијалну аутономију. Због тога су непуних стотину година после збора у Баји, на Темишварском сабору одржаном 1790. године поново поставили захтев за добијање аутономне области. Тада су тражили да им се додели Банат. Замолили су цара Леополда II да свог четвртог сина, надвојводу Александра, именује за деспота Војводине. Међутим, ни тај захтев, као ни онај постављен у Баји 1694. године, није уродио жељеним плодом. Кад се Двор нагодио с Мађарима, који су му се жестоко опирали, није био спреман да испуни захтеве Срба. Српским захтевима и обећањем да ће им дати посебну територију Двор је само уцењивао Мађаре и присиљавао их на попуштање у њиховим опозиционим захтевима. Срби су други пут претрпели пораз у настојању да стекну посебну аутономну област у виду Војводине или Деспотовине, па су чекали нову прилику да се јавно огласе са сличним захтевима.

Та нова прилика указала им се у време револуције 1848/49. године. Кад нова мађарска револуционарна влада, у којој је Лајош Кошут играо значајну улогу, није хтела да призна Србима статус политичког народа, кад је Србима јасно ставила до знања да они чине део мађарског политичког народа, да Србе као народ неће да признају, Срби су на скупштини државној у Сремским Карловцима 1. и 3. маја 1848. године прогласили Војводину српску, у чији састав су улазили Срем с Војном границом, Барања, Бачка с Бечејским дистриктом и Шајкашким батаљоном и Банат с Војном границом и Кикиндским дистриктом. Мајска скупштина прогласила је Србе за „народ политично слободан и независан под Домом аустриским и обштом Круном угарском”. За војводу Војводине српске прогласила је пуковника Огулинске пуковније Стефана Шупљикца, а архиепископа и митрополита Јосифа Рајачића прогласила је за патријарха. Иако су се Срби из Војводине уз помоћ Срба из Србије у крвавом рату против Мађара борили за очување Војводине, та борба била је узалудна. Када је Двор уз помоћ царске Русије поразио Мађаре, није се показао предусретљив и милостив према Србима, иако су они у поодмаклој фази револуције били на страни Двора и гинули су за спас Аустрије и династије Хабзбурга. Показујући традиционалну незахвалност и безобзирност према Србима и њиховим националним и врским интереси-

ма, Двор није признао на Мајској скупштини проглашену Војводину српску. Игноришући српске тежње изражене проглашавањем Војводине као посебне аутономне области у оквиру целовите Аустрије, царским патентом од 18. новембра 1849. основана је административно-политичка јединица која је названа Војводство Србија и Тамишки Банат. То Војводство је у управном и политичком погледу чинило посебну област, у свему независну од Угарске, а непосредно потчињену аустријском министарству у Бечу. Њену територију чинили су већи делови Бачке и Баната и источни Срем, с Румским и Илочким срезом.

Када је Војводство Србије било проглашено, његов настанак је протумачен у Бечу као „знак високе милости према српском народу”. Међутим, српски народ није тај „царски дар” схватио као милост. Захтеви за оснивање посебне српске војводине, истакнути у револуцији 1848, нису ни приближно задовољени патентом од 18. новембра 1849. Њиме, као и тзв. Мартовским уставом Војводина није постала посебна круновина. Наговештено је да она може да буде сједињена с неком од круновина, чиме је њена самосталност условљена, па је незадовољство Срба било утолико веће. Ни добијеном територијом нису испуњене жеље Срба испољене у револуцији. Поред других области које су они захтевали и без којих нису могли да замисле Војводину, из њеног састава су изостали Шајкашки батаљон, Сремска и Банатска војна граница, чиме је број Срба у Војводству био веома неповољан у односу на остале народности. Због веома неповољног бројчаног односа Срба према осталим националностима, говорило се с разлогом да је Војводина само по имену српска, а да са Србима иначе нема ништа заједничко. На њеном челу није се нашао војвода којег би изабрао народ, како је захтевано 1848. године. Цар је задржао за себе титулу „Великог војводе Војводства Србије”, а Србима је обећао подвојводу, којег је сам именовао и постављао за управног начелника Војводине. За административно и политичко средиште Војводства Србије и Тамишког Баната није одређен Нови Сад, у којем су Срби имали већину, него Темишвар, у којем су били у мањини. Због тога што су привидно били награђени, а у ствари су Војводину и војводу добили само на папиру, савременици су избацили духовиту, али и ироничну изреку, која казује истину „да су Срби за верност награђени оним чиме су Мађари кажњени за непослушност”.

Преварени и увређени, Срби нису прикривали своје огорчење, које је било тако велико да су се на више страна у разним европским средиштима, пре свега у Паризу и Лондону, путем штампе почели разносити гласови о њиховој побуни и савезу с мађарским и пољским емигрантима. Упркос томе што су Срби били нездовољни оним што су добили, њихова Војводина је служила као узор којем су тежили неки народи Аустрије.

Кад је Аустрија у рату против Француске и Пијемонта, у биткама које су вођене у Ломбардијској низији, претрпела 1859. године тежак пораз, да би опстала, била је принуђена да одустане од дотадашњег централистич-

ког уређења државе. У тражењу новог облика државног уређења Двор је одлучио да укине Војводство Србије и Тамишки Банат. Царско решење о укидању објављено је 27. децембра 1860. године. Територија Војводства тада је већим делом припојена Угарској, а Румски и Илочки срез додељени су Хрватској. Акт о укидању Војводства изазвао је код Срба и Румуна велико огорчење а код Мађара ерупцију одушевљења. Целокупно јавно мњење Срба, не само оних у Војводини већ и у Србији, веома се узбудило. Оно је оштро осудило укидање Војводства и у том чину налазило је нов доказ да Јужни Словени немају више шта да очекују од аустријске владе кад их она поново оставља „на милост и немилост мађарским насилничким тежњама и самовољи”. Огорчење и незадовољство Срба у сажетом облику изразио је Светозар Милетић у чланку под називом *На Туцин-ган, 1860*, који је објављен у листу Србски дневник.

У том чланку сажето је вековима нагомилавано горко искуство Срба с Аустријом, која их је у нужди вешто придобијала лажним обећањима да би гинули за њу, за царски престо и владарски дом, и да би их она потом, без награда и милости, сурово одбацивала и жртвовала тзв. вишим државним интересима. Када су, пошто су захтевали сабор или скупштину, да на њима расправе питање своје аутономне територије, уместо тога добили царско решење о укидању Војводства, Србима је понестало ранијег стрпљења. У тренутку великог огорчења и ојађености, одједном им је постало јасно да је с њиховим ослоном на Аустрију занавек свршено, да морају поћи новим путем, да руку помирења и сарадње треба да пружи Мађарима и заједно с њима да се боре против аустријског апсолутизма. Укинута Војводину, која им ништа добро није донела, они су оплакивали, али су били огорчени због њеног једностраног укидања, па су желели да у споразуму с мађарским народом створе нову Војводину, која ће више одговарати њиховим националним интересима. Време и догађаји су показали да ни тај нови пут сарадње с Мађарима, за који су се Срби определили, није уродио жељеним плодовима. Испоставило се да се мађарски владајући кругови у односу према националним мањинама нимало нису разликовали од аустријских.

У тражењу пута за излазак из тешке кризе у коју је запала држава, цар је 5. марта 1861. издао дозволу да се у Сремским Карловцима одржи сабор Срба расправно-политичког, а не црквено-школског карактера. Познат у историји по дану сазивања као Благовештенски, тај сабор се састао у Сремским Карловцима 2. априла 1861. Уочи састанка сабора, у време заседања, а и после завршетка његовог рада, сви Срби, готово без изузетка, били су једнодушни у ставу да морају добити посебну аутономну област ради обезбеђења свог националног развитка. Размимоилажења су настајала у вези с питањима на који начин, уз чију помоћ и од кога, од Беча или Пеште, треба тражити и добити ту аутономну територију на подручју Јужне Угарске.

Састављен од већине десно опредељених и Бечу наклоњених посланика, сабор је прихватио национално-политички правац чији тумач је био

патријарх Јосиф Рајачић. Влада у Бечу, с министром Антоном Шмерлингом на челу, у потаји је храбрила патријархове следбенике и подстицала их да захтевају што већу територију и што шира аутономна права. Верујући Шмерлингу и уздајући се у његова широкогрудно давана обећања, већина сабора није осетила да постаје оруђе у борби аустријске владе с мађарском опозицијом. Стога је у својим закључцима у 16 тачака истакла максималне захтеве као нужна јемства за опстанак и развитак Срба у Монархији. Осим засебне територије која је захватала читав Срем (тј. Румски, Илочки и Вуковарски срез), Бачку, Банат и Војну границу, сабор је захтевао посебну политичку и судску управу и обласну скупштину. На челу Војводине, у којој би службени језик био српски, која би имала свој грб и заставу, првостепени и апелациони суд, стајао би војвода.

Сви ти захтеви за Мађаре, а у неким питањима и за остале народе на подручју планиране територије Војводине били су апсолутно неприхватљиви зато што су имали у виду само српске, а не и друге националне и политичке интересе. На територији која би по одлуци Благовештенског сабора чинила Војводину, Срба би било 299.078 а осталих народа: Немаца, Мађара, Румуна, Хрвата, Словака, Бугара и Јевреја, било би 352.275.

Када је сабор 20. априла окончао заседање, његови закључци су поднети владару посредством једне депутације. Изразивши задовољство радом сабора, цар је при аудијенцији депутације обећао Србима да ће испунити њихове захтеве. Тиме је припретио Мађарима да би их учинио попустљивијима у отпору према политици Беча. Међутим, упркос царском обећању и залагању министра Шмерлинга за српске захтеве, они нису остварени. Решење српског питања отегло се унедоглед наишавши на једнодушан отпор Угарског намесничког већа, Угарске дворске канцеларије и свих водећих мађарских политичара, махом национално искључивих и у великомађарском духу опредељених аристократа, снажног уплива и широко разгранатих веза. Осим Мађара, против одлука Благовештенског сабора били су и многи Хрвати, с ђаковачким бискупом Јосипом Јурјем Штросмајером на челу.

У тражењу пута за стабилизацију државе, који је подразумевао помирење с Мађарима, да их не би повредио, владар, од којег су зависиле све одлуке, тактизирао је српским захтевима, али се за њих није заузимао. Сем тога, већина тадашњих утицајних политичара Аустрије и Угарске страховала је од „идеје оснивања једне велике српске државе”. Да је не би подстицали и њоме још више „загревали главе Срба” чинећи им уступке, сматрали су да захтеви Благовештенског сабора не смеју да буду прихваћени. Због тога су они остали неиспуњени, али, упркос томе, имали су изузетан значај за каснију историју развоја политичке мисли Срба у Угарској. Они су у широким слојевима српског народа били дубоко усађени јер се веровало да националну, политичку и верску индивидуалност Срби могу очувати само ако стекну Војводину као посебну аутономну област у оквирима Угарске. Управо стога Благовештенски сабор као трећи политички сабор Срба у Угарској, после

Темишварског сабора и Мајске скупштине, има посебно место у српској прошлости, у којој представља догађај епохе.

После Благовештенског сабора, све до избијања Првог светског рата, Срби нису имали прилике да јавно на својим саборима поставе питање добијања посебне аутономне области. Завођењем дуализма, тј. поделом власти између Немаца и Мађара, која је обављена нагодбом из 1867. године, Аустријска царевина се стабилизovala. У новој држави, која је добила назив Аустроугарска, Мађари су на својој територији, у Угарској, постали суверени господари. С намером да се пред Европом прикажу као либерални и толерантни према свим народима и верама у Угарској, и да задовоље бар један део Срба, нарочито онај који је био умеренији у захтевима, Мађари су 1868. године донели IX законски члан, којим је признато Србима право да могу имати своју народну аутономију за црквене, фондовске и школске ствари.

Тим чланом закона била је релативно добро зајемчена народно-црквена аутономија. Међутим, невоља је била у томе што он није доследно оствариван. Срби су стекли право да самостално уређују своје аутономне ствари без било каквих октројки које би вређале аутономију. Међутим, највеће штете по аутономију имао је завршни део Закона, у којем је речено да Срби имају право да управљају самостално својом црквом, својим закладама и школама, али уз државни надзор. Та клаузула уз државни надзор није ни тада, ни касније била образложена, нити утврђена, па је цела историја Карловачке митрополије и српске аутономије од тада била у најтешњој вези с њом и њеним тумачењем, а то тумачење увек је било на штету српских интереса. Мађарске владе сузиле су надлежности српских народно-црквених сабора, које су ставиле под строги надзор, па су, како им се кад прохтелo, саборске одлуке мењале и поништавале, саборе су сазивале и распуштале, бирале подобне, а пензионисали неподобне патријархе. Мађарске владе су свесно умањиле значај и углед српских сабора. Од Благовештенског сабора 1861. до слома Аустроугарске оне нису дозволиле да Срби одрже ниједан сабор расправно-политичког карактера. Све те игре мађарских влада које су се тицале аутономије изазивале су велико незадовољство српског народа. Али, иако је српска народно-црквена аутономија почетком XX века била прилично скучена, она је била једина институционално организована заштита специфичних националних интереса Срба у туђинској многонационалној држави, у којој се као нереалан показао ранији покушај да се добије шира политичко-територијална аутономија. Стога су се Срби из генерације у генерацију упорно борили за очување и тако ограничене аутономије, налазећи у њој извесну гаранцију своје верске, просветне и национално-политичке егзистенције.

Непрестано сужавајући аутономију, Бечки двор и мађарске владе су је почетком XX века сузиле на врло уске оквире, који су се сводили на верску и школску аутономију. И тако скучена аутономија сметала је Бечу и Будимпешти, па су је 1912. године сасвим укинули. Укидање аутономије имало је

свој међудржавни аспект. Када су се односи између Србије и Аустроугарске пред Први светски рат толико заоштрили, „аутономија Срба платила је главом”. Аустроугарска није могла да дозволи да на њеној територији и даље постоји аутономна организација Срба, помоћу које би се они лако могли супротстављати њеној непријатељској политици према Србији. Аустроугарске власти су врло добро знале да су се Срби из Угарске увек залагали за што ширу аутономију и стога да би помоћу аутономије у погодном тренутку што лакше ступили у државну заједницу са Србијом. Стога није случајно аутономија укинута непосредно уочи балканских ратова и пред избијање Првог светског рата, кад су у Бечу већ увелико били спремни за обрачун са Србијом. Знајући за деценијама трајуће тежње Срба из Угарске за уједињењем са Србијом, аустроугарске власти су сматрале да је неопходно да униште њихову аутономију да она не би послужила као мост преко којег би се уједињење Срба без тешкоћа могло остварити.

Укидање аутономије још више је допринело учвршћивању уверења и свести код Срба да се решење српских националних интереса мора тражити изван постојећег државног оквира, а не у оквиру „шугаве аутономије”, како су је често и подругљиво називали, којом Двор и мађарске владе манипулишу према свом нахођењу. Српске народне странке повеле су огорчену борбу против суспендовања аутономије и радиле су свим силама на томе да се у Карловачкој митрополији поврати редовно стање. Српска влада, пак, будно је пратила све догађаје у вези са суспензијом аутономије и, да би помогла својој сабраћи у Аустроугарској, у целу ствар је покушала да увуче моћне православне кругове Русије. Међутим, све то било је у корену сасечено избијањем рата 1914. године.

Чињеница да је група младих фудбалера, будућих прворазредних интелектуалаца, баш у време ове борбе српских политичких странака за обнављање суспендоване аутономије клубу дала име „Војводина” доказује да су они одрасли и да су одгојени у духу вековних тежњи Срба из Угарске да стекну своју територијалну аутономију, да добију своју Војводину, и да се њоме бране од насилне мађаризације, која је била добро осмишљена и брутално провођена од часа кад су Мађари 1867. године успели да извојују дуализам и на два дела поделе Аустрију. Циљ насилне мађаризације био је да од вишенационалне Угарске створе јединствену мађарску политичку нацију и велику етнички чисту мађарску државу која би се простирала од Карпата до Јадрана. Дајући новоснованом фудбалском клубу име „Војводина”, његови оснивачи су на лукав и довитљив начин читавој јавности ставили до знања да се не слажу с мађарском шовинистичком политиком. Именом „Војводина” они су изразили своја национално-политичка опредељења, обзнанили су свој национални програм, своју намеру да се Војводином бране од сваког мађарског насиља, које је угрожавало не само Србе у Угарској већ и остале националне мањине. Именом „Војводина” млади фудбалери су доказали да су српски патриоти, да су били спремни да бране своје наци-

оналне, политичке и верске интересе, а да при томе нису имали намеру да угрожавају туђе. Судаћи на основу свега што је речено, фудбалери који су основали фудбалски клуб „Војводина”, и који су му дали то име, заслужују да их се сећамо с поштовањем и с надом да ће генерације које долазе у битно измењеним околностима бити њихови достојни наследници, да их неће изневерити.*

***Објављено у: Боривоје Миросављевић: *Историја фудбалског клуба „Војводина” (1914–2014)*, Нови Сад 2015, стр. 10–17. и у књизи истог аутора: *Људи са три ока. Антологија фотографије Војводине*, Нови Сад 2018, стр. 213–215.**

НАЈОБИМНИЈИ И НАЈВАЖНИЈИ НАУЧНИ ПОСАО ОДЕЉЕЊА ИСТОРИЈСКИХ НАУКА САНУ

Едицијом *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. године* још од 1964. руководио је посебан Одбор Одељења историјских наука САНУ. Тим одбором су од самог почетка руководили академици Петар Поповић, Јорјо Тадић, Васа Чубриловић, Радован Самарџић, а после њиховог повлачења Одбор је водио као главни и одговорни уредник академик Василије Крестић. Приређивачи едиције су познати научни радници: академик Владимир Дедијер, архивски саветник Живота Анић, академик Македонске академије наука и уметности Климент Џамбазовски, дописни члан САНУ Михаило Војводић и научни саветници: Андрија Раденић, Душан Лукач и Љиљана Алексић Пејковић.

Циљ пројекта био је да се коначно сакупе, научно приреде и објаве документи Министарства иностраних дела Србије, који су у оба светска рата претрпели велику штету, јер су, заплени од стране аустроугарских и немачких окупатора, одношени из Србије и дељени њиховим архивима и музејима с намером да се помоћу њих докаже кривица Србије и српског народа за избијање Првог светског рата (о томе види: Војислав М. Јовановић Марамбо, *Поштраја за украденом историјом*, Београд, 2010).

Од средине 1970. године Одбор је успоставио сарадњу најпре с тадашњим Дипломатским архивом Секретаријата иностраних послова СФРЈ, а од 1982. с Архивом Србије и Југославије у Београду, где је грађа тада коначно била смештена и где се и сада налази и чува, као и са Архивом САНУ у Београду.

Година 1903. као својеврсна прекретница за односе у самој Србији и за њену спољну политику у XX веку, као и за историју других југословенских земаља, а и неких држава које су ратовале против Србије, узета је као почетна. Период од 1903. до 1914. обухваћен је у седам књига, с једном до две, или више свезака, са по 1.000 и више страница.

Едицијом *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* први пут су у целости, у оригиналу, без измена и допуна, објављена сва сачувана српска дипломатско-политичка акта од значаја за међународне односе Србије с другим државама на Балкану, Европи и свету, као и за њену националноослободилачку акцију у XX веку до Првог светског рата.

То је највећим делом дипломатска преписка Министарства иностраних дела Краљевине Србије и његових представништава у иностранству: посланстава или дипломатских агенција у престоницама тадашњих великих европских сила и балканских држава (Петроград, Беч, Берлин, Рим, Цариград, Букурешт, Атина, Софија, Будимпешта) и конзулата у Турској (Скопље, Солун, Битољ, Приштина). Томе су придодати као допунски још и одабрани документи спољнополитичког карактера других министарстава и њихових подручних органа, те делови преписке значајнијих актера спољне политике Србије тога доба. Бројни су и оригинали страних дипломатских предавки или дописа уручени српској влади, затим њених мемоара и елабората на француском, немачком, енглеском и руском језику.

Грађа приказује међународни положај Србије почетком XX века притиснуте између двеју непријатељских сила, Аустроугарске и Турске, чији веома бројни поданици српске народности су, природно, желели уједињење са својом националном и државном матицом, док су обе поменуте силе то енергично и свим средствима спречавале. У исто време опште анархично стање у Турској и верски фанатизам муслиманског становништва, посебно Арбаназа, али и турских власти, уз отворену или тајну подршку Аустроугарске, смишљено су организовани и коришћени за физичко истребљење тамошњих Срба. Осим тога, и Кнежевина Бугарска је још од мира у Сан Стефану 1878. гајила претензије према словенским областима јужно од српске државне границе, која се назива „Македонија”, и настојала је да их себи припоји. Стога је порицала тамошњем српском народу, осим у западним деловима, тзв. Косовском вилајету, свако историјско и народно право и користила се терором који је над њим с истим циљем вршио и ВМРО (Македонска унутрашња револуционарна организација), не би ли га приморала да се изјасни као бугарско.

Дипломатска грађа је од изузетне, капиталне научне вредности за новију историју српског народа, утолико више што су многе земље учеснице у Првом светском рату тај посао већ одавно обавиле. Из многих разлога ми то досад нисмо били у стању да учинимо, као што је већ речено, између осталог и зато што су нашу дипломатску грађу у оба светска рата запленили аустроугарски и немачки окупатор. То се најбоље види по записницима посебних комисија образованих одмах по уласку њихових трупа у нашу државу.

Окупатори су приступили систематском прикупљању наше архивске грађе, коју су возовима и шлеповима односили у Аустрију и Немачку с намером да објаве одабране документе, својеврсне доказе кривице српске владе и српског народа за избијање Првог светског рата.

Већ за време самог рата обе зарађене стране публиковале су документа с циљем да оптуже противнике као кривце и изазиваче рата. Пошто су Версајским уговором о миру из 1919. за рат биле окривљене Немачка и Аустроугарска, што су оне порицале, све некадашње велике силе, а и неке друге државе објавиле су своју предратну дипломатско-политичку грађу да би објасниле и оправдале своју тадашњу спољну политику.

Као што је већ речено, ми смо том послу приступили с великим за- кашњењем делимично зато што је приликом обе ратне заплене, у Првом и Другом светском рату, грађа растурена по окупаторским установама у Ау- стрији и Немачкој. То се десило и приликом њене реституције. Многа до- кумента су изгубљена, а многа су оштећена, па је сређивање онога што је коначно враћено у земљу у расутом стању било веома отежано и споро. Уз то, појавили су се и неки унутрашњи политички разлози због којих се није журило с објављивањем докумената. Наиме, после Другог светског рата, када је грађа почетком шездесетих година напoкон допремљена из разних складишта у тадашњи Секретаријат спољних послова, његов Дипломат- ски архив имао је дискреционо право да не дозвољава, посебно не српским историчарима, коришћење „опасних” докумената, тј. оних који сведоче о ослободилачкој политици Србије.

Цео посао је током прошле године, када смо обележавали стого- дишњицу избијања Првог светског рата, приведен крају. Објављено је укуп- но седам књига у 29 свезака и 42 тома. Ко год буде желео озбиљно да се бави историјом Србије, њеним тежњама и циљевима, улогом, местом и значајем у периоду од 1903. до 1914. године, ко буде намеравао да испита да ли је Србија желела рат или га је избегавала, да ли сноси кривицу за његово избијање или је недужна, неће моћи да заобиђе објављене корпусе српских докумената.

Пројекат о објављивању *Докумената о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* један је од највећих (најобимнијих) и научно најважнијих задатака које је Одељење историјских наука САНУ реализовало од времена оснивања до данас. Рад на остваривању тог научног задатка трајао је пу- них педесет година. Њега су заправо обавиле две генерације историчара. Сви сарадници на том пројекту, које сам на самом почетку овог излагања поменуо, међу којима је већина већ давно покојна, заслужују признање и поштовање. То признање припада и колегама академицима Владимиру Стојанчевићу, Милораду Екмечићу и научном саветнику Даници Милић, који су својим стручним рецензијама и умесним примедбама и предлозима знатно допринели квалитету ове едиције. Посебно признање овом прили- ком желим да искажем научном саветнику Љиљани Алексић Пејковић, која је несебичним трудом, великим радом и стручношћу истрајавала у послу и када су неки од колега физички малаксавали и нису били у стању да приведу крају преузете обавезе. Захваљујући њеној задивљујућој енергији и профе- сионално одговорном раду, едиција је успешно приведена крају. Њоме су наши историчари испунили не само једну научну обавезу већ и важан наци- онално-политички задатак. Свима који су финансијски помагали објављи- вање књига из ове едиције, а њих није било мало, пријатна ми је обавеза да им овом приликом, у име Одељења историјских наука, али и у име САНУ, искажем захвалност. Не могу пропустити да поменем да смо имали веома добру сарадњу с Архивом Србије, који је свесрдно помагао нашим ауторима приликом њиховог архивског истраживања. Задовољство ми је да искажем

захвалност и нашој служби за издавачку делатност, посебно Александри Саши Томашевић и Миљанки Зебић, које су се својски трудиле и успевале у томе да ова вишетомна едиција буде објављена без штампарских пропуста.

На крају, можда ће звучати и неумесно, али нећу то да прећутим: ова капитална и волуминозна едиција изузетног научног, национално-политичког и државног значаја до сада нигде није забележена, за њу се не зна и сви су изгледи да ће бита прећутана. Као што видите, у нашој сали нема телевизијских камера које би снимиле завршетак овог пројекта и обзнаниле јавности шта је урадила Академија. Нема овде политичара, чак ни из надлежних ресора, који би својим присуством показали да цене научне резултате Српске академије наука и уметности. Нема их зато што присуство оваквом догађају, какво је представљање научних резултата, по њиховом уверењу, не доприноси повећању њиховог угледа. Кад се отварају погони неких предузећа, који тек треба да започну рад, да постигну резултате, приређују се јавне и свечане церемоније. Нама у САНУ нису потребне такве церемоније и не казујем ово зато што ми је стало до било каквих церемонија. Ово говорим зато што се често може чути питање: Шта ради Академија? Или „Академија не ради ништа, а академици примају велике додатке”. Свима који не знају шта ради Академија један од уверљивих одговора дајемо мноштвом томова који су поређани на овом столу. Коначно, завршавајући ово излагање, мислим да је и Академија крива што се мало и недовољно зна шта она ради и од какве користи је народу и држави. Оспособљена да ствара научна дела, Академија није вична да их учини јавним. Чини ми се да је наступило време да она и том питању мора да посвети много више пажње него што је досад чинила ако жели да сачува углед који заслужује.*

* Објављено у Трибина Библиотеке САНУ, бр. 4, Београд 2016, стр. 222–226. и у Печату 6. новембра 2016. стр. 222–226.

МАЂАРСКЕ ВЛАСТИ О УЈЕДИЊЕНОЈ ОМЛАДИНИ И МАТИЦИ СРПСКОЈ

Значајне, а досад недовољно познате податке о Уједињеној омладини српској и њеним активностима оставили су у својим извештајима велики жупани Ласло Мајтењи и Андрија Флат, које је владар 1872. године именовao за краљевске комесаре. Они су имали задатак да на подручју Јужне Угарске, на територији Бачко-бодрошке и Торонталске жупаније, посебно у пределима бивше Војне границе, испитају све „незаконите радње” Омладине које су се тицале управљања различитим врстама српске националне имовине смештене у многе фондове и закладе, да из свих српских националних установа уклоне неподобне, а поставе поверљиве особе, чиме би спречили да се национална имовина „ставља у корист вођа претераних националних тежњи, чији се утицај до сада проширио до забрињавајућих размера”.¹

Пратећи писање српске штампе, рад школа и учитеља, Мајтењи је дошао до закључка да су на сваком кораку „људи заражени погрешном политиком”. С тим у вези написао је да Омладина „жели да овлада ситуацијом, да преузме све установе црквене аутономије” и тиме „обезбеди превласт световних лица над црквеним, како би својом већином паралисала деловање аутономних тела”. Намера Омладине, по оцени Мајтењија, била је „да црквену аутономију претвори у своју тврђаву”, и тако овлада духовним и материјалним средствима српског народа. Краљевски комесар дошао је до закључка да је у тој и таквој намери Омладина у потпуности успела. По његовом виђењу, она је „од сабора, преко конзисторија до патроната виших и нижих просветних завода, па све до црквених општина, помоћу субверзивних пожуда нижих друштвених слојева успела да приграби власт и да примереном делатношћу помаже своје присталице, а кажњава оне који су се њој супротстављали, чиме су успели сва тела, што по закону што противно њему, да попуне својим присталицама.”² Тако је Омладина, располажући могућношћу да помаже своје присталице, а да кажњава противнике, ојачала и успела да сломи сваки отпор уперен против ње и њених настојања. По оцени

¹ Допис краљевског комесара и великог жупана Хонтске жупаније Ласла Мајтењија министру унутрашњих послова Мађарске, Нови Сад, октобра 1872. Василије Ђ. Крестић, *Аустроугарска краља о Уједињеној омладини српској*, Нови Сад 2015, 187.

² Исто, 188, 189.

Мајтењија, влада је према Омладини водила помирљиву и импотентну политику, што је Омладина искористила, па је посејала „неоправдану мржњу према мађарској раси”. „Семеном мржње” захваћени су и српски просветни заводи, у којима, осим скромних изузетака, „делују са њихове стране запослени наставници, који се прикључују свакој демонстрацији, како би кугом расне мржње и непослушношћу према властима заразили своје ученике, са рачуницом да ће они да се прикључе њиховој странци”.³ У том духу и с тим намерама дељене су стипендије, запошљавани су и отпуштани наставници, па су сви, који су желели да осигурају свој материјални опстанак, били приморани да подржавају Омладину. Против таквог њеног наступа мађарске власти нису постављале препреке, па није чудо да се њен утицај стално појачавао и ширио.

Мајтењи је нагласио да се Омладина начелно приказује лојалном према круни, али да су њена дела сушта супротност њеним изјавама, да она ради против народног поверења у владу, да понекад отвореном а понекад прикривеном агитацијом руши њен углед, „како би пробудила и упорно одржала мржњу”. По оцени Мајтењија, Омладина је успела да заведе народ тако што је „злоупотребила слободну управу над црквеним општинама”. Она је употребила све што је могла да поткопа црквену аутономију и да повреди права круне и државе. На тај начин створила је антагонизам, који ће тешко моћи да се пребори док се њени представници не уклоне са својих позиција, одакле су у стању само да руше, јер им „недостаје таленат и воља да делују у позитивном правцу”.⁴

У свом извештају из октобра 1872. године, који је о Омладини упутио мађарском министру унутрашњих послова, Мајтењи је нагласио: „Једно је сигурно, да њихови циљеви нису у складу с влашћу коју тренутно поседују, они шире расну мржњу, недолично се понашају према властима и представницима законитог реда, воде агитацију у штампи, одржавају на редовној основи контакте с побуњеничким елементима из суседне Отоманске царевине, организују демонстрације у знак верности према Милетићу, а поједини чланови њихове радикалне странке били су присутни и на свечаности у Београду [када је проглашено пунолетство кнеза Милана – В. К.]; ово је такво стање које указује на непријатељско деловање које захтева нашу пажњу и контролу, како би заштитили нашу државу од опасности – стога сва законита – а у појединим случајевима и ванредна средства треба да буду употребљена од стране државе и владе.”

У једном од својих извештаја о Омладини, који је написан 8. марта 1873, комесар Андрија Флат посебну пажњу поклатио је питању великог нерасположења Срба према Мађарима и Мађарској у пределима бивше банатске Војне границе. Испитујући узроке тог нерасположења, које се претворило у велику мржњу, Флат је, поред многих других чињеница, указао

³ Исто, 189.

⁴ Исто.

на улогу српске штампе. Српски листови, као што су Застава, Народ и Панчевац, по оцени Флата, су „не само проповедали мржњу против Мађарске, већ су мање-више прикривеним речима наглашавали да је *conditio sine qua* поп напретка српске народности уништење Аустроугарске монархије и поништење мађарске нације”. Флат је написао да је у истом правцу наступала и београдска штампа, чиме је Омладина „како у иностранству тако и у отаџбини створила такво непријатељско расположење, да би дошло до устанка ако би било и минималних изгледа за успех”.⁵

Знатно јачање Омладине Флат је приписивао чињеници да су 1868. године донети „несрећни закључци” који су се тицали српске народно-црквене аутономије. Сматрао је да су ти „закључци” [а реч је о краљевском рескрипту од 10. августа 1868 – В. К.] „сломили утицај јерархије, а световно свештенство и школе предали у руке Омладини”. Као последица тог чина, тврдио је Флат, „већина световних свештеника и учитеља је пристала уз народносни табор, већ и из разлога како би осигурали свој материјални положај”. С тим у вези Флат је написао: „Сада се већ и народ преко цркве и школе усмерава на националне тежње; бележници и судије су већ стари борци Омладине, а српско становништво је могло да се држи пасивно, али је њихова пасивност сметала Омладини, па су и они стога, како би избегли злостављање и терор Омладине, били принуђени да барем привидно постану омладинци, али због тога су неупотребљиви за мађарску владу, па она данас једва да може да пронађе поверљива лица у војнограничарским пуковима.”

Веома су значајне оцене комесара Флата о социјалном и политичком стању и расположењу српског становништва у бившим пределима Војне границе због тога што је Омладина у тим подручјима стекла бројне симпатизере и следбенике, Флат је о томе написао: „Развојачење Војне границе створило је још више незадовољних лица, јер су пензионисани и отпуштени управни официри, као и управни наредници, постали највећи противници мађарског народа, а још су и чиновници код судских и управних власти постали неповерљиви према мађарској влади, јер се плаше да ће због незнања мађарског језика да буду отпуштени. Стога се сада и они у поверљивим круговима на најподлији начин изражавају против мађарске управе. Још су гори управни подофицири који су постали званични подстрекивачи против мађарске владе.” Флат је тврдио да је за мађарску власт велики проблем то што су у бившој Војној граници ангажовани ранији управни официри и ранији судски и управни чиновници, који послују на основу старих немачких, а не мађарских закона, „којих нема ни у траговима”. Флат је даље констатовао да у Граници нема ни мађарских симбола, заставе и грба, да су они ту „скоро сасвим непознати”, па је закључио: „Једном речју на подручју три војнограничарска пука и Тителског батаљона не може да се примети ништа што указује на мађарски дух, чак ни привидно, а било би потребно да народ

⁵ Допис Великог жупана Андрије Флата мађарском министру-председнику Јожефу Славивију, Нови Сад, 8. марта 1873. В. Ђ. Крстић, *Аустроугарска краљевина...*, 199.

схвати да постоји мађарска влада и да и некадашња Војна граница данас потпада под круну Светог Стефана.”⁶

У жељи да стање у бившој Граници измени у корист мађарске државе, да пригуши антимађарске тежње Срба и сузбије утицај Омладине, Флат је предложио бројне мере. Поред оних општег карактера, као што је промена читавог управног и судског апарата власти, осмишљено неговање мађарског језика и мађарске државне идеје, предложио је и конкретне мере које су се тичале Срба и њихове аутономије. О томе је написао: „У погледу школских и црквених ствари потребно је да се уведе интеррегнум, у току којег би заражене црквене општине, школски одбори, као и све митрополитске и епископске скупштине биле суспендоване и у којем би било враћено стање које је владало пре 1868. године. У току тог провизоријума било би потребно да се прочисте управе српске националне имовине како би се она исчупала из Милетићевих руку. Такође би било добро да се изабере митрополит без сабора помоћу договора епископата и владе, што би касније и Његово Краљевско Височанство потврдило [...] Српски сабор би требало сазвати тек после неколико година, када се страсти мало стишају и када влади буде омогућено да задобије већину. Таквом сабору требало би да се предоче измењени црквени и школски статутути, како би их размотрили. Док се они коначно не усвоје било би потребно да се обнови утицај г[рчко] ист[очне] јерархије и световног свештенства на народ.”⁷

Зато што је, по оцени Флата, значајан утицај на Србе имала штампа, која је, по његовом мишљењу, и створила Омладину, дужност мађарских власти, како је написао, јесте да Омладину помоћу штампе уништи и да припреми терен за једну владину странку. Сматрао је да се то може постићи тако што ће у Панчеву бити основан лист провладиног опредељења на српском језику.

Флат је био уверен да широм Мађарске колају српски и руски агенти који заводе народ, па је тражио од председника мађарске владе Јожефа Славија да се томе стане на пут. Био је уверен да успех неће изостати ако се против Срба одмах предузму мере које је предложио, јер, нагласио је, „ту имамо посла са необразованим народом, који високо цени снагу, а његова послушност властима још није у потпуности изгубљена”. Завршавајући свој извештај о стању у којем се налазе Срби у пределима бивше Војне границе, Флат је написао да успех неће изостати ако политичке власти упуте административне чиновнике на добар пут и ако јерархија поврати свој утицај над световним свештенством и учитељима, „а владина штампа надјача своје агитаторске противнике, док би влада сузбила, како из иностранства тако и отаџбине преко агената издајника припремане завере, коначно када сви органи власти буду вршили свој посао, онда је сигурно да ће доћи до про-

⁶ Исто, 200.

⁷ Исто, 201.

мене расположења народа. Поготово ако се њихови национални интереси у законским оквирима узму у обзир”.

Са становишта питања која се тичу Омладине, посебно су значајне завршне речи комесара Андрије Флата. Свој извештај завршио је следећим упозорењем: „Потребно је да се у наведеном правцу што пре предузму захтеване мере, јер *Војна њраница је вулкан, чија се вајра крије испод њејела, али коју појодан вејар може лако да зајали. Висока влада нека њо не испустии из вида, а нека и добро размисли, да је револуционарна Војна њраница сјособна да гуине 100.000 добро увежбаних бораца. Ту чињеницу мађарска влада је дужна да узме у обзир ако сјварно носи на срцу добробиј државе* [подвукао – В. К.]”⁸

Кад имамо у виду мере које су предложили владини комесари, посебно Андрија Флат, да би сузбили Омладину, и кад знамо шта су све предузимале мађарске владе у дуалистичком периоду да би сузбиле српску народно-црквену аутономију, да би њоме овладале, да би је ставиле под свој строги надзор, да би ослабиле утицај либералног грађанства, а ојачале јерархију, у чему су и успеле, можемо закључити да су иницијатори такве политике били владини комесари, а да је Омладина била та која их је подстакла да се мађарске владе прихвате поменутих мера. Та чињеница у нашој науци досад није била запажена, а за историју Омладине и српске народно-црквене аутономије је колико занимљива, толико и значајна.

За историју Омладине од посебног значаја су извештаји комесара Андрије Флата о Матици српској написани 20. марта и 2. августа 1875. године, а послати председнику мађарске владе Калману Тиси. На самом почетку извештаја Флат је написао да се у Матици „налази стожер од власти забрањене, али и даље веома активне и добро организоване Омладине.” Она је као „ултра српска демагошка странка” овладала читавом Матицом. „Свим расположивим снагама и вештином” успела је да „преузме управу над њом и њеним фондовима”, па влада не само главним скупштинама Матице већ и њеним књижевним одељењем и управним књижевним одборима. Флат је нагласио да Омладина управља Матицом „у духу непријатељског расположења према мађарској држави и мађарској нацији”, да се њени „политички интереси не налазе у нашој отаџбини или аустро-мађарској држави, већ у панславизму”. Због тога што помоћу Матице Омладина има велики утицај на васпитање младежи и на српску књижевност, и зато што располаже имовином од пола милиона форинти, по виђењу Флата, „може да стекне, и већ је стекла утицај код обичног у политику неупућеног народа”, потребно је да се та установа преуреди „и сабије у оне границе, у којима може да врши своје првобитне циљеве без опасности по мађарске интересе и на тај начин да и даље делује у корист српске нације”⁹

⁸ Исто, 202.

⁹ Допис Андрије Флата министру Калману Тиси, Нови Сад, 20. марта 1875. Исто, 250.

Зато што Омладина у Матици води главну реч, Флат је изразио бојазан да та политичка скупина може да донесе „такве одлуке које би у друштва могле да имају јак утицај на српско становништво, – надаље јер владају српском штампом и књижевношћу, и поседују једну добро уређену штампарију”, могле би да доведу „до немира у нашој отаџбини, шта више могле би да изазову и расни рат у јужном делу Монархије”. Док владају нормални односи у Мађарској, нагласио је Флат, „Омладина не сме да започне отворен устанак, али у току кризе, поготово ако дође на ред источно питање”, она би „у садашњим околностима у року од 24 часа била спремна на отворену или тајну акцију”. Ту своју бојазан Флат је поткрепио сопственим сазнањем, па је написао: „Ја сам већ виђао да се из овдашње српске националне штампарије износе агитаторски списи [...] у критичним временима ко може да гарантује да српска књижевност под Матичиним утицајем неће да се окрене против Мађарске, као што се то догодило 1848. године.”¹⁰

Према подацима које је сакупио комесар Флат, Матица српска је 1875. године имала укупно 489 чланова. Међу тим члановима било је 64 адвоката, 14 доктора медицине, 29 учитеља и наставника, 28 свештеника, 81 чиновник, писац и ученик, 5 инжењера, 4 официра, 160 трговаца, 18 занатлија, 74 велепоседника и других приватних лица. Сви они, осим 45 чланова, припадали су Омладини, или су је подржавали. На челу тог повећег броја интелектуалаца, по сведочењу Флата, налазили су се као вође „барјактари српске демагогије, који су се у говорима и списима изјашњавали као противници Мађарске”. У овако критичним временима, а реч је о почетку августа 1875, нагласио је Флат, та позамашна група српских интелектуалаца била би у стању да претвори Матицу „у центар агитације, која би могла да постане опасна по мађарску државну идеју и по саму државу”.¹¹

Флат је написао да је намера Омладине „да уништи мађарску државу и да на њеним рушевинама створи једну јужнословенску државу”. Уз то, њима је жеља „да утичу како у црквама тако и у школама на српске елементе како би се они одвојили од мађарске нације.” Намера им је да помоћу „одличних српских стипендија васпитавају апостоле, који би помоћу доступних финансијских средстава ширили њихов утицај на све слојеве друштва, свакодневно га јачајући и на тај начин приволели целу српску нацију за своје циљеве, а тероризмом потисли све противнике; једноставно речено, намера им је да се прикажу за најљуће противнике мађарске државне идеје.”¹²

После свих ових оцена о снази Омладине, њеним жељама и циљевима, њеном односу према мађарској државној идеји и Мађарској држави, али и опасности које она може да изазове, Флат је написао: „Споразуму са оваквим расистичким политичарима могла би да тежи само она влада која би се налазила на идеалистичкој основи без додира са стварношћу; *ијак једна влада*

¹⁰ Исто, 282.

¹¹ Исто, 278, 279.

¹² Исто, 290.

која жели да служи држави треба да делује у правцу њој њуној унишћења сйоменуше сйранке, јер иначе не би могла да осигура благостање државе и нације [подвукао – В. К.].¹³

С намером да коначно уништи Омладину и онемогући њено деловање посредством Матице српске, Флат је предложио председнику владе Калману Тиси да се седиште те српске установе пренесе у Будимпешту. Тиме би, написао је он, Омладини била изречена „смртна пресуда”. Тада би се појавили „нови водећи елементи, који не би представљали демагоге, већ наше српске суграђане пореклом из угледних слојева, који ни по свом положају, ни по сопственом образовању а ни по моралном држању не стоје на страни Омладине, и који заиста имају само жељу да помоћу одличних средстава српских фондова раде на просвећивању српске нације, а не да као агитатори делују против мађарске владе. Већ после неколико година би се видела промена осећања српског народа према мађарској раси и држави, јер би предводници Омладине остављени не само без финансијских средстава, већ и без књижевног и политичког утицаја, постали обичне варалице, које не би престале своје идеје да износе пред народ, али им нико не би веровао, а чак би и њихов тероризам, који је сада уочљив код свих народних слојева, остао без утицаја”. Да би Омладина постала сасвим безопасна, закључио је Флат, „није довољно да се уништи неколико њихових достигнућа, која су успели да изнуде од владе, како у погледу црквених питања тако и на подручју школства, него и да се устроји за српску нацију таква организација која не би била само у складу с домаћим законима, већ би једном заувек спречавала било какве штетне намере према мађарској државној идеји.”¹⁴

Флат је предложио многе мере којима би се Матица српска истргла из руку Омладине и ставила под строги надзор државе. Уз то, тражио је да мађарски краљевски државни тужилац против Омладине покрене судски поступак под оптужбом да она делује против државе.

Највиши државни органи мађарских власти предузели су против Омладине разне мере. Већ почетком јула 1876. председник владе Калман Тиса тражио је од Флата да „из виших државних интереса [...] дође до још већег броја сигурних података о антидржавним махинацијама и делатностима које присталице Омладине спроводе током дугог раздобља, а нарочито у последње време, под руководством и упутствима Светозара Милетића [...]”. Посебно је био заинтересован за податке који су се тицали Омладине и њеног ангажовања на пружање помоћи устаницима и избеглицама из Босне и Херцеговине, на уписивање српског државног зајма, „као и на врбовање [добровољаци – В. К.], макар и тајним путем, у корист Кнежевине Србије”, али и на везе Омладине са српским агитаторима. Колико му је било стало до тих података, види се по томе што је нагласио да је спреман, „у сразмери

¹³ Исто.

¹⁴ Исто, 290, 291.

са постигнутим резултатима”, да новчано награди особе од којих би били добијени поуздани подаци.¹⁵

Саопштени подаци потврђују да Омладина, и кад је била забрањена, кад је нестала као политичка организација, још читаву деценију није сишла с политичке сцене. Задавала је велике проблеме мађарским властима, које су од ње зазирале и покушавале су да нађу најподесније начине да је униште. Омладина је постала појам и у седмој и осмој деценији XIX века ушла је у политичку и дипломатску терминологију. Све радикалније политичке покрете Срба, који су имали ослободилачке намере, аустроугарска дипломатија приписивала је Омладини. Омладина је постала синоним за све националноослободилачке тежње Срба. При томе, сам назив Омладина у текстовима писаним на немачком, мађарском, француском и руском језику коришћен је у изворном облику, без превођења. То је несумњив доказ о њеном значају. Она је имала велики „утицај на готово све токове развоја у животу српског народа, на подручјима просвете и културе, религије и науке, књижевности и уметности, а изнад свега на покретање људи у националноослободилачком деловању.” Акцијама и циљевима Омладине надахњивали су се чак и национални прегаоци Бугарске, Чешке и других словенских и несловенских народа. Од Омладине и њених намера зазирали су Аустроугарска, Турска, Србија, па и Русија. *

***Објављено у Летопису Матице српске, март 2016, стр. 343–351.**

¹⁵ Писмо Калмана Тисе Андрији Флату, Будимпешта, 8. јула 1876. В. Ђ. Крестић, *Аустроугарска краљина...*, 303, 304.

МЕМОРАНДУМ САНУ (Тридест година после)

Као један од чланова Комисије која је написала *Меморандум*, и као један од оних који је заједно с покојним академиком Костом Михаиловићем припремио два издања тог документа, у многим приликама, на захтеве заинтересованих средстава информисања, износио сам своје виђење и оцене тог списка. Питања заинтересованих била су бројна, а најчешћа су: како је и зашто настао тај документ; ко га је и зашто нападао; да ли је прокомунистички или антикомунистички, пројугословенски или антијугословенски; да ли је послужио као иницијална каписла за разбијање Југославије; да ли је *Меморандум* српски, или, чак, великосрпски програм; да ли је српска власт у време Слободана Милошевића стајала иза *Меморандума* и да ли га је наручила од САНУ; да ли је академик Добрица Ћосић на неки начин учествовао у изради *Меморандума* и да ли је као председник државе имао задатак да га у пракси реализује; како је *Меморандум* доспео у јавност, тј. ко га је и да ли га је украо; како су академици прихватили *Меморандум*; да ли се, када и зашто изврстан број академика дистанцирао од *Меморандума*; какве су последице меморандумске афере на понашање академијиног руководства?

Овом приликом покушаћу да одговорим на сва та питања. Одлука да се напише *Меморандум* донета је зато што су многи чланови Академије увидели да је Србија после доношења Устава из 1974. запала у вишеструку тешку кризу. Партија на власти је тзв. плавом књигом, на иницијативу Драже Марковића, покушала да реши питање положаја Србије у федерацији, али се испоставило да она за тако нешто није имала ни снаге, ни способности, па ни храбрости. У време једнопартијског система Академија није хтела, а и да је хтела, није могла да се уплиће у политику. Али, када се тај систем почео урушавати, пошто је произвео многе тешкоће, а партија на власти, осим грчевите борбе да очува власт, за друго није била способна, Академија је одлучила да се *Меморандумом* укључи у политику, да једном анализом широког спектра укаже на све проблеме пред којима се нашла Србија и да подстакне њихово решавање.

Академија је одлучила да се огласи *Меморандумом* и зато што је свим мислећим људима, не само Академије већ и Србије, било јасно да је Југосла-

вија запала у тешку друштвену, економску, национално-политичку, уставну и културну кризу. Било је видљиво да се урушава не само федеративни систем већ и сама Југославија, да посебно две северозападне републике настоје да успоставе конфедерацију или асиметричну федерацију, чиме су припремале терен за сецесију, за разбијање заједничке државе. Слутећи зло које ће узроковати распад Југославије, академици су хтели да сачувају Југославију у федеративним оквирима у којима би Србија била потпуно равноправна с осталим федеративним јединицама и не би била подређена и обеснажена аутономним покрајинама. Према томе, *Меморандумом* није заговарано рушење, већ очување Југославије. Онима који су одлучили да напусте Југославију, а то су Хрватска и Словенија, зато је и засметао *Меморандум*, зато су га и нападали и даље га нападају. Тим нападима они беже од сопствене одговорности за распад Југославије и за сву трагедију која је настала због распада. У критикама које изричу о *Меморандуму* они се не држе текста тог документа, већ му произвољно додају што у њему нема, измишљају, фалсификују и оптужбама безочно лажу.

Кад су западне силе одлучиле да разоре Југославију, свом силином и свим средствима окомиле су се на Србију и Србе зато што су, за разлику од северозападних република, били против разбијања заједничке државе. Србија и Срби су зато жигосани као главни кривци за сва злодела која су се дешавала на тлу Југославије. И САНУ са својим *Меморандумом* се зато нашла на удару безобзирних критика, па су оптужени као идеолошки предводници великосрпских планова и циљева. Зато што је *Меморандумом* извршена анализа стања које је владало у Југославији, чиме је показано да је Србија Уставом из 1974. доведена у врло тешку ситуацију, која њеним државним, националним, економским и културним интересима није одговарала, Хрватска и Словенија су се окомиле на Академију - академике и *Меморандум*. Њима је одговарала слаба и Уставом из 1974. године на покрајине разбијена Србија, Србија без плана, без циља, Србија која је изгубила све компасе, која се немоћно копрцала завезана opakим веригама Устава из 1974. године. Када је освануо *Меморандум*, ком је био циљ да Србију извуче из кризе, да је ојача, сецесионисти нису бирали средства да је у томе онемогуће. Они њиме нису били само изненађени већ и заплашени. Схватили су да је у Србији на помолу заокрет. Да Србија више неће бити спремна на ћутање и трпљење, на тешке неправде које су јој наметнуте. Не желећи да дозволе Србији да мења по њу погубне односе, одлучни да је зауставе у тражењу излаза из кризе, коју је захтевао *Меморандум*, окомиле су се на њега гебелсовским лажима.

На основу досад непознатог документа, који сам као прилог објавио у најновијем издању *Меморандума* под насловом *Информација о активностима и ставовима Савеза комуниста поводом изв. Меморандума* групе академика у Српској академији наука и уметности, а који су као поверљив акт сачинили Градски комитет основне организације Савеза комуниста у Београду и Централни комитет Савеза комуниста Србије, Комунистичка

партија Србије и њени челници били су тешко погођени критиком *Меморандума* на рачун њене по српске интересе погубне политике. Посебно их је заболела и узнемирила критика која се односила на Јосипа Броза, Едварда Кардеља и одлуке АВНОЈ-а. Осим тога, из документа се види да су водећи људи Комунистичке партије Србије били уплашени да се у Академији око *Меморандума* појавила озбиљна опозициона групација, која би могла да угрози партију на власти. Да се то не би догодило, власт је одлучила да се свом силином обруши на Академију, творце *Меморандума* и на *Меморандум*. Тако се десило да су се властодршци Србије нашли на истим позицијама са Загребом и Љубљаном и са западним силама које су одлучиле да растуре Југославију. У сваком случају, била је то кратковида и себична, а по интересе Србије и опстанак заједничке државе веома штетна политика.

Једна од главних оптужби изречених на рачун *Меморандума* односила се на то да је тим документом заговарана великосрпска политика, да су академици њиме написали великосрпски програм. С том оптужбом *Меморандум* се нашао и пред Хашким трибуналом. Међутим, чињеница је да у *Меморандуму* нема ниједне реченице на основу које би се могло закључити да су академици њиме заговарали великосрпске амбиције, осим ако се намера да се Србија ослободи Устава из 1974. године, по надлежностима се изједначи с осталим републикама и ослободи се туторства двеју покрајина не протумачи као великосрпска тежња. Иако су Србија и САНУ крајње неосновано због *Меморандума* доживели праву сатанизацију због наводних великосрпских намера, између осталог и зато што се као такав *Меморандум* нашао и у оптужници пред Трибуналом, ни у једној пресуди досад изреченој у Трибуналу није поменут *Меморандум*. Треба ли бољег доказа да је оптужба о великосрпској политици Академије и *Меморандума* подла и злонамерна измишљотина, која се и данас, нарочито из Загреба, непрестано понавља с намером да се прикрију више него столетне тежње најзначајнијих хрватских политичара за стварање велике и етнички чисте Хрватске.

Меморандум су посебно Хрвати, али и не само они, неосновано и злонамерно оцењивали као „фамозни и злокобни ратнохушкачки документ, који је послужио као основа за крваве ратне походе”, па је постао „иницијална каписла” за разбијање Југославије. Кад се зна да је Фрањо Туђман изјавио да „рата не би било да га Хрватска није хтела, а хтела га је зато што је знала да не може бити независне Хрватске док постоји Југославија”, јасно је где се налазила иницијална каписла „за крваве ратне походе” и за разбијање Југославије. Онда је јасно и то да је *Меморандум* на сва звона озлоглашаван као ратнохушкачки документ само да би се скинула одговорност с истинских криваца који су одлучили да по сваку цену, па и проливањем крви, разбију заједничку државу, а створе своје посебне независне државе.

Кад је реч о оптужбама да је *Меморандум* великосрпски програм, потребно је да нагласим да *Меморандум* није написан с намером да буде национални програм, већ с циљем да послужи једнократно, у оном тренутку, а

не у перспективи, што је случај с правим националним програмима. Ни по форми, ни по садржају, ни по закључцима и циљевима који се из њега могу извући *Меморандум* није написан као национални програм. Упркос томе, он је доживљен као национални програм и данас га с многих страна, посебно они који Србима нису наклоњени, тако и представљају. Они добронамерни, који су у *Меморандуму* видели излаз из ондашње кризе, а таквих није било мало, и касније су од Академије очекивали да се огласи, да понуди неки нацрт, или чак и готов национални програм. Не колебам се у томе да кажем да, по мом уверењу, САНУ није позвана да пише национални програм. Свугде у свету иза таквих програма морају и треба да стану државе и владе. Он мора да буде састављен на основу бројних, разноврсних и поузданих података, сурово реалних оцена, процена и стварних могућности. Ти подаци, оцене и процене у надлежности су државе. Они нису, не могу и не треба да буду доступни свима којима се прохте да их имају. Подаци на основу којих треба да буде састављен национални програм и сâм програм нису доступни јавности. Свуда у свету то су тајни документи с којима су упознати само најужи кругови државног руководства. *Меморандум* није рађен у тајности. Одлука да он буде написан донета је јавно на једној од скупштина Академије. Према томе, он из много разлога не би могао да буде третиран као национални програм.

Поред многих других инкриминација које су се могле чути на рачун *Меморандума*, да би га приказали у што ружнијем светлу, да би показали и доказали да је великосрпски, да представља опасност за читав регион, систематски су ширене вести да иза њега стоје Слободан Милошевић и Добрица Ђосић, да га је чак наручо Милошевић, а да је Ђосић не само његов инспиратор већ и један од његових најглавнијих твораца.

Приписивати Милошевићу *Меморандум* као програм за његову политику чиста је измишљотина. Кад се то чини, заборавља се да је и он, као и већина његових партијских другова, напао *Меморандум* и да за све време свог владања није нашао за потребно да посети Академију. Уз то, како је *Меморандум* од владајуће партије проглашен за антикомунистички спис, а Милошевић је био и остао комуниста и левичар до краја живота, само наивни и необавештени могу поверовати да је *Меморандум* њему служио као путоказ у политици.

Као члан Комисије која је припремала *Меморандум*, као један од његових писаца, као приређивач тог текста за објављивање, као човек који је био у жижи збивања која су се тицала читавог процеса око настанка тог документа могу да кажем да су све то минхаузеневске измишљотине. Идеја о потреби да се напише *Меморандум* настала је у кругу академика. Сви текстови који чине саставни део *Меморандума* добили су место у завршном документу без било каквих спољних сугестија, допуна и измена. Добрица Ђосић није био члан Комисије која је писала *Меморандум*. Он није присуствовао ниједној седници Комисије и уопште није утицао на садржај тог

документа. Због тога је не само неосновано већ и подло непрестано повезивање Ћосића с настанком и садржајем *Меморандума*. Исто тако нечасна је и подла тврдња да је Добрица Ћосић, кад је постао председник државе, имао задатак да ради на остварењу меморандумских идеја. Кад је Ћосић постао председник Југославије, *Меморандум* је као политички документ био мртав. Њега су сахранили догађаји повезани с разбијањем Југославије. *Меморандум* је био актуелан само у оквирима СФРЈ. Чим је ње нестало, догађаји су за сва времена *Меморандум* сместили у архив, осим за политичку пропаганду Загреба, Љубљане и других политичких средишта, која су подржавала та два центра. Према томе, Ћосић није могао имати и није имао планове који му се приписују у вези с *Меморандумом*.

У расправама о *Меморандуму* често је потезано питање како је он доспео у јавност. О томе су изношене разне претпоставке. Све се сводило на то да је, по налогу српских политичара, главну улогу одиграла служба државне безбедности. Овом приликом немам намеру да се задржавам на том питању зато што не мислим да оно има посебан значај, премда је обавијено маштовитим мистификацијама. Чињеница је да је одлука да се приступи писању *Меморандума* донета јавно на једној од скупштина Академије. Све време док је припреман *Меморандум* Академија није крила да ради на том документу. Према томе, ако је нека тајна служба била за њега заинтересована, није имала тежак посао да га се домогне у настајању. Сада, после тридесет година, поуздано знамо да је тачна само претпоставка која се тичала академика Јована Ђорђевића. Њега је, као и неке друге академике, Комисија замолила да прегледа и стави примедбе са становишта своје струке, на текст *Меморандума*. Рукопис, који је добио од Комисије, он је у присуству неколико сведока предао свом зету Аци Ђукановићу, новинару Вечерњих новости. Како се то десило, у неколико реченица описао је наш познати новинар господин Владан Динић, који је присуствовао том чину предаје. Опис тог догађаја налази се у прилогу најновијег издања *Меморандума*, који су објавиле *Вечерње новости*.

Осећам потребу да укажем на још једно питање које се тиче *Меморандума*. У расправама насталим о том спису често се могло чути да је украден незавршени текст тог документа. Није тачно да је текст био незавршен. Комисија, која га је припремала, привела је крају свој посао и предала га је језичким стручњацима на лектуру. Да није завршен, он не би ишао на лектуру. Може се сматрати да је био незавршен само зато што није прошао сву процедуру, што због афере која је избила није било могуће да га прихвати или одбаци Председништво или Скупштина Академије. Логична је претпоставка да би се у тим телима можда и могли јавити захтеви да се текст у нечему исправи, допуни или дезавуише. Према томе, није тачна тврдња да писање *Меморандума* није завршено. Чињеница је да није спроведена процедура о његовој верификацији. С тог становишта посматран, он није постао пуноважан акт Академије.

Кад се после тридесет година од настанка *Меморандума* оцени све што је о њему речено, ко га је и на који начин оспоравао, нападао и кривотворио, кад се има у виду да је он и данас мета неоснованих напада, јасно је да је од *Меморандума* начињен баук за застрашивање свих који Србији и Србима нису наклоњени. Неосновано жигосаним и сатанизованим документом извршено је обједињавање свих противника Срба и Србије. Нападима на *Меморандум*, који још нису престали, задатак је био и до данас је остао да се свако српско национално обједињавање, сваки српски план за напредак и успешнији развој оцене као националистички и великосрпски, па да се зауставе и осујете. Кад то имамо у виду, а то морамо знати, и о томе посебно треба да воде рачуна наши политичари, не треба да се чудимо што су и недавно најављену *Декларацију о заштити и ојсћанку српске нације* у нашем суседству поједине невладине организације и њихови чланови из Србије прогласили као трећи меморандум. Судаћи по томе, Меморандум САНУ из 1986. године толико је зло, од којег треба бежати и од чега се ваља чувати, да је довољно сваки план и програм који се покрене у Србији за добробит државе и нације назвати именом тог документа и тиме га избламирати.

Такво понашање свих који у *Меморандуму* виде велике опасности није безазлено и не би се смело поцењивати. Оно урађа плодом зато што је упорно, агресивно и непрестано, што добија велики простор у медијима и што индоктринише нацију. Да је ово што кажем тачно, као доказ може да послужи чињеница да је током више година чак и Академијино руководство живело под хипотеком *Меморандума*, па је због тога у једном тренутку, у страху да не буде означено као националистичко и великосрпско, било спремно да из наслова САНУ изостави придев који означава њену националну припадност. Ако се то могло десити с Академијом, још лакше се може догодити са знатним делом наше јавности.

На крају осећам потребу да кажем због чега сам у договору с руководећим тимом Вечерњих новости одлучио да и трећи пут објавим *Меморандум* с предговором који смо написали академик Коста Михаиловић и моја маленкост. Учинио сам то зато што напади на тај документ нису престали, а претходних издања књиге о *Меморандуму* у књижарама више нема. Како заинтересовани читалац нема могућности да се упозна са садржајем *Меморандума*, а често може да прочита нападе не само на њега већ и на Академију, сматрао сам да би било добро да се *Меморандум* објави у већем тиражу и да буде што јефтинији, а тиме и доступнији већем броју читалаца. Новости су одлучиле да *Меморандум* објаве у тиражу од 8.000 примерака. Користим ову прилику да им на том подухвату захвалим.*

***Објављено у Печату, бр. 498 од 1. децембра 2017, стр. 16-19.**

СТРАНКЕ, ДРУШТВА, УСТАНОВЕ И ОРГАНИЗАЦИЈЕ КОД СРБА У УГАРСКОЈ И ХРВАТСКОЈ ОД 1790. ДО 1914. ГОДИНЕ

Пре револуције 1848/49. године

Политика Срба у Монархији у време владавине Франца I била је саввим пригушена и сведена на уска црквено-школска питања. Супротно томе, на пољу културе, која се развијала у сенци Метерниховог апсолутизма и конзервативних назора карловачког митрополита Стефана Стратимировић (1790–1836), Срби су постигли више резултата трајније вредности. У доба Марије Терезије и Јосифа II они су имали релативно добро развијено основно школство и понеку нижу гимназију. Радом тих школа створена су значајна расадишта српске световне интелигенције, која је постепено улазила у културно-политички живот и на темељима рационализма XVIII века, као и либерализма своје епохе повела борбу за национални и културни препород Срба у Монархији.¹

Крајем XVIII и почетком XIX века Срби су преместили средиште свог културног и политичког деловања најпре из Беча у Пешту, а затим из Пеште у Нови Сад. Због појачане цензуре, која је посебно дошла до изражаја после 1807. године, они су своје културно и политичко средиште потражили даље од центара моћи, на простору на којем су имали етничку већину. Једно време упоредо су се развијала два културно-политичка средишта српског народа у Монархији: будимпештанско и новосадско. С више од 20.000 становника, стотинама дућана, јаким занатством, развијеном житном трговином и речним саобраћајем, који га је на северу повезивао с Пештом и Бечом а на југу с Београдом и Србијом, Нови Сад је имао врло повољне услове да се развије и учврсти као трајан културно-политички центар Срба у Монархији. Првом половином XIX века он је имао две штампарије, Емануела Јанковића и Дамјана Каулиција, посебне књижаре, читаоницу, стрељачку дружину и дилетантске позоришне трупе.²

¹ Славко Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века*, у *Историја српског народа*, књ.V-2, Београд 1983, 36.

² Исто, 37.

Током прве половине XIX века било је више покушаја стварања неког српског ученог друштва. Први такав покушај везан је за Лукијана Мушицког, који је 1820. израдио програм за „Србское језикоипитателное друштво в монастирје Шишатовцје”. Циљ друштва био би ширење црквеног а усавршавање народног језика, штампање књига и издавање тромесечног часописа Сербскиј вјестник. Намера Мушицког није остварена зато што није имао довољно оспособљених људи за послове којима је намервао да се бави, а није располагао ни новцем, без којег се није могло ништа урадити.³

Пештански и новосадски грађани, интелектуалци и трговци покренули су 1825. Летопис, часопис за књижевност и науку, око којег се окупио знатан део образованијег слоја људи. Годину дана касније у Пешти је основана Матица српска, друштво које је при самом оснивању имало задатак да издаје Летопис. Кад је Јован Хаџић-Светић, први председник Матице, израдио статут, друштво није имало задатак само да издаје Летопис већ да своју делатност прошири на књижевне и просветне послове. Матицу су својим прилозима основали српски трговци, а знатна новчана средства, која су јој омогућила да развије своје послове, поклонио јој је 1838. године познати српски добротвор, писац и политичар Сава Текелија. Његовим новцем основан је у Пешти познати „Текелијанум”, завод за школовање сиромашнијих српских ђака. Кад је Матица преузела Текелијину библиотеку и кад је створила свој музеј, стекла је све услове за плодан рад на културно-просветним и књижевно-историјским пословима. У почетку Матица је била прожета конзервативним схватањима и док се налазила под председничким руководством Јована Хаџића-Светића супротстављала се Вуку Стефановићу Караџићу и његовим језичким и правописним реформама. Упркос томе, њена улога у културно-просветном животу Срба и тада и касније била је велика.⁴

Стога што је Матица српска била против језичких реформи Вука Караџића, његов пријатељ и присталица Димитрије Тирол хтео је да оснује у Темишвару књижевно друштво које би у погледу језичких реформи било толерантније од Матице. Тиролово „Друштво љубитеља књижевства српског” основано је 1828. године. У одређивању програма и циљева тог друштва учествовао је и Караџић. Циљ друштва био је: „Говорни српски језик образовати, и за рад полезне књиге сочињавати, и с туђег језика особитог уваженија достојне преводити; српски језик старати се од туђи речи очишћавати и у већи степен изображенија доводити, правила не само за стално правописаније и граматуку, него и за реторику и поезију истраживати, и све учебне и класическе предмете изображени народа своим временом на српском нарјечју издавати.” Иако је „Друштво љубитеља књижевства” обезбедило финансијска средства за свој рад, премда је 1830. године објавило и једну

³ Василије Крестић, предговор књизи *Зайисници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, Београд 2011, 11.

⁴ Живан Милисавец, *Историја Матице српске*, део I, 1828–1864, Нови Сад 1896, 386–407.

трагедију Јована Стерије Поповића, средином 1831, када је Тирол прешао у Србију, оно се угасило, а и иначе је радило без дозволе Угарског намесничког већа.

Две године касније (1833) у Пешти је основано „Књижевно друштво”. Оно је имало циљ да пише и издаје дела „која би нашем књижеству чести и ползе принети могло”. Друштво је прихватило језик и правопис Вука Караџића и, судећи по томе, као и по члановима који су му приступили, требало је да буде удружење Матичиних противника. Кад је Друштво поднело молбу за одобрење, цар Франц I затражио је мишљење митрополита Стратимировића. Како се митрополит изјаснио против оснивања друштва, цар му је ускратио дозволу за рад, што је учинио и његов наследник Фердинанд I.⁵

Од четрдесетих година XIX века на разне стране у српским срединама осниване су српске читаонице као културно-националне установе које су окупљале локалну интелигенцију, ђачку и студентску омладину. У српском граду Иригу основана је прва таква читаоница 1842. године. Њен циљ је био да шири науку и народност и да читањем књига и новина потпомаже српску књижевност. После иришке основана је 1844-1845. читаоница у Новом Саду. У њеном статуту речено је да читаоница треба „да друштвеним опхођењем и читањем добрих књига, новина и часописа своје чланове развија духовно, друштвено и хумано.”⁶ Из године у годину настајале су нове читаонице у Сомбору, Великој Кикинди, Карловцима, Митровици, Новом Бечеју, Панчеву и другим већим, али и мањим местима.

Својеврсну националну и културно-политичку улогу имале су дилетантске позоришне трупе које су аматерски, али не без успеха приказивале историјске и друге представе на српском језику. Почети тог рада повезани су с позоришном дружином Јоакима Вујића и с 1813. годином. Током тридесетих и четрдесетих година XIX века дилетантске позоришне трупе су на краће и дуже време радиле у Новом Саду, Сомбору, Вршцу, Великој Кикинди, Новом Бечеју, Руми, Митровици, Панчеву и Великом Бечкереку. У исто време појавиле су се и музичке дружине у Араду, Панчеву и Новом Саду. Оне су неговале „хармонично пјеније”, али су учествовале и на баловима, који су имали наглашено српско обележје изражено у истицању вредности народне песме, музике и ношње. Балови су редовно завршавани сакупљањем прилога за културно-просветне циљеве Матице српске или месних читаоница.⁷

Значајну културну и политичку улогу међу Србима у Угарској имале су Сербске народне новине, које је у Пешти издавао и уређивао од 1838. до 1848. године Теодор Павловић, истакнути интелектуалац умерених просветитељских погледа.

Радам на ширењу просвете, развијању културе и народног језика све поменуте српске установе, као што су: Матица српска, Летопис, Текелија-

⁵ В. Крестић, п. д., 13, 14.

⁶ С. Гавриловић, п. д., 38.

⁷ Исто, 39.

нум, читаонице, позоришне и музичке дружине, Србске народне новине, допринеле су, свака на свој начин, дефинитивном обликовању српске националне свести, изграђивању српског духовног јединства и јачању патриотских осећања. Захваљујући тој чињеници, Срби су успевали да се одупру притисцима денационализације и мађаризације, који су испољени током тридесетих и четрдесетих година, кад су мађарско племство и мађарски сабор разним начинима покушавали на свим нивоима, чак и у црквеној администрацији, да потисну српски, а наметну мађарски језик. Како се на челу тих мађаризаторских акција налазио Лајош Кошут, Срби су му свугде супротстављали „великог грофа” Иштвана Сечењија због његове националне широкогрудости засноване на позитивним тековинама европског либерализма. Они су одбијали Кошутову теорију о Мађарима као „политичком народу” као штетну и опасну, али су прихватили мађарски као „дипломатички”, тј. као језик државне администрације у Угарској, уместо латинског, који је дотле био у употреби.⁸

Значајну улогу у културном и политичком животу Срба пре револуције 1848. имала су ђачка и студентска друштва. Поткрај двадесетих година XIX века у Грацу је постојало друштво српских и хрватских ђака и студентата које се најпре звало „Илирски клуб”, а потом „Српска влада”. На челу друштва које је тежило јединству Словена, пре свега Срба и Хрвата, налазио се Мојсије Балтић. „Српска влада” имала је свој устав, јерархију, часнике, велике и мале чиновнике. Осим многих других, у њему су идејно стасавали и нападали се националним духом Божидар Петрановић, доцнији председник Матице далматинске, Људевит Гај, вођа илирског покрета, потоњи словачки бискуп Сломшек и хрватски драматичар Димитрије Деметер. У друштву „Србске владе” Гај је добио своје прво национално образовање. Он је ту научио ћирилицу, упознао српске народне песме и штокавско наречје, што је, све скупа, и те како утицало на његово позније политичко деловање у оквиру илирског покрета. Сам је истицао да му је Мојсије Балтић открио „унутарњу вриједност нашега народног језика” и да му је дружењем с члановима „Србске владе” пробуђено родољубље.⁹

Од средине тридесетих година српски ђаци у Сегедину имали су књижевно и родољубиво друштво „Младо једињење”, чији најистакнутији чланови су били Ђорђе Малетић и Јован Суботић. Неколико година по престанку рада тог друштва српски ђаци у Сегедину су 15. октобра 1843, с истим задацима и циљевима, основали „Друштво учећи се Србаља”. С кратким прекидима оно се одржало све до 20. маја 1848, када га је школска власт забранила.¹⁰ Активност ђачких и студентских друштава интензивираниа је после 1843. године, кад су многи ђаци из карловачке и новосадске гимна-

⁸ Марко Малетин, *Теодор Павловић*, Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. 9, 1936, 52-58.

⁹ Лука Зрнић, *Српске ђачке дружине*, Београд 1912, 18-25.

¹⁰ Исто, 25-28.

зије прешли у лутеранске гимназије у Пешту, Пожун, Печуј и Сегедин ради учења мађарског, без чијег знања се није могла добити државна служба. Било је то време врло живог националног покрета међу Мађарима и Словацима, време када се осећало да претходе велики друштвени и политички потреси. Суочени са снажним мађаризаторским притисцима, српски ђаци и студенти су налазили узоре у идејама два велика „Славјана”, Људевита Штура у Пожуну и Јана Колара у Пешти. Уверени да је спас у свесловенству, српски ђаци и студенти су се заносили и националним идејама о обнови Душановог царства, сарадњом са Хрватима и омладином из Кнежевине Србије.¹¹ На њиховом челу налазио се Светозар Милетић, који је као студент у Пожуну свом имену додао назив Свеслав, као знак свог панславистичког опредељења. Милетић је играо водећу улогу и у ђачком друштву „Слобода”, које је издавало рукописни књижевни лист Србски соко.¹² С његовим именом повезано је и покретање омладинског књижевног алманаха Славјанка. После позива српској омладини у Пешти, Братислави, Прешову, Сегедину и Темишвару да се окупи око Славјанке, против Милетића и његових истомишљеника, осумњичених панслависта, покренута је истрага, која до револуције 1848. није уродила конкретним резултатима.¹³

За разлику од српског грађанства у Угарској, оно у Хрватској и Славонији уочи револуције 1848. године у политичком животу није наступало самостално, већ заједно са својим хрватским суграђанима. То се могло догодити зато што су се присталице илирског покрета залагале за верску толеранцију и што су широко отвориле врата за јавне наступе у политици и култури Србима интелектуалцима, трговцима и официрима, који су у до-тадашњем феудалном друштву могли бити само неми посматрачи, али не и активни чиниоци. Десетак година пре револуције, у време замаха илирског покрета, српско грађанство укључило се у готово све друштвене, културне и политичке акције. Новчаним прилозима појединаца и група оно је учествовало у стварању фондова за народно позориште, народни дом, Матицу илирску, музеј и разним другим манифетсацијама којима је буђена национална свест и учвршћивано јединство Срба и Хрвата.¹⁴

Од револуције 1848. до оснивања прве политичке странке 1869. године

Уочи револуције Срби нису имали организоване политичке странке, премда су о многим питањима заузимали различите ставове. Разноликост погледа још више је била изражена током револуције 1848/49. године, али ни тада није било формалног страначког организовања. Основне разлике у

¹¹ Исто, 28-33.

¹² Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871)*, Београд 1966, 19.

¹³ Василије Крстић, *Милетићев позив српској омладини да се окупи око Славјанке*, Зборник за историју Матице српске, бр. 13, 1976, 153-155.

¹⁴ С. Гавриловић, п. д. 43, 44.

политичким ставовима тицале су се односа Срба према Аустрији, Двору и династији Хабзбурга с једне а Мађарима и мађарској револуцији с друге стране. Неусаглашеност је владала и у ставу према династији Карађорђевића и Обреновића, као и у одређивању и усклађивању националних циљева српског револуционарног покрета. У најтешњој вези са ставом које је заузимало према Аустрији, Двору и династији, српско грађанство се подвојило у два крила. Једно је чинило оно које је предводио патријарх Јосиф Рајачић, а одликовало се конзервативним назорима, аустрофилством и лојалношћу, друго, којем је стајао на чело Ђорђе Стратимировић, окупљало је напредније, махом млађе, демократске и антиаустријске снаге.

Потпуно независно од двеју поменутих струја током револуције било је активно „Друштво српског напретка”. Оно је израсло из „Кола српске омладине” и „Друштва младежи српске”, који су основани на самом почетку револуције. „Друштво српског напретка” основано је у првој декади новембра 1848. заслугом Данила Медаковића, који је био и његов први председник. Чланови „Друштва” сматрали су да су новине најподесније и најбоље средство којим се најлакше може постићи сваки већи народни циљ. Стога су 14. новембра 1848. почели да издају лист Напредак, који је био њихов орган.

Идеали младих и учених Срба окупљених у „Друштву српског напретка” били су: слобода, независност и уједињење њиховог народа у засебној и самосталној српској држави. Они су показивали готовост да се ухвате укошта са свим препрекама које су стајале на путу остварења тих идеала, а били су спремни за њих да жртвују и своје животе. Чланови „Друштва” су знали да су српске снаге слабије од оних с којима се морају сукобити, па су се стога залагали за свесловенску узајамност и сарадњу. Запостављајући верске и друге разлике, знатну пажњу обраћали су на зближавање јужнословенских и балканских народа. Сматрали су да, ако од Јадранског до Црног мора народи не буду уједињени и не постану „једна душа и једно тело”, ни Срби, а ни остали неће имати будућност, јер ће их непријатељи и угњетачи, пре свих Турска и Аустрија, једног по једног лако прогутати.¹⁵ У складу с оваквим ставом, чланови „Друштва” су се залагали за сарадњу са Хрватима заузимајући у многим питањима српско-хрватских односа слична или иста становишта као и хрватски политичари окупљени око загребачког листа Славјански југ. Не узимајући много у обзир етничко сродство Срба и Хрвата, припадници „Друштва” су се залагали за то да та два народа успоставе сарадњу на реалној основи, да склопе јасну погодбу о савезу, која ће задовољити и једну и другу страну.¹⁶

Осим што је „Друштво” себи ставило у задатак да сарађује са Хрватима, оно је предвиђало и могућност повезивања са свима осталим Јужним Словенима да би радило у корист свог народа, читавог Словенства и чове-

¹⁵ Напредак, 14. новембар 1848, бр. 1.

¹⁶ В. Крестић, *Друштво српској најрејка*, Зборник за историју Матице српске, бр. 22, 1980, 151-164.

чанства. Сви чланови „Друштва”, као и њихов орган Напредак, имали су задатак да у српској јавности током револуције распаљују и шире борбено расположење, оживљавају и јачају одушевљење за општенародни развитак, слободу и уједињење. Да би „Друштво”, које у моралном погледу уопште није зависило од других већ постојећих органа власти на тлу Војводине, што успешније обављало разне послове, створило је своју посебну организацију, чије седиште је било у Сремским Карловцима. Извршни орган „Друштва” био је одбор од 12 чланова с председником на челу. О свом раду одбор је подносио рачун скупштини која се састајала најмање једанпут недељно. Сви чланови „Друштва”, који су присуствовали скупштини, у свему су међусобно били равноправни. С циљем да одбор што лакше, брже и боље обави своје послове, образована су три одсека: журналистички, економски и војнички.

По оснивању „Друштво српског напретка” сарађивало је добро и с патријархом Рајачићем и с Главним народним одбором. Међутим, „Друштво” није имало мале амбиције. Оно није желело само да испомаже и служи него и да снажно утиче на токове српске политике. Уколико се власт не би обазирала на предлоге „Друштва”, оно је, у жељи да их наметне, било спремно да их саопшти јавности и тако изврши притисак на надлежне органе. Због тога, а још више зато што су се у „Друштву” нашли млади интелектуалци задојени напредним, либералним и демократским идејама, што су били противаустријског опредељења, што су имали и довољно знања, способности, одлучности и храбрости, а поред тога и јасне представе о томе чему теже и шта хоће да постигну – морао је избити сукоб са Правитељством, којим је руководио патријарх Рајачић, носилац конзервативне, проаустријске и лојалистичке политике. После више привремених забрана излажења Напретка и привременог прекида рада „Друштва”, почетком пролећа 1849, кад се српски покрет све више утапао у контрареволуционарну политику Двора и аустријске владе, Напредак је постао прави опозициони лист. Он је оштро жигосао све што је било супротно интересима српског народа. Међутим, од тада и касније све више је долазила до изражаја и немоћ „Друштва” да на било који начин утиче на ток догађаја који су кренули супротним смером од националних и политичких идеала, замишљених циљева и тежњи његових чланова. Под притиском и претњама, „Друштво” је из дана у дан нестајало са сцене препуштајући Напредак Д. Медаковићу да он у име свих чланова диже глас донде док му то право не ускрате. Члановима „Друштва” понестало је ранијег самопуздања. Снага тих младих и напредних српских интелектуалаца истрошила се у неравноправној и јаловој борби. Премоћ непријатеља сломила је њихову младалачку енергију, па су они, у безизлазној ситуацији, полако од свега почели да дижу руке и предају се злој судбини. Средином маја 1849. разочарање у „Друштву” било је више него очигледно. Општи народни крах, који је био на помолу, утицао је неповољно и на припаднике „Друштва”. Нема поузданих података о томе кад је „Друштво

српског напретка” престало да постоји. Претпоставља се да је било распуштено средином јуна 1849, кад је забрањено излагање Напретка.¹⁷

После слома револуције, у време апсолутизма, уследила је деценија која је у духовном погледу код Срба оставила најмање трагова. Притиснути полицијским системом апсолутистичке власти, када се, како је нагласио њихов потоњи политички предводник Светозар Милетић, „за народ ништа није радити дало”, Срби тада нису стекли ниједну нову значајнију установу, ниједно друштво које би било вредно помена. Поредићи ранији напредак са стагнацијом у доба Баховог апсолутизма, Срби су долазили до закључка да су у свему назадовали, да су их у много чему претекли чак и народи који су некада од њих лошије стајали. Такве слутње и процене нису биле далеко од истине. О томе најречитије говоре подаци о школству, у којем су Срби у сваком погледу у читавој Угарској, Хрватској и Војводини заузимали последње место. Они су процентуално имали најмање школа, а и најслабије су их похађали. На једну школу долазило је 2.680 ђака, а од 100 деце, у школу је ишло само 33,8%. Тај просек био је далеко гори од оног који су имали Немци, Мађари, Румуни, Словаци и Јевреји. Процент неписмених код Срба био је огроман. Тако, на пример, у Сомбору и околини годину-две после револуције, од стотину Срба, само један је знао да чита, а сваки десети је умео да се моли Богу. Иако је било неких покушаја да се школство Срба у целини унапреди, да се старе школе поправе а нове подигну, није урађено готово ништа. Власт је стајала на путу сваком прегнућу. Спроводећи германизацију, она се, кад је реч о Србима, држала принципа да их треба оставити у незнању, на нивоу буквара, часловца и псалтира.

Упркос овако јадном стању српског школског система, кад је Србима у време апсолутизма било омогућено да стичу чиновничке каријере, мада још увек у ограниченом броју, они су се, радије него раније, опредељивали за школовање. Сви који су имали могућности, постајали су ђаци и студенти. На то их је присиљавала и све мање уносна речна трговина, обављана корабима, дереглијама и сличним превозним средствима, која је потискивана убрзаним развојем паробродарства, као и снажна конкуренција индустријске робе, којом је сузбијана занатска производња. У таквим околностима Срби су сматрали да је најсигурнија егзистенција у чиновничким службама. Захваљујући томе, знатан део српске интелигенције у Угарској, који је после слома апсолутизма стајао на челу грађанске политике, стекао је образовање у време Бахове владе. Осим што је тада увећан њен број, проширена је и друштвена база из које је израсла. Између осталог, српска интелигенција шездесетих година XIX века постала је стога и снажнија и успешнија у својим акцијама него што је била у претходном периоду.¹⁸

Желећи да се супротстави германизацији, омладина Сомбора покушала је то да учини оснивањем српског позоришта. Читаву акцију пред-

¹⁷ Исто.

¹⁸ В. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 249, 250.

водио је Јован Ђорђевић. Позориштем је намеравао из српске средине да потисне насилно наметани немачки језик. О томе је написао: „У Сомбору, у оваквом српском граду, на највећу нашу бруку и погрду и данашње још немачке скитнице обстоје и новце наше маме; а кад ко о Српском позоришту спомене, само се раменима слегнемо мислећи свако у себи: то бити не може.” Ђорђевићу је био циљ да у Сомбору оснује позориште зато што је у тој установи видео „најглавније средство, којим просвета и изображење најлакше у народ проникнути може; оно буди дремајућу народност; оно пречишћује и облагорођује матерњи језик; с њим и највише с њим постали су најславнији народи европски оно што су данас”.

Под Ђорђевићевим вођством „Сомборска српска младеж” обратила се почетком јануара 1850. градском поглаварству молбом за материјалну помоћ ради оснивања дилетантског позоришта, које је временом требало да прерасте у стално позориште. Марта исте године одржана је оснивачка скупштина „Друштва српског позоришта”, на којој су учествовали они који су били спремни да помогну ту установу и они који су желели да буду глумци. Ђорђевић је израдио друштвена правила а изабран је и руководећи одбор. Велики успех постигнут је кад се у „Друштво” учланило осам сомборских госпођица, чиме је решено за оно време нимало лако питање женских улога. Сомборски дилетанти извели су укупно 13 представа, у којима је веома активан био тада ђак, касније познати педагог, Васа Пушибрк. Публика је представе прихватала с одушевљењем. Сала је стално била пуна а овацијама није било краја. Засад се не зна из којих разлога је „Друштво српског позоришта” у Сомбору септембра 1850. реорганизовано, па је постало „Друштво српски добровољаца”. Није познато да је под тим именом оно извело неку представу. По свему судећи, под притиском власти, „Друштво” је у јануару 1851. обуставило рад. Сву имовину и документацију предало је сомборској Српској читаоници, којој је Ђорђевић написао опоруку: „Примите неразвијени овај пупољак народне уметности наше, и усадите га у топлим срцима вашим! Чувајте га брижљиво од запаре туђинства, да под њом не увене, и од мраза немарности, да под њом не угине, а негујте га росом саучешћа, грејте га сунцем родољубља нашег, да нам дично процвета и красне мирисе своје по свом српском свету распе и рашири.”¹⁹

Вредан помена је покушај патријарха Рајачића да 1854. године прилозима оснује српски универзитет. Међутим, аустријска влада је забранила сакупљање прилога, чиме је стала на пут и самој помисли о подизању српског универзитета.²⁰

У мртвилу које је настало насиљем власти издвајала су се само два листа, која су давала тон јавном животу Срба у Монархији. Један од тих листова био је Српски дневник Данила Медаковића, који је излазио у Новом Саду, а други Световид Александра Андрића, који је покренут у Темишвару,

¹⁹ Исто, 253, 254.

²⁰ Скерлић, п. д., 50.

а затим је излазио у Бечу. Иако у време апсолутизма није било услова за политички рад, на страницама тих листова Срби су продужили да се диференцирају у погледима о многим питањима. Србски дневник истицао се као лист који је у питањима друштвеног и политичког развитака, црквено-школских и културних проблема заступао интересе напредних грађанских слојева. Њему насупрот, Световид је био лист који је више бранио ставове конзервативно-клерикалних кругова. Уз то, први је по свом опредељењу био близак династији Обреновића а други Карађорђевића. Један део образованих Срба прихватао је реформе језика и правописа Вука Стефановића Карачића а други је био против њих. Једни су пристајали уз поглавару Српске православне цркве патријарха Јосифа Рајачића а други су били против њега, стајући на страну његовог противника, владике Платона Атанацковића. У сваком случају, на ступцима Србског дневника и Световида срећемо идеје и погледе који су већ исказани у време револуције и потврђују значајну друштвену, политичку и културну раслојеност међу Србима. Било је само питање дана када ће од тих двеју друштвених групација разноликих и супротстављених погледа бити формално организована посебна политичка странка.²¹

Кад се 1860. године догодио слом Баховог апсолутизма, створени су услови за слободније јавно и политичко деловање. Читава српска политика зависила је тада од неколико чинилаца: од тога како ће после укидања Војводства Србије (27. XII 1860) бити решено српско питање у Јужној Угарској, како ће бити уређена Аустрија (на централистичкој, федеративној или дуалистичкој основи), како ће и када бити решено Источно питање, а с њим у вези какав став ће заузети Срби из Аустрије према Кнежевини Србији, кнезу Михаилу Обреновићу и његовој влади, и да ли у решавању српског питања ослонац треба тражити у Бечу, Двору и аустријској влади, или у Пешти. У зависности од става према тим питањима, Срби у Угарској су се још пре Аустроугарске нагодбе поделили на два међусобно супротстављена тabora, један либерално-демократски и промађарски, други конзервативно-клерикални и проаустријски. Предвођен Светозаром Милетићем, либерално-демократски део српског грађанства је јануара 1869. године и формално образовао странку и обзнанио програм. Одмах по оснивању Срска народна слободоумна странка ступила је у опозицију према владама у Бечу и Пешти, јер се није слагала с дуалистичким уређењем Монархије, сматрајући да оно није уперено само против Срба већ и против свих Словена који су живели у Аустроугарској. Милетић и његове присталице залагали су се за деобу Монархије, за дуализам, али су били против поделе у којој су Немци у једном а Мађари у другом делу државе постали апсолутни господари. У тежњи да обезбеди равноправност свих народа Монархије, челник Српске народне слободоумне странке предлагао је да се после увођења дуализма и у једном и у другом делу државе успостави федеративни систем с аутономним

²¹ В. Крестић, *Историја српске шtamпе у Угарској 1790–1914*, Нови Сад 1980, 106–139.

правима за све народности. Кад то није остварено и кад су Мађари и Немци поделили власт увођењем дуализма, а све друге народе Монархије довели у неравноправан положај, Милетићевој странци није остало друго него да против званичне политике Беча и Будимпеште поведе оштру и бескомпромисну опозициону борбу. Странка је била у опозицији и према законском чланку XLIV из 1868. угарског сабора, који се односио на народности, због неравноправног положаја у који су њиме доведени Срби, као и остали немађарски народи у Угарској. Милетић и његове присталице залагали су се за територијалну аутономију Срба у Угарској. Желели су да сарађују с мађарским либералном опозицијом, која није била задовољна одредбама Аустро-угарске нагодбе, и с народностима Угарске, који су били против законског чланка XLIV из 1868. године. Исто тако, Милетићева странка залагала се за солидаран рад са свим Словенима Монархије. Била је против јачања немачке политике у Аустроугарској и против аустроугарских тежњи према Истоку, посебно према Босни и Херцеговини. Није признавала Хрватско-угарску нагодбу из 1868. године, устајала је и против политике мешања великих сила у рат хришћанских народа за своје ослобођење од Турске држећи се принципа „Балкан балканским народима”. Своје политичке ставове и тежње странка је износила у листу Застава, који је покренут 1866. и који је много допринео да странка стекне широку и разнолику друштвену основу, да малтене прерасте у покрет. У извесним периодима Застава је имала толико моћан утицај на јавно мњење да је прихватана као политичко еванђеље.

Конзервативно-клерикална и проаустријска групација српског друштва, која се залагала за преуређење Монархије на федеративним основама, али не на темељу историјских земаља, него на народносном принципу, упркос томе што је имала не само моралну већ и финансијску помоћ Шмерлингове и Белкредидејеве владе, није успела да се организује у посебну политичку странку ни пре, ни после Нагодбе 1867. године. Та групација српског друштва, која је до Нагодбе имала проаустријски и федералистички смер, после Нагодбе определила се за промађарску и дуалистичку политику. Због политичке недоследности и опортунизма, али и због отуђености од народа и његових интереса, конзервативно-клерикална групација није била популарна. Њу су чинили врхови православне цркве и богатији делови српског грађанства, који су и пре Нагодбе и у време дуализма играли значајну, често и одлучујућу улогу. Њихове интересе заступао је најпре лист Србобран, а потом Напредак.²²

Поцепани на две политичке струје, на два супротна тора, међу Србима у Угарској се водила огорчена борба која се, кад је реч о организацији њихове цркве, просвете и културе, у крајњој линији сводила на борбу за преузимање кључних положаја, за водећу улогу у целокупном животу нације. У раније време осећало се свугде присуство српске црквене јерархије

²² В. Крстић, *Срби у Хабсбуршкој монархији 1849–1867, у Историја српског народа*, књ. V-2, Београд 1981; исти, *Хрватско-угарска нагодба 1868*, Београд 1969.

и њој привржених конзервативно-клерикалних кругова. Од слома Баховог апсолутизма, и много година касније представници напредног српског грађанског друштва су постепено потискивали конзервативно-клерикалне припаднике с многих положаја и оних у установама културно-просветног и оних јавног политичког карактера. То је имало велики значај за даљи национални, а нарочито духовни развитак, јер су ти грађански слојеви либералног и демократског опредељења, прожети напредним идејама свога времена, целокупном животу Срба у Угарској давали печат новог, савременијег кретања, лишавајући га утицаја цркве и заосталих схватања наслеђених из времена феудализма, у којем је јерархија имала одлучујућу реч.²³

Целокупна политика либералног грађанства Срба у Угарској од средине шездесетих и почетка седамдесетих година XIX века била је у најтешњој и неодвојивој вези с радом, тежњама и идејама Уједињене омладине српске. Она је настала у тренутку дубоке кризе у којој се нашла Аустрија непосредно после аустро-пруског рата 1866, кад се Србима, као и другим народима Балкана, свом тежином наметало покретање Источног питања. Оснивачка скупштина шеснаест студентских и ђачких друштава с подручја Аустрије, Угарске и Србије, из којих је израсла Уједињена омладина српска, одржана је на иницијативу бечке „Зоре” у Новом Саду од 27. до 29. августа 1866. Власт је дозволила одржавање скупштине под условом да се на њој могу претресати само књижевна и просветна питања. Међутим, и оснивачка скупштина и целокупан рад Уједињене омладине имали су јасан политички карактер. Омладина је прихватила задатак „да усавршава саму себе, да буди народни живот у свима гранама”, да ради на економском уздицању народа и тиме „надокнађује радњу цркве, школе и учених друштава”. Осим тога, Омладина је на себе узела обавезу да ради на јачању националне свести, утврђивању братске заједнице, развијању људских врлина, и то „све на основу истине, а с помоћу науке”.

Као покрет који је окупао у својим редовима Србе старије од 18 година, без обзира на постојеће државне границе и без обзира на социјалну припадност, Уједињена омладина у својим гледиштима није била јединствена. Јавно се бавећи књижевним, просветним, културним и другим радом, у потаји је припремала устанак за ослобођење Срба од Турака. У крајњој линији тежила је стварању једне демократске републике у федерацији слободних балканских држава. Имајући то у виду, избацила је девизу: „све с народом за народ”.

Дубоко прожета романтичарским идејама, оптерећена историјском прошлошћу, државном традицијом и снажним патриотским осећањима, динамична и прегалачка, Омладина је својом политиком на самом почетку изазивала против себе подозрење аустријске владе, Мађарске дворске канцеларије и Мађарског намесничког већа. У покрету Уједињене омладине српске они су налазили за њих опасне великосрпске намере. Стога су

²³ Крстић, *Срби у Хабсбуршкој монархији*, 130–130.

пажљиво мотрили на све њене активности и били спремни у свему да јој се супротставе.

Не слажући се с неактивном политиком Србије, конзервативним и аутократским начином владања кнеза Михаила Обреновића, Омладина је убрзо по свом оснивању дошла у отворен сукоб с њим, па је имала против себе и аустријску, касније аустроугарску, и српску владу. Разграната на све стране, у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској, Славонији и Далмацији, Омладина је била најактивнија на тлу Јужне Угарске. Читаво српско грађанство на челу са Светозаром Милетићем уврстило се у редове Уједињене омладине често се идентификујући с њом бројним политичким и разним другим акцијама општијег значаја, што је нарочито дошло до изражаја у Застави, која је доследно заступала њене интересе.²⁴

Аустроугарске власти забраниле су рад Уједињене омладине 15. августа 1871. године због тога што Омладина није хтела да прихвати захтеве угарске владе. Наиме, влада је тражила да чланови Омладине буду само Срби из Угарске, а не и они из Србије, Црне Горе, Босне и других земаља. Упркос томе што је рад Омладине био забрањен, она је планирала да крајем јануара и почетком фебруара 1872. године уз помоћ Срба – граничара из Војне крајине подигне устанак против Турака у Босни и Херцеговини. За ту акцију била је придобијена и Црна Гора. Рачунало се и на сарадњу с намесничком владом Србије, с којом су вођени разговори, али су намесници тактизирали. Привидно су се слагали с Омладином, а стварно су радили против њених револуционарних планова. У томе су имали и подршку Русије, која у то време није желела да отвара Источно питање.²⁵

Читава активност Омладине била је под присмотром аустроугарске обавештајне службе. Благовремено сазнајући о многим тајним намерама Омладине, власти су предузимале одговарајуће мере да би осујетиле њене планове. Тако је, између осталог, аустроугарски министар спољних послова препоручио „најенергичније мере да би се покрет у унутрашњости Монархије благовремено угушио и, према томе, онемогућило да се подудари с покретом који би се евентуално јавио изван ње”.²⁶ Да се не би реаговало са закашњењем у предузимању нужних противмера, владар је свим великим жупанима у Јужној Угарској, где су живели Срби, почетком априла 1872. дао овлашћења краљевских комесара „да би они могли самостално да одмах предузму потребне кораке ако би дошло до изузетних околности”. Из истих

²⁴ О Уједињеној омладини српској види: Скерлић, *Омладина и њена књижевност*; Васа Чубриловић, *Историја јолијичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 221–264; *Уједињена омладина српска*, Зборник радова, Нови Сад 1968; Никола Петровић, *Светозар Милетић и Народна сјранка*, Грађа I, II, Сремски Карловци 1968, 1969; В. Н. Кондратјева, *Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875*, грађа из совјетских архива, Нови Сад 1981.

²⁵ Васо Војводић, *Уједињена омладина српска и њена припремање устанка на Балкану 1871–1872. године*, у зборнику радова Уједињена омладина српска, 305–315.

²⁶ Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна сјранка*, књ. II, 313, 314.

разлога Министарство земаљске одбране Угарске је у споразуму са заједничким Министарством рата било задужено да „донесе одлуке у погледу дислокације војних јединица да у српским крајевима буде смештен довољан број војске”. Све то требало је извести на такав начин „да се не изазове веће узнемирење”.²⁷

Сигурно је да су све ове мере и бројне друге које су предузимале владе Беча и Будимпеште омеле Уједињену омладину у њеној намери да у Босни подигне устанак. Међутим, устанак није подигнут ни због тога што су против њега били намесници Србије и Русија, али и стога што у редовима саме Омладине није владало јединство, као ни због тога што ни друге велике силе, Пруска, Француска и Енглеска, нису биле спремне да Источно питање решавају оружјем, бунама и устанцима заинтересованих балканских народа. Због свега тога амбициозно припремани устанак за ослобођење Босне и Херцеговине уз помоћ Војне крајине морао је да пропадне, као што су пропали и многи слични ранији покушаји.²⁸

Неуспелим устанком Омладина је без већих потреса нестала с друштвене и политичке сцене, али је и више година после забране, све до избијања устанка у Херцеговини 1875. задавала бриге аустријским и мађарским властима. Стога су оне будно пратиле сва кретања и све активности некадашњих њених чланова не само на тлу Угарске већ и Кнежевине Србије. Плашили су се да је Омладина у стању да им приреди непријатна изненађења, да она стоји иза свих превратничких и устаничких планова међу Србима. Премда је била кратког века, одиграла је значајну улогу у историји српског народа, највише у просвети и култури, књижевности, уметности, религији, разним гранама науке, а нарочито у означавању смера српске националноослободилачке активности. Њеним циљевима надахњивали су се чак и национални прегаоци Бугарске, Чешке и других словенских народа. Од планова и циљева Омладине зазирали су не само владајући кругови у Угарској и Аустрији већ и у Турској и Србији, а донекле и у Црној Гори.

Друштво за српско народно позориште је по времену настанка старије од Уједињене омладине српске. Основано у Новом Саду првом половином јуна 1862, оно се готово осамдесет година старало о позоришту које је својим родољубивим репертоаром, прилагођеном укусу ондашње публике, у свему испуњавало културне и националне задатке. Под руководством Светозара Милетић, Јована Ђорђевића и Антонија Хаџића, Друштво је радило веома полетно. Издржавало се разним завештањима, поклонима и прилозима. У многим селима и градовима Јужне Угарске, у којима је позориште гостовало, Друштво је имало посебне позоришне одборе. Сматрајући позориште погодним средством за неговање историје и традиције, за буђење

²⁷ Исто, 322, 326.

²⁸ В. Крестић, *Војна граница у националноослободилачким плановима Срба и Хрвајта 1860–1873*, у књизи *Српско-хрвајски односи и југословенска идеја у другој половини XIX века*, Београд 1988, 265, 266.

и јачање националног поноса, националне свести и отпора свим штетним туђинским утицајима, Друштво је стекло непролазне заслуге и тиме што је позоришну уметност код Срба уздигло на висок ниво и што је Српско народно позориште било не само одгајивач већ и расадник глумаца за многа српска позоришта. Захваљујући позоришним представама, широка српска публика имала је прилике да се упозна са свим домаћим, али и значајнијим страним драмама, трагедијама и комедијама, с вокалном и инструменталном музиком, хорским певањем, оперетом и опером.²⁹

Кад је после слома апсолутизма Александра Баха 1860. било могуће бавити се политиком, Срби из Хрватске и Славоније су се у њу активно укључили. У иступима против пропалог система, германизације и централизације Срби и Хрвати су били јединствени. Незадовољни Баховом влашћу, која им је, према општеприхваћеном уверењу, донела само увећан порез, бројна давања и укидање слобода, Срби и Хрвати су средином 1859. образовали тајно друштво са задатком да се бори за права и слободе који су већ постојали у оквирима уставне угарске државе. Друштво је имало и свој печат с полумесецом и звездом, а звало се „Kroatisch-illirisch-serbischen Generalversammlung”.³⁰ Судаћи по тадашњим догађајима, чинило се да ће се српски и хрватски покрет развијати упоредо и да ће се њихова политика кретати истим смером због бројних истих или сличних интереса и циљева. Међутим, кад је цар Фрања Јосиф укинуо Српско војводство (27. XII 1860) и кад се поставило питање коме ће припасти Срем, који је био у њеном саставу, односи између Срба и Хрвата из основа су били поремећени. Још већи разлаз међу њима настао је када Хрватски сабор из 1861. године није хтео да подржи закључке српског народно-црквеног сабора из исте године, којим је тражено оснивање посебне српске аутономне територије на подручју Баната, Бачке, Срема и делова Војне крајине која се налазила на поменутиим областима. Спор око Срема и конституисања Војводине, у чији састав би био укључен и Срем, прерастао је у спор који се сводио на питање признавања – односно непризнавања српске националне и политичке посебности у Хрватској и Славонији. Све до слома Монархије 1918, а и после тога хрватско-српска политика вртела се око тог питања. Пошто је порицање националне и политичке посебности водило сигурном нестајању Срба, њима није преостало друго него да се упусте у битку коју нису желели, али је нису могли избећи.³¹

У то време Срби у Хрватској нису имали своје политичке органе. Њихове интересе заступали су листови који су излазили у Новом Саду: Србски дневник, Напредак и Србобран, а после 1866. године и Застава. Без својих посебних политичких странака, Срби су се активно укључили у поједине хрватске странке, тако да су оне све до почетка осамдесетих година XIX века,

²⁹ Милан Грол, *Из позоришта предрајине Србије*, Београд 1952, 265, 266.

³⁰ В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 59, 60.

³¹ Исто, 60–67.

до инкорпорације Војне крајине у састав Хрватске и Славоније, у исто време биле и хрватске и српске. Само две хрватске странке биле су прихватљиве и за Србе. Једна од тих била је Унионистичка, погрдно названа мађаронска, која се залагала за државноправни савез Хрватске с Угарском. Друга је била Самостална народна странка хрватског канцелара Ивана Мажуранића, која је сарађивала с владом Антона Шмерлинга. У Штросмајеровој Народној странци, која се залагала за федерализацију Монархије и словила је као југословенска, све до победе дуалистичке идеје није било Срба. Њих није било ни у национално ексклузивној Странци права Анте Старчевића и Еугена Кватерника, која је отворено негирала политичку индивидуалност Срба у Хрватској и Славонији. После пораза идеје о федеративном преуређењу Монархије и након пропасти централистичких настојања, кад се Мажуранићева странка фузионисала са Штросмајеровом Народном странком, Срби су се уврстили у њене редове пошто их је она коначно признала за „истовјетан и равноправан” народ с народом хрватским, привремено је одустала од својих федералистичких настојања и приближила се политици српске владе у Београду и Милетића у Новом Саду.³²

Као што Срби у Хрватској и Славонији у периоду до Хрватско-угарске нагодбе 1868. и десетак година касније нису имали своје посебне странке, ни значајније листове, нису стекли ни посебна значајнија друштва. Према оснивању таквих друштава у хрватској јавности владали су снажан отпор и противљење. Тако, на пример, бан Иван Мажуранић није хтео да одобри правила српских црквених певачких друштава у Загребу и Госпићу само због српског имена у наслову тих друштава.³³ Случај око оснивања друштва Уједињене омладине српске у Загребу под именом „Звезда” у том погледу је још илустративнији. Кад је почетком 1867. то друштво ипак било основано, Штросмајерова Народна странка се готово увредила. Тим поводом њено гласило Позор је написао: „Да се таква друштва оснивају у Пешти, Бечу, Монакову, и у обће *in partibus infidelium*, сасвим је наравски, ондје се састају младићи у страном свиету, па се сјећају свога народа. Да се тако Срби, ма и из Србије рођени – а некамоли православни Хрвати – у Загребу осећају као у страном, тога нисмо знали, тому се не надасмо.”³⁴

По овоме се види да Позор и странка чије интересе је заступао, а она је била најмасовнија, најинтелектуалнија и најутицајнија, нису признавали Србе у Хрватској. Они су отворено порицали њихову националну и политичку индивидуалност, па их управо стога нису називали Србима, већ „православним Хрватима”. С намером да онемогуће ширење српске националне свести у Хрватској, а да свим средствима развијају хрватска национална осећања, Штросмајерови народњаци, а поготово Старчевићеви праваша, покушавали су разним начинима да стану на пут оснивању било каквих по-

³² Исто, 68–92.

³³ Исто, 269, 270.

³⁴ *Društvo srpske omladine u Zagrebu, Pozor*, 1867, бр. 40.

себних српских установа, друштава и организација. То им је полазило за руком све док су Срби веровали да са Хрватима могу живети у слози. Када су у време бановања Ивана Мажуранића (1873–1880) ту веру изгубили, почели су да оснивају своје посебне странке, друштва, установе и организације.

Хрватском отпору против оснивања посебних српских друштава и до 1868. и после те године најуспешније су се супротстављали Срби из Срема. У више места они су током шездесетих година основали своје читаонице у Земуну, Сремским Карловцима и Митровици. У то време изван Срема своју читаоницу имали су само Срби у Карловцу. И српска певачка друштва била су бројнија у Срему него у другим подручјима Хрватске и Славоније. У Руми певачко друштво основано је 1862, у Митровици 1864, у Земуну 1868. а у Вуковару 1869. године. Једно од најстаријих српских певачких друштава, „Српско друштво црквеног пјенија”, основано је 1847. године у Осијеку.¹

Време дуализма

Убрзо после оснивања Српске народне слободоумне странке познати српски политичар Ђорђе Стратимировић у спрези с десно одређеним, богатим, а конзервативно и клерикално настројеним припадницима српског друштва покушао је да оснује једну умерену странку. У битним питањима странка би се разликовала од Милетићеве. Она би у много чему била умеренија, по захтевима и циљевима скромнија, а склонија попуштању и вођењу опортунистичке политике. Стратимировић је објавио свој програм 1872. године. Њиме се два основна закона, Закон о аустроугарској нагодби из 1867. и Закон о равноправности народности из 1868. године, због којих је Милетићева странка била у опозицији, нити сасвим одбацују, нити сасвим прихватају. Они су проглашени за неодговарајуће, али су, упркос томе, примљени као свршен чин под условом да се исправе и допуне.

Стратимировићева намера да оснује странку није остварена. Међутим, како је тим смером, којим је Стратимировић хтео да води политику, ишао део угледнијег и богатијег српског грађанства, он је имао више значаја и тежине но што би се могло судити по броју присталица.²

Када је после Нагодбе 1867. убрзан капиталистички развитак, занатлије с подручја Јужне Угарске биле су тешко погођене новим тржишним односима. У преднагодбеном периоду тржиште је обиловало готово искључиво робом занатлијске производње. После 1867, када занатлије нису имале средстава за индустријску производњу, која је почела да преовладава, а нису имале могућности да се запосле у индустрији, које на јужном подручју Монархије није било, њихова будућност била је више него неизвесна. У тражењу путева за обезбеђивање голе егзистенције српске занатлије по-

¹ А. Раденић, *Срби у Хрватској и Славонији 1868–1878. у Историја српског народа*, књ. V-2, Београд 1981, 272, 273; Крстић, *Историја Срба у Хрватској*, 279, 280.

² Крстић, *Срби у Угарској*, 320–330.

челе су се удруживати. Ради тога су 1870. у Новом Саду основале „Задругу Срба занатлија” и „Друштво за радиност”. Задруга је успела да отвори своје подружнице у десетак места са циљем да раде на унапређивању заната, да прикупљају средства за помагање својих чланова у случајевима болести и смрти, да побољшавају стручни и општеобразовни ниво занатлија и да се брину о заштити занатлијско-ученичког и радничког кадра. Истим циљевима имао је да служи и Глас занатлија, лист који је покренут 1872. године, али се убрзо угасио. Осим чисто струковних задатака, Гласу занатлија, како је писао, био је циљ да уздрма „силне великаше, што у свету господаре, и горде богаташе, што новац прибирају са муке и работе смерних радника”, јер свако мора да се „уразуми и види да је радња најпоштенији капитал”. Заправо, иза „Задруге Срба занатлија”, „Друштва за радиност” и Гласа занатлија стајали су српски социјалисти, превасходно Светозар Марковић и Ђока Мијатовић. Српски социјалисти појавили су се у трнутку кад је Милетићева странка била на врхунцу успона, кад се чинило да су сви Срби сврстани у њене редове и да их у потпуности задовољава њен програм. Међутим, стога што у програму странке уопште нису дотакнута питања социјалне и економске природе, он није могао задовољити све слојеве увелико издиференцираног српског друштва. Својим идејама и конкретним активностима социјалисти су покушали да попуне постојећу празнину, али су њихова настојања остала без виднијих резултата, премда су током седамдесетих година покренули и издавали неколико листова и часописа.³

И поред неких унутрашњих трзавица, Српска народна слободоумна странка успевала је да очува јединство све до Берлинског конгреса 1878. године. Одлукама конгреса задат је тежак ударац српској националној мисли и политици Народне странке. После конгреса у редовима странке настала је пометња и преиспитивање ваљаности њеног програма. Читаву политику странке Милетић је градио на претпоставци да је дуалистички систем слаб, да је само привремено решење и да ће брзо пропасти. Због тога је већи део српског народа, следећи Милетића и његов програм, ступио у државноправну опозицију према дуализму. Том опозицијом он се супротставио двама водећим нацијама, Немцима и Мађарима и њиховим најмоћнијим представницима. Невоља је била у томе што се претпоставка о брзој пропасти дуализма није остварила. Напротив, дуалистички систем се учврстио и деценијама је истрајавао. То је било погубно не само за Српску народну слободоумну странку већ и за све потоње српске политичке партије које су, остајући при основним начелима страначког програма, продужиле да воде државноправну опозициону борбу. Моћни државни апарат свом силином обрушавао се тада на српску опозицију, која се грчевито борила, али и силно трошила у неравноправној борби с неупоредиво јачим противницима. У тој борби Срби су трпели само поразе, и то како на подручју државноправне

³ А. Раденић, *Срби у Угарској 1868–1878, у Историја српској народа*, књ. V-2, 155, 156.

политике, тако и на пољу народноцрквене аутономије, што је и те како слабило странку, растакало је и допринело њеном распаду.

Распаду је допринело и убрзано друштвено и економско раслојавање страначких припадника, затварање, болест и повлачење С. Милетића из политике и посебно разлаз са хрватском Народном странком, која се после ревизије Хрватско-угарске нагодбе 1873, прихвативши дуализам и поставши владајућа странка Хрватске, од политичког партнера претворила у политичког супарника.⁴

Непремостиви неспоразуми у врху странке јавно су испољени првом половином 1884. године. Представници десног, у материјалном погледу боље стојећег дела странке, тзв. нотабилитети, на конференцијама одржаним у Будимпешти и Великој Кикинди, захтевали су ревизију страначког програма и одустајање од опозиционе антидуалистичке политике. Пошто већина чланова странке није била спремна на одустајање од програма и на признавање Нагодбе из 1867. године, у њеним редовима дошло је до оштрог подвајања. Без подршке с било које стране, нотабилитети су претрпели пораз и нису успели да организују странку, што су иначе намеравали. Међутим, са чланством веома разноликог друштвеног састава, међусобно супротстављених политичких тежњи и циљева, Српска народна слободоумна странка, која је по социјалном саставу пре личила на покрет него на партију, после пукоштине изазване иступом нотабилитета, није и надаље могла очувати своје јединство. После трогодишњих међусобних прегањања, оптуживања, жестоких полемика и свађа, године 1887. Милетићева странка се поцепала на два дела. Од њеног левог крила, чије језгро су чинили тзв. Вршачки социјалисти, настала је Српска народна радикална странка. Од десног крила образована је Српска народна слободоумна странка, познатија као Странка либерала.⁵

Интересе радикала заступала је Застава а либерала Браник. На челу првих налазио се Јаша Томић а на челу других Миша Димитријевић и Михаило Полит Десанчић. И радикали и либерали баштинили су своју политику на Милетићевом наслеђу и његовом политичком програму. Разлика међу њима била је само у томе што су либерали тај програм прихватили без измена и допуна, а радикали су га проширили на тзв. питање хлеба. Радикали су у својим редовима имали ситно грађанство: мале занатлије, трговце, њихове помоћнике, ситније банкаре и интелигенцију ситнограђанског и сељачког порекла, махом млађег доба, међу којима је било највише адвоката и студената. Богатији и угледнији слојеви српског друштва из редова интелигенције, земљишних поседника, власника новчаних завода, трговаца и других, међу којима је било доста вирилиста, окупили су се око Браника и Либералне странке.

⁴ Крестић, *Нотабилитетски и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник, 1, Београд 1987, 100–104.

⁵ Лазар Ракић, *Радикална странка у Војводини до почетка XX века*, Нови Сад 1975, 48–62.

Због многих разлика непријатељски искључиви и сукобљени, радикали и либерали су подједнако успешно бранили елементарна права српског народа. Различитог тактичког наступа, они су устајали у одбрану националних интереса Срба у Хрватској. Дизали су глас против политике мађаризације будимпештанских влада. Критиковали су аустрофилску политику краља Милана и Александра Обреновића и оштро су жигосали против српску политику Аустроугарске у Босни и Херцеговини.⁶

Поред двеју поменутих српских политичких странака, које су биле на сцени до избијања рата 1914. године, када је њихова делатност забрањена, Срби у Угарској имали су још неколико политичких групација, које су, понекад и без формалних страначких организација, играле значајну улогу. У такве политичке групације спада тзв. Аутономна странка, чији припадници су се окупили око високог свештенства и патријаршијског двора у Сремским Карловцима, а у многим питањима, нарочито у ставовима о народно-црквеној аутономији, били су на истим или сличним позицијама с владама у Будимпешти. Од 1890. године, кад је основана Социјалдемократска партија Угарске, и део српских радника и сељака приступио је тој страначкој организацији. У оквиру странке они су образовали Српски агитациони одбор као национални средишњи орган Социјалдемократске партије Угарске.

Од 1907. до 1913. врло активна била је група Кикиндских демократа. У многим политичким схватањима та група била је на истим позицијама с мађарским идеологом грађанско-радикалне интелигенције Оскаром Јасијем. У листу Српски глас Кикинђани су одлучно устајали против угарских великаша и аграрног феудализма, на чијим развалинама су желели да виде изграђену нову угарску грађанску државу. Премда су у многим градовима Војводине у редовима српске интелигенције стекли доста присталица, Кикинђани нису успели да организују странку, чему су иначе тежили.

Блиска погледима кикиндских демократа била је група велепоседника и образованијих људи из Сомбора окупљена око листа Слога. Не слажући се с политиком двеју водећих српских странака, слогаша су по друштвеном саставу и тежњама чинили млађу генерацију некадашњих српских нотабилитета. С циљем да оснују странку, они су своју конзервативну опредељеност вешто маскирали савременим фразама о демократији. Међутим, као што нотабилитетима није успело 1884. да организују странку, тако ни слогашима то није пошло за руком у размаку од 1905. до 1910, док су издавали лист који се упињао да обезбеди присталице.

Запажену улогу у српској јавности од 1910. до 1914. играла је група новосадских политичара која је разочарана напустила Српску народну радикалну странку. Та група успела је да организује Српску народну странку у Угарској и да издаје лист Српство. Признавши Нагодбу из 1867. и дуалистички систем, људи око Српства успоставили су блиске везе с Националном странком рада Иштвана Тисе. Залагали су се за радикалну изборну

⁶ Крестић, *Историја српске штиамје у Угарској*, 281–288.

реформу, за корените економске, социјалне, политичке и административне промене које би обновили угарско друштво на капиталистичким основама и без револуције ликвидирали преживеле остатке феудализма. У свему томе усвојили су многе погледе Оскара Јасија и политичара и јавних радника који су се окупили око часописа *Huszadik Század*. За разлику од Српске народне радикалне странке, српстваши су се залагали за сарадњу и слогу са Хрватима сматрајући да између њих и Срба, осим верских, нема других разлика.⁷

Прва српска странка у Хрватској и Славонији образована је августа 1881. године под именом Српска самостална странка. Она је основана после распада хрватске Народне странке, кад се 1880. из њених редова издвојио део присталица и образовао нову Неодвисну народну странку, чије присталице су по страначком листу Обзору названи обзораши. Срби су једним својим делом остали у редовима постојеће Народне странке а другим су били спремни да се припоје новој Неодвисној странци. Део Срба који је био спреман да се укључи у Неодвисну странку тражио је од њеног руководства да у програм уврсти српске захтеве који су се тицали признавања српског имена, српских школа, званичне употребе ћирилице и изјашњавања о припадности Босне и Херцеговине. Без јасног става Неодвисне странке о тим питањима, Срби нису били спремни на сарадњу јер су се плашили да опет могу да буду изиграни, што им се већ десило после ревизије Хрватско-угарске нагодбе 1873. године. Пошто руководство Неодвисне странке није прихватило српске захтеве, Срби из Хрватске и Славоније, који су следили С. Милетића и његову антидуалистичку политику, закључили су да ни у редовима Неодвисне странке још није сазрела мисао о српско-хрватској заједници у којој би Срби били равноправни са Хрватима. Како с национално ексклузивном Странком права, која Србе у Хрватској није признавала, нису могли, а с Народном странком, због њеног прихватања Нагодбе из 1867. и 1868. године, нису хтели да сарађују, одлучили су да оснују посебну странку која би била независна и у односу на хрватску и угарску владу и у односу на све хрватске партије. Кад је основана, и дуго касније, све до измака XIX века, Српска самостална странка била је заправо огранак Милетићеве Српске народне слободоумне странке, а кад се она 1887. распала, представљала је крило Српске народне радикалне странке. Неколико година с краја XIX века Српска самостална странка не само да се одвојила од Радикалне већ је с њом била у сукобу све до избијања рата 1914. године, кад је рад свих српских странака и излажење српских новина у Монархији био забрањен.⁸

Закупљени државноправном опозиционом борбом против дуализма и за изграђивање што шире црквено-школске аутономије која би временом прерасла у аутономију с политичким садржајем, све до слома српске политике на Берлинском конгресу 1878. Срби у Угарској, Хрватској и Сла-

⁷ Исто, 344-360, 421-431.

⁸ Крестић, *Историја Срба у Хрватској*, 308-321; В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и ставови српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 119, 120.

вонији тешко су стицали посебна национална друштва и удружења. Владе у Будимпешти и Загребу чиниле су различите формалне сметње при покушајима оснивања таквих друштава. Кад се дуалистички систем учврстио, кад су Срби у својим настојањима били сузбијани, кад су након укидања Војне границе постали безопасни и кад су почели да обраћају већу пажњу свом друштвеном, економском, културном и просветном развоју него борби на подручју државоправне политике, брже и масовније су оснивана разна друштва, удружења и корпорације. Све те установе, и у Угарској и у Хрватској, не само код Срба већ и код других народа, осниване су с, ретким изузецима, искључиво на националној основи и с јасно постављеним националним циљевима и задацима. Њиховим оснивањем и начином рада, у време кад је из године у годину растао асимилациони притисак влада из Будимпеште и Загреба, Срби су желели да се одбране и да очувају своју верску и националну посебност. Друштвима националног карактера они су успели да мобилишу народ за одбрану од асимилационих насртаја, да га ободре и окрепе у очувању своје вере и нације.

У духу најбољих традиција из времена пре револуције 1848/49. године у многим већим и мањим српским насељима Јужне Угарске, Хрватске и Славоније, нарочито од осамдесетих година XIX века, ницала су певачка, махом црквена, занатлијска, тамбурашка и друга друштва, која су неговала духовну и народну музику, посебно хорско певање. Уз певачка друштва, без којих се није могла замислити ниједна приредба црквеног или световног карактера, у свима градовима Монархије, у којима је било српских ђака и студената, неколико година после забране рада Уједињене омладине српске осниване су ђачке и студентске дружине. Њих је било у Бечу, Грацу, Будимпешти, Загребу, Сремским Карловцима, Сомбору и Пакрацу. Добијајући различита карактеристична имена, као што су: „Зора”, „Соко”, „Србадија”, „Стражилово”, „Слога”, „Слобода”, „Његош”, „Караџић”, „Натошевић”, „Балкан”, „Претходница” и друга, свима њима био је циљ негововање и усавршавање матерњег језика и материјално помагање младих сиромашних Срба. Рад друштава састојао се у организовању предавања, у расправама о појединим књижевним и научним питањима, у приређивању јавних забава, беседа и игранки, у држању српских и других литерарних и стручних листова, часописа и књига. Према правилима друштава, која су морала да одобре надлежна министарства у Бечу, Будимпешти и Загребу, свака политика била је искључена из њиховог рада. Друштва су се издржавала од чланарина и добровољних прилога.⁹

Осим поменутих певачких, ђачких и студентских друштава, дугачка је листа разних трговачких и занатлијских друштава, удружења и задруга. Уз њих, постојала су деоничарска друштва за издавање српских новина и књига, друштва за оснивање српских народних књижница, феријална друштва, организације „Српског сокола”, друштва добротворних задруга

⁹ Зрнић, *Српске ђачке дружине*, 67-123.

српкиња, свештеничка удружења, пчеларске задруге и читава мрежа која је бројала више стотина земљорадничких задруга, од 1897. године обједињених у Савезу српских земљорадничких задруга. Једно од најважнијих друштава, које је покривало готово сва подручја Аустроугарске на којима су живели Срби, било је друштво „Привредник”. Основано 1897. у Загребу, оно је водило бригу о стварању српског трговачког и занатлијског подмлатка, о чему је постигло запажене резултате.¹⁰ Свему том шароликом и импресивном броју друштава материјалну базу давало је релативно добростојеће српско грађанство, које је поткрај XIX века успело да изврши значајну концентрацију финансијског капитала. Неколико година уочи рата 1914. Срби у Хрватској, Славонији и Војводини имали су око стотину новчаних установа (банака, кредитних завода, штедионица и деоничарских друштава). Највећи и најбогатији међу њима били су Централни кредитни завод у Новом Саду и Српска банка у Загребу. Кад је 1890. године основан Завод у Новом Саду, имао је главницу од 1.000.000 круна. Вишеструко богатија од њега била је Српска банка. Приликом оснивања 1895. године она је имала главницу од 4.500.000 круна.¹¹ Кад је 1914. године избио рат, забрањен је рад свим српским друштвима, удружењима, задругама и националним установама културно-просветног и струковног карактера. Против неких од поменутих друштава, као што је организација „Српског сокола”, вођени су велеиздајнички процеси. Многе виђеније личности које су руководиле друштвима интерниране су или осуђене на тешко тамновање због наводних велеиздајничких дела.¹² Због свега тога у време рата 1914–1918. читав јавни живот Срба у Монархији био је угашен.*

*Објављено у *Споменици академику Чедомиру Попову*, Нови Сад 2017, стр. 359–388. На немачком у издању Аустријске академије наука у *Die Habsburger Monarchie 1848–1918, Band VIII/1*, Wien 2006, стр. 1301–1319. На мађарском у *Híd a századók felett: tanulmányok Katus László 70 születésnapjára*, Pécs 1997, стр. 179–197.

¹⁰ Петар Крестић, *Српско привредно друштво „Привредник” (1897–1918)*, Београд 2002.

¹¹ Јован Вучковић, *Српски копис за једину 1911–12*, Земун 1911; Крестић, *Историја Срба у Хрватској*, 369, 370, 567–581; *Историја банкарства у Војводини*, Нови Сад 2001.

¹² *Соколски велеиздајнички процес у Загребу из 1915–1916. год.*, Загреб 1927.

БЕЧКЕРЕЧКИ ПРОГРАМ

После пропасти Баховог апсолутизма 1860. године, све до увођења дуалистичког система 1867. у српском друштву створене су политичке групације окупљене око појединих новина, као што су Србски дневник, Србобран и Напредак, с дефинисаним ставовима о најзначајнијим питањима за која су Срби били заинтересовани. Стога је било само питање дана кад ће бити формално основане политичке странке које ће се организовано, на темељу написаних и јавно обзнањених политичких програма укључити у политику. Покретањем Заставе 1866. године учињен је значајан корак ка оснивању политичке странке. Кад су Мађари нагодбом с Аустријом 1867. постали господари у свом делу државе и кад су XLIV законским чланком о равноправности народности и IX законским чланком из 1868. године о српској народној црквеној аутономији показали у ком правцу ће се кретати њихова политика према народностима (Србима, Румунима, Словацим и Русинима), који су живели у Угарској, Срби су схватили да више немају времена за оклевање и да морају да се организују ради борбе за очување своје угрожене политичке индивидуалности и националне посебности.

Уочи парламентарних избора посланика за Угарски сабор Милетић је јануара 1869. године у Застави објавио чланак под насловом *Основа програма за српску либерално-ојозициону странку*. На конференцији одржаној у Великом Бечкереку 28. јануара 1869. основана је Српска народна слободна странка. Она је Милетићев текст објављен у Застави прихватила као страначки програм. По месту одржавања конференције на којој је прихваћен, тај програм познат је у науци као Бечкеречки.

Заокупљени проблемима националних односа у држави која им није признала националну и политичку посебност, већ је тежила да их помађари, творци Бечкеречког програма запоставили су друштвена и економска питања, а главну пажњу посветили су националној заштити. Они су сматрали да би покретањем друштвених и економских питања растакали и слабили српско национално јединство.

Бечкеречки програм има седам тачака. У првој су образложена упутства за одбрану начела народности свих народа у Угарској. Ту је предвиђена сарадња с румунским, словачким и русинским представницима. Тражена је парламентарна расправа о закључцима Благовештенског сабора из 1861, о којима би одлучивао нови српски сабор „ради споразумљења српског народа”

с Угарским парламентом. Бечкеречки програм био је за условно спајање Војне границе с Угарском. Затражено је да се с представницима Границе претходно утврде услови њеног развојачења и прикључења, а да се, у најгорем случају, ако се не може добити више, од ње створе посебни српски дистрикти.

Другом тачком дата је подршка Троједној краљевини (Хрватској, Славонији и Далмацији) за њену државноправну самосталност и територијалну целокупност.

Трећом тачком подржани су захтеви Румуна за аутономију Ердеља и захтеви Словака за стицање аутономне „самосталности и равноправности”.

Четвртом тачком оспорена је ваљаност Нагодбе Аустрије и Угарске из 1867. године, чиме је исказана и несагласност с дуалистичким системом који је заведен тим државноправним актом. У исто време дата је подршка мађарској антидуалистичкој опозицији која је водила опозициону борбу против владајуће странке Ференца Деака. Ту опозицију чиниле су Четрдесетосмашка странка предвођена Јожефом Мадарасом и Ласлом Бесермењијем и Странка „левог центра”, коју је предводио Калман Тиса. Затражено је да се у угарском делу државе, осим заокружења жупанија према националном саставу, уведе „демократско уређење законодавног тела” за самоуправу „муниципија и општина”, уз „сва јемства за остварење личне, друштвене и политичке слободе, на основу начела демократије... и слободољубља”.

Петом тачком истакнута су начела државне самосталности и народне равноправности преколитавских Словена, али без повреде уставности, самосталности и целокупности земаља Угарске круне.

Шеста тачка односи се на Источно питање. Знајући да Аустрија има најозбиљније намере да прошири своје границе на Балкану, да заузме Босну и Херцеговину, у програму је наглашено да ће Српска народна слободоумна странка у свакој прилици бити против аустроугарских освајачких планова према Истоку, посебно у Босни и Херцеговини. У интересу „ослобођења и самосталности хришћанских народа”, посебно ради „уједињења српског народа”, у тој тачки жигосана је туркофилска политика. Од великих сила затражено је да подрже ослободилачку борбу потлачених народа, а не да раде на спасавању Турског царства. Знајући да све велике силе имају својих посебних интереса на Истоку, који су у сукобу с тежњама потлачених народа на Балкану, Срби су Бечкеречким програмом нагласили да ће „бити противу политике мешања у рату хришћанских народа за ослобођење своје од Турске”. Очекујући да ће Источно питање бити решено једним општенародним устанком и ратом, Срби су Бечкеречким програмом желели да изборе себи право слободног учешћа у ослободилачком рату и несметаног пружања сваковрсне помоћи. Тако дефинисаним програмом о Источном питању Срби су дочекали и прве пуцње устанка у Херцеговини 1875. године.

Седмом тачком предвиђени су сарадња с румунским и словачким опозиционим посланицима у Угарском сабору и образовање посебне „политичко народне странке”, као и клуба изван Сабора.

На конференцији у Великом Бечкереку, на којој је једногласно усвојен програм странке, било је присутно око 300 Милетићевих следбеника. Главни говорник на конференцији био је Милетић. После изгласавања програма конференција је изабрала средишњи одбор странке, у који су, поред осталих, ушли: Милетић, Јован Суботић, Михаило Полит-Десанчић, Антоније Хаџић, Стеван Павловић, Лаза Костић, Миша Димитријевић, Ника Максимовић, и два брата Ђуре Јакшића, Јован и Макса. Окупљено око Бечкеречког програма, српско либерално грађанство успело је да за своју странку придобије широке слојеве сељака, трговаца, занатлија и интелектуалаца, па је по тако широком социјалном саставу више личила на народни покрет него на политичку странку.

На Бечкеречкој конференцији био је присутан и представник Румуна, а на конференцији румунских либерала, која је одржана у Темишвару десетак дана касније, на којој је основана румунска Народна странка, био је присутан и на њој је више пута и говорио Светозар Милетић. Бечкеречка конференција и Темишварска конференција Румуна наишле су на оштру осуду мађарске националистичке штампе. Тим поводом мађарска власт поштрила је мере безбедности и појачала је надзор над националним покретима Срба и Румуна.

Противници политике Светозара Милетића међу Србима, који се нису саглашавали с Бечкеречким програмом и новооснованом српском странком, релативно брзо после њеног оснивања потражили су начине да им се супротставе. На чело тих противника Бечкеречког програма стао је Ђорђе Стратимировић. У договору с патријархом Самуилом Маширевићем и уз његову и материјалну помоћ мађарског председника владе грофа Ђуле Андрашија, 13. октобра 1869. Стратимировић је у Новом Саду покренуо лист под именом Српски народ. Зато што је Српска народна слободоумна странка тада била у пуном успону, конзервативно-клерикални српски политичари са Стратимировићем на челу и влада грофа Андрашија нису хтели да седе скрштених руку. Без органа у којем би заступали своја политичка становишта а сузбијали противничка, изражена у Бечкеречком програму, они нису смели да дочекају ни српски народно-црквени сабор који је имао да расправља о свом устројству, о изборном реду, о изменама уредаба из 1865. у вези са свештеничком дотацијом, школама и фондовима и о поравнању с Румунима. За све те врло значајне саборске расправе требало је на време припремити српско јавно мњење, на чију опредељеност је имао да утиче својим конзервативно-клерикалним политичким правцем Стратимировићев, Маширевићев и Андрашијев Српски народ. Међутим, намере да се овим листом осујете циљеви изнети у Бечкеречком програму брзо су пропале, па је Стратимировић убрзо предузео нове кораке у борби против политике Српске народне слободоумне странке. У међувремену на Другој Бечкеречкој конференцији одржаној 21. априла 1872. извршене су незнатне промене на Бечкеречком програму, које нису измениле његову суштину.

Политику и програм Српске народне слободоумне странке Стратимировић је сматрао сувише радикалним, чак екстремним. Веровао је да Милетићева странка таквим програмом, при постојећим „политичким околностима државе никако за народ пожелане цељи постићи не може” зато што изазива отпор владе, те „наше политичне и црквено-народне интересе у највећу опасност доводи”. „С друге пак стране” – написао је Стратимировић – „видимо или безусловне присталице владе мађарске, или закореле конзервативце, који су још мање кадри позиву и задатку народних вођа одговорити.” Због свега тога, на измаку 1872. године наговестио је да је намеран „умерену, али либералну и независну србску странку образовати, која ће у границама законите опозиције наше народне интересе заступати, наша права бранити, и тако исто при данашњим околностима опасан радикализам, као и безусловно придружење уз владу од себе одбијати.” Да би у тој акцији успео, Стратимировић је дигао руке од раније покренутог а у међувремену веома компромитованог Српског народа и одлучио је да покрене нови политички лист под именом Србска политика.

Са циљем да оснује посебну странку, Стратимировић је још крајем децембра 1872. на све стране разаслао позиве за сарадњу и претплату на лист Србска политика, чији излазак је најављен за почетак јануара 1873. године. У исто време објавио је политички програм листа и странке коју је намеравао да оснује. У односу на Бечкеречки, Стратимировићев програм био је далеко умеренији, а по захтевима и циљевима скромнији. По свом садржају он је негде на средини између Бечкеречког и каснијег Великокикиндског програма. Њиме се два основна закона, Закон о аустроугарској нагодби из 1867. и Закон о равноправности народности из 1868, због којих је Милетићева странка била у опозицији, нити сасвим одбацују, нити се сасвим прихватају. Они су проглашени за неодговарајуће, али, упркос томе, примају се као свршен чин под условом да се прегледају, исправе и допуне.

У Стратимировићевом програму о Источном питању нема одлучности којом се одликује Бечкеречки програм, али то питање није ни заобиђено, што је учињено у програму донетом у Великој Кикинди 1884. године. Састављач програма је најавио да ће се у Србској политици залагати за ослобођење хришћана од власти полумесеца и да ће радити „озбиљно и одушевљено” на остварењу „српских традиција на истоку, за спајање и сједињење србскотурских земаља”.

Србска политика Ђорђа Стратимировића с новим програмом који је обзнанио никад се није појавила. Засад се не знају узроци том непојављивању. Ако је она требало да излази плаћена новцем диспозиционог фонда мађарске владе, како је писао наш песник Јован Јовановић Змај, за њу није био од значаја број претплатника, јер се она од претплате не би ни издржавала. Могуће је једино то да Стратимировићев политички програм није имао привлачне снаге, да Срби нису хтели да га прихвате, да су slabим одзивом на претплату показали да неће да га следе и да им Бечкеречки програм

више одговара. Увиђајући то, мађарска влада је вероватно од целе акције одустала: стекла је уверење да Стратимировић и његов програм неће бити у стању успешно да се ухвате укоштац с Милетићем и његовим многобројним следбеницима.

Умереније присталице Српске народне слободоумне странке, будући нотабилитети, богатији и угледнији српски грађани, којима се чинило да је Бечкеречки програм претеран у својим захтевима и да је неостварив, због чега су желели да га мењају и ублажавају, нису хтели да сарађују с конзервативном и клерикалном српском десницом, коју је предводио Стратимировић. У потрази за новим политичким путем умеренији народњаци нису хтели да се предају мађарској влади, што им је нудила десница, већ су желели да мењањем Бечкеречког програма одустану од, како се у оно време говорило, терања велике светске политике, у коју су уврштавали опозициони став према Аустроугарској нагодби, према дуалистичком уређењу, и према Источном питању. Залажући се за тзв. реалну политику, умереније присталице Српске народне слободоумне странке биле су спремне посебну пажњу да посвете питањима која су се тичала српске народно-црквене аутономије, у чему нису налазиле заједнички језик с конзервативним и клерикалним круговима, поготово не с црквеном јерархијом, јер су први хтели да одлучујућу улогу у аутономији обезбеде световним, а потоњи духовним елементима. Та разлика у ставу о аутономији и касније, када се нотабилитети буду издвојили из Српске народне слободоумне странке, била је једна од главних препрека за сарадњу с конзервативцима и клерикалима.

Постоји још један врло значајан разлог због којег умерени народњаци, упркос томе што су били незадовољни Бечкеречким програмом, нису хтели да прихвате Стратимировићев програм. Тај разлог налазимо у чињеници да је Бечкеречки програм повезивао српске и хрватске народњаке из Хрватске и Славоније, посебно из Срема, са Србима из Угарске у јединствен опозициони блок против Аустроугарске и Хрватско-угарске нагодбе. Напуштањем Бечкеречког програма то јединство било би нарушено. Ради тога би се потенцијалним дисидентима из Српске народне слободоумне странке с разлогом могло пребацити да су изневерили и издали Хрвате, што би био тежак ризик, који они никако нису хтели, а ни смели да прихвате. Кад је састављао свој програм, Стратимировић о тој значајној чињеници није водио довољно рачуна, па је и зато доживео неуспех у свом политичком подухвату.

Осим Стратимировића, који је својим иступом отворено устао против Бечкеречког програма, током 1873. године учинио је то и један од најугледнијих припадника Српске народне слободоумне странке, адвокат Ника Максимовић. Иако је за народног посланика Угарског сабора изабран на темељу Бечкеречког програма, он је почео да оспорава његову ваљаност и да ради против њега и првака странке Светозара Милетића. Због тога је против њега странка покренула и дисциплински поступак. Случај Нике Максимовића значајан је зато што јасно указује на то да је више година пре јавног

наступа нотабилитета на будимпештанској и великокикиндској конференцији 1884. године унутар Српске народне слободоумне странке постојао јаз, који се из године у годину продубљивао и проширивао због питања ваљаности Бечкеречког програма. Разлике унутар странке су повећаване утолико више што се српско друштво брже и интензивније развијало и разгранавало. Ника Максимовић почео је да заступа становишта богатијих српских земљопоседника којима није одговарала државноправна опозициона борба која је прокламована Бечкеречким програмом. Насупрот тој групацији налазили су се чиновници, које је Максимовић погрдно називао капуташи, трговци и занатлије, који су и даље следили програмска начела прокламована у Великом Бечкереку 1869. године. У сваком случају, противници Бечкеречког програма били су малобројнији од његових следбеника, па је и то један од разлога због којег је тај програм опстао и после покушаја нотабилитета да га замене капитулантским Великокикиндским програмом из 1884. године. Све до коначног распада Српске народне слободоумне странке 1887. године Бечкеречки програм није мењан. После тога и Српска народна либерална и Српска народна радикална странка прихватиле су Бечкеречки програм као основ своје политичке делатности незнатно га мењајући и прилагођавајући новонасталим друштвеним и политичким променама. Радикали су напустили Бечкеречки програм тек 1903–1904. године, кад су донели свој нови програм.

Ради бољег разумевања места, значаја и историјске улоге коју је имао Бечкеречки програм, морамо се поново вратити на време кад је настао. Како сам већ рекао, то се десило убрзо после доношења Закона о Аустро-угарској нагодби 1867. и само неколико месеци после изгласавања Закона о равноправности народности 1868. године. Погубни по националне интересе Срба, али и других народности Угарске, ти закони су их отерали у опозицију према новоуведеном дуалистичком систему. Пошто је новонастала дуалистичка монархија тада била у фази конституисања, још несигурна да ће дуже и опстати, јер је имала пуно противника, Срби су били спремни да раде на њеном рушењу и на извојевању својих националних, политичких, културно-просветних и верских права. Било је то време кад је добро организована Уједињена омладина српска намеравала да крене у ослободилачку акцију. У превеликој жељи да извојује ослобођење и уједињење српског народа, Омладина је, мање но што је нужно, водила рачуна о односу снага. Боље рећи, била је нереална и прецењивала је сопствене а поцењивала противничке снаге. Прожета ватреним патриотским осећањем и обузета романтичарским заносом о „славној српској прошлости”, Омладина је сматрала да се могу савладати и тешко савладиве препреке. О том душевном стању и расположењу у којем се налазила Уједињена омладина српска, чији је један од челника био Светозар Милетић, најбољу оцену изрекао је Јован Скерлић кад је написао: „Кипеће одушевљење! то је одиста реч за то усталасало доба и за те устрептале људе, и оно сасвим обележава ону егзалтацију национал-

ног осећања, оно опијање речима, онај пароксизам патриотизма, оно будно сневање слободе и уједињења српског. Ти људи су речи узимали за дела, држали да хтети значи и моћи, и као деца пружали руке да ухвате месец. Стварност је дошла да са жалосном бруталношћу побије све те сањарије.”

У атмосфери таквог душевног расположења настао је Бечкеречки програм, па није случајно што је он био пренапрегнут још у време кад је проглашен. Уз то, бројне околности утицале су на то да су неке његове одредбе из године у годину губиле изгледе за какву-такву реализацију. Основна претпоставка на којој је почивала политика Бечкеречког програма: да је дуалистичка монархија слаба и да неће дуже постојати, не само да се није остварила него се догодило обрнуто. Дуализам као систем брзо се стабилизовао, а Монархија је и споља и изнутра ојачала. Таква, она је била у стању да обузда Србе у свима правцима њихове националнополитичке активности и да стане на пут остваривању њихових захтева истакнутих у Бечкеречком програму.

Осим тога, развој догађаја ишао је наруку Бечу и Будимпешти, а не Србима из Угарске и Хрватске. Тако је снажан ударац њиховом полетном покрету, који им је давао стварну снагу, задат 1873. године укидањем Војне границе у јужним пределима Угарске. Тиме су они неповратно изгубили више десетина хиљада добро наоружаних и обучених војника на чију је подршку вођство Српске народне слободоумне странке и те како рачунало.

Други снажан ударац српском покрету задат је исте те 1873. године склапањем ревидиране нагодбе између мађарске владе и хрватске Народне странке. Дотле јединствен опозициони блок Хрвата и Срба према дуалистичком систему тиме је разбијен, а положај Срба из Угарске и Хрватске значајно је ослабљен. У опозицији према Будимпешти они више нису имали уз себе хрватску Народну странку, која се, поставши владајућа странка Хрватске, од политичког партнера претворила у политичког супарника и противника. Та чињеница пресудно је утицала на део Срба у Хрватској да напусте Бечкеречки програм и да потраже нове путеве националног развика, путеве који ће их усмерити на попустљивију политику, касније познату као нотабилитетску.

Понајтежи ударац политици Српске народне слободоумне странке и њеном Бечкеречком програму задат је у време источне кризе 1875–1878. године. Тада се испоставило да под снажним притиском мађарских власти Срби из Угарске, који су годинама гурали Србију у рат с Турском, нису у стању да јој прискоче у помоћ. Ранијем борбеном распложењу и одушевљењу тиме су подсечена крила, а кад су после тога донете одредбе Сан-Стефанског мира и Берлинског конгреса, по којима се видело да Русија не подржава Србе, а да је Аустроугарска, њихова главна противница, из источне кризе изашла оснажена и територијално увећана, Србе је захватила депресија. Њихов положај био је утолико тежи што је после Берлинског конгреса и Србија краља Милана потпала под снажан утицај Аустроугарске, чиме је све Српство Монархије остало без подршке баш с оне стране одакле ју је очекивало.

Своју премоћ над Србима мађарске владе су после Берлинског конгреса испојиле на пољу сужавања надлежности српске народно-црквене аутономије. Угрожена на том подручју, где је до Берлинског конгреса држала чврсте позиције, Српска народна слободоумна странка није имала баш никаквих могућности да бије битку за остварење Бечкеречког програма. На њу, али и на све Србе у Угарској, због њихове борбености и непомирљивости, окомио се тада моћни апарат једне јаке и модерне државе, и то свим расположивим средствима, како управним, тако и законодавним, политичким, културним, привредним и другим.

У време конституисања Српске народне слободоумне странке и настанка Бечкеречког програма Милетић и његови следбеници, како је већ речено, у складу с општим ставовима либерала, највећу пажњу поклањали су националним проблемима и питањима политичких слобода, а запоставили су друштвена и економска питања. После вишегодишње борбе, када су на главном плану свог програма и своје политике народњаци остали празних руку, а уз то били захваћени процесом друштвених раслојавања, криза у страначким редовима из године у годину се повећавала и нужно је морала узроковати распад политичке организације која је у социјалном погледу била састављена од разнородних елемената. Док су једни после вишегодишње јалове борбе у целини желели да сачувају дух старог програма, али да га допуне друштвеним и економским питањима, питањем хлеба, како је истицао Јаша Томић, други, „којима је многогодишња борба додијала, који су у тој борби назирали свој материјални назадак...”, тражили су путеве који ће им обезбедити миран живот, неометано привређивање и богаћење.

У сваком случају, Бечкеречки програм је из године у годину почео да губи на актуелности и привлачности. У старту написан као веома захтеван, њега су време и догађаји почели да превазилазе. Такав какав је био, он је загаласао српску јавност у Угарској и једном времену и једној генерацији наших предака дао је свој печат, што се није десило ни са једним другим политичким програмом Срба у Угарској. Због тога он има значајно место у историји нашег народа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Васа Стајић, *Светозар Милетић, животи и рад*, Нови Сад 1926; Миховил Томандл, *Светислав Касациновић*, Панчево 1940; Никола Петровић, *Светозар Милетић*, 1958; Андрија Раденић, *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, Београд - Нови Сад 1976; В. Крстић, *О Борбу Стјрајимировићу и његовом јолиничком програму из 1872. године*, Зборник за историју Матице српске 18, Нови Сад 1978; В. Крстић, *Историја српске шtamпе у Угарској 1791-1914*, Нови Сад 1981; Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856-1922)*, Нови Сад

1986; В. Крестић, *Ношабилитет и њихова политика Угарској и Хрватској*, Сентандрејски зборник, 1, Београд 1987; В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд 1991; В. Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, Нови Сад 2013.*

***Објављено у Гласу, CDXXVIII, САНУ, год. 2018, Одељење историјских наука, књ. 18. стр. 9-18.**

ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ ВОЈВОДИНЕ СРБИЈИ

Након слома Аустроугарске и њеног протеривања с територије Војводине поставило се питање на који ће се начин остварити уједињење Срба из Угарске са Србијом. Народни одбор Срба у Угарској прихватио се задатка да оствари своје тежње држећи се лозинке „да сваки народ има право да сам одређује своју судбину”. У прогласу који је објавио 3. новембра 1918. године Народни одбор је нагласио да му је најзначајнији задатак „да дође што пре до слободно изабране народне скупштине, која ће моћи одлучивати међу нама Србима у Угарској о правој жељи српског народа”. У прогласу је речено да ће се Народни одбор проширити личностима из српског народа и представницима осталих Јужних Словена Угарске. Када се то уради, наглашено је у прогласу, Одбор ће моћи, према потреби, да преговара и са заступницима других народа, али да „главна и коначна одлука српског народа у Угарској мора остати у рукама целог народа односно његове скупштине”.

Убрзо после уласка српске војске у Нови Сад Народни одбор је несметано започео припреме за одржавање Велике народне скупштине, чији задатак је био да прогласи отцепљење од Угарске и одлучи о државноправном положају Војводине. С тим циљем је изабран један пододбора, у који су ушли радикали Јаша Томић и Мита Клицин, демократи др Милан Петровић и др Игњат Павлас, као и социјалиста Павле Татић. Задатак пододбора је био да припреми изборни ред и предлоге одлука Велике народне скупштине. Већ 17. новембра је обнародован изборни ред а скупштина је заказана за 25. новембар. Према изборном реду, право гласа имали су сви чланови општина с навршених 20 година, и то како мушкарци, тако и жене. На сваких хиљаду становника требало је бирати по једног посланика. Број бирача у појединим местима одређивале су црквене општине или Српски народни одбор. Право гласа имали су само Срби, Буњевци и други Словени, али не и Мађари, Немци и Румуни. Такав изборни ред, који није предвиђао никакве цензусе а и женама је дао активно и пасивно бирачко право, био је напреднији не само од мађарског него и од изборног права Србије, па и од касније донетог Закона о избору посланика за Уставотворну скупштину Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.

Кључно питање које се наметнуло уочи одржавања Велике народне скупштине било је да ли ће се Војводина ујединити непосредно са Србијом или посредством Народног вијећа у Загребу. Налазећи се на челу Српског

народног одбора, Јаша Томић је ступио у договоре с Владом Србије о начину присаједињења Војводине. Желео је да се Војводина прикључи Србији без икаквих услова и захтева. Сматрао је природним да се Срби Војводине политички уједине најпре са Србијом, а да потом заједно с њом уђу у заједничку државу. Страховао је да Војводина може да остане ван граница Србије ако се присаједини Држави Словенаца, Хрвата и Срба, а она се не сједини са Србијом. Држао је да је бесмислено да Срби из Војводине траже аутономију за ту област када их у њој није било више од 28,5%. Баш зато што су у тој покрајини чинили мањину, мислио је да би најбоље решење било да се заложу за централистичко уређење државе. „Изабравши пут уједињења преко Београда, Томић је настојао да на тај начин истакне и улогу Србије у рату. Према његовом мишљењу Србија је и с унутрашњег и с међународног становишта представљала далеко значајнији чинилац уједињења од Народног вијећа СХС. Била је међународно призната држава, имала је своју војску и у балканским ратовима и у светском рату стекла је велики међународни углед и славу огромним жртвама, док је Држава Словенаца, Хрвата и Срба била састављена од територија бивше Хабзбуршке монархије, која је ратовала против Србије и победничких сила Антанте, те никако није могла бити равноправан субјект уједињења. Улазак у Војводину српске војске још више је ојачао позиције снага које су желеле да Војводина претходним присаједињењем Србији а не Држави Словенаца, Хрвата и Срба уђе у заједничку државу.”

Поводом начина присаједињења Војводине Србији размислили су се радикали с демократима, међу којима су се посебно истицали Васа Стајић, Тихомир Остојић и Милан Петровић. Демократи су инсистирали на томе да се уједињење оствари посредством Народног вијећа у Загребу. За такво решење Томић и његови радикали нису хтели ни да чују. Томић је тим поводом изјавио да ће се радије иселити у Турску и потурчити него што ће живети у земљи у којој неће смети да буде Србин. У прилог Томићевом и радикалском схватању о начину уједињења у заједничку државу и присаједињења Војводине Србији ишла је и порука Светозара Прибићевића. Кад је увидео да Народно вијеће из Загреба одуговлачи с одлуком о уједињењу, да Стјепан Радић у вези с тим питањем зановета познатим хрватским државноправним теоријама и да жели да се на граници Хрватске заустави „туђа”, тј. српска војска, поручио је Новосџанима да кидају са Загребом.

Осим радикала, о томе како се ујединити са Србијом – да ли посредством Народног вијећа у Загребу или непосредно с Београдом, између Томића и Николе Пашића јавило се неслагање и о питању да ли су Срби, Хрвати и Словенци „један троимени народ” или су то, како је тврдио Томић, три различита, али слична народа. У зависности од тог гледишта, поставило се и питање како ће се остварити уједињење. Пошто је Пашић био уверења да је реч о „једном троименом народу”, залагао се за национални и државни унитаризам, док је Томић био за државни унитаризам, а против националног

унитаризма. Ваља истаћи да су тада и војвођански и србијански радикали пошли за Пашићем и да су прихватили национални унитариза. Томић је у том погледу остао доста усамљен, али је историја показала да је био у праву, а да је Пашић погрешно.

Томићу није било тешко да процени да су Срби с подручја Јужне Угарске огромном већином били за то да се Војводина одвоји од Угарске и уједини с настајућом југословенском државом. Када је од званичне Србије добио сагласност да јој се Војводина прикључи независно од Загреба, кренуо је у акцију за остварење те идеје. Међутим, политички рационалан, искусан и далековид какав је био, добро је проценио да Загреб води ускогрудну и себичну политику, да му је највише стало до хрватских националних и државних, па тек онда до југословенских интереса. Било му је јасно да се слично Хрватима морају понашати и Срби, да ни они не би смели да буду мање Срби, а више Југословени. С тим у вези је изјавио: „Хоћемо да обучемо прво српску кошуљу, јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се и огртачем Југословена.”

Због изразито хрватске, а не југословенске политике, нико од хрватских политичара тог времена није критикован као националиста, шовиниста и великохрват. Напротив, сви су, са Стјепаном Радићем на челу, добијали само похвале. Томе насупрот, Томић, који се у име Срба залагао за исте критерије које су Хрвати имали према југословенству и новој државној заједници, добио је незаслужене епитете да је великосрбин, шовиниста и српски франковац. Те епитете упућивали су му и сами Срби демократи.

Избор посланика за Велику народну скупштину завршен је до 23. новембра. У већини случајева избор је обављен на јавним зборовима акламацијама. У Банату, Бачкој, Барањи и Срему било је, према попису из 1921. године, укупно 1.598.821 становника. Од тог броја, Срби и Хрвати заједно имали су 690.623 житеља, што је чинило 43,20%. Мађара је било 372.099 (23,30%), Немаца 347.798 (21,70%), Румуна 60.245 (4,30%), а Чеха и Словака 60.312 (3,70%). Судаћи према подацима *Шемајизма источно-православне митрополије српске у Аустро-Угарској*, године 1878. у Угарској било је укупно 591.123 православних Срба.

На дан уочи састанка Велике народне скупштине 24. новембра донете су две значајне одлуке. Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу је изгласало уједињење са Србијом и Црном Гором свих југословенских земаља бивше Аустроугарске, укључујући ту и Војводину. Истог дана на збору одржаном у Руми, који је сазвао радикалски првак др Жарко Миладиновић, председник Народног већа у Руми и члан Народног вијећа у Загребу, у присуству око 700 учесника, усвојена је следећа резолуција:

„1. Данашњи збор изасланика 'Нар. Већа' из Срема тражи да се оствари јединствена и демократски уређена држава СХС под династијом Карађорђевића и очекује и од Нар. Већа у Загребу да се што пре оствари јединствена заједничка влада са седиштем у Београду.

За случај племенског или политичког цепања, изјављују заступници 'Нар. Већа' у Срему као изасланици народа, да се одлучују за непосредно присаједињење Срема Краљевини Србије.

За тај случај желимо да нас на конференцији о миру заступа краљевска српска влада."

На збору је изабран одбор за спровођење закључака резолуције, а сутрадан је посебна делегација Румског збора резолуцију предала председнику Велике народне скупштине у Новом Саду.

Пре почетка рада Велике народне скупштине одржане су две претконференције, на којима су прочитани нацрти одлука припремљених за Скупштину. Скупштини је присуствовало 757 посланика, који су заступали 211 општина из Баната, Бачке и Барање. Међу поменутих посланицима било је 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, шесторо Немаца и један Мађар. Међу посланицима је било и седам жена. Што се тиче страначке припадности, већина посланика је била из редова Радикалне странке, која је и до избијања рата била најмасовнија. Скупштини су као гости присуствовали неколико српских и француских официра, представници Срема и чланови Српског народног одбора Новог Сада.

Као најстарији посланик у свечаној сали новосадског „Гранд хотела” Скупштину је отворио гркокатолички свештеник и песник Јован Храниловић. Када је Скупштина конституисана, њоме је председавао др Игњат Павлас, који је као подносилац главне одлуке најавио Јашу Томића, председника Српског народног одбора Новог Сада. Пре но што је прочитао предлог о присаједињењу Војводине Србији, Томић га је образложио, а Скупштина га је с великим одобравањем једногласно усвојила. Одлука у целини гласи овако:

„1. Молимо владу братске Србије, да на Конгресу мира заступа наше интересе.

Прикључујемо се Краљевини Србије, која својим досадашњим радом и разитком ујемчава слободу, равноправност, напредак у сваком правцу, не само нама, него и свима словенским па и несловенским народима, који с нама заједно живе.

Овај наш захтев хоће да помогне уједно и тежње свију Југословена, јер је наша искрена жеља, да Српска влада удружена са Народним вијећем у Загребу учини све, да дође до остварења јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца под водством Краља Петра и његове династије.

И зато, да би ова скупштина помогла са своје стране остварити јединствену државу свију Словена, Срба, Хрвата и Словенаца, бира два члана, који ће стајати на услузи српској влади: Јашу Томића (Нови Сад) и Блашка Рајића (Суботица) и бира два члана који ће стајати на услузи Народном вијећу у Загребу: Др Јована Манојловића (Суботица) и Васу Стајића (Нови Сад)."

Када је поменуто име Блашка Рајића, католичког свештеника, Скупштина га је бурно поздравила, а он јој се тада обратио речима: „Изјављујем

да ја овај начин решења нашег питања, како је малочас извршен, са свим срцем поздрављам и уз њега пристајем.”

Као подносилац предлога о присаједињењу Војводине Србији Томић је образложио и предлог за допуну те одлуке. Образлажући је, он је о томе рекао: „Све што год нам копа очи, даћемо од срца народима, који с нама живе, а нису Срби. И они имају право на живот. И језик њихов, и школе њихове и наставу њихову радо ћемо им ујемчити, јер то нас не боли. Радо ћемо им ујемчити поред равноправности сваки њихов развитак човечанства. Ако у новој држави почнемо радити као што су они радили, ми би доживели њихову судбину и пропали, како су они пропали.”

Допуна прве одлуке у целини гласи овако: „несрпским и несловенским народима, који остају у нашим границама, обезбеђује се свако право, којим желе да као мањина очувају и развијају народно биће.

А тако исто захтева Скупштина ова, да се оним Србима, Буњевцима и Шокцима, који и даље остају изван наших граница и другим државама, обезбеди право заштите мањине, њихов народни опстанак и развитак као прво, да се ти Срби од српске државе могу слободно културно и економски потпомагати и уопће се строго држати узајамности (реципроцитета).

Ово важи нарочито за Србе у Будимској епархији и за Буњевце и Шоке изван граница наше државе, који ће остати изван оквира српске земље, и којима се има обезбедити потребан део народно-црквеног иметка, односно прихода досадашње Карловачке митрополије.”

Кад је Скупштина усвојила прву одлуку с допуном, известилац Петар Коњовић, из редова демократа, образложио је другу одлуку, која гласи овако: „Банат, Бачка и Барања, у границама које повуче Антантина балканска војска, проглашује се данас 12. (25) новембра 1918. на Великој народној скупштини на основу узвишеног начела народног самоопредељења отцепљеним, како у државноправном, тако и у политичком и привредном погледу од Угарске. Због тога Народна скупштина поставља Велики народни савет којем је извршни орган Народна управа. Народни савет чине 50 чланова, изабрана из ове Народне скупштине. Народни савет доноси потребне уредбе и нардебе, поставља Народну управу и врши надзор над њом.”

Скупштина је једногласно усвојила историјску одлуку коју је предложио Коњовић. Том одлуком су проглашени прекид државноправних веза Војводине с Угарском и њено прикључење Краљевини Србији, тј. новој заједничкој југословенској држави. После заседања Скупштине и прве седнице Великог народног савета, једну делегацију под вођством Јаше Томића и Блашка Рајића примио је у Београду, у Влади Краљевине Србије регент Александар Карађорђевић. Ондашња штампа је забележила да су највиши политички и војни чиниоци у Београду примили одлуке Велике народне скупштине „с пуним задовољством и одобрењем”. Тиме су ти акти постали пуноправни, али су коначну санкцију добили одлуком Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Велика народна скупштина и Народни збор у Руми из 1918. године, са својим закључцима да се Војводина одвоји од Угарске и уједини са Србијом, а потом уђе у састав настајуће југословенске државе, представљају завршни чин дуготрајног историјског процеса, који се састојао у непрестаној борби за очување српске националне и верске посебности. Током читавог XVIII и XIX столећа Срби су сматрали да свој опстанак и развитак у Хабзбуршкој монархији најбоље могу да обезбеде ако стекну посебну аутономну територију. У том настојању утрошили су силно време и силну енергију, али су резултати изостали јер су се Беч и Будимпешта томе енергично супротстављали. Срби, као и остале националне мањине у Монархији, тзв. народности, после склапања Аустроугарске нагодбе из 1867. године, били су под непрестаним снажним притиском мађарских влада, чији је циљ био да од вишенационалне Угарске створе јединствену мађарску државу. Срби су се свим расположивим средствима, посено у оквирима своје, веома скучене народно-црквене аутономије, опирали мађаризацији желећи да очувају своју националну индивидуалност, верску посебност и културно-просветна права. Мађарске власти су због тога непрестано сужавале надлежности српске народно-црквене аутономије. За своја права Срби су били принуђени да бију битку с далеко надмоћнијим непријатељем само у оквиру народно-црквене аутономије, јер она је била једина институционално организована заштита њихових посебних интереса у туђинској многонационалној држави, која је осмишљено и брутално радила на асимилацији и мађаризацији народности. Међутим, чак и тако скучена, због чега су је Срби у шали називали шугава, аутономија је сметала и Бечу и Будимпешти, па су је они 1912. године укинули.

Вешто осмишљена и насилно провођена мађаризација из године у годину све више је урађала плодом. Они који су је осмислили и проводили били су задовољни резултатима које су постизали. Без народно-црквене аутономије, којом су се, колико су могли, штитили од мађарског насиља, Срби су из дана у дан све више осећали како им се убрзано стеже омча око врата. Били су свесни тога да је у условима у којима су живели било само питање дана када ће нестати и утопити се у „мађарско море”. Крах Аустроугарске монархије у рату са савезним силама био је спас за њих. Стога су свршетак рата и српску војску дочекали као ослободилачку, с одушевљењем и широка срца. Чином ослобођења био је остварен њихов вековни сан. Ујдињењем с браћом преко Саве и Дунава, које је прокламовано Народним збором у Руми 24. новембар и Великом новосадском народном скупштином 25. новембра 1918. године, читавом свету су показали да су под вековном туђинском влашћу очували националну свест и да је духовно јединство српског народа било нераскидиво. Због тога датум уједињења Војводине са Србијом у историји нашег народа има посебно, веома значајно место. Одлуке Новосадске скупштине су донете демократским поступком, по принципу самоопредељења народа и уз поштовање начела равноправности народа.

Када се има у виду целокупна политика Хрвата према Србима, Србији и Југославији од 1918. године до данас, одлука Скупштине о непосредном присаједињењу Војводине Србији, иза које су стајали Јаша Томић и његови радикали, посматрана из историјске перспективе, била је политички далековидија од настојања демократа, који су желели да то уједињење остваре преко Загреба. Хрвати нису крили, а ни данас не крију да имају територијалне претензије према Војводини. Да је присаједињење Војводине остварено преко Загреба, био би то добар адут у рукама хрватске политике, која је настојала и још настоји да се дочепа, ако не целе, бар неких делова Војводине.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Стеван Болманац, *Шемањизам источно-православне митрополије српске у Аустро-Угарској год. 1878*, Панчево 1878; Милан Петровић, *Београд или Загреб*, Летопис Матице српске, март 1951; Љубомирка Кркљуш, *Сиварање југословенске државе 1918. године и Војводина*, зборник радова Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад 1979; Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856-1922)*, Нови Сад 1986; Љубомирка Кркљуш, *Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918*, зборник радова: Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918, Нови Сад 1993; Драго Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. Документи и прилози*, Нови Сад 2001; Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, Нови Сад 2013.*

*Објављено у *NBP, Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Beograd 2019, стр. 11-17.

БЛАШКО РАЈИЋ - ПРИЛОЗИ ЗА ПОЛИТИЧКУ БИОГРАФИЈУ

Богата и по садржају разноврсна биографија римокатоличког свештеника Блашка Рајића добро је позната и било би бесмислено да је у овом прилогу понављам. Међутим, његову политичку биографију можемо допунити неким новим подацима, пре свега његовим текстом, који се налази у Архиву Југославије, у списима Привредног савета владе ФНРЈ, у фонду бр. 40, фасцикла бр. 1-3. Текст има наслов *Хрвати и Бачкој и Барањи - Повјесни ирејлеџ*.¹ Рајић га је написао за Андрију Хебранга у време када је Хебранг био министар индустрије у Влади Тито-Шубашић. Непосредан повод за настањак овог, условно га можемо назвати, Рајићевог историографског прилога је одлука ондашњих комунистичких власти да се Војводина припоји Србији. Доказ за овакву тврдњу налазимо у писму Блашка Рајића које је из Суботице написао Хебрангу 9. маја 1945. године. Писмо у целини гласи овако:

„Gospodine Ministre!

Povodom proglašenja izjave, da Vojvodina ima da bude pripojena Srbiji, proneli su se glasovi, da sam na ovoj izjavi i ja saradivao, naročito, da sam učestvovao na sjednici na kojoj je ta izjava pala, pa da sam išao sa delegacijom u Beograd i da sam, navodno potpisao izjavu tu o prisajedinjenju.

Za volju istine i apsolutne i historiske, molim Vas da datom prigodom, po Vašem suđenju, da li je to u mjestu, izvolite objaviti moju izjavu po tome predmetu, kako evo slijedi:

U Novom Sadu nisam bio već ima i 6-7 godina. Prema tome, nisam učestvovao pa ni prisustvovao sjednici, koja je donela izjavu o usudu Vojvodine. Nisam bio niti u Beogradu sa bilo kakovom deputacijom, još ni privatno, i nisam potpisao nikakov akt koji bi se iole odnosio na izjavu ob usudu Vojvodine. To tim i većma jer se moje shvaćanje o ulozi Vojvodine u okviru nove Jugoslavije uopće ne slaže sa izjavom, koja je pala za Vojvodinu.

Primate Gospodine Ministre i ovaj put uvjerenje o momu poštovanju.

Blaško Rajić²

¹ За овај текст захвалност дугујем научном саветнику др Венцеславу Глишићу, који је био љубазан да ми на њега скрене пажњу.

² Шест дана пре овог писма Рајић је послао Хебрангу и писмо следеће садржине:

Рајић се није задовољио овим порицањем сваке своје везе с одлуком да се Војводина припоји Србији. О том питању у Хебрангу је имао истомишљеника, па није случајно што је нашао за потребно да се баш њему и обрати. Међутим, одлучио је да учини и нешто више, да посредством тог хрватског политичара, познатог по својој националној искључивости, покуша да оспори донету одлуку о припајању Војводине Србији, и ако буде могуће, измени је у корист Хрватске. Одлучио је да напише текст којим би Хрватима дао историјску, етничку, језичку и топономастичку основу на темељу којих би могли да траже да се цела Бачка, или само неки њени делови, припоје Хрватској. У том погледу остао је доследан својим ставовима које је, кад је реч о припадности Војводине, заступао између два рата. А тада је, кад је реч о припадности читаве Војводине, или само неких њених делова, попут Стјепана Радића, Влатка Мачека и других хрватских политичара, био следбеник великохрватских тежњи и циљева.³ Те тежње и ти циљеви испољавани су у многим хрватским гласилима. Тако је, примера ради, *Hrvatski dnevnik*, који је износио ставове хрватског руководства, писао да ће Хрватска „бити онако велика, како је велику хоће народ” и да „нитко неће бити присиљен да улази у Хрватску, али се такође ником не смије бранити да Босну, Бачку и Барању, гдје ће тамошњи народ требати питати и послушати његово мишљење о томе камо жели ићи [...]”. *Srijemski Hrvat* је сматрао да би било најбоље да се и народ Војводине изјасни који њени крајеви ће припасти Загребу а који Београду. Слично становиште *Srijemskom Hrvatu* о припадности Војводине имале су и *Subotičke novine* попа Блашка Рајића, које су тврдиле да су Бачка, Барања и Банат заједничка тековина Срба и Хрвата и да се стога морају праведно поделити. О томе су написале: „Тражимо да буде подјела једнака па нека ми добијемо цијелу Бачку, јер ако би Суботица сама остала, онда би се Суботица оништила, јер не би имала простора за живот; народи у даљој Бачкој у великој већини имају славенска имена, а католици су, дакле, нама припадају, када се поврате славенству, а не Србима.”⁴

Заједно са суботичким сенатором Јосипом Вуковићем Ђидом и др Миховилом Катанецом Рајић је припадао најужој предводничкој групи су-

Gospodine Ministre!

U vezi sa odlukom GNOOV-a prema kojoj: Nijemci su i na 'drugi način pomagali narodno-oslobodilačku borbu', uživati će građanska prava ove Države, - molim Vas, da izvolite primiti k znanju, da mnogi ovakovi Nijemci, što su se opirali njemačkoj propagandi u Bačkoj, sada leže u logorima i slušaju ruganje svojih sunarodnjaka, koji su ih zbog antifašizma prije gnjavili.

Čast mi je zamoliti Vas, dade li Vam se prilika, da odluku GNOOV-a naglasite u korist ovih dobrih ljudi i da kažem naših pomoćnika.

Subotica, 3. maja 1945.

Uz poštovanje
Blaško Rajić

³ Василије Ђ. Крестић, *Великохрватске ирејензије на Војводину и Босну и Херцеговину*, Београд 2017, стр. 33. и даље.

⁴ Исто, 51; R. Končar, *Opozicione partije i političko-ustavne koncepcije o VoJVodini 1929-1941*, Novi Sad 1991, 339, 351.

ботичких политичара која се после стварања Бановине Хрватске 1939. залагала за то да Барања и део Бачке са Суботицом буду припојени Бановини.⁵

Кад све ово знамо, никакво изненађење није то што је Рајић по свршетку рата 1945. својим текстом, који је доставио Хебрангу, заступао становиште да Бачка треба да припадне Хрватској. Као политичар и римокатолички свештеник он је био у тесним везама са Загребачким каптолом и хрватским епископатом. Када су га за време окупације 1941. године мађарске власти конфинирале зато што се 1918. заложио за отцепљење Војводине од Угарске, пуштен је из затвора после месец и по дана захваљујући интервенцији загребачког надбискупа Алојзија Степинца и самог Ватикана. До априла 1943. био је интерниран у будимпештански фрањевачки манастир, а после тога вратио се у Суботицу. И те чињенице доказују коме је припадао Блашко Рајић и чије интересе је као јавни делатник заступао.

За политичку биографију Блашка Рајића занимљиво је то да је у нашој јавности запамћен пре свега као представник Буњеваца на Великој народној скупштини у Новом Саду 25. новембра 1918. Кад је на тој Скупштини после изгласане одлуке о присаједињењу Баната, Бачке и Барање Србији заједно с Јашом Томићем изабран за њеног представника са задатком да ради на остварењу јединствене државе свих Словена, Срба, Хрвата и Словенаца, и да у том погледу буде „на услузи српској влади”, Рајић се следећим речима обратио Скупштини: „Ја заиста нисам ни сањао, да би мене на овој Великој народној скупштини оваква част запала. Дошао сам овамо као једноставан борац за нашу народну ствар. Изјављујем, да ја овај начин решења нашег питања, како је малочас извршен, са свим срцем поздрављам и уз њега пристајем. А сада дозволите, да вам простим пучким језиком кажем, како ја све то посматрам. Наша будућа југословенска држава је као јаје, из кога ће се излећи орао, који ће се дићи небу под облаке. Но као што јаје, ако је у њему само беланце, не вреди ништа, јер нема у њему садржине, жуманцета, тако ни Југословенство само за себе не вреди ништа: оно би било само беланце у јајету, а садржај је овога јајета српски народ у Србији.”⁶

Из тих јавно исказаних речи произлази да је Рајић „свим срцем” прихватио одлуку Велике новосадске скупштине о присаједињењу Војводине Србији. Међутим, то уопште није било тако. Марко Протић, православни свештеник из Суботице, учесник у тим догађајима, забележио је у својој књизи да се у претконференцији, држаној у Матици српској 25. новембра, пре но што ће започети Велика новосадска скупштина, Блашко Рајић упорно противио одлуци да се Војводина сједини са Србијом. Он је тим поводом изјавио: „ми имамо од нашег Народног Већа⁷ одређено, шта имамо да чини-

⁵ Мира Радојевић, *Српско-хрватски сјор око Војводине 1918-1941*, Историја 20. века, бр. 2, Београд 1996, 65.

⁶ Драго Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, *Документи и прилози*, Нови Сад, 208, 52.

⁷ Реч је о Народном вијећу СХС из Загреба.

мо, и шта да заступамо. Пошто се то не слаже са датим нам упутством од нашега Већа, ја са друговима својим на ово решење пристати не могу!” Поп Протић је даље забележио: „Било је око тога натезања све до саме Скупштине, на којој поп Блашко, овладан срцем и гласом очевидне већине, која је примордијалним клицањем примила спајање Војводине са Србијом, изазват буде, да даде израза и срећи својој и свих Буњеваца, који да исто тако свим срцем преко њега прихватају овај предлог.”⁸

Пре но што је поп Марко објавио своју књигу, дао ју је у рукопису на читање попу Рајићу. Овај није имао никаквих примедба. Похвалио је текст и између осталог је написао: „То Ти једно могу да кажем, да су ово били доиста златни дани искрених братских осећаја и делотворне љубави при рађању наше народне, националне државе.”⁹

На основу овог сведочења попа Марка Протића, које Рајић није оспорио, јасно је да његов исказ дат у Великој новосадској скупштини да свим срцем поздравља и прихвата одлуку о присаједињењу Војводине Србији није био искрен, већ је изнуђен околностима у којима се нашао на том скупу, који га је громогласно поздравио и исказао му не само љубав већ и поштовање.

Међутим, према подацима о саставу чланства Велике новосадске скупштине, на њој су учествовали 84 Буњевца, 3 Шокца и само 2 Хрвата.¹⁰

Поп Блашко је добро знао да многи делегати Буњевци, који се нису попут њега осећали Хрватима, нису били спремни да подрже његов предлог да се Војводина уједини са Србијом посредством Загреба, већ су били за предлог Јаше Томића да се Војводина непосредно и безусловно прикључи Србији. Осим већ поменутих изнуђених околности у којима се нашао на Скупштини, а због којих се сагласио с њеним већинским ставом, и то је био разлог због којег се приклонио општем расположењу.

Пошто није смогао снаге да се супротстави већинском расположењу Велике новосадске скупштине, своју србофобију испољио је годину дана касније приликом прославе прве годишњице олобођења Суботице. Тада је, осим других манифестација (свечане позоришне представе и народних забава), одлучено да се на Градској кући постави мраморна плоча на којој би писало:

„13. новембар 1918. године
Част и слава нашем – српском роду,
Што нам пружи живот и слободу!”

Блашко Рајић, који је био један од тројице чланова комисије задужене да изради тај натпис, тражио је да се уместо речи *нашем – српском роду*,

⁸ Поп Marko Protić, *Zlatni dani Subotice, od oslobođenja do potpisa 13 nov. – 4 juna 1920*, Subotica 1930, 54.

⁹ Исто, 3.

¹⁰ Његован, п. д., 122.

напише *брајтском роду*. Немајући куд, и не желећи да ремете међусобне односе, друга два члана комисије невољно су пристала на ту Рајићеву уцену.¹¹

*

Као допунски податак за политичку биографију Блашка Рајића за занимљиво је сведочење учитеља Милана Глибоњског, који је у време ослобођења Барање и одржавања Конференције мира у Паризу био веома ангажован око настојања да већи део Барање припадне Краљевини СХС. У мемоарској књизи *Барања (1918-1923)* Глибоњски је написао: „Свака наша покрајина имала је при нашој државној делегацији у Паризу, неку врсту експерата, који су имали задатак да за сваки град, свако село пруже нашој територијалној комисији поред етнографских и све остале податке и доказе на наше право. (Ширег интереса ради изнећу, да је за Бачку један од експерата био жупник Блашко Рајић из Суботице, кога сам упамтио зато, што ми је др Јован Цвијић, када ми се жалио на слабу помоћ експерата, испричао, како је за неко село око Баје са чистим немачким живљем, поп Рајић, као експерт, тврдио да је то чисто наше шокачко село, па је Цвијић тражио ово село за нас па тиме појачао и наше претензије на Бају, али је претрпео жалостан неуспех, јер су Мађари доказали пред комисијом, да у том селу нема ни једне наше душе. Тиме је ослабио не само углед наше делегације, па и самог Цвијића, него је постао немогућ сваки даљи потхват да се тзв. 'Бајски трокут' припоји нама...)”¹²

Овај податак је занимљив и значајан зато што сведочи о томе да је поп Блашко као експерт био неозбиљан, непоуздан и неодговоран, да је ради постизања неког циља био спреман и на подвале. Ово истичемо зато што је такву, нимало похвалну природу поп Блашко у великој мери испољио и приликом писања „повјесног прилога” који је доставио Хебрангу 1945. године. Очигледно је да се он као политичар држао познате језуитске девизе да „циљ оправдава средство”.

*

Политичкој биографији Блашка Рајића знатну пажњу у своје време посветио је Суботичанин – Буњевац српског опредељења, по образовању правник, Алба М. Кунтић. Кад је на основу расположивих извора и литературе написао и објавио књигу: *Počeci borbe za preporod bačkih Bunjevaca*, Београд 1969, наишао је на оштру осуду партијских форума Суботице и припадника хрватских клерикалаца, који су по свршетку рата 1945. предузели све мере да Буњевце као римокатолике што брже и у што већем броју, милом и силом претворе у Хрвате. Међутим, та оштра, политички претећа,

¹¹ Protić, п. д., 88, 89.

¹² Милан Глибоњски, *Барања (1918-193), Сећања*, Београд 2009, 25. (књигу су за штампу приредили Василије и Петар Крестић).

а на моменте по писца и опасна критика није зауставила Кунтића да настави истраживање и писање радова о прошлости Буњеваца. Посебну пажњу посветио је животу и раду Албе Малагурског, па је о њему под насловом *Улоја Албе Малагурској Бурчића (1881–1927) у њрејороду и живоју бачких Буњеваца – Прилој истјорији срјској народа*, написао и посебну већу расправу. До данас необјављена, она се налази у Архиву САНУ у Београду под сигнатуром бр. 14.568. У том рукопису више страница односи се на Блашка Рајића и на његову политичку биографију.

Пратећи политичке активности Рајића од најранијих дана, Кунтић је дошао до закључка да у време постојања Аустроугарске поп Блашко ни где није исказао жељу да се руши Монархија и да се ствара југословенска држава. Њему је, као и Римокатоличкој цркви у Угарској у целини, одговарало постојеће државно устројство. То потврђује и чињеница да је Рајић био један од лидера клерикалне Земалске кршћанске социјалне странке и да је био главни уредник *Naših novina*, органа те странке који се залагао за очување постојећег државног интегритета Аустроугарске. Према програмским начелима те странке, за народности је предвиђена могућност да добију само аутономију. По оцени Албе Кунтића, неки Рајићеви текстови крцати су празнословним славенофилством, али се све сводило само на захтеве за реформу школског система и за добијање извесних етничких права за Буњевце и Шокце.¹³

Док је трајао Први светски рат, поп Блашко се није оглашавао. Учинио је то тек пред крај рата, после иступа америчког председника Вудроа Вилсона својом Посланицом од 14 тачака, међу којима је на првом месту она у којој је реч о праву народа на самопредељење. Кунтић тврди да се тада у поп Блашку догодила политичка трансформација „када је свима било јасно да ће доћи до пропасти Аустроугарске па да је 'потребно' да се и Католичка црква у Угарској у том смислу определи.”

Као што је већ речено, поп Блашко је у ширим круговима народа остао упамћен и у пријатном сећању после кратке беседе одржане на Великој народној скупштини у Новом Саду 25. новембра 1918. Међутим, својим поступцима он је брзо показао да је та беседа имала пригодну и једнократну намену, да она није била израз његовог стварног националног и политичког опредељења, да њему није било стало до слоге, братства и јединстава и до југословенске државе. Тај антијугословенски и антисрпски смер политике који је Рајић испољио убрзо после 1918, Кунтић је објаснио на следећи начин: „Кад је у спровођењу своје уставом и законом предвиђене политике у новој држави и од цркве одузимана замља изнад законом предвиђеног максимума; кад је престало убирање црквеног приреза, тзв. поповског пореза или свештеничког бира, принудним путем, тј. посредством државних органа [...]; кад је дошло до укидања црквених школа за опште образовање и веронауке у вишим разредима средњих школа; кад је цркви ускраћено

¹³ Алба Кунтић, *Улоја Албе Малагурској*, 54.

право наплате дажбине које је сама прописивала (на гробљима приликом сахрањивања мртвих итд.), и кад је с друге стране престала опасност да се унутрашњи поредак наруши из иностранства успостављањем бољшевичког режима, Католичка црква, чији представник је у нашим крајевима био и Блашко Рајић, заузела је отворено непријатељски став према југословенској држави па је почела да пропагира верску нетрпељивост, односно клерокаатолицизам и клеронационализам хрватског типа.” Другим речима, поп Блашко није водио такву политику „на своју руку”, она није била резултат његове контроверзне личности, већ зато што је то била политика Римокатоличке цркве, заправо њеног дела који је функционисао у крајевима у којима су живели бачки Буњевци.¹⁴

Резултат такве политике било је чврсто становиште попа Блашка да су Буњевци Хрвати зато што су римокатолици. Такав став и такво уверење, чији је циљ хрватизација Буњеваца, заступао је све време постојања Југославије. Између два светска рата у таквим настојањима имао је само делимичног успеха, али после Другог светског рата, кад је такво становиште заузела и Комунистичка партија, процес хрватизације Буњеваца био је убрзан. Поп Блашко је могао мирно да склопи очи и оде с овог света задовољан што су његова настојања уродила плодом, што је доживео победу својих идеја и својих политичких настојања. Међутим, данас јасно видимо да је он том победом разбио јединствен етнички корпус Буњеваца. Они су данас, захваљујући политици Блашка Рајића, и свих који су га следили, располућени. Једни су Хрвати, а други су остали оно што су били и што желе да буду – Буњевци.

Због тога се с разлогом можемо питати: да ли је политика попа Блашка Рајића заиста била успешна? Да ли је он усрећио народ којем је припадао и који је, ван сваке сумње, неизмерно волео?

*

Формално посматран Рајићев „повјесни преглед”, који је доставио Хебрангу, написан је с научним претензијама. Аутор га је снабдео напоменама чији је задатак био да мање обавештеног читаоца убеди да је све што је написано засновано на провереним изворним подацима и научној литератури.¹⁵ Међутим, Рајић није водио рачуна о научно провереним чињеницама. Он их је чак игнорисао и кривотворио. Све је подредио намери да покаже и докаже да Хрвати имају историјско право на поседовање Бачке и Барање. Историјски приказ Хрвата у Бачкој и Барањи започео је од времена пре доласка Мађара у Панонску низију и пратио га је до краја Другог светског рата, до стварања нове Југославије.

Читав текст прожео је тврдњама о тобожњем великом значају и улози Хрвата не само на подручју Бачке и Барање већ и читаве Јужне Угарске.

¹⁴ А. Кунтић, *Улоја Албе Малајурској*, 54,

¹⁵ Све напомене у тексту *Hrvati u Bačkoj i Baranji*, од броја 24 до 34, написао је Б. Рајић.

Тако, примера ради, написао је да су Мађари од Словена много више примили него што су им дали. Посебно је нагласио да су Мађари „*многио више примили од Хрвајтске Босне*”, да Хрватима имају да захвале за латинска слова, „за кршћанство и за цијелу кршћанску терминологију”, да су и с верског и политичког становишта имали велики утицај на Мађаре од самог устројства њихове државе. Нагласио је да су хрватски фрањевци у Мађарској, у Пештанској, Бачкој и Барањској жупанији имали значајну улогу.

С намером да истакне значај Хрвата, аутор се послужио и подвалом кад је написао да су Турци говорили хрватски и да је службени језик у Турској био поглавито хрватски.

Рајић тврди, али ничим то не доказује, да су Бачка и Барања у XVI и XVII столећу „биле напучене хрватским досељеницима”, тј. да су тамошњу словенску већину чинили католици – Хрвати. Преувеличавајући улогу и значај Хрвата, а циљано избегавајући постојање Срба и невољно их помињући само тамо где није могао да их избегне, Рајић је у глорификацији Хрвата написао да су они у време владе царице Марије Терезије постали „политички господари” Бачке. Да су „скоро апсолутно владали цијелом Бачком”, да су „у југозападној, средњој и сјеверној Бачкој те јужној Барањи” били „најодлучнији политички фактор све до XIX стољећа”. „Тај су доминантан положај” – написао је поп Блашко – Хрвати „сачували и онда, када су се концем XVIII стољећа почели у Бачку и Барању досељавати Нијемци а касније и Маџари.”

Не водећи рачуна о томе колико је буњевачко становништво у процентима било писмено а колико неписмено, са жељом да нагласи хрватско осећање и опредељење Буњеваца, иако је оно у то време било незнатно, поп Блашко је написао да су се Буњевци после Аустроугарске нагодбе 1867. године одлучно супротстављали насилној мађаризацији, да пред њом нису клонули духом, „него су марљиво читали хрватске књиге и новине, подржавали везе са Хрватима”.¹⁶ Осим знатног броја интелигенције, трговаца и обртника, Буњевци су, како је написао поп Блашко, „у своме хрватству остали нетакнути” између осталог и зато што су „у ђудоређу, обитељском животу и недостижној чистоћи далеко надкрилили Маџаре, па их је свијест о тој супериорности кријепила у одлуци да не постану Маџари”. Многи Буњевци су, како је написао поп Блашко, „привидно пристали уз Маџаре, а у души су били Буњевци – Хрвати.”

С јасним намерама да по сваку цену, па и историјским фалсификатима, докаже да Бачка и Барања треба да припадну Хрватској, Рајић је доследно, кроз читав свој „повјесни преглед”, од саме појаве Буњеваца у Угарској све римокатолике означавао као Хрвате, премда се они у та далека време-

¹⁶ Било би добро да је поп Блашко навео бар неке доказе о томе да су Буњевци у ово постнагодбено доба марљиво читали хрватске књиге и новине и да су одржавали везе са Хрватском. Како тога није било, или је било у незнатном броју, доказа за ту тврдњу нема. Њих је поп Блашко измислио.

на апсолутно нису тако осећали, нити су се тако изјашњавали.¹⁷ Претежно сељачког састава, без грађанства, Буњевци су, како је закључио хрватски историчар Јарослав Шидак, национално били несвесни, па су у знатном броју подлегли идеји мађарског политичког народа. Та идеја „толико се уврежила у народу да су Буњевци, као и Међумурци, г. 1848. стајали у цјелини уз мађарски покрет.“¹⁸ Рајић такође тврди да су Буњевци у револуцији 1848. били на страни Мађара, али прећуткује чињеницу да у то време, па и неколико деценија касније, они нису национално били дефинисани, нису се осећали Хрватима, како их оцењује писац „повијесног прегледа“. Чак и код буњевачких препородитеља, које је предводио бискуп Иван Антуновић, први пут појављује се хрватско име као национално обележје тек 1882. године. А шта су хтели буњевачки и шокачки препородитељи обзнанио је у септембарском броју *Bunjevačkih i šokačkih povina* њихов вредни сарадник Блаж Модрошић. Под насловом: *Шта хоће Буњевци и Шокци?* он је написао: „ми хоћемо обезбјеђену, подпуну своју народност. – У свему и по свем хоћемо у цркви, школи, сабору, судачкој соби и свих јавних послових наш матерњи југославенски језик. – Као слободан држави и краљевини служећи народ ми хоћемо с мађарским народом грађанску подпуну равноправност и једнакост.“¹⁹ Из свега што је речено јасно је да су се Буњевци и Шокци у то препородно доба борили за очување своје буњевачке и шокачке, а не хрватске народности, како је то читавим својим писанијем покушао да представи Блашко Рајић.

У завршном делу „повјесног прегледа“ Рајић је написао да је „Жива жеља и настојање свих Хрвата, да се хрватски дио Бачке и Барање припоје Хрватској.“ Та и таква „жива жеља и настојање свих Хрвата“ је и поента његовог „повјесног прегледа“. Без било каквог истраживачког покрића или неког организованог испитивања јавног мишљења написао је да су „у новој државној творевини“, тј. у Југославији насталој после Другог светског рата Буњевци „једнодушно и снажно читовали своје хрватство“, и да су се због тога „сукобили са велико-српским тежњама, које су нијекале хрватство Буњеваца“. Приписујући Буњевцима и Шокцима своје великохрватске теже-

¹⁷ У том погледу занимљива и веродостојна сведочанства оставио је у својим *Сећањима* већ поменути Милан Глибоњски. Он је написао да су Шокци у Барањи чак при крају Првог светског рата по националној свести далеко заостајали иза Срба. То је објаснио чињеницама да Шокци нису имали својих школа, какве су имали Срби, да су били без својих националних новина, попут српских листова *Заставе* и *Браника*, да су били без националних установа, и да су у време српске војне управе Барање знатним делом већ били мађаризовани, или су се налазили на најбољем путу да се мађаризују. Уверљиве податке о томе Глибоњски је оставио у одељку *Сећања* који носи наслов *Трајом њоробљених душа*. У време када су улагани велики напори да се Барања прикључи Краљевини СХС, успавана и умртвљена национална свест знатног дела Шокаца приликом изјашњавања народа да ли ће се одредити за новостворену државу Јужних Словена или за Мађарску могла је да буде неповољна за нову државу (Глибоњски, п. д., 65–68).

¹⁸ Šidak, Gros, Karman, Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914*, Zagreb 1968, 64.

¹⁹ Исто, 69.

ње и циљеве, Рајић је следећим образложењем завршио своје писаније: „У свим опћинама, гдје живе Буњевци и Шокци, развила се врло жива хрватска народна свијест са тежњом, да се сјеверни дио Бачке са Суботицом те западна Бачка са Барањом припоје Хрватској. У ту сврху су хрватски водећи политички кругови заједно са буњевачким јавним радницима и политичким представницима водили борбу са Србима све до пропасти Југославије.”

Већ смо, на основу сведочења Глибоњског, видели на ком нивоу националне свести су крајем Првог светског рата били Шокци. Упркос томе, Рајић је тенденциозно и неистинито написао да се код Шокаца „развила врло жива хрватска народна свијест са тежњом, да се сјеверни дио Бачке са Суботицом те западна Бачка са Барањом припоје Хрватској.”

Исто тако тенденциозно и неистинито Рајић је написао да су „у новој државној творевини” Буњевци „једнодушно и снажно читовали своје хрватство.” Чињеница је да су, за разлику од Шокаца, Буњевци били на вишем нивоу народносне свети, али не одговара истини ова и оваква Рајићева тврдња. Ни пре, ни после свршетка Другог светског рата, па ни данас Буњевци нису „једнодушни и снажни” у читовању свог хрватства. После рата 1918. један њихов део, као и између два рата, изјашњавао се за хрватство. Други је остајао веран свом буњевачком имену, а трећи је ослонац налазио у српству. Бранећи становиште, које је заступао и поп Блашко Рајић, да су Буњевци и Шокци „чисти Хрвати”, да су „исјечак из хрватског народног стабла”, како је писао *Hrvatski dnevnik*, руководство Хрватске сељачке странке је у марту 1940. у Суботици припремало велики народни збор Хрвата Бачке и Барање с намером да се после говора Јурја Крњевића донесе одлука о припајању поменутих области Бановини Хрватској. С циљем да се осујети план Хрвата, српске власти су намеравале да организују контрамитинг. Међутим, у последњем тренутку Влада је отказала одржавање зборових због страха да се не пролије крв.²⁰ Отказивање збора Хрвата Бачке и Барање наишло је на њихово велико негодовање. У знак солидарности с политиком Загреб која се тицала Војводине, средином априла 1940. делегација Хрвата из Бачке и Барање, коју је предводио Ј. Вуковић Ђидо, посетила је Загреб, у којем су је примили бан Иван Шубашић, надбискуп Алојзије Степинац и Влатко Мачек. Вођа Хрвата је тада обећао Хрватима Бачке и Барање да се о њима „неће одлучивати без њихова питања и да хрватски народ у Бановини Хрватској води о њима рачуна”.

Реагујући на посету буњевачко-шокачке делегације Загребу Буњевачке пољне написале су да су и Загреб и Београд подједнако „наши и да су Срби и Хрвати браћа”. С тим у вези наглашено је да Буњевци не треба да се стиде „свог честитог имена”, као што треба и да знају „да сви наши природни, привредни, економски, саобраћајни, индустријски, национални и речни путеви воде преко Новог Сада ка Београду”. Само у заједници са Србима

²⁰ Мира Радојевић, *Српско-хрватски сјор*, 65; В. Крстић, *Великохрватске ирејеније на Војводину, Босну и Херцеговину*, Београд 2017, 53.

Буњевци на северу Војводине чине националну већину. Новине су подсети-ле делегацију на то ко је ослободио Суботицу, па су написле да без „ослобо-дилачке и херојске српске војске” њени чланови не би „без пасоша” путова-ли на „Буњевачки дан у Загреб”.²¹

С циљем да се домогне Срема и Бачке, Хрватска сељачка странка је у тим областима током 1939. и 1940. године била веома активна. Мачек је с истакнутим представницима Хрвата из, како се тада говорило, источних крајева Бановине Хрватске често држао састанке и конферисао. Новембра 1939. у Руми је била основана Хрватска сељачка странка за источни Срем. У Илоку и Шиду образовани су Хрватска сељачка и Хрватска грађанска за-штита. Ту су образовани и огранци Сељачке и Господарске слоге, а функ-ционисала је и организација „Земља”, која се бавила досељавањем Хрвата из пасивних предела у Славонију и Срем. Децембра 1940. у Вуковару је почео да излази *Srijemski Hrvat*, гласило Хрватске сељачке странке.²²

У сваком случају, хрватска пропаганда била је снажна и безобзирна, с јасним циљем да се не бирајући средства, по сваку цену, често се служећи и лажним подацима, попут Блашка Рајића, домогну Срема и Бачке. Српске политичке странке безмало су биле јединствене у пружању отпора великохрватским настојањима. Оне су добро прозреле хрватске намере и, бра-нећи Војводину, упустиле су се у битку која им је наметнута.²³ Ту битку поп Блашко је у свом „повјесном прегледу” оценио као „велико-српске тежње”. Великохрватске тежње према Војводини и њеном освајању, по њему, биле су легитимне. То и такво становиште Рајић је преузео из политике праваша Анте Старчевића и свих њихових потоњих наследника. Знајући да је истог уверења и Андрија Хебранг, није случајно што се њему и обратио. Флоскула о великосрпским тежњама била је саставни део политичке идеологије Ко-мунистичке партије Југославије. Стога се Рајић и послужио том оптужбом уверен да она може да уроди плодом којем је тежио и којем се знатним де-лом свог живота посветио.

HRVATI U BAČKOJ I BARANJI

Povjesni pregled

Slaveni i Hrvati bili su u Panonskoj nizini i prije dolaska Madžara.

Na historijskoj netočnosti je osnovano općenito vrlo rašireno mišljenje ne samo laika nego i mnogih povjesnika, da su Hrvati po svome dolasku u sadašnju domovinu bili nastanjeni samo u historijskim granicama njihove države. Oni su, spuštajući se sa šumovitih Karpata u Panonsku ravnicu naišli već na njima srodna slavenska plemena, s kojima se jedan neznatniji njihov dio, naročito u južnom

²¹ М. Радојевић, п. д., 66.

²² Исто, 66, 67.

²³ Исто, 67-72.

Podunavlju, stopio u zajedničko obitavalište i bavio se poglavito stočarstvom i ribarstvom. Ove su Slavene pomješane s Hrvatima, Madžari pri svome dolasku zatekli u rasijanim mjestima Bačke i Baranje, kako to priznaje i veliki madžarski povjesničar Marczali Henrik.²⁴ Najnovija madžarska arheološka istraživanja to također potvrđuju, pa se prema tome već utvrđena činjenica, da su Madžari svojim dolaskom, kako to naročito ističe češki povjesničar Palacki, razdvojili sjeverne i južne Slavene, koji im se zbog svojih plemenskih pocjepkanosti nisu mogli opirati, pa je tako u korist Madžara nastao preokret u povjesnom procesu cijele jugoistočne Europe.

Madžari stvaraju državnu organizaciju suradnjom autohtonih slavenskih plemena.

Međutim je trebalo više od sto godina da se Madžari u osvojenoj državi politički organiziraju pa i onda su to postigli samo pomoću i suradnjom slavenskih plemena. Madžari su kao nomadi bili skoro na neolitskom stupnju kulture pa prema tome o stabilnoj državnoj organizaciji nisu mogli imati ni pojma. Stupivši u doticaj s kulturnijim Slavenima, oni su počeli upoznavati oruđe zemljodjelstva, nazive odijela, novca; dobivali su pojam o trgovini, stekli smisao o samoupravi i državnom uređenju.²⁵ Otud su nastali vrlo brojni slavenski elementi u madžarskom jeziku i sačuvali se sve do danas.²⁶

Ali ni to ih prilagođavanje ne bi, baš kao što nije ni njihove preteče Hune i Avare, spasilo od propasti, da nisu primili kršćanstvo. Sv. Stjepan je kao pronikavi državnik to vrlo dobro znao, pa je za to s prijemom kršćanstva ujedno svoju državu stavio pod zaštitu rimskih papa. Osim toga je dobro znao, da će svoju državu moći održati samo tako, ako živi u slozi sa slavenskim plemenima. Zato u „Opomenama” svome sinu kaže, neka s njima živi u ljubavi i miru, jer oni čine veličinu njegove države. Sv. Stjepan je dakle razumnom politikom učinio, da su se Madžari kao narod isprva uopće mogli održati među slavenskom većinom, ali kasnije ćemo vidjeti, da se ta prvotna mađarska tolerancija izrodila u grubo nasilje nad nemadžarskim narodima Ugarske.

Utjecaj bosanskih franjevaca na kršćanstvo Madžara.

Madžari su dakle od Slavena mnogo više primili nego što su im dali, naročito su pak mnogo primili od hrvatske Bosne, koja im je već u XIII. stoljeću slala u Bačku i ostala mjesta svoje kršćanske dušobrižnike, koji su tokom stoljeća ondje djelovali. Madžari se Hrvatima imaju dapače zahvaliti za latinska slova, pa u mnogom i za kršćanstvo i za cijelu kršćansku terminologiju.²⁷ Već i po tome, što su bosanski dušobrižnici, a kasnije templari i franjevci dolazili u Bačku i Baranju možemo prosuditi da je u tim pokrajinama bilo i Hrvata, jer inače njihov dolazak

²⁴ Magyar nemzet története, Tom I, pag. 90.

²⁵ Kunfalvy Pal: Etnographia, pag. 273, 274.

²⁶ Miklošić: Die slavischen Elemente i Magyarischen, (sic) Wien 1871.

²⁷ Melich Janos: A magyar nyelv keresztény terminológiája, Budapest, 1908.

ne bi imao puno smisla. Ovu našu tvrdnju odlučno potkrepljuju i brojni slavenski nazivi gradova i sela. Slavenskog naziva je i Bačka, Baranja, Pečuh i Bač, koji je već u XI. stoljeću imao vrlo značajnu ulogu crkveno-kulturnog i političkog karaktera. Kad su se dakle pri samom ustrojstvu mađarske države davali slavenski nazivi pojedinim mjestima i krajevima, onda je nedvojbeno, da je u tim mjestima ne samo bilo Slavena, nego su oni morali sačinjavati i većinu pučanstva. A takvih je pak naselja slavenskog porijekla u Bačkoj i Baranji u XI. i XII. stoljeću bilo prilično mnogo,²⁸ pa prema tome i u pomanjkanju dokumenata možemo s pravom zaključiti, da je i broj slavenskog žiteljstva morao biti dosta velik.

Nazivi mjesta u Bačkoj i Baranji dokazuju, da su tu od davnine živjeli Hrvati.

Jačanjem mađarske državne vlasti se u Bačkoj i Baranji sve više jačao i mađarski elemenat. I da Mađarsku 1241. nisu podjarmili Tataři, a u XVI. stoljeću Turci, Bačka i Baranja, i pored toga što ih je iz susjedne Slavonije kad-kad naseljavalo nešto Hrvata, vremenom bi postale skoro čiste mađarske županije. Ali poslije bitke kod Mohača 1526. Mađžari se u strahu od Turaka povuku u sjevernu Mađžarsku tako da su žiteljstvo Bačke i Baranje sačinjavali sami Hrvati i Srbi.

Nakon mohaačke bitke Hrvati i Srbi sačinjavaju gotovo jedino žiteljstvo Bačke i Baranje.

U to se doba pojavila pothvatna ličnost Cara Iva ili Jovana Nenada, koji brzo zagospodari Bačkom i Baranjom. Njegova je namjera bila prognati Turčina iz Europe te osnovati Kršćansko carstvo. Sjedište mu je bilo u Subotici. Isprva se s uspjehom borio protiv Turaka i mađžarski velikaš Valentin Terek i Vladislav Čaki, ali kad je zatim stupio na stranu kralja Ferdinanda protiv erdeljskog vojvode Ivana Zapolje, za nekoliko mjeseci bude potučen i ubijen, a njegova se država raspade. Otada počinje u Bačkoj i Baranji kao i u većini Ugarske duga vladavina turske okupacije.

Seoba Hrvata iz Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Slavonije u Bačku i Baranju.

Kazali smo, da je tada stanovništvo Bačke i Baranje bilo isključivo slavensko. Dok su Mađžari u paničnom strahu pobjegli od Turaka, Hrvati su se lakše prilagodili novim prilikama zato što su Turci govorili hrvatski i što je službeni jezik u Turskoj bio poglavito Hrvatski. Ta jezična spona je dosta doprinela tome da su se Hrvati ne samo održali u Bačkoj i Baranji, nego su na plodne njive njihove mamili nove hrvatske doseljenike iz susjedne Slavonije i Hrvatske. Tako su Bačka i Baranja tokom šesnajstog stoljeća bile napučene hrvatskim doseljenicima. U Bačkoj su poznatija hrvatska naselja bila: Subotica, Sombor, Baja, Tavankut, Rogatica, Obronjača, Banovci, Feketić, Đurđin, Martinci, Verušić, Ostorak, Moštor, Bikić, Zobnatica, Sv. Ivan, Bač, Jankovac, Meljkut, Bukin, Kolut, Sonta i još čitav niz drugih sela u jugozapadnom dijelu peštanske županije. U Baranji pak nalazi-

²⁸ Iványi István: Helynévtár, str. 86, 118.

mo slijedeća hrvatska naselja: Gradište, Bistircu, Lamovo, Belje, Sv. Damjan, Parag, Ugrište, Ostrvo, Veljin i.t.d. Da su pak ti Slaveni bili pretežno katolici to nam potvrđuje činjenica, da je Marin Ibrištimović, beogradski biskup, koga je papa Inocet X. imenovao bačkim vikarom, 1649. u mnogim mjestima Bačke obavljao sv. Krizmu katoličkim Slavenima.²⁹ Turski historik Evlija Čelebi u svojim putopisima tvrdi, da su oni bili Hrvati.³⁰ S njime je u tom pogledu suglasan i mađarski historik Julijé Dudas,³¹ pa Czörnig,³² Arnautović³³ i Ivanić.³⁴ Dakle gotovo svi povjesničari, osim nekoliko Srba, koji su se bavili tim proučavanjem, jednodušno tvrde, da su Hrvati tokom šesnajstoga stoljeća u velikom broju živjeli u Bačkoj i Baranji, ali njihov broj ni približno ne možemo utvrditi.

Slavenska većina Bačke i Baranje u XVI. i XVII. stoljeću su katolici – dakle Hrvati.

Veliki utjecaj vjerski i politički Hrvata Bačke i Baranje.

Već smo napomenuli, da je crkveni utjecaj Hrvata na Mađžare još od ustrojstva mađžarske države bio znatan. Taj utjecaj je kasnije poprimio ne samo vjerski, nego i politički karakter. Poznato je, da je na dvoru Matije Korvina živio veliki broj uglednih Hrvata, a u prosvjetnom pogledu su hrvatski franjevci kasnije vršili vrlo značajnu ulogu među Hrvatima u Mađžarskoj, naročito u peštanskoj, bačkoj, i baranjskoj županiji. Njihovi samostani u Budimu, Segedinu, Subotici, Baji, Baču i Mohaču su bili prava žarišta prosvjetno-vjerskog značaja. Njihov rad je bio vrlo otežan za vrijeme turske okupacije, ali su oni i pored toga sve učinili, da pruže narodu vjersku okrepu i da ga podržavaju u nadi u bolju i sretniju budućnost.

Nakon poraza Turaka kod Beča 1683. nove seobe Hrvata u Bačku i Baranju.

Ta im je sretnija budućnost počela svitati nakon poraza Turaka kod Beča 1683, koji je iz temelja uzdrmao cijelo osmansko carstvo. Kršćanski su se narodi tada nadali, da će brzo nastupiti konac turskog gospodstva u Ugarskoj, pa su se zato i mnogi Bunjevci – Hrvati iz Bosne i jugoistočne Hrvatske odlučili, da u većim skupinama nasele Bačku i Baranju, gdje su već od ranije, kako smo vidjeli živjeli njihovi sunarodnici. Nakon pada Segedina (1687) ovi Bunjevci – Hrvati pod votstvom svojih prvaka Dujama Markovića i Jurja Vidakovića obrate se molbom bečkom dvoru, neka im dopusti nastaniti se u Bačkoj, gdje se već smjestio (1686) veliki broj Bunjevaca pod votstvom bosanskih franjevaca na čelu s fra Anđelom Šarčevićem. Kako je tada bečki dvor trebao vojske u ratu protiv Turaka to je rado ustupio zemljište Bunjercima uz uvjet, da se i oni bore uz bok carske vojske. Pri-

²⁹ Acta Bosnae, Mon. Spis. Hist. XVII, 467.

³⁰ Evlia Cselebi: Magyarország utazásai, Budapest 1908.

³¹ Bács-Bodrog vm. tört. tars. evk. 1904, III, 119.

³² Etnografie der Öst. Monarh. p. 163.

³³ Rasprava, str. 98.

³⁴ O Bunjercima, str.15.

hvativši taj uvjet, Bunjevci se pod votstvom svojih narodnih prvaka i franjevaca počеше u više skupina doseljavati te se većinom smjestiše u srednjoj i sjevernoj Bačkoj, a ponešto u baranjskoj, peštanskoj i čongradskoj županiji. Njihovi su se borci pod votstvom svojih kapetana Lukom Šarčevićem, Dujmom Markovićem i Jurjem Vidakovićem odmah svrstali u redove carske vojske, te znatno doprineli potiskivanju Turaka iz Bačke.

Upad Kuruca u Bačku i teške posljedice tog upada za Hrvate u Bačkoj.

Kada se nakon Karlovačkog mira 1699. Turska odrekla Bačke, pristupilo se ustrojstvu pogranične milicije, u kojoj su znatan dio sačinjavali Bunjevci Hrvati. Oni su duž Tise čuvali Bačku od napada Turaka te su se zajedno sa svojim vođama često odlikovali velikim junaštvom. Oni su sretno odolijevali provalama Turaka dok ih nije zadesila druga, veća nesreća i od samoga Turčina. Kada je 1703. Franjo Rakoczy podigao u Ugarskoj ustanak protiv Beča, Bunjevci su pristali uz cara i tako bili izloženi napadima i Turaka i Rakoczijevih kuruca. Nemogavši odoljeti golemoj sili Madžara, Bunjevci su se morali povući u južnu Bačku, a mnogi dapače i u Srijem, a kuruci su grdno opustošili i opljačkali Bačku, popalili crkve i samostane, tako da je u Bačkoj vladala nijema i očajna pustoš.

Posle ugušenja Rakoczijevog ustanka (1711.) počеше se Bunjevci vraćati u svoje opustjele domove. Ali česti ratovi i kužne bolesti znatno prorijediše njihovo pučanstvo.

Sretna perioda povjesti Hrvata u Bačkoj za vrijeme Marije Terezije. Oni postaju politički gospodari Bačke.

Sretnije prilike za Bunjevce-Hrvate su postale nakon Požarevačkog mira (1718) kada je Banat pripao carskoj vlasti. Bačka više nije graničila s Turskom, pa se prema tome život u njoj počeo brzo odvijati. Još veće blagostanje nastade ukinućem pogranične milicije (1743). Tu počinje sretna perioda povijesti Bunjevaca-Hrvata. Za duge vladavine Marije Terezije Bunjevci su postigli zamjernu visinu u materijalnom, političkom i društvenom pogledu. Oni su politički gospodari Bačke, koju dostojno predstavljaju brojnim ratnim zaslugama odlikovanim plemstvom. Oni pokazuju mnogo smisla za ustrojstvo sela i gradova. Do njihova dolaska Subotica je bila znatno naselje, ali su je oni živim zagovorom kod Marije Terezije 1743. pribavili naslov povlaštenog kraljevskog grada, te joj osigurali golemi posjed od 12 pustara, koje su joj i danas izvor bogatstva. Da nije bilo Bunjevaca, ne bi bilo ni Subotice. Osim Toga je njihovim nastojanjem 1749. Sombor postao slobodnim kraljevskim gradom. Ali Subotica kao i najveći grad u Bačkoj nije bila zadovoljna time, što je administrativno spadala u sklop Bačke županije. Bunjevci su povelili tešku i dugotrajnu borbu za konačnim oslobođenjem ispod županijske oblasti. Ta je borba potrajala preko trideset godina, a dovršila se 1799. kada je Subotica postala slobodni kraljevski grad, te je u čast kraljici dobila naziv „Maria Tersipolis“.

Napredan razvoj hrvatskih gradova i sela u Bačkoj i Baranji.

Otuda se Subotica počela brzo razvijati, te je sve do sada postala metropola bačkih Hrvata. U isto vrijeme spada osnutak i razvoj hrvatskih općina u Bačkoj i Baranji. Neobično su brzo procvata glavni naselja Bunjevaca i Šokaca, a naročito grad Baja, kao tipično bunjevačko mjesto; pa Bački Aljmaš, Bajmok, Bač, Bikić, Gara, Kaćmar, Lemeši /Nemeš Miletić/, Gornji Sv. Ivan, Vaškut, Sonta, Bački Monoštor, Bački Breg, Čonoplja, Čantavir, St. Moravica, Matević /Matetilka/, Vajska, Bođani, Plavna, Vancaga /Baja St. Ištvan/, Mohač, Duboševica, Gajić, Draž, Branjin Vrh i.t.d.

Hrvati u jugozapadnoj, srednjoj i sjevernoj Bačkoj te južnoj Baranji najodlučniji politički faktor sve do XIX. stoljeća.

U to doba su južna Baranja, jugozapadna, srednja i sjeverna Bačka bile naseljene skoro samim Bunjevcima i Šokcima. Bunjevaca je bilo rasijano skoro po cijeloj Bačkoj, a u većim naseljima su živjeli u Peštanskoj županiji sve do Kaloče, gdje ih i danas još ima. Ali izrazito bunjevačko značenje je imala sjeverna i srednja Bačka, a u administrativnom, političkom i društvenom pogledu su Bunjevci skoro apsolutno vladali cijelom Bačkom. Oni su bili najviše zastupani u plemstvu, koje je tada pretstavljalo cijeli javni život u Bačkoj. Bunjevci su bili veliki župani, podžupani, visoki suci, gradski načelnici; bunjevačka su vlastela imala najveće i najbolje posjede; Bunjevci su u svojim rukama držali skoro sve prirodno bogatstvo srednje, sjeverne i jugozapadne Bačke. Taj su dominantni položaj sačuvali i onda, kada su se koncem XVIII. stoljeća počeli u Bačku i Baranju doseljavati Nijemci a kasnije i Madžari.

Početak nasilne madžarizacije u XIX. stoljeću.

Sasvim su druge prilike nastale u XIX. stoljeću, buđenjem madžarske narodne svijesti. Madžari su tada sve snažnije nastojali, da asimilacijom ostalih narodnosti stvore u Ugarskoj snažnu madžarsku većinu. Za što uspješnije provađanje te osnove započeli su sistematsko naseljavanje madžarskog žiteljstva u Potisku i srednju Bačku. Oni su iz srednje Bačke namjerali potiskivati Srbe sa sjevera, a Bunjevce s juga i tako stvoriti homogeno madžarsko pučanstvo. Odnarođenje Slovaka u srednjoj Bačkoj je za kratko vrijeme i uspjelo, ali su Bunjevci sa sjevera i Srbi sa juga pružali žilavi otpor. Ta pomješanost Madžara i Bunjevaca je ipak imala fatalne posljedice. Nju možemo smatrati prvom etapom pokušaja pomadjarivanja Bunjevaca. Znatan broj Bunjevaca je odnarođen u srednjoj Bačkoj, među njima i jedan dio plemstva i većina intelektualaca.

Držanje bačkih Hrvata u godini 1848.

U takvim prilikama je zatekla Bunjevce madžarska revolucija 1848. Više nastalim okolnostima nego spontanom voljom Bunjevci su većinom stali na stra-

nu Mađžara. Kada je pak Mađžare zadesio poraz, Bunjevcima za vrijeme apsolutizma, kada Mađžari nisu imali nikakav utjecaj na javni život u Vojvodini, nije prijetila nikakva opasnost pomadžarivanja. Ali poslije nagodbe između Beča i Budimpešte 1867. za Bunjevce je nastalo najteže razdoblje u borbi za samoodržanje. Mađari su putem školstva i upravnih vlasti upravo brutalno počeli provoditi nasilnu mađžarizaciju Bunjevaca. Taj nasilnički postupak izazva reakciju bunjevačkog rodoljuba biskupa Ivana Antunovića i drugova.

Utjecaj biskupa Antunovića i drugova na otpor Hrvata protiv nasilne mađžarizacije.

Oko njih se brzo okupe svi Bunjevci i Šokci te pruže takav otpor mađžarskom nasilju, da je ono uglavnom ostalo samo pokušaj pomadžarivanja Bunjevaca. Mađžari su ukidali bunjevačku nastavu u osnovnim školama, ali to je nasilje samo čeličilo otpornu snagu Bunjevaca. Premda su ostali bez svojih škola, Bunjevci nisu klonili duhom, nego su marljivo čitali hrvatske knjige i novine, podržavali veze sa Hrvatima, a mržnja protiv Mađžara, što su je sami Mađžari svojim nasiljem izazvali, bila im je najsigurnija obrana protiv nasrtaja mađžarizacije. Osim toga su Bunjevci u ćudoređu, obiteljskom životu i nedostiživoj čistoći daleko nadkrilili Mađžare, pa ih je svijest o toj superiornosti krijepla u odluci, da ne postanu Mađžari.

Kolonizacija Mađžara u Bačkoj i Baranji.

To su glavni razlozi, što mađžarsko nasilje među Bunjevcima nije urodilo skoro nikakvim uspjehom. Videći, da na taj način ne uspijevaju, Mađžari su pod kraj prošlog stoljeća počeli planski kolonizirati Mađžare u bunjevačkim mjestima. Za nekoliko decenija su u tom pogledu postigli znatan uspjeh i porast se Mađžara opažao u mnogim do tada čisto bunjevačkim općinama, ali Bunjevci su, osim znatnog broja inteligencije, trgovaca i obrtnika, u svome hrvatstvu ostali netaknuti.

Kazali smo, da je Bunjevce svijest o njihovoj superiornosti prema Mađžarima, u mnogome sačuvala od pomadžarivanja, ali to se odnosi samo na prost narod, a ne i na inteligenciju. Intelektualci su, osim malo izuzetaka [koji su školovani u Hrvatsko] odgojeni u Mađžarskom narodnom duhu, pa im se prema tome veliki broj pomadžario. Ipak se nisu svi iz uvjerenja priznavali Mađžarima, nego su to često činili zato što su morali. Činovnik u javnom uredu mogao je biti samo Mađžar ili pomadžareni Bunjevac. Zbog toga su mnogi Bunjevci prividno pristali uz Mađžare, a u duši su bili Bunjevci-Hrvati.

Sasvim je drugi razlog pomadžarivanju bunjevačkih trgovaca i obrtnika. Mađžari u svojoj megalomaniji stalno trube, da je njihova duhovna kultura prva na svijetu. Takvoj su laži najlakše podlegli u znanju oskudni trgovci i obrtnici, te se ponosno počeli kititi mađžarskim perjem. Ali u kompleksu taj mađžarski uspjeh je procentualno tako neznatan, da se u bunjevačkim narodnim masama niti ne opaža.

Probuđena narodna svijest bačkih Hrvata pred Prvi svjetski rat.

Postankom svjetskog rata je samo još pojačala narodna svijest Bunjevaca-Hrvata, koji su na raznim ratištima dolazili u doticaj s vojnicima ostalih slavenskih naroda i sa njima zajedno kovali planove o osnutku nacionalnih slavenskih država.

Držanje bačkih Hrvata 1918. god.

Tako su Bunejvci i pored drastičnog nasilja i nečuvenog bezakonja mađarskih vlasti sačuvali svoju narodnost sve do konca svjetskog rata. Čim je bila razorena Austro-Ugarska monarhija, Bunjevci su se spontano i sa neizrecivim oduševljenjem sakupili na veliku narodnu skupštinu u Subotici 10. XI. 1918. god. te na temelju samoodređenja stvorili odluku o stupanju u sastavni dio države Srba, Hrvata i Slovenaca i na gradski toranj u Subotici izvjesili hrvatsku zastavu, a 25. XI. 1918. god. u Novom Sadu oni su zajedno sa Srbima, Slovacima i Rusinima izrekli formalno otcijepljenje Vojvodine od Ugarske.

Živa želja i nastojanje svih Hrvata, da se hrvatski dio Bačke i Baranje pripoje Hrvatskoj.

U novoj državnoj tvorevini Bunjevci su jednodušno i snažno očitovali svoje hrvatstvo. Premda su se time sukobili sa veliko-srpskim težnjama, koje su nijekale hrvatstvo Bunjevaca, oni su izvršili svoj hrvatski narodni preporod u Bačkoj i Baranji. U svim općinama, gdje žive Bunjevci i Šokci, razvila se vrlo živa hrvatska narodna svijest sa težnjom, da se sjeverni dio Bačke sa Suboticom te zapadna Bačka sa Baranjom pripoje Hrvatskoj. U tu svrhu su se hrvatski vodeći politički krugovi zajedno sa bunjevačkim javnim radnicima i političkim predstavnicima vodili borbu sa Srbima sve do propasti Jugoslavije.

Nakon raspada Jugoslavije u Bačkoj i Baranji, pa sve do iza Mohača, te s obe strane Dunava sjeverno od Bajе pripalo je Mađarskoj preko 200.000 Bunjevaca i Šokaca. Ti su krajevi, kako smo to vidjeli, kroz nekoliko stoljeća bili skoro čisto hrvatski, pa i sada su Hrvati u tim krajevima brojčano nadmoćniji od Mađara. Kako Mađarima potkraj prošlog stoljeća koloniziranjem svoga elementa nije uspjelo u Bačkoj stvoriti mađarsku narodnu većinu, to su poslije raspada Jugoslavije užurbano počeli naseljavati Mađare u Bačku. Ali Mađari su takvim metodama, koje su spojene sa povredom međunarodnog prava, jer vrlo često uzurpiraju privatno vlasništvo, ostavili neizbrisive tragove njihove tradicionalne nepravde, koje će naići na pravednu osudu na nadležnom forumu evropskih naroda.*

* **Објављено у Летопису Матице српске за мај 2019, стр. 683–704.**

ДВА ПИСМА НАШИХ ИСТОРИЧАРА

Прво писмо у овом прилогу написао је 22. марта 1945. године редовни професор Београдског универзитета Душан Ј. Поповић (1894-1965), који је предавао националну историју новог века на Филозофском факултету у Београду. Реч је о веома познатом и угледном историчару који је за собом оставио дела незаобилазне вредности и значаја из историје нашег народа у Хабзбуршкој монархији од XVII до средине XIX века.¹

Писмо није занимљиво и значајно само зато што разјашњава појединачни случај професора Поповића већ и зато што сведочи о послератном времену, о томе како се нова власт на Београдском универзитету обрачунавља с онима које је сврстала у своје идеолошке и политичке противнике. Не знамо како је реаговао професор Чубриловић, којем се као колеги обратио Поповић молећи га да му помогне у заустављању хајке која је покренута против њега. Чињеница је да је цео поступак окончан тако што је Поповић у пуној снази, у 51. години живота, пензионисањем уклоњен с Факултета.

Писмо Душана Ј. Поповића Васи Чубриловићу

Господину дру Васи Чубриловићу, министру пољопривреде

Молим Вас да овој мојој молби поклоните пуну пажњу, јер се ради о мојој части. Мој живот и рад, мислим, довољно је познат јавности. Сем неколико научних књига које сам написао, ја сам био оснивач Историског друштва у Новом Саду, уредник Гласника Историског друштва пуних тринаест година, затим председник овог Друштва и уредник прве, већ објављене свеске монографије о Војводини, и друге, која се налази у завршетку. Овај рад, мислим, био је од велике важности по наш народ и нашу државу. Скупити потребан материјал и снаћи се у том сплету проблема, требало је дуго година пажљивих и савесних студија. Сем тога, то шира јавност не зна, ја сам за време рата, иако под врло тешким условима, учинио да ће наша национална и државна теза, обзиром на Војводину, на мировној конференцији бити научно брањена на најбољи начин. Израђене су између осталог, и озбиљне научне студије о областима на које наша држава полаже своја права.

¹ Више о професору Поповићу види: Н. Гаћеша, *Поповић Ј. Душан, Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 529.

О моме животу под окупацијом могу рећи ово. Већ 6. априла 1941. изгорела ми је кућа са намештајем. Пошто је држава окупирана, ја сам од окупатроских власти са свога положаја смењен и стављен на расположење. За све време окупације, ја сам био крајње повучен, радећи, колико сам могао, на науци, о чему довољно доказује израђени материјал.

У грех ми се уписује:

1) Што сам одржао једно предавање Сеоба Срба под Арсенијем Чарнојевићем у Заводу за принудно васпитање у Смедеревској Паланци. Ово предавање одржао сам на молбу неких родитеља, чија су се деца налазила у Заводу, да бих том приликом утицао на управника Завода, који је био и мој ученик на Универзитету. Предавање је било скроз противнемачко, а требало је да дигне дух те деце, која су из тог предавања могла да виде да се наш народ у својој прошлости већ налазио у тако тешким ситуацијама, као под окупацијом, па је ипак издржао. Без претходног саслушавања у божићном броју Гласа Јединственог народно-ослободилачког фронта, оглашен сам поред најодвратнијих фигура из доба окупације, за „народног непријатеља и тровача омладине”. Ја сам одмах затражио истрагу и од Претседника Државне комисије и од Претседника Универзитета, те сам саслушан на Универзитету од Суда части. Том приликом саслушан сам и по свем оном што би се могло сматрати као нека кривица.

2) Саслушан сам и о томе што сам дао своје мишљење о значају миграција и проучавања прошлости нашег друштва за тзв. Српски цивилни план. Ово мишљење изнето је на непуној страници. У Гласу од 20. о. м. у пасусу, у којем се говори о расизму и фашизму, речено је како сам ја „свесрдно” сарађивао на овом Плану. Моје изразито антирасистичко и антифашистичко гледиште и у времену пре овог рата, може се увек лако утврдити из мојих предавања која су објављена студентима. Изјављујем да нити сам био члан одбора, нити сарадник, нити сам имао било какву везу са целим овим послом, нити са иницијативом овог Плана. Иницијатор се, као што се из чланка Гласа види, нарочитим актом захвалио члановима Обора, па би се вероватно захвалио и мени, да сам ја на Плану „свесрдно” сарађивао. Уједно примећујем да речи које се у том чланку цитирају поред мог имена, као моје, нисам никад написао.

3) У грех ми се може уписати што сам на наваљивање др Шмауса, директора Немачког научног института, пристао да израдим Српску културну историју. Свако ко зна стање наше историјске науке, зна да је то данас немогуће учинити. Пристао сам да израдим само да бих могао радити оно што ће бити корисно за нашу националну и државну тезу на мировној конференцији. Да бих био обавезан на израду овог дела, дозначено ми је преко Народне банке 500 марака, које ја намерно нисам никад подигао, што се код Народне банке може утврдити. За све време рата нисам одржао ниједно предавање, нити сам присуствовао био каквом пријему у овом Институту, нити сам било што штампао.

Желео сам, и пре ослобођења стално уверавао своју околину да ће нови поредак свакако донети више правде, за коју сам се увек борио, али коју тражим и за себе. Јер ово што се са мном ради јесте мрцварење са измишљеним кривицама када радим на деликатним студијама, којима треба да се помогну ослобођење наше неослобођене браће. Ви ћете ме разумети да ме то боли, па Вас молим да се мој случај већ једном оконча на меродавном месту.

Београд, 22. марта 1945.

Др Душан Ј. Поповић
Проф. Универзитета²

Друго писмо у овом прилогу, намењено академку Виктору Новaku, управнику Историјског института САН, написао је 27. марта 1950. др Васо Богданов (1902-1967). Тада је био ванредни професор на Катедри за историју новог века народа Југославије Филозофског факултета у Загребу. Веома плодан и разноврстан писац историје XIX и XX века, посебну пажњу у свом научном раду Богданов је посветио изучавању улоге и значаја Срба и Хрвата у револуцији 1848/49. године. Кад је из те њему најпознатије тематске области академик др Јован Радонић (1873-1956) објавио студију *Папирјарх Јосиф Рајачић и генерал Ђуро Рукавина, њоводом сјојодишњице српској усјанка 1848. год.*, коју је објавио у Гласу Српске академије наука 1949. године, стр. 143-243, Богданов је у *Historijskom zborniku* бр. 1-4, стр. 280-306, објављеном у Загребу 1949, написао веома оштру критику. Наслов критике гласи: *О неким основним проблемима четрдесетосме: поводом писања др Радонића о патријарху Рајачићу и о револуцији 1848-1849.*

Писмо професора Богданова занимљиво је из више разлога. Оно указује на мотиве који су га навели да напише изузетно оштру критику о студији академика Радонића. Уз то, оно сведочи о томе да је по свршетку Другог светског рата, променом друштвеног и политичког система у нашој земљи, на помолу био суров обрачун између два супротстављена правца у југословенској историјској науци, између „грађанске хисторијске знаности”, тј. „стопостотног идеалистичког схваћања историје”, како је Богданов оценио Радонићеву студију, и „хисторијско-материјалистичког”, тј. марксистичког смера, чији је он био изразити заступник. Само писмо, а још више критика Богданова доказују да он није бирао речи у намери да не само научно већ и идеолошки и политички дисквалификује Радонића, да га представи као незналицу, шовинисту, мрзитеља Хрвата, заступника православног клерикализма, реакционара, присталицу деснице, а противника левице. Зато што за Радонића „не постоје класе, ни њихови представници, ни класне, економске супротности, ни друштвене борбе”, што он не увиђа да „као повјесни фактори” постоје народ, сељаци, грађани, војници, Богданов га је сврстао

² Архив Југославије, Савезна верска комисија 1945-1970, фонд бр. 144, фасц. бр. 2, јединица описа бр. 27.

у типичне превазиђене представнике идеалистичке и антмарксистичке историографске школе.

По Богданову, Радонић је „успео да се одржи на оној идеалистичкој висини бивше краљевске академије од прије ослобођења, са које се не виде овако грубе, вулгарне материјалистичке ствари, као што су економски интереси и ситничави, себични социјални сукоби.” У самом уводу критике нагласио је да Радонићева студија „заслужује у многим погледу пуну пажњу” зато што ју је објавила једна „од наших нових академија” и што је њен писац „један од главних представника наше старе, грађанске историјске знаности.” У самом закључку критике Богданов је трећи пут поменуо Српску академију наука када је написао: „У цијелости расправа академика Радонића значи ускрсивање старе идеалистичке школе са свим њезиним негативностима и, што је важније, увлачење шовинистичко-реакционарног схваћања буржоаске историографије у издању нове академије. И баш зато, јер са тога мјеста могу ова крива, застарјела, ненаучна схваћања негативно и збуњујуће да дјелују на нашу нову историографију – било је потребно да се одбију сва Радонићева застрањења и да се исправе сва поједина његова наопака постављења и рјешавања четрдесетосмашких историјских проблема.”

Очигледно је да је оваквим писањем Богданов ударао озбиљне шама-ре Српској академији наука, што у време идеолошке и политичке искључивости, када се све ово дешавало, није било безазлено. Никакве сумње нема да је Богданов то чинио добро смишљено и циљано. О томе сведочи његово писмо академику Новаку, чији се знатан део односи на питање какве реакције је изазвала његова критика у САН и Београду.

Свој „идеалистички презир према материјалистичком схваћању историје” Радонић је, по оцени Богданова, показао и тиме што „ни на једном мјесту није употребио ни једно историјско-материјалистичко дјело, ни једну марксистичку студију о револуцији [...]” Овом чињеницом Богданов је и лично био погођен, јер Радонић није нашао за потребно да цитира ниједан његов рад о револуцији. Склони смо да поверујемо да је и то један од разлога његове веома оштре и ниподаштавајуће критике Радонића и његове студије. У тој студији он је пронашао и неке фактографске погрешке, указао је на непрецизно изражавање и нетачно превођење докумената с мађарског језика, па је на основу свега закључио да Радонићев рад представља „школски примјер за то, какви се све резултати постижу, када се овако пише: на бази идеалистичког схваћања историје, уз непознавање најбитније литературе и извора, уз непрецизно ба-ратање чињеницама и документима и с оваквом тенденциозношћу”.

Посебан одељак критике Богданов је посветио питању српско-хрватских односа у доба Револуције с намером да докаже да Радонић „смишљено и упорно настоји да главну кривицу због српске пропасти свали на Хрвате под Јелачићевим вођством”. С намером да буде што уверљивији у доказивању да је Радонић још пре Другог светског рата био склон „шовинистичком третирању српско-хрватских односа уопће а у вези с Четрдесетосмом

нарочито”, цитирао је један рад академика Радонића који је објављен 1938. а односио се на Људевита Гаја и његово прихватање штокавског уместо кајкавског наречја. Пошто Радонићево схватање тог Гајевог поступка није одговарало хрватском тумачењу, које је заступао и Богданов, загребачки свеучилишни професор неосновано је оптужио српског академика за шовинизим. Идеализујући илирски покрет и Гаја, Богданов је нагласио да он није „ишао за тим да србизира Хрвате и њихову књижевност, него за тим да с помоћу заједничког говора и имена уједини Србе и Хрвате.” Схватајући илирски покрет као југословенски, како је он из идеолошких и политичких разлога тумачен и прихватан у нашој ранијој историографији, Богданов није увиђао да његов циљ није био само буђење хрватске националне свести већ и хрватизација Срба.

Богданов је тврдио да је Радонић пристрасан кад пише о српско-хрватским односима, да му је циљ „да под сваку цијену и у свакој прилици нагласи антисрпство вође хрватског покрета.” С намером да оспори Радонићеве тврдње, да докаже да је злонамеран, да неосновано оптужује Хрвате и да није тачно „да су Срби већ на почетку устанка изгубили поверење у Хрвате”, покушао је да одговорност за неспоразуме и затегнуте односе међу њима подели. Написао је да се „сијањем неповјерења, раздора па и мржње између Хрвата и Срба, и на једној и на другој страни баве (и у Сабору, а још више изван Сабора) малобројни представници црквене, клерикално-феудалне реакције (међу којима се нарочито истиче загребачки бискуп Хаулик).”

Ако је Богданов с разлогом пребацио Радонићу што није користио све расположиве изворе и литературу о револуцији, па да је због тога дошао до неких погрешних закључака, у овом случају и њему се може приговорити што је неправедно и тенденциозно, готово шаблонски изједначио у кривици представнике двеју цркава. Он или није знао, или је намерно прећутао штампани апел патријарха Рајачића објављен 24. августа 1848. упућен „народу српском православне цркве у Српској Војводини” за верску толеранцију, мир, слогу и љубав ради одбране од заједничког непријатеља. То писмо у целини гласи овако: „Опечалило³ се срце Моје, кад сам разумео, да се синови православне цркве са браћом својом, који римској цркви припадају, свађају, раздиру, и протерују. Опечалило се срце Моје, јер ако икада, то је заиста сад оно време, кад сва браћа једне крви, једног језика треба тако да мисле, тако да говоре, тако да раде, као да су једно тело, и као да у свима једна душа живи, а да ником ни на ум не падне запитати брата, у коју он цркву иде. Свакиј треба своју цркву из свега срца да љуби, као највеће добро да цени, и из свију сила да брани: али зато на брата свога мрзити, на њега викати и насртати, што он у другу цркву иде, што се оном истом једном Богу другим начином моли, то нити је лепо, нити христјански, нити је људима, нити Богу угодно! И зато се опечалило срце Моје, кад сам разумео, да су се гдекоји између Моји православни нашли, који су Богу, цару и мени мрзко

³ Растужило се, ожалостило се, забринуло се.

дело учинили, и на браћу своју западне цркве неприличним речима насртали. Спаситељ наш и искупитељ љубио је једнако људе, ма које вере они били; Спаситељ наш налаже нам светим својим речма, да љубимо и ми људе, ма које они вере били: па зар ћемо ми против свете његове науке и заповести мрзити, и нападати на рођену браћу због њиове вере, због њиове цркве? Не то не сме бити ни од Бога ни од људи. И зато Ја, као Патријарх и као Управитељ народа, најстрожије забрањујем свако насртање на браћу нашу римске цркве, било то речма, било делом, и заповедам као отац и власт свима, да браћу исту у љубави предусретате, да с њима у миру и слоги живите. Та није ли обштиј душманин пред вратима куће наше? Не грози ли он и једном и другом пропашћу и убијством? Сајединити треба силе, да га изпред куће одгонимо, а не раздирати; а ако се ми између себе цепамо, олакшавамо њему посао, и дајемо му нож у руке, да нас обе стране у срце прободу. Тежко нама и нашој деци, ако са неслоге зло по нас буде; кости они несрећника, који раздор сеју, неће ни у гробу мира имати, били они синови православне, били римокатоличке цркве, кад иј деца и унуци клети стану, уздишући у окови бесног душманина, који им најсветије благо, милу народност ногама гази, и спомену се њиови праотаца руга! Зато, чада, послушајте Мене, љубите браћу, а нападајте на њи, тако ће вас Бог благословити, тако ће вас срећним успехом свете наше војне наградити, коју за слободу, срећу и благостање наше и наши праунука водимо!”⁴

Овај апел патријарха Рајачића, који је у штампаном облику као врста летка разаслат на све стране, могао би да послужи као антологијски пример како је један српски православни првосвештеник, истински хришћанин, у једном смутном времену, пуном неповерења, нетрпељивости и мржње знао да му је дужност да се свим својим угледом заложу за угушивање религиозних страсти и мржње, за очување мира, узајамно поштовање и братску љубав између православних и римокатолика. Трпати њега у исти кош с једним Јурјем Хауликом и њему сличним римокатоличким хрватским архијерејима, од којих ниједан није пред својом паством наступио ни приближно сличним апелом каквим је то учинио Рајачић, не само да је научно неосновано већ није ни морално. Али, да би објаснио нетрпељивост и мржњу Хрвата према Србима, на коју је указивао Радонић, Богданов се послужио симетријом, која је, кад је реч о српско-хрватским односима, не само у историографији, већ и у политици, у време једнопартијског система често била коришћена.

Пошто му је по сваку цену стало да оправда Хрвате као народ, да с хрватског народа скине одговорност за неспоразуме са Србима и за неповерење које су, предвођени баном Јелачићем, својим понашањем током револуције изазвали код Срба, Богданов се послужио тобожњим марксистичким методом оцењивања друштва, догађаја и личности. Учинио је то тако што је пребацио Радонићу да као заступник идеалистичке грађанске историогра-

⁴ Василије Ђ. Крестић, *Грађа о Србима у Хрвајској и Славонији (1848-1914)*, књ. I, Београд 1995, 26, 27.

фије не увиђа класне разлике, супротности и интересе. Не увиђа то да треба разликовати бројне супротстављене тежње и интересе хрватског народа од интереса које има горњи слој Хрватске римокатоличке цркве и хрватска аристократија. Другим речима, Богданов не оспорава непријатељско понашање према Србима бискупа Хаулика, грофа Драшковића, грофа Кулмера, бана Јелачића и њима сличних, али тврди да та мржња није захватила хрватски народ.

Богданову би се могло пребацити да и у овом случају, као у оном раније поменутом, није искористио све расположиве изворе, па је шаблонским решењем дошао до погрешног закључка. Ако хрватски народ није био захваћен мржњом према Србима, како се могло десити да је одмах по избијању Револуције Србима у Дубровнику запретила смртна опасност. О томе сведочи писмо Ђорђа Николајевића, дубровачког проте, које је 22. марта 1848. из Дубровника упутио владици Јеротеју Мутибарићу. Николајевић је написао: „Овом приликом само укратко усуђујем се саобштити, како смо ми овдје у Дубровнику, одкако је конституција проглашена, умјесто весеља величајши страх поднијели, будући су нам јавно и у очи пријетили, да ће нас на најмање комадиће исећи. Истина да се данас и синоћ мало утишава, но ако и најмања искра букне, ми смо пропали.” На срећу, када се о претњама сазнало у Боки, Срби у Дубровнику били су спасени. Николајевић је о томе написао: „Глас овај стигне у Котор, гдје су православни Срби много претежнији. Которски Срби поруче Дубровчанима, да не тичу тамошњу браћу, јер ако такну и једнога, они ни једног католика у животу оставити неће. Но и ова претња разјарене Дубровчане није могла укротити, док им не стигне другиј глас, који у случају обистињена не би имао шале, да се под градом Будвом укрцало у брод десет иљада Црногораца, који долазе Дубровчанима у походе, и да их питају, шта ће они са Србима.”⁵

И у самом Загребу Србима је 1848. године запретила велика опасност. По сведочењу Анастаса Поповића, познатог и угледног загребачког трговца и председника тамошње Српске православне црквене општине, критичан

⁵ Василије Ђ. Крестић, *Геноцидом до велике Хрватске*, Јагодина 2002, 17, 18. Кад су дубровачки Хрвати запретили православним Србима да ће их у цркви све поклати, прота Николајевић је храбрио Србе речима: „Не бојте се браћо, ја ћу први, ако што буде, пред вама барјак носити и сразићемо се нашим могућим силама: а бранити се од зла и сам нас Христос спаситељ учи” (Шумадинка, I, 8. јун 1850, бр. 23, стр. 91). Вредно је забележити да прота Ђорђе Николајевић и дубровачки Срби због претње клањем нису Хрватима узвратили мржњом, већ добротом. По свршетку рата и револуције, под руководством проте Ђорђа, дубровачки Срби сакупили су новчани прилиг и по 315 форинти у сребру послали су бану Јелачићу и патријарху Рајачићу. Бану Јелачићу су тим поводом 16. јануара 1849. написали: „Ово мало српско у Дубровнику општество, шаље на Ваше великодушно расположење 315 фор. у цванцигима, с том нашом понизном молбом, да ове новце изволите раздјелити оним најсиромашнијим удовицама и сирочадима без разлике закона [вере – В. К.] у Хрватској и Славонији, чији су мужеви и оцеви под Вашим предвођењем онако славно и неустрашиво против непријатеља, бијући се с њим, сад у најновије доба изгинули” (Димитрије Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополија дубро-босанској*, Земун 1898, 27).

тренутак по Србе наступио је у часу када се у Загребу сазнало да су Срби на Мајској скупштини у Сремским Карловцима изабрали војводу. Тим поводом у Загребу је завладало велико незадовољство и скоро је „до тога хтело доћи да све Србе покољу”.

Покољ је запретио и српским депутатима који су се после Мајске скупштине нашли у Загребу. Константин Пеичић је о томе записао: „Моја је заслуга што сам смирио у Загребу сержане [пандуре] Шокце, који су нам Србима депутирцима вартоломејску ноћ спремили били, зато да им бана Јелачића шизматички патријарх наш не иншталира и не повлаши (посрби)”.⁶

Наведени случајеви, супротно тврдњи Богданова, сведоче да Радонић није погрешно кад је тврдио да су Срби, „већ на самом почетку устанка изгубили поверење у Хрвате”. Ако су мржњом били прожети само горњи слојеви хрватског друштва, како тврди Богданов, саопштени подаци сведоче да је мржња захватила и ниже друштвене слојеве. Како је она испољена претњама о клању, није никакво изненађење да су Срби „већ на самом почетку устанка изгубили поверење у Хрвате”.

Овим приказом критике професора Богданова указао сам само на њене основне проблеме, на њену суштину и карактер. Али, зато што је критика била усмерена и на предратну и послератну Српску академију наука, што су јој упућени озбиљни прекори с методолошког, марксистичког становишта тумачења историје, у тренутку када је објављена, имала је и знатну, нимало безазлену политичку тежину. Да је тога био свестан и Богданов, види се по садржају његовог писма упућеног академику Новаку, од којег је желео да сазна како ће на његову критику реаговати Академија и да ли ће се тим поводом на неки начин огласити и неко републичко или савезно министарство. Међутим, професор Новак му на његово писмо дуго није послао одговор. Нестрпљив да сазна какве ће реакције стићи из Београда, поново се писмом од 12. децембра 1950. обратио „врло поштованом и драгом другу професору” Виктору Новаку. Тада му је написао: „Много бисте ме обрадовали и задужили, ако бисте ми ма у двије-три ријечи саопћили бар најбитније од онога, што ме интересира: како се развијао и какав је сада мој однос према САН-у у вези са ситуацијом, која је била настала због моје критике о Радонићу.”⁷

Немамо податке о томе да ли је, а ако јесте, како је Новак одговорио Богданову. Преписка међу њима је настављена и текла је све до јуна 1961. године, али у сачуваним писмима нема више помена о критици В. Богданова. Српска академија наука није нашла за сходно да се на било који начин огласи на изазове који су јој стигли из Загреба. На критику се оглушио и академик Радонић, па је тако ћутањем, без последица, окончан овај историографски спор, који је био зачињен актуелном идеологијом и политиком.

⁶ Др Миховил Томандл, *Животи и рад Константина Пеичића*, Нови Сад 1966, 54.

⁷ Архив САНУ, Рукописна заоставштина Виктора Новака, сигн. бр. 14.474, несређено.

Писмо проф. др Весе Богданова проф. др Виктору Новаку

Veoma cijenjeni i dragi druže upravniče,⁸

zbog teške i duge bolesti nisam Vam ranije odgovorio, na Vaše ljubazno pismo, pa Vas molim, da me ispričate.

Prije svega mnogo Vam hvala za separate: odmah sam ih predao svima prijateljima, pa Vam se i oni srdačno zahvaljuju na ljubaznosti.

Veoma sam Vam zahvalan na tako brzom i uspješnom riješenju Hauptmanove stvari.⁹ I on i ja svijesni smo, da je to isključivo rezultat Vašeg ličnog zauzimanja. Uvjeren sam, da će on Vaše povjerenje u svemu opravdati. (Dr Hauptman Vam je sam odmah pisao, ali čini se, da Vi taj list niste primili).

Vaš časopis¹⁰ je ovdje u krugu stručnjaka (osim popova, s kojima ne održavam vezu, pa ne znam šta misle) i ljubitelja povijesti primljen vrlo dobro; kao najpozitivnije ističe se činjenca, da je Vaša redakcija već u prvom broju znala realizirati najbitnije odlike JIC-a¹¹: raznolikost, brojne ocjene, prikazi, osvrti itd. Ljudi se samo žale, što je u Zagreb stiglo premalo egzemplara, pa i to s velikim zakašnjenjem. Mislim da bi se kod ekspedita trebalo u buduće da vodi o tome računa.

A sad mi dozvolite, da prijedem na moju ocjenu Radonićeve studije, ili točnije, na njegove posljedice, - i da se u vezi s time posavjetujem s Vama o eventualnom povlačenju konsekvencija sa moje strane.

U dva maha su mi saopćili neki znanci, koji su se bavili u Beogradu prije 4-5 nedelja, da je ta ocjena ondje izazvala čitavu uzbunu. Vijesti koje sam preko njih primio svode se, uglavnom, na ovo: ocjena je preoštra; po sadržaju da je moja kritika točna, ali osuđuje se oštrina tona; 2) kritika nije uperena samo protivu Radonića (napadaj samo na njega i ne bi bio toliko važan), nego i protiv Akademije, i to naročito one predratne; to je, nadalje, napadaj i na Beograd i na srpstvo - sa strane jednog zagrebačkog hrvatskog časopisa; 3) da se to ne će samo tako svršiti, jer je stvar predana Ministarstvu (Srbije ili čak i Saveznom ministarstvu).

Ispunjen osjećajem iskrenog poštovanja i zahvalnosti prema Vama, smatram svojom dužnošću da Vama lično dam slijedeća obavještenja:

1) Radnja dra Radonića nema nikakve veze s naukom, nego je u stvari šovinistički protivhrvatski sastavak prožet pravoslavnim klerikalizmom; ova njegova studija ne može se dakle tretirati kao naučan rad, i ja sam protiv njega ustao sa svom onom oštrinom, s kojom sam i ranije, u doba stare Jugoslavije, pisao o sličnim pojavama. Pri tom, naravno, nisam išao za vrijeđanjem dra Radonića (koga ja lično cijenim zbog svih onih njegovih radova, koji su uistinu naučni), - nego mi je bilo stalo do toga, da se po ovakvom podgrijavanju strasti šovinističkih tendencija danas - udari sa svom odlučnošću, - kako bi se uskrisivanje ovakvih pojava od-

⁸ Проф. Новак је био управник Историјског института САН.

⁹ Реч је о историчару Ферди (Фердинанду) Хауптману (1919-1987).

¹⁰ Односи се на Историјски часопис, орган Историјског института.

¹¹ Реч је о Југословенском историјском часопису (ИИЧ-у), који је излазио од 1935. до 1939. године.

mah iz prve radikalno prerezalo. Ustati protiv takvog pisanja smatrao sam svojom dužnošću, pa sam je i izvršio, bez obzira na posljedice.

2) Baš zato, jer uistinu cijenim, novu SAN, ja sam smatrao potrebnim da konstatiram, kako rukopisi, koji spadaju u Patrijaršiski glasnik, ne mogu biti štampani u njenim edicijama. - Mišljenja sam, nadalje, da između stare i nove Akademije ipak ima i treba da ima znatne razlike.

Mojom ocenom dakle nisam želio da napadnem današnju SAN.

3) O tužbama Ministarstvu nije potrebno govoriti: ja sam se borio protiv i jednog i drugog klerikalizma onda, kada su njihovi nosioci imali pretežni utjecaj na ministarstva, - pa bi prema tome bilo smiješno, kad bih se danas dao strašiti našim ministarstvima.

Uostalom, čini se, da će ovakovi pokušajii zazivanja administrativnih mjera ostati bez rezultata, pa da su, uprkos veoma oštrim prijetnjama, izostale i druge represalije, odnosno poduzimanje „izvana književnih”, „izvan naučnih” koraka.

Pored bolesti, jedan od uzroka, što Vam dosad nisam pisao o ovoj stvari, bio je baš u tome, što sam želio da ne ometam poduzimanje ovakvih mjera, nego da sačekam nesmetan razvitak stvari.

Budući da se poslije toliko vremena na ovom planu nije ništa dogodilo, nego se naprotiv čini kao da je „stvar legla”, (bar što se posljedica gornje vrste tiče, - u koje svakako spada i namjeravano sazivanje Glavne skupštine SAN-a zbog ovog slučaja, - koju vijest mi je također donio netko iz Beograda), - smatram potrebnim, da vam saopćim, kako za mene stvar nije svršena, unatoč tome što ministarstvo (bilo koje) nije postupilo protiv mene, što Zbornik nije zabranjen (a i o takvim željama se u Beogradu govorilo), što Skupština SAN, na kojoj bi se imalo protestovati protiv moje kritike, nije održana, - i što ja, ni sa koje strane nisam pozvan na odgovornost zbog svoga pisanja o Radoniću.

Radi se naime o tome: iako ja nisam imao namjere da nanosim uvrede ni g. Radoniću lično, a naročito ne Srpskoj akademiji nauka, - onako reagiranje na moju ocjenu (navedeno pod 1), 2), i 3), plus prijetnja sa Skupštinom SAN) ispo-ljilo se baš u krugovima SAN, koji su jednostavno osudili ne samo moju kritiku, nego je isto tako okvalificirali kao napadaj na SAN.

Budući da SAN, i pored svoga uvjerenja o ovakvom karakteru moga pisanja, nije sve dosad poduzela protiv mene nikakve ni skupštinske ni izvanskupštinske ko-rake (ja bar nisam o njima ništa saznao), - na meni je, da ja povučem konsekvencije i da na ovo džentlmensko držanje SAN-a prema meni odgovorim isto tako džentl-menski: da naime podnesem ostavku na čast njenog naučnog saradnika.

O formi, odnosno o obrazloženju ove ostavke htio sam s Vama da se prijateljski posavjetujem. Da Vas zamolim za Vaše mišljenje o tome, da li treba otvoreno navesti razlog krivo tumačenje moje kritike sa strane SAN-a kao njoj nanesenu uvredu), - ili da svoju ostavku obrazložim preokupiranošću i drugim za ovakve slučajeve uobičajenim uzrocima.

Pri tom bih želio da podvučem dvije stvari: za mene je uistinu bila čast surađivati u Vašem Institutu, i ja sam se spremao baš sada da tu svoju suradnju

pojačam i s obzirom na 48-u (i s obzirom na Vaš časopis, - pošto sam posvršavao neke poslove u vezi s univerzom i još neke druge neodgodive zadatke); i drugo: svoj rad oko pripremanja dokumenata za 48-u svršio bih do kraja i bez časti naučnoga suradnika te honorara vezanog za tu čast, - na tom poslu ediranja dokumenata (i bez članstva u redakcijskom odboru) radio bih dakle sve do svršetka, bez obzira na to, koliko će taj rad trajati, - jer smatram to mojom dužnošću i jer držim da je to jedan od najkorisnijih poslova na području naše historiografije. - Nadam se ni SAN ne će imati ništa protiv toga, da i poslije prihvaćene ostavke nastavim ovako taj rad na prikupljanju dokumenata.

U atmosferi ovakvog neraspoloženja SAN-a prema meni mislim da ne bi bilo zgodno, da se u njenim izdanjima objavljuju rezimea mojih predavanja, a ni moji prilozi u njenom časopisu.

Ja sam od početka bio na čistu s time da je i do moga izbora, i do mojih predavanja kao i do ove druge moje suradnje u Ist/orijskom/ institutu SAN-a došlo isključivo Vašim zauzimanjem. Osjećanje zahvalnosti prema Vama lično nalaže mi, da Vas i kao urednika časopisa i kao upravnika Instituta oslobodim svoje suradnje, koja bi, kad bi se nastavila, uvjeren sam u to, izazvala negodovanje tih istih krugova i prema Vama. Ostajući Vam trajno obavezan za sve ono, što ste dosad za mene učinili, - ja odustajanjem od obećane pa donekle i ugovorene moje suradnje želim svakako da spriječim sve takve neugodnosti, koje bi Vi, štampajući me i prihvatajući moju suradnju i dalje, eventualno imali.

Pismenu ostavku poslao bih čim dobijem Vaš odgovor, i to s onim obrazloženjem, koje mi Vi budete savjetovali.

Lijepo Vas molim, da mi po mogućstvu što prije odgovorite. Veoma biste me obavezali, kad biste me tom prilikom obavijestili o toj „velikoj uzbuni“ (tako su mi rekli) beogradskoj, izazvanoj mojom ocjenom, - o čemu ja, osim kazivanja dvojice putnika, - ništa konkretno ne znam. - Prof. Matasović¹² Vas zajedno sa Šidakom¹³ srdačno pozdravlja, a Šidak Vas uz to moli, da mu pošaljete i broj Vašeg Časopisa, do koga on nikako nije mogao doći. - Knjigu Vama i drugu Sečanskom¹⁴ šaljem posebnom poštom. - Srdačno i mnogo Vas pozdravlja odani Vam V. Bogdanov. Krajiška 16.¹⁵

Zagreb, 27. III 1950.*

***Објављено у Зборнику Матице српске за историју, бр. 99, Нови Сад 2019, стр. 107-118.**

¹² Јосип Матасовић (1892-1962), историчар, универзитетски професор у Скопљу и Загребу, директор Државног архива у Загребу.

¹³ Јарослав Шидак (1903-1986), историчар, универзитетски професор у Загребу.

¹⁴ Живан Сечански (1908-1986), историчар, професор Више педагошке школе у Београду.

¹⁵ Архив САНУ у Београду, Рукописна заоставштина Виктора Новака, сигн. бр. 14.474, несређено.

ПРОГЛАС АНДРИЈЕ ТОРКВАТА БРЛИЋА БРАЋИ ХРВАТИМА И СЛАВОНЦИМА

У ред значајнијих веза које је Илија Гарашанин успоставио с особама из Хрватске и Славоније спада она с Андријом Торкватом Брлићем. Први додири међу њима остварени су у време револуције 1849. године. Наиме, кад се Брлић као емисар бана Јелачића нашао у Паризу, 7. фебруара 1849. написао му је писмо којим му је понудио одређене услуге. Био је спреман да из Француске, где је ушао у пољске кругове око Владислава Чарторијског, обавештава Гарашанина о међународним односима и да у конкретним случајевима, по жељи српске владе, заступа њене интересе у појединим листовима, као што су Реву де де монд (*Revue des Deux Mondes*) и Журнал де дебат (*Journal des Débates*).¹ После првог уследила су писма од 11, 17, 19. и 25. фебруара. Уз новчану помоћ, коју би добијао из Србије, Брлић је обећао да ће слати извештаје о намерама француске владе, о аустријском ратовању у Италији, о мисији пољског генерала Хенрика Дембинског у Угарској,² за којег је нагласио да би био подесан да ради на измирењу Срба и Мађара. С тим у вези, не кријући своје нерасположење према Аустрији и њеној политици, написао је Гарашанину: „Мени су Пољаци ставили у дужност да извјестим о томе и Бана [Јелачића – В. К.] али се бојим, да је опасно писати му о томе, јер га је 'камарила' окружила људима својих боја.”³

Били су то први додири између Гарашанина и Брлића, који су се наставили и трајали су до Гарашаниновог пада с власти 1867, тј. до Брлићеве смрти 1868. године. Премда се досад претпостављало да Брлићеве понуде нису наишле на Гарашанинов одзив,⁴ сви су изгледи да су те претпоставке неосноване. То судимо на основу чињенце да се у богатој Гарашаниновој рукописној заоставштини налази текст на немачком, писан руком А. Т. Брлића, и уз њега превод на српски језик, датиран септембра 1852, а потписан са *ein Croat*, што је преведено као *један Хорваћанин*. Реч је о прогласу *Браћи Хрваћима и Славонцима*, најпре оним у цивилним пределима Хрватске, а потом у Војној крајини.⁵

¹ Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина, бр. 538.

² Дембински је једно време 1848. године био један од главнијих команданата мађарске војске.

³ Rudolf Maixner, *Andija Torkvat Brlic emisar bana Jelačića u Francuskoj*, Zagreb 1939, 40.

⁴ Исто.

⁵ Архив Србије, Фонд Илије Гарашанина, бр. 804.

Сав прожет противаустријским духом и неприкривеном мржњом према династији Хабзбурга, Брлић је признао да је проглас написао у договору и сарадњи с Лајошом Кошутом зато што жели да Хрвати и Славонци, заједно с Мађарима и Талијанима, устану против својих угњетача и боре се за слободу, независност и братство народа.

Проглас представља Брлића као изванредног познаваоца не само националних и политичких односа у цивилној Хрватској и Војној крајини већ и тамошњих друштвених и економских прилика. Позив на борбу против Аустрије и на обарање Хабзбурга засновао је на изузетно неповољном положају свих слојева становника после револуције и након укидања кметских односа, за време апсолутистичког система, који је увео нова, превисока, дотле непозната а бројна и тешко подношљива оптерећења. Због тога што од куће Хабзбурга „само вероломство, лаже и угњетенија очекивати се могу”, Брлић је поручио свима у Хрватској и Славонији, а пре свега граничарима: „Браћо, време се приближује, борба слободе представља се сваки час, с вама или без вас сигурно ће се појавити. Или ће се кућа аустријска, или слобода народа сурвати и уништити. То двоје једно спрема другог не могу постојати.” „Ја мислим” - написао је даље Брлић - „избор није тежак. Борити се ми морамо за или *иpошиву*. Ми смо се доста борили за лажљиве деспоте, дајте једанпут да се боримо за нас саме и за слободу народа.”

Сама чињеница да се овај проглас, писан руком А. Т. Брлића, нашао у списима Илије Гарашанина сведочи о томе да њихова веза, установљена у време револуције, није била прекинута. Да је то био случај, да Брлић није наишао на Гарашанинов одзив 1849. године, тешко је претпоставити да би му се поново јавио, и то с тако превратничким мислима које је садржавао проглас *Браћи Хрвајцима и Славонцима*. И овог пута, кад је Гарашанин примио проглас, није остао равнодушан према њему и Брлићу. То потврђује чињеница да је Брлићев готицом писан немачки текст преведен на српски, што значи да је Гарашанин и рукопису и његовом аутору и те како поклањао пажњу.

Није ми познато да је Брлићев проглас штампан и да је растуран по Хрватској, Славонији и Војној крајини. Да је штампан, у шта сумњам, вероватно би до наших дана био сачуван неки његов примерак. Уз то, да је проглас штампан, не треба сумњати да би ондашњим аустријским властима пошло за руком да открију његовог аутора.

Мислим да и питање зашто је рукопис прогласа Брлић послао Гарашанину заслужује разматрање. У недостатку конкретних доказа, на то питање могуће је дати само логичне одговоре. Сигурно је да је Брлић био добро обавештен о ставу Гарашанина према Аустрији и њеној династији, и да је у њега имао огромно поверење кад се усудио да му пошаље спис превратничког - револуционарног карактера. Сасвим је могуће да је тај храбри, слободољубиви и веома образовани Брођанин, који се 1848/49. године повезао са члановима неких револуционарних кругова у Европи,

посредством Гарашанина намеравао и Србију да укључи у добро познату мађарско-италијанску противаустројску акцију. Није искључено да је Гарашанину послао проглас с молбом да о свему што је у њему речено сазна његово мишљење. Могуће је да ће на сва ова питања наука дати поуздане одговоре. Међутим, сасвим је сигурно да се Брлић својим радикалним противаустројским ставовима, изреченим у прогласу *Браћи Хрватима и Славонцима*, на најбољи начин препоручио Гарашанину као сарадник у националнополитичкој и ослободилачкој акцији Србије на подручју Хрватске, нарочито Војне крајине, али и Босне. Нимало није случајно да је за време друге владе кнеза Михаила Брлић постао један од најпоузданијих Гарашанинових сарадника, његов присталица, поштовалац, истомишљеник и помагач, а Славонски Брод, град у којем је живео, један од главних средишта српске пропаганде коју је ширио Андро Андрић, како је у шифрованим писмима, којима се дописивао с Београдом, означаван Брлић.⁶

Српски превод Брлићевог прогласа написан је предвуковским језиком. Објављујемо га у верном препису, с тим што смо учинили нужне исправке у писању појединих речи, као што су: то(је), да(је), не оспоримо, и пак, у место, иматели, тражители, иштетели, нисули, несмете, осам сто итд. Нужне исправке учинили смо и код писања великих слова, јер ортографија преводиоца је недоследна и нелогична.

Превод прогласа на више места је оштећен и нечитљив. Како је оригинал на немачком добро очуван, уз помоћ колеге Слободана Грубачића, којем дугујем захвалност, све нејасноће су разрешене.

БРАЋИ ХРВАТИМА И СЛАВОНЦИМА

Задовољили се мы еданпутъ са горкимъ искуствомъ, кое смо одъ куће аустријске као награду за наша пожертвованія придобили? Склонимо се мы увидити, да одъ ове куће само вѣроломство, лаже и угнѣтенія очекивати се могу? Склонимо се увидити, да е то безборома и стидна игра была кадъ смо се мы противу маџарскогъ народа съ коиме смо чрезъ осамъ столѣтїя радостъ и жалостъ у братскомъ согласїю делили, употребити дали, и себе до найбудаластїегъ орудїя аустријске тиранске куће понижаваюћи, нашу крвъ потоцыма проливали, те да бы тако съ Маџарима, Србима и у исто време съ Немцыма у еданъ туђъ не подносили ярамъ упрегнути были.

Али како е то могло быти, да смо се мы дали уфатити у такву преступителну мрежу?

Истина е то, да смо мы были угнѣтателно обтерећени; но ови терети были су такође терети и Маџара и мы то еднако трпили смо съ истимъ угнѣтениемъ.

⁶ В. Ј. Вучковић, *Политчка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије*, Београд 1965, 106.

При свему томе у години 1848. добише Маџари еднаку слободу натраг не само за себе него и за насъ!

И, каквог спомињања у магновенију ослобођења мы смо, трпившиј обще сужанство столѣтјями дуго, оружја се латили, противу слободе!!

Никадъ ніе еданъ народъ тако залуђенъ біо као мы!

Никадъ ніе еданъ народъ за свога краља толико жертвовао, колико мы!

Никадъ ніе еданъ народъ тако неблагодарно преваренъ біо као мы!

Представляло се е нама, да ће наше любезно отечество една слободна независима земля постати ако се мы разрѣшимо старогъ союза са маџарскимъ народомъ.

Мы се разрѣшисмо, но ели наша земля слободна и независима поста-ла? Кадъ су наша права, нашъ Уставъ и нашъ націоналитетъ свучени, указа се наша земля една нѣмачка провинція, коя се аустрійскомъ круновиномъ титулирише.

Подъ Маџарскимъ Уставомъ управляше хорватски монархически на-родъ самъ собомъ своя внутреня отношенія. Онъ имадіяше свое земальске скупштине, свое комитате кои, иако у прошлости нису повѣренъ заслужи-вали то е само зато бывало што е народъ одъ избора исключенъ біо; али ипакъ закони маџарске земальске скупштине, марта 1848^{мој} распростирали су сва права благородства на цео народъ и комитатске скупштине бывале су изъ конгрегација благородства чрезъ народнѣ представнике управляне.

Неће вальда нико одъ насъ веровати, да се слобода у томе состои, кадъ бечки нѣмачки министеръ тако назване комитатске чиновнике народу хорватскомъ и славянскомъ на вратъ шалѣ, кои народъ гоне, угнѣтаваю и данцымъ обтерећаваю.

Неће вальда нико веровати, да се слобода у томе состои кадъ народъ нигди свогъ гласа нема, и кадъ се нѣгова политическа права на томе ограни-чаваю, быти управляна чрезъ ласкателя кои се по већой части странимъ и нѣмачкимъ чиновницыми слепо покораваю.

Не мои пріятели, слобода се у томе состои, да сваки човекъ свое по-словие и сваки народъ своя отношенія слободно и независимо управля.

Да свака обштина свои жителя ускупне потребе само опредѣљава и уређуе.

Да у свакомъ комитату жители комитатскій чрезъ свое у обштини изабране депутирце отношенія комитатска не зависимо уређую; на последку да цела земля свое послове уређуе чрезъ слободно избране свое депутирце.

Едномъ речи, да у кући, у обштини, у комитату и у земљи никаква страна управляюћа властъ не буде него нека то самъ народъ чини; нека онъ себи самъ свое законе, свое штатуте опредѣлюе; нека бира себи судіе и чи-новнике, нека иште одъ нѣи добро управленіе и нека ий меня по своіой во-льи и потреби.

Пріятели. Ово е слобода, ово е слобода, кою намъ е народъ маџарскій осигурао біо и кою смо мы за нѣмачке Хабсбургске куће робство променули.

Наше обштине, наше вароши нису слободне; оне су своје пређашнѣ станѣ изгубиле; одѣ комитата остала су само јошѣ имена, као исторически спомени да е јдно време было гди се е јошѣ слободно могло говорити о јвнимѣ пословима и тужити о теретима; гди су се судіе и чиновници бирали и гди су чиновници за исправностѣ одговарали. Садѣ смо мы неми робови бечки бироа постали.

Мы смо јошѣ имали земальске скупштине, гди су ове садѣ? Немачка благодарностѣ, немачка милостѣ оддувала е ове одѣ насѣ.

Мы смо желили за независимосѣу; но мы смо постали јдна немачка провинція.

Мы не налазисмо самосталностѣ за довольну, кою намѣ маѣарски закони даваю, и кои намѣ собствено управлянѣ и слободанѣ изборѣ у варошима, комитатима и у народнѣимѣ скупштинама даваше, и мы добысмо за нашѣ конституціонални животѣ, кои е благодарностѣ царске куѣе зграбила намѣ, за награду наше привржености системѣ тираніе немачки чиновника.

Престѣ Божиі показуе намѣ се у исторіи а ова намѣ неоспоримо показуе, да изѣ меѣу куѣе аустрійске и слободе народа никадѣ мира и никадѣ уговора не може быти. Јдно илѣ друго мора по нужди сурвати се. Та е куѣа тако слаба да само јошѣ чрезѣ наше будалаштине, и одѣ милости нѣногѣ майстора цара изѣ Русіе, постои; и при свему томе одѣ Балтическогѣ мора до граница Неапла аустрійске су войске поставлѣне за да могу сваки знакѣ народнѣ слободе угушивати. – Но гди е та лудостѣ, коя бы јошѣ веровала да ѣду народи Европе таково што трпѣти хтети?

Не, борба се мора распалити, мора се рѣшити, ко ѣе владати у Европи, деспотизмусѣ и куѣа аустрійска, или слобода свіу народа.

Хорвати и Славонцы! Коѣ ѣете вы одѣ овогѣ двога изабрати? Куѣа аустрійска представила намѣ е слободу – приварила насѣ, представила намѣ независимостѣ – преварила насѣ, представила намѣ народностѣ – преварила насѣ. – Свака нѣна речѣ и свако обеѣанѣ естѣ само јдна чиста лажѣ. Име Францѣ Јозефѣ толико значи колико тиранія; вѣроломство, злочинство и лажѣ. Само е јдно истина а то су безконечна дајніа.

И ово е најчувствителнѣи пунктѣ кои стрѣнїе изцрпљава и чаша отрова одѣ лажи до прелитія испунѣна е.

Опоменте се само на прошлостѣ кадѣ смо ми подѣ Маѣарима подѣ јднимѣ законима и подѣ јдномѣ конституціомѣ живили.

Онѣай совокупни данакѣ одѣ Маѣарске, Хорватске и Славоніе нїе више износио него деветѣ миліона форинти. Садѣ плаѣамо мы зајдно са Маѣарскомѣ, ако Маѣарѣ, Хорватѣ и Славонацѣ луди остану, да ову тираніу трпе, најманѣ 120. миліона форинти.

Или мора быти мы смо овај данакѣ сами себи на народнѣмѣ сабору вотирали? Не, овај намѣ е чрезѣ самовольство, безѣ да смо мы питани, у место благодарности за наша пожертвованія ударенѣ. Ово е више него угнѣтение, више него несреѣа, ово е горко поруганіе.

Одъ пређе безъ согласія народнѣ скупштине ніе се мого никакавѣ да-накѣ опредѣлити, а садъ насъ нитко не пита за наше согласіе, нико не дае рачуна, мы знамо само едну речъ плати. Како се брине та кућа аустрійска за народ! Она е ильадама милиона проћердала, за издайство, тайну полицію, за подпальванѣ едногѣ народа противу другогѣ и за гоенѣ р'ђави дворана! Она оће крстоносну войну да продужава а народѣ да те трошкове исплаћуе и свою крвѣ пролива за безбожне тиране.

И како е тиранско ово даяние! Оно ніе ни на какво време и ни на какво предуготовленіе скопчано, него се оно меша у свако магновеніе нашегѣ живота и наше тековине, нашегѣ движенія и нашегѣ послованя, наше жалости и наше радости, нашегѣ рада и нашегѣ мира, – нашегѣ целогѣ живота, еднимѣ словомѣ цѣлѣ нашегѣ существованя, естѣ та едина речъ: плати!

Нашемѣ народнѣмѣ чувству біяше поласкано чрезѣ обећаня да ће се Далмація съ нама саюзити; и не само што мы нисмо соединѣни него јошѣ аустрійска милостѣ отцепи одъ насъ предѣле Границе; нису више то Хорватски Славонски предѣли; то су садъ совршене составне части Царске Армаде, кое се не управляю више хорватскославонскимѣ надлежателствима, него кое управо зависе одъ бечке ексекутивне власти, и кое се нѣмачки управляю.

Или вальда смо мы што годѣ у смотренію націоналитета добили? Націоналитетѣ е само еданѣ празанѣ звукѣ, кои никаквогѣ простора нема за да може у живогѣ ступити; и мы немамо никакавѣ конштитуціонални, никакавѣ јавни живогѣ, никакво самоуправленіе никакве слободне скупштине, кои бы едно полѣ осигуравали на комѣ се націоналитетѣ одржати може. Уместо тога мы имамо царске чиновнике, царске полицае и царску жандармерию, кои сви нѣмачке заповести одъ нѣмачкогѣ правленія примаю; мы имамо едну Границу коя се нѣмачки изображава, нѣмачки управля и кою одцепившій одъ насъ прилюбили су е нѣмачкой войсцы.

Но ипакѣ ніе то ништа ново у овой ствари. Царѣ Јозефѣ хтео е нешто подобно, али по крайной мери онѣ не могаше, онѣ баремѣ ние варао свое народе съ обећаняма конштитуція. Онѣ е біо одъ другога штофа него Францѣ Јозефѣ, ово дете тиранске куће. Царѣ Јозефѣ мого е опетѣ своимѣ народима што годѣ дати као накнаду за конштитуціоналностѣ т. е. ослобоћенѣ подайника исподѣ ярма господства спаискогѣ. Францѣ Јосифѣ пакѣ не може ништа друго дати него монополѣ дувана, таксе штемпла, скупу со, рђаве новце, одъ кои се одбія, и хиляду начина угнѣтавајући даянія. Паори-ма онѣ не може никакве слободѣ дати, ерѣ ову е већѣ дао Маѣарски саборѣ и то не само за Маѣаре, не само за Хорвате и Славонце него за све провинціе целога Царства у 1848.^{оѣ} извоевао е то Саборѣ. Царѣ Јосифѣ не може никакве слободѣ дати, онѣ е само може узети ако е гди јошѣ има, и онѣ ће е за иста и узети али за себе а не за спаие, кое онѣ дае скупу исплаћивати. И при свему томе дѣло единства одъ Цара Јосифа не трая ни 10. година; дѣло пакѣ Франца Јосифа, кое е на крви, издайству, лажи и превари основано неће ни

у пола тога трајати. Само то ће при томе добро бити што ће сь нѣговимъ падениємъ прекинути се и моћ безбожне аустриске куће, која є свагдаръ непријатељ слободѣ была, и која є свакомъ одъ свои народа издайство учинила.

Имате ли какову тужбу? тражите ли правицу одъ судіе кога су вамъ Немцы на вратъ бацили? Иштете ли вы што годъ одъ власти? Вы се нећете преслушати ако тужба не буде на штемпованомъ табаку написана. Прва є речъ свагдаръ: плати, или ћете одъ судіе и чиновника бити отерани као едно шугаво псето.

Ако понесете шаку жита, вашимъ зноемъ посеяногъ и пожнѣвеногъ на піяцу, само ради пробе да га продате те да можете исплатити данакъ на землю, на кућу, данакъ на доодке и богъ зна какве іошъ данке то се зове плати данакъ потрошка, иначе га не смешъ продати.

Ваша жена понесе єдну кокошъ на піяцу да прода и да за те новце купи лѣкова за болестно дете кодъ куће; прва є речъ опетъ плати иначе не можешъ у варошъ.

Оћете ли шльиве, кое су у вашој башчи одрастле испећи? Плати и кадъ си платио опетъ ниси ти у твојој кући миранъ ни за єдно магновеніе, еръ псето тираніе появлює се у свакомъ углу твоє куће.

Одъ землѣ плати; одъ куће плати; одъ оногъ што си са твоє две руке приобрео плати; одъ твога доодка плати.

И само єдну лулу дувана ако намислишъ пушити то се зове плати. Ти не смешъ твою землю сь дуваномъ засадити, безъ да шпїонъ твога господара и цара твою кућу не онюши и не види, да ниси кои листъ дувана украо, кои си ти на твојој собственој землїи засадїо, са твоимъ собственимъ рукама негово и са твога чела зноемъ заливао. Догоди ли ти се усеву какова несрећа да не роди зато ти нико ништа платити неће, но єли те Богъ благословіо, то царъ узме єфтино твой плодъ те ти га после скупо продає; еръ твой царъ за кога ти твою крвъ проливашъ посто є сарафъ и не трпи никаквогъ другогъ трговца спрема себе, онъ є себи ту честъ задржао да самъ свой народъ исключительно може гулити и глобити.

То ћете вы при свакомъ движенію, одъ колевке до гроба са свакоякимъ родомъ данака обасути бити. И зашто? Да би голобради тиранъ и нѣгова безбожна мати са гвозденимъ бичемъ свако движеніе слободѣ угнѣтавати могли.

И овај теретъ сваки ће данъ угнѣтателни бити; еръ кућа аустриска не може се ни за єданъ дан другчіє држати него силомъ оружїа, а за држати народе у робству кошта то много новаца тако, да у пркосъ ужаснимъ данцыма, дугови се вашегъ цара сваки данъ умножаваю, кои су данасъ већ тако велики, да и кадъ бы се сва готовость новца по целой монархии сакупила, не бы се ни четврта частъ овогъ дуга исплатити могла.

Да ли баръ која годъ класа народа има, у нашемъ отечеству, која се є што годъ ползовала одъ своє привржености къ Аустрїи? Нису ли баръ спаїе? Одъ презадуженогъ аустрїйскогъ правленїа нећеду ни они за исто

никакву накнаду за њиове губитке добити. Оно ће може бити едном илѣ другомъ што годѣ пружити, али то ће толико значити колико една капѣ у море.

И башѣ кадѣ бы правленіе хтело платити одкуда ће платити? Единствено могло бы то учинити изѣ данка, кои народѣ плаћа. Тимѣ начиномѣ плаћа бывшій спаия самѣ себе. Я благодаримѣ за такво накнађене у име спаие, я благодаримѣ за такво олакшанѣ у име бывшего подайника, кои цару сто пута више плаћати мора, оно што неће у напредакѣ спаии чинити.

Или вальда вы говорите о подайницима урбаріјалнимѣ? Нема ли выше нѣи међу вама, кои бы радіе іошѣ еданпутѣ терете урбаріяла на себе примили, него угнѣтавајући даянія плаћати и себе секатурама чиновника одѣ дація излагати, кое много горе него што су старе работе были.

Неоспорима є истина, да бы само не зависима Маѣарска право накнађенѣ спаиама извршити могла, и безѣ да народѣ стимѣ обтерети, ерѣ Маѣарска никакви дугова нема, но на противѣ далеко пружени или пространии државни земаля. Хорватска сама не може ову накнаду силомѣ истерати, ерѣ мы немамо никакви државни добара сѣ комѣ продаіомѣ могли бы ту накнаду покрити. Преступително є отиманѣ одѣ аустрискогѣ цара кадѣ свое дугове на насѣ товари. Осимѣ ови урбаріјални давања има кодѣ насѣ и други подайнически терета. Десетци винограда и сесіе алодіялне и кућне. Слободна Маѣарска све бы то са совршенимѣ накнађенѣмѣ дигла а царѣ аустрискій све то баѣа вама на вратѣ. Шта бы се он бринуо за народѣ, шта ли за слободу народню, нѣму є нужно само крви народне⁷ за да бы могао слободу потискивати.

Бацимо іошѣ еданѣ погледѣ на Границу. Шта видимо мы тамо? Еданѣ срцецапајући театерѣ, еданѣ народѣ преварени и у сужанству црњи одѣ робля.

Ни еданѣ народѣ на свету ние више жертви за свога краля принео и іошѣ приноси него Граничарѣ.

Храбри Граничари! Вы сте свагдарѣ были найяча подпора неблагодарне аустриске куће.

Ко бы біо кадарѣ ону крвѣ измерити кою сте вы само у последњимѣ годинама у Италій, у Аустрій и у Маѣарској за великодушностѣ цара одѣ Аустріе, илядама падајући, пролили; и одѣ ваши костію образовани су брѣжульцы у туђимѣ земляма, одѣ суза остављне сирочади, удовица, остављне браће и седи родителя образовали су се рѣке и потоцы и све то жертвовавшій немадосте ни ту утѣху, да є проливена крвѣ за добро отечества, слободе или човечества принесена, да ће изѣ тога благословѣ и исцеленіе за отечество слѣдовати; не, проклетство народа пратиће васѣ до гроба, миліонима именую васѣ са страомѣ као оне, кои се даю као слепа орудія за нѣмачку тиранію употребити за моћи слободу угнявити, и садѣ іошѣ кадѣ се народи еднако движу свагдарѣ є Граничарѣ, кои се дає у шлепове натоварити те да бы и последњи уздисай слободе удушіо.

⁷ Ова реч је нечитљива и нисмо сигурни да је наша претпоставка, да је реч о крви народној, тачна.

И шта сте вы и ваши добыли за награду ти безконечни жертви, за накнаду толике грднѣ народа [коя] се на име Граничара баца.

Шта сте добили? Ништа, о не, горе него ништа, вы сте добили жалостну превару, ужасну лажъ, горку погрду.

То е благодарностъ куће аустрійске.

Я самъ уступленія читао и моя се е душа сгрозила одъ преваре и погрде.

У кнѣиги подсмеваня речено е, да вы ваше землѣ као собственостъ притажавате, али нѣ вамъ иѣ слободно вашој деци разделити; вы такоу не смете продати нитъ променути, не смете ю съ дугомъ обтеретити, и шта е иошъ горе не смете е по вашемъ благонахођеню обдѣлавати, него само онако како вамъ нѣмачки капларъ кои съ батиномъ надъ вама управля, заповеди. И то зовете вы собственостъ! Вы сте по томе гори одъ робова!

Каже се да оно што стекнете да е ваша собственостъ. Ёсть, али вы не смете оно употребити као што вы оћете, него како вамъ командантъ кумпаніе заповеди. Прилѣжни мора свою тековину делити са леньштиномъ, и што едномъ одъ среће прилѣжанія или одъ наслѣдія припадне, то онъ не може своіој деци оставити, него мора са туђиномъ делити еръ може бити нѣговъ деда біо е съ вашимъ у сродству. И то зовете вы слобода! Вы сте по томе гори одъ робова!

Вы сте у вашимъ кућама еданъ на другоѣ натрпани као едно стадо; вы несмете съ вашимъ женама и децомъ у собствену кућицу преселити се. И вы то зовете патријархалнимъ животомъ! А то се ни кодъ сами робова не догађа!

Каже вамъ се да можете вашу стоку у ераріјалнимъ шумама пасти изузимаюћи гди се у таковој земля обрабатава; али свака е шума подъ обрабатаванѣмъ и то се зове право паше! Какво исмеванѣ!

Они кажу да намъ е слободно сува дрва изъ планине три дана у неделѣ носити; еръ ћеду она иструлити ако их вы не однесете и то вы зовете царскомъ милостию!

Кажу вамъ даће вашъ езикъ у политической администрацій и у изображенію припознать бити. Али Граничаръ нема политической администрације, и то е већ изречено да вы немате отечества него сте вы една совршена составна частъ царске войске, нѣмачки солдати кодъ кои и сами кућевни послови одъ офицѣра, кои съ вама управля, зависе! Каква горка погрда!

Я самъ све оне исмеятелне концесіе – уступленія – прочитао, и знате ли вы каква су тамо дѣйствителна осигураня? Само та, да новце крви, за свакоѣ човека изъ куће, докле се годъ цару угодно видало буде, изъ особите милости не 12. него 18. форинти у помоћъ, добяте, и да фабриканту кои се кодъ васъ смести за да даде посла и заниманія не као одъ пређе 3. него 6. ланаца землѣ да може купити!!!

То е сво благостояніе! Зато сте се вы борили и крвѣ вашу проливали! – Крвѣ заиста ври кадъ се ова поручателна неблагодарностъ промотри.

Или су можда ваши терети олакшати? Не, вы сте вѣчни солдати као што сте и были, вы плаћате даянія не само као и пре, него више, еръ мо-

нополъ дувана, штемпелъ таксе и данакъ потрошка, ніе ни васъ не додирнуге оставіо!

Каква е другоячей судбина была, кою вамъ конштитуціонална не зависима Маџарска подносаше и противу кое вы се оружія латисте.

Маџари вамъ рекоше у своимъ законима: „вы нећете у напредакъ вечити солдати быти него слободни грађани; вы ћете ваше послове у вашемъ народнѣмъ езику сами управляти, и ваше чиновнике сами бирати; ваша земля остае ваша собственостъ, вы можете такову купити и продати, одселити се и доселити се како вамъ е угодно, и осимъ тога даће вамъ се земля за пашу и планине, кое се у вашимъ границама налазе; правленіе неће ништа задржати за себе, вы нећете више чути речъ ераріаль. Вы нећете дуже, и нећете другчіе у войсцы служити, него као и други грађани, вы се нећете изванъ землѣ шиляти да се тамо крвите, капларска батина неће више надъ вама господарити, а тако исто ни команда компаніе, ни команда баталіона и регемента, нитъ нѣмачки закони нитъ нѣмачки езыкъ, нитъ монопол дувана, нитъ штемпел-таксе нити скупа со, еръ цена ове спустиће се на 2. форинта, и едномъ речи вы ћете быти совршени пунолѣтни грађани.”

То вамъ е дао маџарскій народъ и правленіе противу кога се вы борите; дајнія и угнѣтенія примисте вы одъ нашегъ драгогъ цара као награду за оно што сте му помогли, Таліанца, Бечлію и Маџара у робство бацити, и вы сте дакле вашу крвѣ противу они проливали, кои вамъ слободу предаваше.

Храбри Граничари! Докле ћете вы то угнѣтеніе трпити? Кадъ само одъ васъ зависи, да еданъ слободанъ и срећанъ народъ постанете.

Кадъ граничарске регементе еданпутъ кажу: мы нећемо више да будемо зависећи робови аустриске тираніе, мы нећемо више као крвави пси да служимо, него мы оћемо слободни грађани да будемо, некъ живи народъ, некъ живи слобода, некъ живи братство! и лажљива кућа аустрійска безъ едногъ топа сурваће се у Содому не остае іой ни еданъ солдатъ и нѣна войска сва ће се распршити, Таліанацъ, Маџаръ, Чехъ, Полякъ, Вла, и Немацъ сви ћеду противу нѣ, еръ она е све у сужанство поставила и преварила. Сви ћеду народи Европе вашимъ примѣру слѣдовати и промисао Бога и народа наградиће васъ, вы ћете быти прва независима слободна Славенска држава, и три братска народа одъ Адриатическогъ Мора до Дунава и Драве быћеду чрезъ слободу и не зависимостъ соединѣни. Естъ, тако ћете вы постати, а оно е лажъ да ће маџарски народъ надъ вама заповедати. То е было едно измишленіе за да бы се народи еданъ противу другогъ подражавали, садъ вы знате, да ми едногъ едитогъ непріятелимамо а то су кралѣви. Народи нека еданъ другогъ подпомажу за да буду слободни, а не да се колю и робству кралѣва подвргаваю.

Храбри Граничари, Хорваћани и Славонци, чуйте шта вамъ чрезъ мене маџарскій народъ каже; еръ врсте овога писма написане су чрезъ едногъ правогъ чистогъ Хорваћанина, кои е са онимъ човекомъ у споразумѣнію, одъ кога маџарскій народъ а и многи други свое избавленіе очекую, едномъ

речи буди казано, кои є съ Кошутомъ у союзъ ступіо и одъ нѣга совершенно задовољавајућа увѣренія добио.

Ово су нѣгове речи, нѣгове мисли, ово су мисли човека, кои слободу любви не себе ради и кои никада своју задану речъ ніе погазіо и неће погазити, кои не тражи себи славу или користъ него кои истиниту слободу оће; то су нѣгове [речи] коє вамъ я пофторавамъ.

Браћо! Ми имамо єдногъ общегъ непріятеля такозваногъ цара одъ Аустріе, кои чрезъ жене интригирајући свога стрица и оца трона лишио. Єднаки ярамъ насъ притискує, ярамъ Аустріе, соединимо се мы да овога непріятеля тучемо и овај ярамъ сломимо. Кадъ се мы споразумѣмо ни ђаволи пакла не могу га спасти више. Мы ћемо лако побѣдити, и кадъ побѣдимо, ако нећете осамѣсто годишњи союзъ са Маџарима поновити то образуйте вы собствену државу, будите независими; слободна Маџарска готова є съ вама, Хорватима, Далматинцыма и Славонцыма, као са не зависимимъ државама у єданъ союзъ ступити како бы нашу не зависимость противу страни взаимно осигурати могли.

Браћо време се приближує, борба слободѣ представля се сваки часъ, съ вама или безъ васъ сигурно ће се появи. Или ће се кућа аустрійска, или слобода народа сурвати и уничтожити. То двоє єдно спрямъ другога не могу постояти.

На коіой ћете вы страни ондай стаяти у овой светской борби? Оћете ли се вы іошъ єданпутъ као орудія туђе тираніе предати, да васъ онъ опетъ и свагдаръ опетъ лаже и вара.

Тако говори Кошутъ и чрезъ нѣга союзъ слободѣ народнѣ къ вама.

Я мислимъ изборъ ние тежакъ. Борити се мы морамо за, или противу. Мы смо се доста борили за лажливѣ деспоте, дайте єданпутъ да се боримо за насъ саме и за слободу народа.

Побѣда ние сумнителна. Ко ће невѣрнога тирянина подпомагати кадъ га вы само оставите? Нико, па ни самъ царъ, еръ овај неће се више са оружіємъ у наше послове умешати, еръ онъ зна то већъ добро, да долазећи насъ да угнѣтава може лако слободу одвести у нѣгову землю.

Не, ни сами пакао не може ондай тирянину помоћи, онъ остає самъ као гоо прстъ и быће изложенъ полю као дивльина у планини.

Я не иштемъ одъ васъ да вы борбу сами отпочнете, и досадъ є была несрећа народа да се никадъ нису заєдно држали, и зато су по наособно бывали угнѣтавани. Садъ ће другчіє быти. Люды су овде кои ћеду братству народа посредствовати.

Одъ Атлантическогъ океана до Саве распростреће се судъ Божій.

Вы се морате споразумѣти са Маџарима и Таліанима у прсима Маџара и Таліана тиња пламен освѣте; они ипакъ ћуте, они се приуготовляваю, они ћуте као природа предъ буріомъ. Они ћуте и чекаю на знакъ кои ће онај дати, кога є Богъ збогъ обстоятельства, нѣгови заслуга и збогъ повѣреня народнѣгъ као предводителя опредѣліо.

Вы такође браћо, будите готови организирайте се у миру и у ћутаню, изберте себи ваше предводителѣ, ставите се съ Маџарима и Талианцыма у споразумѣніе, дайте вашой браћи Граничарима у Италиј на знанѣ да отечество очекуе, да се они, гди се годѣ чуе гласѣ борбе за слободу народу се и слободи приключе.

Чините то браћо, готовите се, союжавайте се и очекуйте за борбу готови на знакѣ, кои ће Богѣ чрезѣ свой изборѣ опредѣлити.

Време лети!

Данѣ се правде приближава! будите готови!

Некѣ живи слобода, некѣ живи независимость, некѣ живи братинство народа!

У Загребу у септем/бра/ 1852.

ѣданѣ Хорваћанинѣ*

***Објављено у Зборнику за историју Срба у Хрватској, књ. 12, Београд 2019. стр. 91–103.**

ТРИ ДОКУМЕНТА У АРХИВУ СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА О БУЊЕВЦИМА

У Архиву Српске академије наука и уметности, у фонду Српског ученог друштва сачувана су два писма које је написао Јован Гавриловић (Вуковар, 3. XI 1796 – Београд, 29. VII 1877) и једно које је написао каноник Иван Антуновић (Бачки Алмаш, 19. VI 1815 – Калоча, 13. I 1888). Оба Гавриловићева писма намењена су Стојану Новаковићу, а садржајно се односе на Буњевце. Антуновићево писмо намењено је Српском ученом друштву, а представља одговор на једну молбу Српског ученог друштва.

Пре но што начинимо осврт на садржај тих писама, сматрамо да у најкраћим потезима треба рећи ко је и по чему је познат Јован Гавриловић. Основну школу завршио је у родном граду, а гимназију је похађао у Печују, Сремским Карловцима, Стоном Београду (Секешфехервару) и Сегедину. У Шопрону је учио завршне разреде гимназије, а на протестантском лицеју слушао је државне и правне науке, које из породичних, материјалних разлога није завршио. У Србију је прешао 1822. године. За четрдесетогодишњег службовања у Кнежевини обављао је разне послове. Био је секретар Великог суда у Крагујевцу, секретар Српске агенције у Цариграду и Букурешту, начелник Попечитељства финансија, затим министар финансија и члан Државног савета. После убиства кнеза Михаила постао је трећи члан Намесништва малолетном кнезу Милану.

За правог члана Друштва српске словесности изабран је 1848. Председник тог Друштва био је 1849, 1850, 1854, 1859. и 1860. године. Кад је после укидања Друштва српске словесности 1864. основано Српско учено друштво, именован је за правог члана у Одсеку филолошких наука. Председник Српског ученог друштва био је од 1864. до краја 1868. године. Од 1865. био је почасни члан Друштва за повјестницу и старине југославенске, а од 1867. и Југославенске академије знаности и умјетности.¹

Да је Гавриловића занимала историја Буњеваца и да ју је пратио, сведочи његово писмо упућено Стојану Новаковићу, секретару и благајнику

¹ Види више: *Автобиографија Јована Гавриловића*, приредио Милорад Радевић, Зборник Матице српске за историју, 1971, св. 4; Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи српског народа новијега доба*, Београд 1888; Андра Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, I, Загреб 1901.

Српског ученог друштва, којем је за библиотеку Друштва 28. априла 1870. доставио четири књиге буњевачке.² Како су све четири књиге везане за Бозу Шарчевића, познатог јавног радника, новинара, публицисту и преводиоца, сви су изгледи да је он пробудио Гавриловићево интересовање за Буњевце.

Кад је 1841. године основано Друштво српске словесности, велику пажњу поклањало је сакупљању оригиналних или добрих преписа старих и новијих докумената. Тој врсти посла посебно је био посвећен Гавриловић, и то не само као члан Друштва већ и као његов председник. Он је инсистирао на томе и налазио је стручњаке који су на разним странама, у Млецима, Букурешту, Риму и Хиландару, обављали преписивање докумената. С том намером Друштво се у време његовог председниковања обратило и Архиепископском архиву у Калочи молбом да препишу и пошаљу му документа која се тучу Босне.³ Немамо податке о томе како је и да ли је уопште Архиепископски архив у Калочи одговорио Друштву српске словесности. Судећи по писму Јована Гавриловића, које је 7. јануара 1871. написао Стојану Новаковићу⁴, Архиепископски архив није удовољио молби Друштва. Да је то учинио, Гавриловић не би написао Новаковићу да је „више пута у Ученом друштву покретао мисао да треба у Архиепископској Архиви у Калочи, потражити податке за старију српску историју”, и да треба наћи човека који би прегледао и преписао „шта буде за нас”. Како у том погледу после толико година, није урађено ништа, Гавриловић је предложио да се Друштво обрати молбом канонику Ивану Антуновићу, Буњевцу, који је „заузет за народне ствари наше”, „а наше је горе лист”, да „извади за нас из Калочке архиве прилоге за српску старију историју”. Удовољавајући овом захтеву свог председника, Друштво се обратило канонику Антуновићу молбом да истражи Архив Калочке архиепископије и изврши препис пронађених значајних докумената.

Антуновић се брзо одазвао молби и већ 25. фебруара одговорио је Друштву опширнијим пријатељским писмом пуним поштовања и уважавања. Обавестио га је да је Архиепископски архив у Калочи пострадао у ратовима који су у прошлим временима вођени на тој територији. Грађа је делимично пропала, или је изгорела, или је негде закопана, али ње нема. Претпоставља да би се нешто могло наћи у Печују, али је навео више разлога због којих није у стању у том тренутку да се посвети преписивању докумената, премда је у младости „повестницу поштивао” и „забављао” се њоме, па му не би било досадно и тешко да се том послу посвети.

² Архив САНУ у Београду, Српско учено друштво, бр. 7463.

³ Александар Белић, *Сјоменице, књ. 7, Друштво српске словесности, Српско учено друштво*, Српска краљевска академија, Београд 1939–1941, 54.

⁴ Архив САНУ у Београду, Српско учено друштво, сигн. бр.7466.

1.

Писмо Јована Гавриловића Стојану Новаковићу

Господине,

Шиљен Вам за библиотеку Срп[ског] уч[еног] др[уштва] 4 књиге буњевачке.⁵ А и један лист за пренумерацију. Ја ћу писати моме сестрићу у Суботицу да ме пренумерира за овај Риечник.

28. апр[ила] 1870.

Јов[ан] Гавриловић

1. Magyarosko-jugoslavenski politični i pravosudni riečnik, magyarosko-jugoslavenski dio. Uredio i na svit izdao Ambrozija Sarczevics. У Суботици 1870.⁶
2. Bunjevački i šokački kalendar za pristupnu godinu 1870. U Subotici.⁷
3. A nemzetiségi kérés magyarországban szerb szepontból. Irta Popovich Milos, fordította és kiadja Sarcsevics Ambroz, Szabádkan 1865.⁸
4. Zbirka mudrich i poučnih izrekah. Na korist bunjevačkog puka skupio i uredio Ambozia Sarcsevics. Subotica 1869.⁹

2.

Допис Јована Гавриловићу Српском ученом друштву

Господине!

Ја сам више пута у Ученом друштву покретао мисао да треба у Архиепископској Архиви у Калочи, потражити податке за старију српску историју. Било је препоручивано, да се човек нађе ил да се когод пошље одовуд, да речену Архиву прегледа и препише, шта буде за нас, па је на том остало.

Како сада Буњевац, каноник Антуновић, издаје у Калочи новине буњевачке и шокачке, и види се, да је то човек заузет за народне ствари наше, не би требало, да наше Учено друштво пропусти, ту згодну прилику, па да умоли каноника Антуновића, да се лати он посла, те да архиву свога Архиепископа претресе, пронађе што је за нас, препише и пошље нам.

⁵ Наслове књига које је Гавриловић доставио Српском ученом друштву на његовом писму дописао је Стојан Новаковић.

⁶ Књига се налази у Библиотеци САНУ под сигнатуром L IV 134/8.

⁷ Књига се налази у Библиотеци САНУ под сигнатуром Ć 109.

⁸ Књига се налази у Библиотеци САНУ под сигнатуром R IV 30.

⁹ Књига се налази у Библиотеци САНУ под сигнатуром 910/12.

Два су тамо каноника: Палма (*Historia Hungariae*) и Катона (*Historia Antice Regni Hungariae*) Архиву калочку до дна проучили и црпили из ње шта им је требало, да напишу своја споменута дела. Ваљада је суђено, да трећи каноник, а наше горе лист, Антуновић, извади за нас из Калочке архиве прилоге за српску старију историју.

Договорите се с дружином, па пишите канонику Антуновићу, што вам ја овде наводим. Може бити да ће око тога посла имати често споменути каноник и трошка, које би му се имао подмирити. Ја држим, да се од трошка не треба плашити.

У Београду, 7. јануара 1871.

Јов[ан] Гавриловић

3.

Писмо каноника Ивана Антуновића Српском ученом друштву

Veleučena i veoma cijenjena Gospodo!

Najmilii poso bi veršio, ako bi tako krasnu zadaću riešiti umio - na koji se pozivam u Vašem velecenjenom Listu - ta i ja sam i najtanjušna grančica plemenitog Stabla Slavenstva - dakle neizmijerna zasluga bi i po mene bila - ako bi koji vriedni plod umom ili rukom doprineti mogao - al prvo vriemenom ne raspolazhem budući se u mojem podhvatu sa svim tegobam i na materialnom, pa baš gotovo i na duševnom polju osamljen moram hrvati, drugo ne posidujem onu učenost, koja bi triebovala da se tako važan poso plodno i dostojno obavljat može, treće u obziru koje bi plemenita i učena gospodo blagoizvoleste objeližit, kod nas je puko siromaštvo, tu neima stara dokumenta, Banat i Bačka, pa veliki dio Peštanske županie i Kumania sve do Pešte - to je harano, paljeno, rušeno - i po Turčinu i po Kalvinu i po Švabu - tu ni kamen na kamenu nije od starine zaostao - ako se za vrieme nije pod zemlju prikrio. Kalačka kaptula i nadbiskupstvo mnoge novce je trošilo da iznadje svoj stari Arhiv, ali do sad ni tragu ni glasu - istina da je u ugarskoj povisnici mnogo i to spričilo što - poput Cviticiteta - mnoge bi se tražbe izrodile - zato su posednici arhivah - se pod strogom zatvoru držali. Sad je već to prestalo - dakle nada je da će mnoge stvari na videlo se izneti, koje su dosad u tminah zaslužnjene ležale, no al da ono što gdie zakopano leži do znanja dospie triebaće posla da se cathologi sastave, i objelodane - što se tiče Kalačkog Arhiva historično nije poznato živi li ili je izgorio - posle Mohačke nesriće mislim da su ga sahanili, jel su vriemena imali, al buduć po ovu okolicu nije tako opasna bila ta bitka ko što se pritila premda je ovudan sve vodama obkoljeno bivalo, zato je vjerovatno da su se kanonici kući povratili, al poklem se u Ugarskoj gradjanski rat podpalio - koji je gotovo 200 godinah trajao - i u tomu i jedna i druga t. j. i katolička i kalvinska stranka sile počinjavala zato je to sve poginulo u tom nesrićnom

ratu – što je okrutnost turska zaštedila tako se zna da je Kaloča bila obstajala sve do 1602 god. premda su Bocskayni ajduci podunavlje napali Kaloču i staru plemenitu crkvu upalili – ako je dakle arhiv poginuo – onda je izgorio, no poklem ta nezgoda nije u svačem sustizala Pečuu dakle kad vriemena stečem, pokušat ću ne bil se štogod u tom naći moglo i veoma ću se radovat ako ću Vas ma u čem poslužiti moći. Sad sam naravno svezan i poslom i nepripravnostju, al može biti, da ću kasnie što u ovom obziru steći i na put se staviti. Povesnicu sam poštivo i u mojoj mladosti dakle istom se zabavljah nebi mi dosadno i teretno bilo al zasad – zbog gori navedeni uzrokah – toj plemenitoj zadaći nisam kadar žertvovati se, što kad ožalostjen očitovati umoran se nalazim molim da iskreni izraz mojeg dubokog poštivanja dragovoljno primiti blagoizvolite Vaše plemenitosti.

U Kaloči, 25.velj[ače] 1871.

Ponizni sluga i iskreni štovatelj
Ivan Antunović
Bunj[evačkih] i šok[ačkih] novina urednik^{10*}

***Објављено у Лучи, бр. 2, Суботица, мај 2019, стр. 27–30.**

¹⁰ Архив САНУ у Београду, Српско учено друштво, бр. 16/1871.

ОДОСИ СРБА И ХРВАТА У НАУЧНОЈ САРАДЊИ ОД 1841. ДО 1914. ГОДИНЕ

Убрзо по оснивању Друштва српске словесности оно је 1842. године за своје дописне чланове из Хрватске изабрало Људевита Гаја и Вјекослава Бабукића а за почасне грофове Петра Пејачевића и Јанка Драшковића. Хрватски писци, попут Игњата Алојзија Брлића, Андрије Торквата Брлића, Мирка Боговића и Ивана Кукуљевића, слали су Друштву српске словесности своје књиге а оно им је узвраћало сопственим штампаним радовима. Размена књига вршена је и између Друштва српске словесности, Матице илирске и Господарског друштва хрватско-славонског. Жива сарадња с научницима из Хрватске испољена је и тиме што је Друштво српске словесности за своје дописне чланове изабрало многе Хрвате, као што су: Игњат Алојзије Брлић, Станко Враз, Фрањо Курелац, Имбро Игњатијевић Ткалац, Иван Кукуљевић, Иван Трнски и Богослав Шулек. Ђаковачко сјемениште, које је као поклоне добијало књиге Друштва српске словесности, захвалило је Друштву на даровима и написало је да књиге Друштва шире знања и буде свест „да смо сви синови једне и исте мајке” и да смо „с једног стабла листови”. Осредњи одбор за обележавање хиљадугодишњице апостола Ђирила и Методија позвало је Друштво српске словесности да учествује на прослави која ће пружити „лиепу слику братске слоге и љубави”. Кад је 1856. Министарство наука и вера задужило просветне власти Хрватске да саставе једну књижевну антологију која би служила гимназијалцима, хрватски писци, Антун Мажуранић, Матија Месић и Адолфо Ткалчевић Вебер обратили су се српском књижевнику Ђорђу Рајковићу молбом да одабере и пошаље им његове саставе за које мисли да их треба објавити у књижевној антологији.

Друштво српске словесности је својим пријатељским односом према хрватским научницима поставило темеље за даљу сарадњу с Хрватима, коју су наставили да негују Српско учено друштво, које је 1864. наследило Друштво српске словесности, и Југославенска академија знаности и умјетности, која је основана 1866. године. На свечаном отварању Академије 1867. присуствовали су представници Србије а тим поводом митрополит Михаило упутио је честитке бискупу Штросмајеру као њеном покровитељу и оснивачу. Изразио је наду да ће Академија радити на просвећивању „народа нашег” истинитом, а не лажном просветом, да ће неговати науку која

„усређава народе и која им даје снагу, умну и материјалну, [...] да потомству оснују бољу будућност”, да ће помоћи „умно уједињену браћу Хрвате и Србе” у њиховом даљем напретку. Међу прве чланове Академије изабрано је више Срба. Почасни члан постао је 1867. Јован Гавриловић. За редовне чланове били су изабрани Јован Суботић, Ђуро Даничић, који је постао и секретар Академије, Валтазар Богишић и Божидар Петрановић, а за дописне Матија Бан, Милош Поповић и Јосиф Панчић. Кад је 1868. године Штросмајер посетио Београд, у којем је наишао на величанствен дочек, по повратку у Ђаково послао је Српском ученом друштву као дар сто златних дуката. Штросмајер је 1869. изабран за почасног члана Друштва, а велики број хрватских научника је током те године и наредних година изабран за дописне чланове. Међу таквима су: Фрањо Рачки, Ватрослав Јагић, Људевит Гај, Иван Кукуљевић, Шиме Љубић, Фран Курелац, Имбро Игњатијевић Ткалац, Богослав Шулек, Фрањо Кухач и други. Тако велики број Хрвата дописних чланова сведочи да је Српско учено друштво било спремно на сарадњу, да се залагало за слогу и јединство са Хрватима. То је показано и чињеницом да је Србија, кад је основана Југославенска академија, дозволила Ђури Даничићу да оде у Загреб и да постане секретар новоосноване установе. Србији није било лако да се одрекне Даничића и да га препусти Хрватима. То је учинила тек после молби које је Штросмајер упутио кнезу Михаилу, после залагања кнегиње Јулије, којој је Штросмајер био исповедник, и после интервенције коју је код кнеза и Владе Србије учинио први генерал-ађутант аустријске армије фелдмаршаллајтнант Фолио гроф Кренвил (*Crenville*).

Да се не би однос између Српског ученог друштва и Југославенске академије свео само на исказе о узајамном поштовању, Српско учено друштво одлучило је да покрене питање израде *Ојшййеі научной речника на српско-хрвајском и бујарском језику*. Сматрало је да се око тог озбиљног научног рада „могу први пут ујединити свеколике југословенске научне силе”, па је априла 1871. у том смислу упутило позив Југославенској академији, Матици српској, Матици словеначкој, Матици далматинској у Задру и Бугарском књижевном друштву у Браили. Међутим, Југославенска академија није била спремна да се укључи у тај посао. Председник и секретар Југославенске академије Фрањо Рачки и Ђуро Даничић с пуно такта и бираним речима одговорили су Српском ученом друштву „да се слажу с ватреним речима предлога, гдје се каже, да само сложено напредовање свију јужнословенских племена у науци и просвјети може зајамчити јужному словенству бољу будућност него ли му је садашњост”, али да Југославенска академија мисли да наша њижевност још није на оном степену развитка чијим снагама би могао да буде обављен замишљени посао. Зато што су и нека друга друштва, попут Југославенске академије, одговорила да не могу прихватити сарадњу на *Ојшййем научном речнику*, а нека су била за сарадњу, Матица српска, која се изјаснила за сарадњу, предложила је да се сва учена друштва на словенском југу, и поједини књижевници средином августа 1872. састану у Осеку и

ту размотре питање шта треба чинити да се уклоне велике сметње које стоје на путу „тешње књижевничке свезе” и боље „узајамности наших народа на југу”. Међутим, овај састанак није одржан.

Иако су у првим годинама постојања односи између Српског ученог друштва и Југославенске академије формално били добри, другом половином 1872. испоставило се да су те две установе у међусобној конкуренцији. Кад је приликом подношења предлога буџета Кнежевине Србије за 1873. годину Српско учено друштво сазнало да није добило више новца но што му је дотле додељивано, његова управа обратила се министру просвете и саопштила му је да Друштво неће бити у стању да обавља своје задатке до-тадашњим средствима. Председник и секретар Друштва упозорили су министра просвете да је Друштву неопходна већа количина новца због тога што је оно у конкуренцији с Југославенском академијом, „која има на расположењу седам пута више” средстава него Друштво, „па није чудо, што нас може претећи”, а ми из политичких разлога „Хрвате не смемо пустити преда се у културном раду око образовања централне тачке југословенске”. Од партнерских до конкурентских односа Српско учено друштво и Југославенска академија дошли су услед политичких промена у односима између Србије с једне и бискупа Штросмајера и његове Народне странке с друге стране. Наиме, бискуп је једном изјавом, коју је 1870. објавио енглески лист Таблет, признао да је цео живот посветио намери да католички део његовог народа распростире идеје католичког јединства, тј. унијаћења српског православног становништва. Тим поводом нагласио је: „Једино и само да би до овог циља дошао, основао сам јавне установе као што су Академија [...] и католички универзитет у Загребу [...]”

С таквом установом, којој је био задатак да шири унију, Српско учено друштво није могло у Југославенској академији имати партнера, већ само конкурента. Конкуренција између Српског ученог друштва и Југославенске академије још више је порасла после ревизије Хрватско-угарске нагодбе из 1873, када је хрватска Народна странка преузела власт у Хрватској и када се од српског политичког партнера претворила у српског политичког противника. Уз то, заштравању односа много је допринео и Мажуранићев *Закон о њучком школству и њрејарандијама* из 1874. године, којим су посебно били погођени Срби и њихове вероисповедне школе, јер је један од основних задатака новог закона била њихова хрватизација.

О томе колико су односи били поремећени, оставио је уверљиво сведочанство Стојан Новаковић, који је 1874. године предводио делегацију Српског ученог друштва у Загреб приликом отварања Загребачког свеучилишта. Новаковић је обавестио В. Јагића да је српске представнике, који су том приликом учинили посету Мажуранићу, бан „примио хладно стојећи, са неколико речи”, а да се према немачким представницима односио с пуно пажње и поштовања. Српске представнике, за разлику од немачких и аустријских, нико није јавно поздравио, чиме је Србима нанета увреда.

Писмо Јагићу о посети Загребу Новаковић је завршио речима: „Иначе велико-хрватскога и католичкога швиндла врх главе. [...] Не будући рад раздор дизати ово говорим вама ради знања, иначе штедим”.

Односи између Српског ученог друштва и Југославенске академије тада су били безначајни, сведени само на личне везе њихових појединих чланова. Када се у том мртвилу Штросмајер обратио Јовану Ристићу молбом да Влада Србије дозволи Ђури Даничићу да оде у Загреб и преузме послове уређивања *Знанственог речника*, влада је удовољила тој молби. Ристић је обавестио бискупа да ће Влада Србије дозволити Даничићу да дуже време борави у Загребу, да *Знанствени речник*, тај „велики књижевни предузетак ваш изврши на корист нашег хрватско-српског народа и на славу вашег Преосвештенства и наше Југославенске академије”. Да су односи између Српског ученог друштва и Југославенске академије захладнели, види се и по томе што су у размаку од 1870. до 1882. године само три члана Српског ученог друштва (Стојан Новаковић, Чедомиљ Мијатовић и Милан Ђ. Милићевић) постали дописни чланови Југославенске академије, а ниједан члан Југославенске академије није изабран за дописног члана Српског ученог друштва.

Известан заокрет у односима двеју установа догодио се поводом изненадне смрти Ђуре Даничића. Тада је, по оцени Ватрослава Јагића, „бар неколико тренутака наш двоимени вјерски и политички раскомадани народ над гробом свога великог сина заборавио на све нутарње кавге те сложено читовао пред свијетом, да је он један, да има једне радости и једне боли, једне идеале”. Само месец и по дана после Даничићеве сахране Југославенска академија је 15. јануара 1883. упутила предлог Српском ученом друштву да се поједина хрватска, српска, словеначка и бугарска научна, просветна и књижевна друштва, Матице и појединци повремено састају и расправљају о многим књижевним, просветним и научним питањима од заједничког интереса. Први састанак био би одржан 1885, а место састанка накнадно би било утврђено. Ако би предлог Југославенске академије био усвојен, она би израдила програм о којим питањима би се на првом састанку расправљало. Председник Друштва Нићифор Дучић обрадовао се предлогу Југославенске академије и оценио га је као патриотски чин. Изразио је жалост што се већ одавно није тако нешто урадило. Да јесте, многа књижевна питања била би рашчишћена и расправљена, чиме би био и „пут утрвен на просвјетном пољу српском и хрватском уједињењу”. После одржаних седница свих пет одбора Српског ученог друштва, једногласно је донета одлука да се прихвати предлог Југославенске академије о повременим састанцима научних и књижевних друштава. Међутим, састанак у Загребу, који је био планиран за 1885. годину, није одржан. Зазирући од југословенске слоге, хрватски бан Куен Хедервари није одобрио правила која је израдила Југославенска академија за одржавање састанака југословенских књижевника, а забранио је и одржавање таквог састанка.

Чим је о тој одлуци бана почетком марта 1885. било обавештено, Српско учено друштво одлучило је да се та манифестација одржи 1886. у Београду. Крајем априла 1885. Друштво је израдило правила за одржавање првог састанка. Правила су одштампана у виду брошуре и имају укупно 19 чланова. У члану 6 речено је да је смер „Састанка да се личним познанством и заједничким договором утре пут сложном раду за напреднији развитак оних грана науке и књижевности, којим се сада баве учена и поједина стручна књижевна друштва у Срба, Хрвата, Бугара и Словенаца.” У истом члану одређено је да ће „предмети расправљања на Састанку [...] бити питања из подручја науке о језику, историје, правних и државних наука, философије, математике, природних наука и лепе књижевности, са свим гранама тих струка, а с особитим обзиром на потребе јужнословенских народа и земаља.” Међутим, ни овај састанак у Београду није одржан зато што је 1886. основана Краљевска српска академија. Она је, по закону, у свему била правни наследник Српског научног друштва, али односи између Друштва и Академије нису могли напречац да буду решени. Због тих замршених односа између старе и нове научне установе, њихових надлежности и обавеза, књижевни састанак није могао да буде организован 1886. године. Од идеје о одржавању састанка није се у Београду одустало ни две године касније. Јован Ристић је децембра 1890. изјавио да је такав састанак потребан и користан, да ће он бити одржан после спајања Српског научног друштва с Академијом, да ће иницијатива о сазиву скупа потећи из Београда, али да ће о свему томе претходити договор с Југославенском академијом.

Тај састанак ипак се није одржао јер су се односи између Хрвата и Срба за време владе Куена Хедерварија из године у годину све више погоршавали, што је утицало и на односе између двеју академија. Тим поводом Валтазар Богишић написао је К. Јиречеку да је после смрти Ф. Рачког у Југославенску академију ушла политика и шовинизам, па да је због тога престао с њом да сарађује. Због политичке и националне искључивости, којом је била захваћена Југославенска академија, ни сарадња Лазе Костића на преводу Дербургових *Пандектиа* није приведена крају. У најтешњој вези с тим поремећеним политичким односима између Хрвата и Срба је и оставка Стојана Новаковића на чланство у Југославенској академији поднета после противсрпских демонстрација које су се догодиле у Загребу 1, 2. и 3. септембра 1902. године. Ватрослав Јагић, који није одобрио демонстративан иступ Новаковића из Југославенске академије, осудио је загребачку интелигенцију зато што није дала „изјаву сажаљења” због антисрпских демонстрација, што није хтела јавно да осуди ту срамоту. Такав став загребачке интелигенције протумачио је тиме да је она под великим утицајем Јосипа Франка, католичких попова, и њихових скутоноша, у које је посебно именовао председника Југославенске академије Тадију Смичикласа.

Прекид односа и сарадње Југославенске академије са Српским научним друштвом и Краљевском српском академијом није спречио те устано-

ве да током осамдесетих и деведестих година размењују своја издања и да за своје чланове бирају Србе, односно Хрвате. Тако је Југославенска академија за дописне чланове изабрала: Луку Зоре, Пера Будманија, Илариона Руварца, Нићифора Дучића, Милана Решетара, Перу П. Ђорђевића, Јована Жујовића, Димитрија Нешића, Симу Лозанића и Михаила Петровића. За почасног члана Југославенске академије 1896. изабран је Никола Тесла. За почасног члана Српске академије изабран је бискуп Штросмајер, за првог члана Ватрослав Јагић а за дописне су изабрани: Фрањо Рачки, Спирос Брусина, Ђуро Пилар, Петар Матковић и Томислав Маретић. Кад су се после пада Куена Хедерварија 1903. политички односи између Срба и Хрвата побољшали, посебно после склопљене Хрватско-српске коалиције, односи између двеју академија битно су се побољшали. За дописне чланове Југославенске академије тада су изабрани: Владимир Варићак, Јован Цвијић, Богдан Гавриловић, Милорад Јовичић, Петар С. Павловић, Јован Радонић и Љубомир Ковачевић. Хрвати, дописни чланови Српске академије, тада су постали: Натко Нодило, Тадија Смичиклас, Ђуро Шурмин и Драгутин Горјановић Крамбергер.

Стварањем Хрватско-српске коалиције, одустајањем знатног дела Хрвата од вођења политике на темељима хрватског државног и историјског права, признавањем Срба у Хрватској за политички народ односи између Срба и Хрвата суштински су се побољшали. Тада су се догађала узајамна чешћа зближавања, међусобна посећивања, дружења и братимљења. Као резултат тог измењеног стања у односима створени су услови и за појачану културну и научну сарадњу двеју академија. Очигледан доказ за то је предлог Југославенске академије упућен 5. II 1910. Српској краљевској академији да заједнички издају *Југословенски енциклопедијски речник* или *Југословенску енциклопедију*. Српски академици су прихватили тај предлог, па су две академије споразумно и убрзано кренуле у оставривање замишљеног пројекта. Током 1910. и 1911. године договориле су се о свим принципијелним питањима: да *Енциклопедијом* буду обухваћена „сва три југословенска народа, српско-хрватски, бугарски и словенски”; да текстови буду објављени на српском или хрватском језику „јужним или источним говором, како их који писац буде написао”, ћирилицом или латиницом; да гранична линија докле ће ићи *Енциклопедија* буде крај XIX века, а да из XX века буде уврштено само оно што је најзначајније; да свака академија посебно изради „азбучни списак главних и ситнијих чланака који имају да уђу у *Југословенску енциклопедију*”; да чланци буду написани сажето; да се у *Енциклопедију* не уноси ништа што није значајно и што се не односи на „земље и народности југословенске”. Према договору, *Енциклопедија* је имала да обухвати разне струке: географију, антропологију, статистику, етнографију, језик и књижевност, фолклор, археологију и нумизматику, уметност, политичку, црквену и културну историју, просвету, право, финансије, привреду и природне науке. Договорено је да се објави и један *Ојлед* од неколико табака и да о свим

питањима суверено и споразумно одлучују две академије. Прихваћен је и предлог да се, кад буде завршен, објави и јединствен азбучник да би могао да буде допуњаван и исправљан према умесним примедбама. Зато што је Југославенска академија била спремна да за све послове око припрема *Енциклопедије*, до штампања, уложи око 20.000 круна, Српска академија је за исте сврхе од Краљевске владе добила 21.000 динара у злату. Према замисли, читаво дело било би објављено у 4-5 књига од по 40 табака у великој осмини на два ступца.

У посао су били укључени и Словенци, а планирано је да се у подухват укључе и Бугари. Иако се мали број Словенаца служио ћирилицом, они су „с највећом готовошћу прихватили предлог о издавању Речника српско-хрватским језиком” зато што су, како је наглашено, „били одушевљени за сложан рад”. Сматрали су да ће „прегорети” тешкоћу што ће *Енциклопедија* бити штампана на два алфабета, ћирилицом и латиницом, па су пристали да њихови текстови буду преведени на српско-хрватски језик. Преговори о сарадњи с Бугарима су се закомпликовали. Они су најпре изјавили да ће читав њихов Универзитет учествовати у послу, а онда су захтевали да нико други осим њих не може писати о Македонији држећи да је она само њихова домовина. Због тога су одбили официјелно учешће у пројекту препуштајући сарадњу само појединцима. За Босну и Херцеговину Југославенска академија је за сарадњу ангажовала Земаљски музеј у Сарајеву а као кључни човек за Далмацију у посао је укључен археолог Фране Булић.

Посао је иначе добро напредовао и у Београду и у Загреб, јер су оба средишта у пројекат укључила најугледније стручњаке. С намером да припреме азбучник за све одреднице са српске стране које би добиле место у *Енциклопедији*, Српска академија је основала четири одбора: за језик и књижевност с Љ. Стојановићем на челу, одбор за историју и остале с историјом везане предмете с Љ. Ковачевићем на челу, одбор за географију, природне науке, рударство, трговину итд. с Ј. Цвијићем на челу и одбор за правни и привредни живот, занате, еснафе, задруге, старо и обичајно право, становништво, цркву итд. са С. Новаковићем на челу. Југославенска академија је 1911. припремила *Приједлоге за стручни програм југословенској енциклопедијској рјечника и Попис ћирилице за хрватску политичку и црквену новинарство*. Следеће године објавила је *Привремене уједињене за сјеремање Југословенској енциклопедијској речника*. Сарадња је текла без проблема, с чешћим узајамним састанцима и договорима у Београду и Загребу. Током 1912. и 1913. Југославенска академија и Матица словенска довршавале су своје алфабетаре. Међутим, због балканских ратова Српска академија била је принуђена да обустави све послове на изради *Енциклопедије*. После окончања балканских ратова, марта 1914, Љ. Стојановић, секретар Српске академије, посетио је Југославенску академију и обавестио ју је да је Српска академија спремна да пошаље у Загреб своја два представника ради настављања рада на *Енциклопедији*. Међутим, смрт Т. Смичикласа (8. VI 1914), који је најви-

ше био укључен у пројект око израде *Енциклопедије*, а још више избијање Првог светског рата зауставили су послове на том значајном заједничком научном задатку. Из свега реченог види се да је у одређеним тренуцима било и воље и спремности за научну сарадњу, али да су стицајем околности резултати изостали.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив САНУ у Београду, Рукописна заоставштина Виктора Новака, не-сређено; Годишњак СКА, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, за године 1910-1914; Frano Glavina, *Inicijative, pokušji i započeta djela naše enciklopedistike i leksikologije*, Bulten 9/10 JLZ, 25 obljetnice, Zagreb 1975; Dragoslav Janković, *Jedna srpsko-hrvatska kulturna akcija 1910-1914: pokušaj izdavanja enciklopedije Jugoslavije*, ЈИČ, god. XXII, Beograd 1987; В. Крестић, *Историја Срба у Хрвајској и Славонији 1848-1914*, Београд 1991; В. Крестић, *Грађа о Србима у Хрвајској и Славонији (1848-1914)*, књ. I, Београд 1995; В. Крестић, *Бискуп Шћросмајер, Хрвај, великохрвај или Јујословен*, Јагодина 2009; В. Крестић, М. Станић, *Зачисници седница Друштва српске словесности 1842-1863*, књ. I, II, Београд 2011; В. Крестић, Д. Опсеница, М. Станић, *Водич кроз архив Српској ученој друштву 1864-1892*, књ. I, II, Београд 2017; В. Крестић, *Грађа о српско-хрвајским односима и Србима у Хрвајској (1848-1914)*, Београд 2019.*

* Чланак нигде није објављен.

РЕФЕРАТ ВИКТОРА НОВАКА ИЗ АПРИЛА 1935. ГОДИНЕ О ПОЛИТИЧКИМ ПРИЛИКАМА У ХРВАТСКОЈ И СЛОВЕНИЈИ

Почетком марта 1935. године Богољуб Јевтић, министар иностраних послова Југославије, позвао је двојицу угледних професора историје Филозофског факултета у Београду, Станоја Станојевића и Виктора Новака, и замолио их је да оду у Загреб и Љубљану да се тамо обавесте о политичким приликама, а по повратку да поднесу реферате о својим сазнањима и изложе своје погледе на читав политички проблем који је тада, после убиства краља Александра, потресао државу. Неколико дана пре Новака у Загреб и Љубљану отпутовао је Станојевић. Његов реферат с пута до данас није познат, али из писма које је Новак упутио краљевском намеснику Раденку Станковићу сазнајемо да се он садржајно разликовао од Новаковог.¹ Немамо поуздане податке о томе у чему су те разлике, али с пуно основа можемо да претпоставимо да је реч о оценама политике која се тиче Влатка Мачека.

Новак је провео на путу у Загребу и Љубљани укупно 15 дана. На крају реферата, који је по повратку с пута написао, стоји: Априла 1935. Чим је написао реферат, доставио га је министру Јевтићу, али га је проследио и намеснику Станковићу, и личним пријатељима, управнику загребачке полиције Станоју Михаиловићу² и бану Савске бановине Марку Костренчићу.

У писму намеснику Станковићу Новак је написао да „Има ствари о којима би се могло говорити а које још нису ушле у извештај.” После тога је додао: „Ако Вас г. Кр. Намесниче буде и то интересовало, изволите ми по г. шефу кабинета јавити и ја ћу Вас драге воље у неко време посетити.” Није нам познато како је реаговао Станковић на Новаков реферат и да ли су се тим поводом сусрели.

Чим је прочитао Новаков реферат, Михаиловић му је 11. априла 1935. написао „да је у свему стваран и објективан”, па да нема потребе за његовим исправкама. Препоручио му је да на 5. и 6. страни изостави „напомене о ’успостављеној вези са Краљевским Намесништвом’”³, а да „уместо тога

¹ Ово писмо види у прилогу овог рада.

² Михаиловић је, попут Новака, био члан масонске ложе.

³ Тај део текста у целини гласи овако: „Изван сваке је сумње да је др. Мачек легитимни баштиник Степана Радића у преставништву ХСС. Као такав он води бригу не само о

свакако и на овом месту треба подвући добро расположење др. М[ачека] према установи односно према првом фактору”.⁴ Предложио је Новаку „да за једну нијансу ублажи симпатије према др. М[ачеку], јер док се исти не види на делу остави донекле отворена врата извесној сумњи која у раду и држању политичара никада није искључена.” Михаиловић је нагласио да је Новаков реферат „једна целина и првокласно информативно дело”, па да је „уверен да ће га на највишем месту примити са пуно признања и одобравања, док напротив”, није сигуран „како ће га примити извесни активни политичари из разумљивих разлога”.⁵

Истог дана када се Михаиловић јавио Новаку, написао му је писмо и Костренчић. Обавестио га је да је пажљиво прочитао његов реферат и да је у њему све врло добро речено. Пошто је сазнао од Новака какве примедбе му је ставио Михаиловић, нагласио је да се потпуно слаже с његовим напоменама, па мисли да би било добро да их Новак прихвати, „да се ствари не нашкоди”. Скренуо му је пажњу још на неке ситнице с препоруком да их исправи, па је написао: „Добро би било уопште се клонити свих децидираних тврдња које онима којима подносиш реферат могу само да учине нажао, а да општој ствари не донесу никакве користи.”⁶

Кад га је министар Јевтић позвао да отпутује у Загреб и Љубљану и замолио да после тога о приликама у Хрватској и Словенији поднесе реферат, Новак се ниједног тренутка није запитао зашто је баш он одабран за тај посао. Својом књигом *Анџолоџија југословенске мисли и народној јединства*, која је објављена крајем 1930. године, он се представио као убеђени, искрени и доследни Југословен. Никакве сумње нема да га је и та књига препоручила тадашњим политичарима југословенског опредељења и искреним поштоваоцима покојног краља Александра и династије Карађорђевића за обављање поверљивог посла. Не без разлога веровао је да га је за поверену му мисију препоручило и добро познавање политичких, друштвених и културних прилика у Хрватској и Словенији, посебно у Загребу, „као основном мерилу свих настојања Хрвата”. Своје познавање прилика у Хрватској објаснио је следећим речима: „Ту сам одрастао, па и сад иако сам стално 11 година у Београду, где сам упознао и прилике престонице као и Србије, ипак сам у сталном додиру са Загребом, и познајем добро и људе и прилике. Све сам то имао могућности да контролишем изблиза, у честим мојим посетама Загребу: сваке године неколико пута. Непосредно пре овог извештаја, био сам месеца фебруара 8 дана, а сада у марту и априлу 12 дана. Имам знања и искрених пријатеља у свим групама и бившим партијама, од којих сам

интересима своје партије него и о већини Хрвата који су били организовани у ХСС. После смрти Великог Краља све је било у ишчекивању. Наде су се полагале у Кнеза Намесника као и у другу двојицу Намесника за које се знало да су ваљано упућени у прилике у пречанским крајевима. Формирано је било психолошко расположење на коме се могло успешно градити.”

⁴ Односи се на краља и Краљевину.

⁵ Михаиловићево писмо види у прилогу овог рада.

⁶ Костренчићево писмо види у прилогу.

могао добити поузданих обавештења по свим расположењима, која су од важности за карактерисање ситуације код Хрвата. Био сам и у Љубљани, те сам и ту могао да контролишем своја ранија знања и запажања.” Тим речима Новак је онима који су га ангажовали да им достави реферат о политичким приликама у Хрватској и Словенији ставио до знања да је компетентан, да његовим оценама и проценама треба веровати, да ће он бити објективан, да неће направити било какве пропусте, па да, сходно томе, треба и поступати у складу с његовим виђењима и предлозима.

Иако Новак није био укључен у страначко-политички живот, он се, како је написао намеснику Станковићу, одазвао позиву министра Јевтића „као не заинтересован родољуб” да отпутује у Загреб и Љубљану и да напише извештај о политичким приликама у Хрватској и Словенији. То истицање да се одазвао позиву „као не заинтересовани родољуб” схватамо као да је хтео да истакне да није активан члан ниједне политичке странке, јер читав његов извештај доказује да је као родољуб и те како био заинтересован за политичке прилике и међунационалне односе у Југославији. Као високорангирани члан масонске ложе Новак је по убеђењу био искрени интегрални Југословен. На једном месту у реферату који објављујемо истакао је да је „душом и срцем стално на линији југословенства, које је било идеал Штросмајеру и Краљу Александру”, да је том југословенству циљ изградња Југославије и југословенске нације. Тим идејама проткан је читав његов извештај, и све његове политичке оцене и процене. Због тих и таквих идеја и идеала Новак је желео да колико је могуће више допринесе превазилажењу свих међунационалних разлика и супротности, миру и стабилности државе, тј. опстанку Југославије. Због тога се у свом излагању потрудио да и међу Хрватима и Словенцима укаже на личности и политичке и друштвене кругове с којима је мислио да Београд може и треба да сарађује. Проценио је да је Мачек међу Хрватима, поред свих ограда које је имао према њему и његовој политици, најприхватљивији, најподеснији и најкориснији, јер има највише следбеника, јер је најутицајнији, а мање искључив и захтеван од других хрватских политичара. Уз то, Мачек је, по Новаковом виђењу, био легитиман баштаник Стјепана Радића у представништву ХСС. „По свом загорском менталитету”, написао је Новак, Мачек је „човек сталне и јаке речи”. Он је добар Хрват, Словен и Југословен. Он је и монархиста, какве су и хрватске масе сељака. Није противник Срба, он их не мрзи, а чешће их „прекоревача и критикује, нарочито стога, што не могу да се отресе режима који доводе у питање опстанак ове државе”. Мачек је „одлучно против југословенства које спроводи полиција и жандармерија која је у многоме у прошлости одговорна за хрватска нерасположења према Београду и Србима уопште.” Новак је написао да је у Хрватској опште мишљење, како код Срба, тако и код Хрвата, да „су Београд и његови режими изазвали и ојачали великохрватске тенденције и дале замаха племенским сукобима и сепаратистичким тежњама.” Мачек не прави питање о термину државног уређења, о томе да ли ће држава бити уређена као федерација, конфедерација, аутоно-

мија или самоуправа. Он се залаже за то да заједнички послови буду поверени заједничким министарствима, док за потпуно засебне послове захтева засебна самоуправљања, која би била поверена бановинама. Он води бригу не само о интересима своје партије већ и о већини Хрвата чланова ХСС. Новак је тврдио да је једино Мачек способен да изврши преоријентацију Хрвата који су незадовољни постојећим системом државног уређења зато што „има магичну моћ да делује на масе и да га у свему следе слепо верујући у њега”. Такав, каквим га је видео Новак, Мачек може да „данас отворено нерасположене анти-београдске масе приведе конструктивној акцији и ка расположењима која ће несумњиво водити консолидовању прилика.” Новак је стекао уверење да је само Мачек у стању да се супротстави најопаснијим противницима народног јединства: франковлуку, милитантном клерикализму и комунизму. Због тога је сматрао да Мачек заслужује пажњу и да зато треба радити на јачању његових политичких позиција. С тим у вези написао је и подвукао: „Ван сваке је сумње, да је др Мачек ступио на терен на коме се може, и поред свих радикалних његових изјава, с њиме разоговарати и преговарати, а уз добру вољу и искрено настојање да се то [хрватско - В. К.] питање ликвидира, и на крају споразумети.” Истичући Мачека као кључну личност помоћу које се може наћи споразумно решење за кризу у коју је запала држава, Новак је у закључку овог дела реферата написао: „Честита управа, поштовање законитости за све учиниће веома много да се врати поверење у државу и државне власти а с тиме ће и психоза изгледати сасвим другачије у расположењу Хрвата према Србима.”

У најбољој намери, да понуди решење за национално помирење, за стабилизацију политичких прилика у Југославији, и за њено очување, Новак је дао у многочему улепшану слику о Мачеку, његовој политици, његовим тежњама, циљевима и врлинама. Није случајно што му је, прочитавши реферат, његов блиски пријатељ Станоје Михаиловић, добар познавалац прилака у Хрватској, саветовао да „за једну нијансу ублажи симпатије према др. Мачеку”. Имајући већ помениути јасан циљ који је желео да постигне својим рефератом, Новак то није учинио. Онима који су га ангажовали доставио је реферат неизмењеног садржаја. Немамо податке о томе како су Новаков реферат примили његови поручиоци. Међутим, догађаји који су се збили касније, кад је 26. августа 1939. постигнут споразум између Цветковића и Мачека, прихваћена је политика за коју се у свом реферату залага професор Виктор Новак.

Осим анализе политичких односа у Хрватској, при чему је највише простора дао Мачеку, Новак је дужну пажњу посветио верским односима, тј. односима врха хрватске римокатоличке јерархије према заједничкој држави, краљу, Србима и православљу, верској толеранцији, Католичкој акцији папе Пија XI и екстремној хрватској политичкој групацији оличеној у редовима франковаца и усташа. Овим одељком реферата Новак је показао да је одличан познавалац стања, односа, начина функционисања и циљева самог врха римокатоличке цркве, који су представљали надбискуп Бауер, његов коадјутор Степинац, као и бискупи Шарић, Сребрњић и Царевић. Бројним

доказима Новак је разобличио хрватски римокатолички клерикализам и показао којим средствима се све служио у разарању националног и државног јединства. Написао је да је после Радићеве смрти клерикализам успео да се наметне хрватским масама као борац хрватства, при чему је повезао „своје интересе са интересима политичке племенске искључивости”. А онда је додао: „Племенска нетолеранција има у верској [нетолеранцији] особиту подршку и оне једна другу помажу.” Новак није пропустио да нагласи да је римокатолички клерикализам утолико опаснији по интересе Југославије што се повезао с мађарским иредентизмом и италијанским фашизмом.

Иако је у хрватском клерикализму видео велику опасност по међунационалне односе, стабилност и опстанак државе, Новак је веровао да се стање може изменити „смисленим системом који ће постепено разбијати све клерикалне макинације”. Препоручио је да се држава ослони на родољубиве попове, којих има, какви су дон Франо Иванишевић и которски бискуп Франо Учелини Тица. Њих „треба окупити и охрабрити да се јавно огласе својим родољубљем”, написао је Новак и овим речима закључио своје разматрање проблема који се тицао римокатоличког клерикализма: „Према католичкој цркви и према религиозности католика [треба] указивати и даље највеће поштовање као и сву равноправност с осталим религијама. Али треба бити много одлучнији према свима онима који сеју мржњу и раздор место љубави и братства па ма они били са крстовима на грудима и под митрама. Ту треба да се организују све оне политичке и духовне снаге које су вољне да се супротставе тмини римокатоличког клерикализма и разорном дејству протунационалне Католичке акције.”

Неупоредиво мањи простор од оног који је у свом реферату посветио анализи прилика у Хрватској и тамошњем римокатоличком клерикализму Новак је поклатио политичким односима у Словенији. Нагласио је да у Словенији постоје два политичка тавора: клерикалан и либералан, да су либерали нејединствени, а да су клерикали сложнији и да имају заједничке циљеве. Међутим, словеначки клерикализам, по оцини Новака „није ни издалека толико агресиван ни опасан, нити толико искључив као што је хрватски.” Али, словеначки клерикали су одговорни зато што се у Словенији веома размахала антирежимска и антибеоградска акција, па се на сваком кораку може чути критика на рачун државне управе. Без обзира на партијско-политичку припадност, написао је Новак, у Словенији „сви од реда [...] траже нарочита и изузетна права за Словенију у просветним и економским сферама” и залажу се за побољшање администрације. Као што је сматрао да је Мачек у Хрватској најприхватљивији политичар с којим треба преговарати и налазити решења за кризу у коју је запала држава, тако је Новак дошао до закључка да је у Словенији најподеснији и најспособнији Антон Корошец. Написао је да ће Корошец „у даној прилици, несумњиво успети да магички све ово словеначко незадовољство претвори у једно конструктивније осећање и државотворно гледање не само на искључиве словеначке интере-

се већ уопште југословенске.” Реферат о Словенији Новак је завршио констатацијом да знатан део опозиционара сматра да ће цео проблем словеначког аутономизма и сепаратизма аутоматски бити решен решењем хрватског питања. С тим у вези написао је: „Добронамерни се од тога надају добру док они други од тога страхују.”

После приказа политичке ситуације у Словенији Новак је на више страна понудио много предлога за решење државне кризе. Један од суштинских је онај који се тиче изналажења споразума с Мачеком. Новак је о томе написао да тај политичар „данас несумњиво преставља велику већину Хрвата. Осећа се и спонтано признаје на свима странама, па и у Словенији, код родољуба који мирно и непартијски расуђују, да је управо државна потреба, да се у садашњој ситуацији омогући да др. Мачек уђе у парламент, престављен по снази какву он доиста има. Јер, највиши државни интереси захтевају да се дефинитивно ликвидира франковачко питање, да се клерикализам сведе на меру, у којој неће бити опасан, да се комунизму истави једна брана у снажној сељачкој странци, и да се на крају задовољни Хрвати нађу у држави као једна позитивна, државотворна снага, која ће бити способна и спремна да одоли у даним моментима свим унутрашњим и спољним непријатељима.” У виду закључка Новак је још написао: „Моје је дубоко уверење да ће широке самоуправе, ваљана администрација, безбедност личне слободе, социјална равноправност и правичност за све једнака, рат корупцији, смишљен рад на духовном уједињењу задовољити све. Сви ти модалитети, као и целокупни збир тих детаља моћи ће се право ценити тек онда кад се буду они званично знали и кад се буде могло о њима дискутовати.” Нема сумње да предлози проф. Новака образложени у реферату с циљем да допринесу решењу политичке кризе у Југославији заслужују пажњу. Њима се он представио као веома добар познавалац политичких прилика у Југославији, и као човек снажног државотворног југословенског осећања, коме је пре свега и изнад свега било стало да се нађе заједнички језик између Београда и Загреба и да се држава сачува од могућег распада. Време и догађаји показали су да су разложни предлози и племените идеје проф. Новака били у дубоком раскораку са суровом политичком стварношћу Југославије, и то не само због унутрашњих деструктивних снага, које је Новак у свом реферату зналачки разобличио, већ и због по опстанак државе неповољних међународних околности. Уз то, у најбољим намерама, да сачува Југославију, Новак је поклатио много веће поверење Мачеку, његовој политици, његовим тежњама и циљевима него што их је он заслужио.

На крају овог уводног текста о реферату проф. Новака треба скренути пажњу на чињеницу да у његовом извештају има само неколико узгредних речи о економским и друштвеним проблемима и супротностима у тадашњој Југославији. Претпостављам да је та питања свесно занемарио сматајући да о њима треба чути мишљења позванијих стручњака од њега.

Ако имамо у виду чињеницу да је проф. Новак као највећу опасност за опстанак Југославије означио франкофуртимаштво, хрватски клерикали-

зам и комунизам, осећамо потребу да нагласимо да је он као писац реферата имао среће што комунисти после доласка на власт нису сазнали за његово писање и заузимање да се југословенске власти понашају оштрије и одлучније према главним државним непријатељима. Да су се комунисти домогли његовог реферата, Новак би, сасвим сигурно, био најурен с Универзитета, а можда би сносио и теже последице.

Новаков реферат објављујемо у верној преписци оригинала. Само на неким местима интервенисали смо уједначавајући ортографију. Извршили смо незнатне измене или допуне у интерпункцији. Његов језик, који у почетку одудара од данашњих правила, нисмо дирали, па ће читалац стога наићи на речи као што су: срество, преставка, преставници, разбивен и слично. Дужни смо да нагласимо да се Новаков реферат налази у његовој рукописној заоставштини у Архиву САНУ, под сигнатуром бр. 14.474. Поред оригинала реферата, који је написан латиницом, руком проф. Новака, пуним накнадних дописивања, прецртавања и додавања, и на маргинама и унутар текста, налази се и једна копија реферата прекуцана ћириличком писаћом машином. Ту копију Новак је потписао и означио је да је завршена априла 1935. „на ускршњи празник - католички”. Такав примерак доставио је министру Јевтићу и неколиким пријатељима. У сваком случају, то је коначна верзија његовог реферата, па зато њу и објављујемо.

Реферат проф. Виктора Новака

I

Садашње тешке политичке прилике с обзиром на т.зв. Хрватско питање највећим делом су последице ранијих племенских сукоба који су се у свој изобличености манифестовали трагичног 20. јуна 1928. године.⁷ Крајње неразумевање целокупне ситуације првака политичких партија као и најстраственије рекриминисање узрока и повода за ову катастрофу, с једне и друге стране, морало је неминовно довести до 6. јануара 1929. године⁸ као непосредне последице свега, што се десило у ово пола фаталне године у југословенској политици. Спасивање државног и народног јединства био је основни мотив доношењу свих шестојануарских решења. Иако је највећи део народа разумео и одобрио историјску прекретницу Краља Александра, и ако је Он био од великог броја родољуба најоданије помогнут, није се ипак могло и после прелаза ка парламентарном систему наћи основа за пуно задовољство сва три наша племена. Јер, узроци овој племенској разбукталости лежали су дубоко у далекој прошлости, у разним још неуједначеним погледима на државно уређење као и на само народно јединство, који су

⁷ Реч је о атентату који је у Скуштину извршио Пуниша Рачић.

⁸ Тога дана краљ Александар је суспендовао Устав, распустио Народну скупштину и забранио рад странкама и удружењима која су носила племеско и верско обележје.

свесно и потсвесно оснивани на старој Словенској баштини, искључивости, коју су сва три наша племена у знатној мери из прошлости унела и у нову заједничку државу. И, силе, које су у прошлости тежиле ка сједињавању, политичком и духовном, биле су услед криво схваћеног спровођења народног јединства потискиване од оних, које су свесно и потсвесно волеле више део него целину, и које су на крају тако служиле разједињавању и удаљавању три братска племена. Многе су се владе огрешиле о свети принцип, наглашен 1. децембра 1918.⁹ од стране Регента Александра, па онда Краља Ујединитеља. Није се умело приступити најбољим методама и системом ка главном послу, поред државног уређења, ка формирању једног јединственог југословенског менталитета. „Створила се Италија, а не стварају се Италијани”. Колико поуке и за нашу Југославију, за нашу младу, југословенску историју! Место еволутивних елемената узели су се више у обзир начини заповедања и одлуке, које нису посрећиле, јер нису одговарале ранијем вековном развоју сва три племена југословенског народа као и регионалним традицијама, у којима је било елемената посве племенских али и оних који су везивали целину. Главни заточници Видовданског устава¹⁰ нису умели да му удахну живот и душу, а с њиме и сву ону основну идеологију, коју је тај Устав имао да изврши. Пометња и забуна је настала тек онда, кад су га његови стваратељи напустили, и услед измењених својих партијских проблема прешли ка његовим противницима, начелним и неначелним. С тиме су они напустили пуну примену идеологије народног јединства и пришли ка силама, које су централизам побијале не само као неподесан систем, који административно није најсрећнији, већ као основни израз српске хегемоније. То је уверење стало да осваја масе, поготово кад су бесавесни вође партијске интересе издигли изнад државних и националних. Рекриниминације, изношене од стране велике већине Хрвата па и Словенаца, а тражења лека свему злу, које су Хрвати тумачили као невоље које им долазе из Београда, намерно и са тенденцијама да се Хрвати учине подложнима а не равноправнима, постепено је давало маха разорним сепаратистичким силама које су у масама стварале психозу, да Хрвати у новој држави нису нашли за чиме су кроз векове тежили. Ти су подвлачили да ће им самосталност, аутономија, унутар граница ове државе, ипак омогућити остварења тих њихових идеала. Тешка економска криза била је особит сарадник при општем снажењу хрватског незадовољства. Све што је долазило из Београда, ма у којој форми и садржини, било оно најбоље и најповољније, било је критиковано и придаване су намере, којих и није било. Али, кад су се, по неизбежној несрећи, јавили појави, везани уз појединце, репрезентанте власти од најмањих до највећих, а који су у пућивали, на позледе равноправности, грађанских и

⁹ Тога дана регент Александар је прогласио уједињење Србије са земљама независне Државе СХС у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца.

¹⁰ Видовдански устав донела је Уставотворна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 28. јуна 1921. године.

личних права, на рђаву администрацију и корупцију, онда су се такви појави, на жалост неправедно, уопштавали и инонимизирали¹¹ са Београдом, као престоницом Југославије, и на крају са свима Србима из Србије. Тако је расло неповерење према свему што је долазило из Београда, од званичних као и незваничних чинилаца под сугестијама политичких парола опозиционих вођа. Уз незадовољство великог дела Хрвата, који су били организовани у бившој Сељачкој странци Степана Радића, јавили су се одмах после Радићеве смрти два опасна противника државног и народног јединства, а то су, франковлук и интернационални клерикализам. Ти су хтели да у општој забуни искористе ситуацију, и да буду баштеници великих политичких успеха и власти над масама, коју је тако суверено испољавао народни трибун Степан Радић. Апстиненција као једно средство отпора и демонстративног става према Београду у први мах је имала извесно морално дејство на масе Радићевих присташа. Али, та је апстиненција др. Мачека као и самосталних демократа, истовремено користила свим субверзивним елементима, напосе, клерикалцима и франковцима. Они су се необично ојачали, а уз њих је био у многим изразима у акцији комунизам. Сви ти елементи нису били само теоријски дефетистички, него очигледно активно протудржавни. Дакако, сви су они постепено нагризали компактне масе присташа сељачке странке, уносили забуне и својим левичарством и крајњим опозиционарством изазивали присташе ХСС,¹² који су се без правог контакта са својим вођама, услед Закона о забрани зборовца као и Закона о штампи,¹³ стали у својој огорчености приклањати овим, иначе идеолошки њима страним елементима. Јер, на крају, кад се узме у руке програм ХСС од 1904, који је у својим основима задржан и после Уједињења, онда се види, да се Радић-Мачеков покрет у суштини потпуно одваја од франковлука и клерикализма, или укратко од франкофуртимаша, како су се ти противници народне мисли пре рата звали, а чији су циљеви и политички назови према Србима били готово идентични, па се и данас у Југославији у многоме не разликују. Али, ове дефетистичко-сепаратистичке скупине имале су сталног утицаја на тврдоглаву упорност ХСС као и њених првака. Јер, сред оваквог менаталитета увређена се опозиција ХСС није могла ниуколико опирати знатном броју аргумената осталих делова опозиције. Тако се стварао један општи протубеоградски фронт, који није могла да сузбије ни ЈНС¹⁴, нити дисиденти ХСС, као ни мање знатан покрет Југословенске Акције.¹⁵

¹¹ Не наводећи име, не именовати.

¹² Хрватска сељачка странка.

¹³ Закон о штампи донет је 6. августа 1925.

¹⁴ Маја 1932. премијер Петар Живковић основао је Југословенску радикално-сељачку демократију као режимску странку. Јуна 1933. та странка променила је назив, па је постала Југословенска национална странка (ЈНС). Она се залагала за централизам и југословенски национализам. Распуштена је после Априлског рата 1941.

¹⁵ Југословенска Акција настала је 1925. Била је у најтешњој вези с краљем Александром и политичарима који су били носиоци шестојануарског режима.

Дисиденти ХСС који су пришли режиму после 6. јануара као и ЈНС, нису у масама хрватским изменили углавном ни бројни садржај. Огромне масе ХСС остале су уз Мачека, који још данас стварно представља право вођу велике већине хрватског дела југословенског народа. Југословенски оријентисани интелектуалци, великим делом апатични, разочарани, повучени, и неактивно посматрају партијско превирање, које је после обнове партијског живота поново узело негативног маха. Све негативности рђаво схваћене и још рђавије примењиване демократије за ту скупину идеалиста само су још снажније утицале да се држе у позадини, и да сматрају да сав тај рад, па и оних најдобрамернијих ЈНС, у хрватском делу народа, неће довести до жељених успеха. Несумњиво је да се мора настојати да се ове разбивене снаге и опет једном смишљеном, посве идеалистичком акцијом окупе и покрену на нов конструктивни рад. А те снаге за сада избачене из строја нису тако малобројне нити безначајне као што би то можда у први мах изгледало.

Све ове друштвене и политичке појаве имају најснажнијег рефлекса и у омладини, засад више универзитетској него средњешколској.

Овако се, у сталној опозиционој упорности развијала не само антирежимска, него најалост антибеоградска и антисрпска психоза која је у својој динамичности као једним страховитим ударцем заустављена са катастрофом у Марсељу.¹⁶ Ова је трагедија несумњиво показала и земљи као и иностранству, да су се све страсти и сви сукоби, који су се манифестовали у најжешћим рекриминацијама, зауставиле, и да су се од ужаса, који је обузео цео народ, тргли и вође, па и масе. Једном елементарном снагом кроз срце и душу народа избила је права истина, да сва три братска племена имају и заједничку бол и заједничко страдање, које је и против воље злонамерних појединаца, франковаца и клерикалаца белодано упућивало на најдубљи израз народног јединства. Бол и жалост многим је отворила очи, многа се успавана савест пробудила, и многи је опозициони вођа, сада, после неколико година, први пут реално загледао чињеницама и тешкој ситуацији, унутрашњој и спољној смело у очи, и увидео, да ова најскупља жртва у последњи час опомиње и зове на спас отаџбине, која је не само Српска и Словеначка него и Хрватска. Ово је у основу изменило дотадашње скретање улево и превирање је стало да указује на ново оријентисање опозиције у позитивнијем, конструктивном смислу. Статичко, пасивно опозиционарство, везано са најразноврснијим условима, замењено је одмах после првог сналажења иза Краљеве смрти, извесним знацима и тежњама, за активношћу и неком врстом добре воље, да се приступи ка решењу питања, које је толико кочило повољан развој унутрашњих политичких прилика, које су се у многоме одражавале у економском и друштвеном застоју а мање просперитету, већ према снази њиховог мање повољног или неповољног дејства.

Ово је требало рећи да се може правилно ценити даљни ток овог извештаја.

¹⁶ Реч је о атентату на краља Александра.

II

Познајем политичке, друштвене и културне прилике у Хрватској, Далмацији као и у Словенији. Нарочито Загреб, као основно мерило свих настојања Хрвата. Ту сам одрастао, па и сада иако сам стално 11 година у Београду, где сам упознао и прилике престонице као и Србије, ипак сам у сталном додиру са Загребом, и познајем добро и људе и прилике. Све сам то имао могућности да контролишем изблиза, у честим мојим посетама Загребу: сваке године неколико пута. Непосредно, пре овог извештаја, био сам месеца фебруара 8 дана, а сада у марту и априлу 12 дана. Имам знања и искрених пријатеља у свим групама и бившим партијама, од којих сам могао добити поузданих обавештења по свим расположењима, која су од важности за карактерисање ситуације код Хрвата. Био сам и у Љубљани, те сам и ту могао да контролишем своја ранија знања и запажања.

Прве импресије које се у Загребу и у Хрватској могу да приме, а тако и у Словенији могу бити веома црне и песимистичне. Нарочито од оних лица, која дочекују с неповерењем и која пуштају маха својој оправданој и неоправданој огорчености, и не допуштају места анализи, и дубљој и искреној дискусији. Али, они, напротив, најодлучнији опозиционари, изграђенији као људи, приступачнији су дискусији, анализи и критици изнетих рекреминација. Али једнако што је и најважније постављању жеља и предлога који би за сад могли у извесној мери да задовоље њихове захтеве, ако би се код меродавних наишло на разумевање и добру вољу, да се приступи решењу Хрватског питања, на начин који би задовољио Хрвате.

Изван сваке је сумње да је др. Мачек легитимни баштиник Степана Радића у преставништву ХСС. Као такав он води бригу не само о интересима своје партије него и о већини Хрвата који су били организовани у ХСС. После смрти Великог Краља све је било у ишчекивању. Наде су се полагале у Кнеза Намесника као и у другу двојицу Намесника за које се знало да су ваљано упућени у прилике у пречанским крајевима. Формирано је било психолошко расположење на коме се могло успешно градити.

Извесну бол, па и разочарење изазвала је код др. Мачека критика и несхватање његовог искреног бола и осећања жалости за Великим Краљем, израженим у плачу на прву вест о смрти Краљевој. Још је теже деловало проверавање накана и искрености др. Мачека поводом изјаве саучешћа, а поготово хладан став према изјављеној жељи да се др. Мачек поклони сенима Блаженопочившег Краља у Загребу. Изгледа, по свему да су после Краљеве Смрти пропуштени најсудбоноснији моменти за решавање кризе. Национална једнодушност у болу за Великим Краљем могла је да послужи као полазна тачка у тражењу свега што је целоме народу заједничко, и што би се дало довести у склад, са општим државним и народним интересима. Важно је да се подвуче да се то истицало готово у свим групама опозиције и да су то претставници Хрвата доиста и очекивали. Могао сам, да проверим, као најаутентичније да

је др. Мачек доиста био дубоко потрешен смрћу Краљевом као родољуб и као човек, који је и поред свега свога опозиционог става остао веран Краљу, иако то није остао његов друг у претставништву опозиције, Светозар Прибићевић. Наиме, др. Мачек остао је веран тиме и Степану Радићу, који је од републиканства прешао ка монархизму под династијом Карађорђевића, коме се принципу заветовао и остао му доследан, и поред свих перипетија политичких које су га немилостиво погађале. Лице, које ужива најинтимније поверење др. Мачека, и које је у многоме заслужно за Мачеково оријентисање ка позитивној акцији и ка сарадњи са Србима, осветлило ми је у потпуности ранији као и садањи став др. Мачека. Види се из свега, да је др. Мачек са пуно наде очекивао промене, које би приправиле такву психолошку ситуацију, у којој би се могло о свему расправљати наполе о новој, бољој техничкој организацији државе, као и њеној целокупној управи, која би онда могла да унесе промену у досадашња расположења код Хрвата. Тачна је чињеница да је извесна промена система доласком Владе Господина Б. Јевтића,¹⁷ у Загребу примљена веома повољно код знатног дела опозиције. Иако се избор појединих министара критиковао, ипак се од Владе Господина Јевтића очекивало веома много. Несумњиво је да је та промена деловала у смеру стишавања и ситуација се у многом побољшала. Томе је увелико помогао срећан избор новог бана¹⁸ те се је то сматрало у опозицији као нарочити акт помирљивости и највеће толерантности коју је и Влада и Намесништво показало као добар знак за смиривање прилика. Рад управника Загребачке полиције, иако је Србин,¹⁹ гледан је у повољном светлу, док је рад ранијег управника Хрвата, осуђиван и узиман још и данас као најцрња увреда која се Хрватима у Загребу нанела. Црвена је то нит која провејава кроз разговоре опозиционих првака. Особит је дојам произвела амнестија др. Мачека,²⁰ и то не само на њега већ и на све оне који су добронамерно расположени у ХСС и који желе да се цело питање крене с мртве тачке. Побочно су коментарисана и прихваћана земљорадничка олакшања као добар предзнак пуне бригае за народне потребе и његове моментане невоље. Не мање повољно оцењују се нова саобраћајна политика као и фискална порезна олакшања. Ова измењена расположења у редовима ХСС никако нису добро дошла ни франковцима ни клерикалцима који према свему овоме заузимају стално негативан демагошки став. Шта више, ова измењена гледања они тумаче као слабост др. Мачека, а неки чак и као отступања од његових захтева, који се Хрвати никад више не би смели да одрекну. Франковци, клерикалци, а нарочито ужи круг око непомирљиве породице пок. Радића, у хору су на свим странама продужавали да прете др. Мачеку, и да га обећују с ништа

¹⁷ Јевтић је био председник владе од децембра 1934. до маја 1935. године.

¹⁸ Бан Савске бановине од 1934. до 1936. године био је проф. др Марко Костренчић.

¹⁹ Управник загребачке полиције био је Станоје Михаиловић, члан масонске ложе „Уједињење”, блиски пријатељ В. Новака.

²⁰ Због Загребачких пунктација, којима су оштро осуђени краљев апсолутизам и хегемонија Србије, Мачек је ухапшен јануара 1933. и осуђен на три године затвора. Ослобођен је крајем 1934. амнестијом кнеза Павла Карађорђевића.

мање, него са издајства хрватских идеала. Кад се знају клерикални испади и у Хрватској, а још више у Далмацији, после смрти Великог Краља, у часу помена као и после њега, којима су и те како повлађивали франковци онда се види у коликој супротности стоје ови елементи према радићевцима. Споменуто лице поверења др. Мачека тврди да се осетило у размаку од пола године, после смрти Краљеве, да је ситуација могла бити много више инспирисана аманетом Краља Ујединитеља него што је то у истину и искориштено. Јер већ оно мало што је чињено у позитивном смеру деловало је и на др. Мачека. Смрт Краља Александра, каже дотични, најскупља је жртва коју је наше државно и народно јединство поднело, ипак је постала нов живот за државну и националну идеју. То је добро осетио и спознао и др. Мачек, али и франковци и клерикалци. Док је промена у души др. Мачека основана на хрватској и словенској осећајности имала за дејство скретање у десно, зао дух осталих хрватских опозиционара гонио их је још више улево у нади да је управо сада за њих наступио најповољнији час. Отровна реч тих злодуха ширила се и даље подземним каналом и подвлачила је тражење пуне државне самосталности ван оквира Југославије као програм „Пробуђених Хрвата Усташа“. Нема сумње, да су радикалне паролe са леве стране отежавале спонтанију и отворенију еволуцију др. Мачека у смеру државотворне акције, јер је требало рачунати са масама и тактички их постепено предобити за нова гледишта. Ту је др. Мачек као политичар поступао компромисно имајући стално у виду крајњи циљ, да очисти своје редове од франковлука и клерикализма. Поуздано се тврди да је др. Мачек успоставио извесне додире са Краљевским намесништвом пре него што је образована влада Г. Јевтића. Доказује се, да су прва размишљања на једној и на другој страни унела много ведрине у обострану атмосферу кроз коју је заструјао дах оптимизма. Први предзнак прездрављања дотично лице Мачековог најинтимнијег поверења категорички тврди да је целокупна ситуација, у тим моментима, била здравија и повољнија него пре годину дана. Јер, зато је било и несумњивих доказа, не само у томе, што се стало другачије гледати на став хрватске опозиције, него још и више у томе, што се нису нико сада постављали услови који би тражили задовољштину за смрт Радићеву и његових другова, нити су се постављала питања одговорности за 6. јануар, као ни за све оно што су поједини министри и Владе после тог датума урадиле. Поред тога сада нема више терора, који је био убациван споља и помаган споља, али који ни раније није наилазио у редовима ХСС на пријем, на који је наилазио у редовима франкофуртимаша.

Али у току формирања ове повољније психозе изненадно је дошао распис нових парламентарних избора и забуна у редовима ЈНС. Изненађење је било велико у свим редовима. Забуна је унесена не само у редове ЈНС него још више у вођство ХСС и СДС,²¹ чије су организације и поред тога што су све странке биле докинуте, постале као један фактор, на који се др. Мачек у свакој прилици могао позвати. Док је прегруписавање присташа ЈНС из-

²¹ Српска демократска странка.

вршено без већих потреса, готово мирно, а свакако без икаквих знатнијих штета по режим, то су избори др. Мачека изненадили, а у исти час жестоко узнемирили. Јер, др. Мачек био је уверења после додира, који је успоставио са Београдом, да ће се и у томе смеру продужити, па је за њега све то било меродавно, а не интриге, које су долазиле од његових противника са хрватских као и српских страна. Поред тога критика вођа из бив. СДС и српских опозиционара из Београда с којима је др. Мачек такође успоставио везе, појачала је сумњу др. Мачека према правој интенцији ових избора и он их је стао да сматра као директни нападај на његове редове. Споменути добар дух др. Мачека, иде тако далеко, да тврди „да су ови избори готово атентат на државно и народно јединство“, јер су дошли изненадно и неприправљено, без формирања новог оријентисања целокупне политичке психозе, која је требала да замени садашњу, а та је не само антицентралистичка већ и антисрпска, у пуном незадовољству са оваквим уређењем државе. За ту нову оријентацију, за коју је било воље и могућности у врховима ХСС, тврди се, требало је и времена и обостраног споразума. Неутрална влада или и ова влада Г. Б. Јевтића могла је да све то спроведе. Истина је, највише би Хрватској опозицији, у првом реду ХСС, одговарала влада једне ауторитавне личности из војних кругова, у који би велики део Хрвата имао поверења, да би се закони поштивали и да би сви грађани и пред тим постојећим законима били равноправни. У том т. зв. приправном периоду требало је све перфектуирати, мирно и нестрасвено са много добре воље и искрености и одлучности на обим странама, а тек онда поћи на изборе. Присташе ХСС сматрају да су ови избори наметнути да се одгоди решавање хрватског питања за читав период од 4 године, а то само стога да привилеговане београдске групе из ранијих партија, нарочито радикалне, као и фаворизирани београдске породице, одрже власт, коју једнако невољко осећа српски као и хрватски сељак. Док су присталице СДС, Хрвати и Срби на једнаком гледишту, ипак их има који су у много радикалнијем ставу него што је сам др. Мачек. Зачуђује да су то баш поједини Срби. Уза све то може се узети да је у целости фронт један и јединствен у целокупном политичком гледању између ХСС и СДС, а тај фронт појачава левичарски став франкаваца и клерикалаца.

Споменуто лице поверења др. Мачека објашњавајући ситуацију створену после изборног расписа искрено и отворено признаје да је и др. Мачек свестан да је ситуација у земљи доста тешка, па и за његову партију, али све оно што би имало да погоди ХСС има у себи клица оних опасности од којих може да штетује и државна и национална мисао. Јер, крајње незадовољни франкофуртимашки агитатори уношењем најрадикалнијих нереда стварају једну опасну психозу, стално и стално: даље од Београда. И док се ови огледавају за помоћи у иностранству или се надају да искористе коју нама споља наметнуту ситуацију, која би била противу опстанка државне заједнице или, да у извесној ситуацији искористе иностране интриге против наше државе, дотле је др. Мачек апсолутно пречистио ово питање и одрешито одбија сваку

помисао или евентуалну понуду да се користи каквим методама за своје политичке циљеве. Затим аподиктички се тврди да је др. Мачек доиста такав и у томе најсталнији као што је и сталан у свом начелу монархизма, пошто то питање и иначе није никад па ни сада проблем за хрватске сељачке масе. Др. Мачек је убеђења да су те сељачке масе тако узгојене и оријентисане и да им треба овакав висок и изнад свега узвишен ауторитет. Но др. Мачек је тврдо решен да са својим властитим снагама у легалној борби уз помоћ српских демократа и земљорадника сруши систем, који је по његовом суду, довео до толиког раздора између Срба и Хрвата. Истодобно подвлачи се и несумљива чињеница, да је једини др. Мачек сада у стању да изврши пуну преоријентацију својих маса које су незадовољне са данашњим системом државног уређења. Поред тога не би смео ниједан државник у Београду да пусти с вида историјску чињеницу да је још данас др. Мачек једини у стању да сузбије франковлук и да га на крају уништи и да се супротстави милитантном клерикализму, тим двома најозбиљнијим опасностима државне целине и народног јединства, које већ с успехом делују унутар круга и онако незадовољних присташа ХСС. Истодобно снажење Мачеково, у широким масама постаје најсигурнија обраћа против комунизма. За сада из извесних партијски тактичних разлога др. Мачек није отворено иступио против франковаца, јер су му у многим местима најозбиљније угрозили његове позиције. Тај ће отворени иступ бити могућ тек онда кад др. Мачек ојача. Напротив, др. Мачек је одважно добацио рукавицу клерикализму кад је одбио понуде загребачких надбискупа др. Бауера и др. Степинца за заједничким радом. Већ саме ове две чињенице обележавају крупни значај потребе, да др. Мачек са својим присташама суделује у овим изборима. Овај сам факт је једно признање државне целине чим он суделује при изборима који извиру из члана Устава Краљевине Југославије. Дакако, да су избори и све што изборе прати повисили не само тон и снагу ових политичких превирања него да су се интриге у највећој мери размахале па све то сада отежава апсолутну тачност гледања на цео проблем. Ипак и из овог целокупног превирања на страни опозиције могу да се изведу извесни неоспорно сигурни закључци. Ван сваке је сумње, да је др. Мачек ступио на терен на коме се може, и поред свих радикалних његових изјава, с њиме разговарати и преговарати, а уз добру вољу и искрено настојање да се то питање ликвидира, и на крају споразумети.

Др. Мачек је увидео да је за њега апсолутно потребно, да пође на ове изборе, јер би му продужена пасивна резистенцаја могла да одбије знатан број присташа. Данас још он има магичну моћ да делује на масе и да га у свему следе слепо верујући у њега. Ако он тим масама покаже стварне успехе своје и њихове борбе, онда он може да буде кроз врло кратко време потпун господар ситуације и моћи ће да све те масе које су данас отворено нерасположене антибеоградски приведе конструктивној акцији и ка расположењима која ће несумњиво водити ка консолидовању свих прилика. Државни интереси не могу бити никад у опасности кад се зна значај др. Мачека. Си-

гурно је да је Мачек по свом загорском менталитету човек од сталне и јаке речи. Буду ли се према њему одржале обавезе, он ће их до краја са своје стране испунити. Опасност може да наступи само онда кад би др. Мачек из непознатих сада разлога поново био изазван и оправдано разочаран. Тада би та снага, коју ће он при изборима утврдити, доиста могла да буде опасна. Али не ваља пустити из вида, да се у противном случају, ако др. Мачек не би пошао на изборе или би из њих изишао толико ослабљен услед агитације франковаца и клерикалаца, или оштрог става државне власти, да би ове противне снаге биле кроз годину дана она опасност која би била много тежа и штетнија за државне интересе него др. Мачек у ставу разочараног контрахента са знатним окупљеним снагама.

Хрвати према општем суду опозиције, свих боја, противни су тако званом „Декретираном Југословенству“ јер га обележавају као маску за хегемонистичко великосрпство. Јер, док нема равноправности у свему са Србима, дотле, кажу, нема југословенства, или, такво какво се сервира из Београда, чисто је великосрпство. Само Београд и његови режими изазвали су и ојачали великохрватске тенденције и дали замаха племенским сукобима и сепаратистичком прегањању. Ово је једно опште резоновање које се чује не само из редова Радићеваца већ и СДС, једнако Срба као и Хрвата. Лице поверења др. Мачека тврди, што је у осталом исповедало и пок. Краљу да је др. Мачек добар Хрват али и Словен, а да је и Југословен, знак је што у свему поштује готово религијски, као највиши свој закон идеологију и програм ХСС који је у основима својим југословенски, као што је то био и оснивач ХСС пок. Степан Радић. Наиме, 1904. године и др. Мачек је сарађивао као млади студент при оснивању странке и њене идеологије. Па у томе се програму каже у другој тачци: „Хрвати и Срби један су народ па се већ зато морају споразумјети и у политичком раду, нарочито ондје гдје живе заједно.“ Али не само овај члан, него и други говоре и о југословенству, јужнословенству и словенству програма ХСС, која је остала и после 1918. томе верна и сагласна, дакле, има могућности, каже дотични, да се на томе и даље ради и да се са таквим вођом преговара са пуно поверења. Јер др. Мачек у својим је основима веран целокупној идеологији Степана Радића што он и у својим најинтимнијим исповестима и не таји. „Знам његова осећања, и могу Вас уверети са свиме што ми је најсветије, каже дотични, да др. Мачек није противник Срба, да их он не мрзи и ако их чешће прекорева и критикује, нарочито стога, што не могу да се отресу оваквих режима који доводе у питање опстанак ове државе. Али др. Мачек је одлучно против Југословенства које спроводи полиција и жандармерија која је у многome у прошлости одговорна за хрватска нерасположења према Београду и Србима уопште, пошто се преко њих, и њихових неразумних и претераних мера, судило и оне који су им били виши и највиши поглавари. Не могу то југословенство спроводити ни они министри, који су из ноторног великосрпства или великохрватства ускочили у шестојануарско југословенство. Југословенство које

има да оличава истинску братску равноправност на жалост је еволутивног карактера и оно треба да се кроз генерације развија. Томе имају да највише послуже војска и школа са једним установљеним програмом које има да буде светиња за наставнике и ђаке. Љубав и признање даће му одлична државна организација и поштена и брза управа која ће стварати психозу задовољства а сњима и поштивање интереса све остале браће у Југославији. Са таквим схватањем заједничких интереса биће створена најјача подлога за право југословенство.”

Зато ако се хоће добра овој земљи резонује се са свих страна, онда треба и хтети а то значи скоро и моћи, да ситуација у овој тешкој и страховитој атмосфери ипак није безизлазна. Треба се издигнути над интересе личне и партијске и са пуном одговорношћу искрено уочити и признати државне интересе и онда ће прави родољуби морати наћи базу преговора, мисли су лица поверења др. Мачека.

Изјаве које је у последње време давао др. Мачек биле су критиковане и интерпретоване на начин који је можда одговарао психолошкој диспозицији, политичким погледима, одгоју или жељама лица које је интервјуисало др. Мачека. Тако то категорички тврди споменуто лице и узима за пример интервјује двојице Енглеза са др. Мачеком који су недавно изишли у енглеској штампи а били су у очигледној супротности. Једнако и последњи разговор др. Мачека са једним истакнутим културним радником из Београда, каже дотично лице, није био најсрећније интерпретован. Најтежи и спорни пасус тога разговора у коме би др. Мачек рекао да је против ове државе а не овакве, др. Мачек је сутрадан по разговору са споменутиим лицем поновио цео ток разговора у коме је дао тумачења својим речима. Др. Мачек је изразио бојазан да ће могуће те његове речи бити криво схваћене ако се саме о себи узму и цитирају. Цео контекст је био у томе да је др. Мачек исповедио да је расположење данашње већине Хрвата, такво какво је сада, формирано против ове државе. Даљни ток разговора имао је дати томе довољно тумачења поготово кад се говорило и о томе како да се садашња психоза повољније преоријентише у духу опште заједничке државне и народне мисли. Уосталом и други његови интимнији сараданици Хрвати и Срби тврде да је др. Мачек за ОВУ ДРЖАВУ али не за ОВАКО уређену. Истина је кажу, да је др. Мачек у својим захтевима и погледима веома радикалан, а нарочито пред лицима за која мисли да су у вези са Владом или Намесништвом. Природно је да такав његов став изазива на супротној страни и критичније и строже посматрање па по томе и песимистичније гледање. Тврди се да др. Мачек не прави питање о термину како да се то ново државно уређење назове: федерација, конфедерација, аутономија, самоуправа и сл. Он тражи за заједничке послове да буду и заједничка министарства, док за многа потпуно засебна самоуправљања имају да одлучују саме бановине. У локалним наима интересима има тога толико много да се њима може потпуно неовисно од центрума државе управљати а да се тиме нимало не шкоди државној

целини. Напротив, то ће јој бити од пуне користи. Војска у коју др. Мачек необично много полаже и сматра је националном, државном и културном тековином, јер она сељака у многоне просветно и национално узгаја, има и сада да буде најнеприкосновенији фактор државног јединства. Природно је да спољни послови имају да буду заједнички као и просвета за коју треба изградити план за деценије унапред. Ево, управо ови погледи др. Мачека на задатке школе, каже дотично лице поверења, јесу права гарантаја за „Еволутивно југословенство”. За све ове послове нека буду и заједничке финансије а о другим се ресорима, који би имали у виду заједничку управу, још може да расправља. Али, уосталом, у преговорима видеће се да је др. Мачеку несумњиво до садржине и да ће се за ствар ако се постави на реалне основе, лако наћи и одговарајуће форме. За сталност др. Мачека не треба се бојати. Док др. Мачек није хтео ни да чује да преговара са владом Николе Узуновића²² он данас под владом господина Јевтића иде на изборе. Значи, да се ситуација могла да измени у корист општег еволуирања на зближењу завађених делова. Он ће доћи и у парламенат и ту ће заступати гледишта и начела, која обележавају његов програм за постигнуће циљева којима теже Хрвати, а то су, да о основним својим економским и културним потребама одлучују и они, а не само врховна и централна власт. Деконцентрација целокупне управне власти омогућила би пуну сарадњу Хрвата са Србима и Словенцима, у границама, у којима су Хрвати у најкомпактнијим масама. Да др. Мачек хоће да сарађује са Србима, да има у њих поверења, види се и по томе најочевидније, подвлачи споменуто лице, што др. Мачек са пуно искрености и поверења иде у изборе са Љубом Давидовићем²³ и Јовановићем²⁴ за које се не може казати да нису Српски родољуби. Већ ова сарадња је несумњиво једна манифестација народног јединства, које никако неће да манифестују ни у једној прилици нити франковци нити клерикалци.

Пошто др. Мачек има неограничено поверење у кнеза Павла, и сада када су избори расписани, ако сматра да је установа Краљевског Намесништва једна државна потреба, која ће бити у пресудним споровима праведан и објективан судија, ако др. Мачек има особито поштивање наше војске, онда се могу да очекују могућности за преговоре који би могли да повољно сврше по обе стране. Тако звани проблем разграничења између Срба и Хрвата, проблем је само за оне, који желе да унесу све више забуне у решавање овог питања, а у циљу, да се по једној неизбежности, помоћу данашњег режима, одрже на својим положајима. Честита управа, поштивање законитости за све учиниће веома много да се врати поверење у државу и

²² Узуновић је у два наврата био председник владе. Први пут од 8. априла 1926. до 17. априла 1927, а други пут од 24. јануара 1934. до 22. децембра 1934. године.

²³ Давидовић (1863-1940) је био шеф Демократске странке.

²⁴ Драгољуб Јовановић (1895-1977), првак Савеза земљорадника. На скупштинским изборима 1935. подстицао је стварање коалиције између српске и хрватске опозиције. Тада је био изабран за посланика, али није учествовао у раду Народне скупштине због одлуке целокупне опозиције да апстинира од скупштинских заседања.

државне власти а с тиме ће и психоза изгледати сасвим другачије у расположењу Хрвата према Србима.

Што се тиче Срба који живе у мешовитим српскохрватским селима и где је СДС имала своје организације, ти су потпуно сложни са др. Мачеком. Напротив они Срби који живе у компактним целинама далеко су од опозиције и они су у већини уз Владу. Па и у лицу где је имао Светозар Прибићевић највише присташа, каже дотично лице, великосрпство је доминантна нота у политичком гледању тих сељака. То говоре не само присташе др. Мачека, Хрвати, него и Срби из СДС. Срби и Хрвати из СДС осећају тешкоћу ситуације партијске као и опште политичке, али ипак сматрају да ситуација није безизлазна, док би таква могла да буде, ако Београд не испуни минимум захтева Хрвата. Свакако највећи део Срба и сви Хрвати из СДС остају чврсто уз др. Мачека у целокупним његовим захтевима. Колико ће далеко ићи др. Мачек толико ће и они. Шта више, стекао сам дојам, да су Срби из СДС радикалнији од самог др. Мачека, и да они у томе смеру имају извесног утицаја и коче оријентисање др. Мачека удесно. Важно је ипак и то, да су ти Срби свесни одговорности пред будућношћу, и они сматрају, да је потребно и једино могуће засад деловати у стилу и методама раније српскохрватске коалиције, која је пре рата формирала ванредну југословенски оријентисану масу. Могућности постоје, кажу они, само треба дати добрим и способним људима тад посао у руке, и успеси неће изостати. Они кажу да ће тиме и сама државна и национална мисао добити на снази, а еволутивно југословенство на замаху и брзини. Признаје се да је утицај Светозара Прибићевића ретортизован кроз самостална начела др. Мачека као и кроз његове погледе на садашњу ситуацију, и тај се утицај унеколико само одржава кроз браћу Валеријана и Милана,²⁵ али и то је, колико се чини, без дубљег значаја за главну линију нове оријентације др. Мачека. Срби из СДС огорчени су што виде извесну разлику поступања од стране режима према њима при агитовању за будуће изборе, док се Хрватима не чине толике и такве сметње.

На другим странама, у круговима југословенских интелектуалаца посматра се овај проблем с вишег гледишта. Има их, који одлучно и са много убедљиве аргументације тврде, да је сарадња са др. Мачеком једна државна и национална потреба. Државни интереси захтевају да се у нашој држави заувек ликвидира франковлук, а клерикализам, колико је више могуће учини безопасан. Јер, њега никад неће нестати, пошто ће њиме стално више или мање снажно управљати римска курија. А, са једним и другим противником може [се] да обрачуна само др. Мачек. Тврде, даље, да др. Мачек има још доиста увек толико сугестивне моћи и да ће масе за њим поћи и аминovati све оно што он буде хтео и предлагао. Стога се, логично, југословенском државнику и политичару мора наметати резонување, да комбинује у првом реду са др. Мачеком. Али на другој пак страни, кажу ти интелектуалци, не сме се у циљу погађања са др. Мачеком жртвовати југословенски оријентисане

²⁵ Реч је о браћи Светозара Прибићевића.

елементе, њихове установе и њихове акције. Код свега тога њих би ваљало заштитити и обезбедити им могућност њиховог идеолошког рада, дакако, у оквиру онакових метода, које неће бити провокаторне за још југословенски слабо оријентисане широке народне масе.

Круг незадовољника постоји и у редовима присталица ЈНС, и нарочито оних који су се сада повукли резигновано у извесну пасивну резистенцију. Тај круг није велик, али опет има извесног значаја за нерасположења, која се и с њима повећавају. У дискусијама, ипак признају, да су државни и народни интереси виши од њихових партијских тежња и неуспеха, и са одобравањем, иако не отвореним, прате развој прилика које се крећу према консолидацији.

Присталице Југословенске акције имали су у почетку и добре намере и идеалне циљеве, све дотле док су своја начела идеолошки заступали. Али већ почетни начин спровођења тих њихових начела више је изазивао критику и нападања него одобравања и пристајања, и то не само у редовима опозиције него и у југословенски оријентисане омладине и интелектуалаца. Сматран у почетку као идеолошки покрет он се постепено еволуирао по својим тенденцијама у партијском смеру, и тако је са свим тим навукао на себе и знатан део негативних ознака којим оваква организација у почетном неслагању неминовно мора подлећи. Поред тога још и принципска неслагања у редовима вођства у задацима Југословенске акције довела су до неслагања и сукоба, и на крају до разводњења и оно мало сабраних снага.

Мора да се подвуче да међу југословенским интелектуалцима има један низ идеалиста и најдобронамеринијих родољуба, који страхују од погађања са др. Мачеком, и сматрају да је оно права опасност. Јер налазе да ће цео тај опозициони став постепено све више слабити и на крају сасвим нестати, ако дођу на власт људи ауторитативни морални и спремни да угуше корупцију и да заведу једну ваљану администрацију. Изгледа да ови добронамерни не догледају далекосежност ликвидирања питања које је доиста једна чињеница, и која пуних 17 година кочи развој прилика у Југославији.

Давидовићеви демократе нису у некој нарочитој бројчаној снази. Они се приклањају у свом опозиционом ставу сасвим уз др. Мачека, и ако они не напуштају своје југословенске концепције.

Бивши зајединчари,²⁶ који су остали верни својем ранијем програму, веома су малобројни. Највећи део претопио се у радићевце, а онај мањи у франковце или клерикалце. Сам вођа др. Трумбић, како га је карактерисао један одличнији члан ХСС, претставља једну бедну руину бивших начела, сав у мржњи и незадовољству, који извире из незадовољене госпарске,

²⁶ Хрватска заједница основана је 1919. фузијом Старчевићеве странке права и Напредне демократске странке. Странка је формирана из редова хрватских грађана који су се изјашњавали за заједничку државу уређену на основу равноправности трију племена. Странци је пришао и А. Трумбић. Странка се залагала за федеративно уређење. Престала је да ради 1926. Њени чланови заједно с дисидентима Хрватске републиканске сељачке странке основали су Хрватску федеративну сељачку странку на чијем челу су били Иван Лорковић и Анте Трумбић.

далматинске амбиције, која је бескрајно високо тежила. Тврди се да га др. Мачек никако не узима у неки нарочити обзир и да Мачек иде сам својим путевима. Узео га ипак на листу више из саучешћа него из стварне начелне потребе као политичког сарадника од неког значаја.

Један врло занимљив разговор са једним идеолошки обојеним левичаром интелектуалцем било је за мене једно особито инструктивно осветљење целог овог проблема како га посматрају левичари. Он ми међу осталим рекао: „Сва ова буржујска и партијска, напосе племенска преганања може да реши само класна борба, која кад тад мора наићи на победу. А, тада, Збогом све ово наказно и недостојно једне нације. Тад ће бити решено и хрватско и српскохрватско питање. Ево, највећи део омладине, на нашој је страни. И то оне свесне и организоване, као и оне неорганизоване, али коју тешке животне прилике одгајају за то. За нас је буржујска корупција, против које се нису усудили да иступе ни парламенти ни владе, најбоља и најефикаснија пропаганда. Општа криза најснажнија је подршка психози и менталитету који је нама потребан да захватимо корена не само у вароши него и на селу. Једино је ђавоља опасност овај земљораднички покрет Јевтићеве владе, јер он класно захвата доста дубоко и социјално спрема једно олакшање у сељачким масама, које нама за сада није пожељно. Али, он зацело неће захватити широке хрватске масе, које су оријентисане антибеоградски и антисрпски. Много је већа опасност за комунизам у Хрватској измирење др. Мачека са Београдом. Онда је други пут комунизму и стављена брана за дуго у ширим хрватским масама. Први пут је то учинио Радић, а изгледа да је то сада опет додељено др. Мачеку, поготово, ако се нађе база споразума са Београдом. Ипак, несналажење владе у тој ситуацији, јака је вода на нашу воденицу.”

И доиста, кад се процени у целости читава ситуација, види се, да ће се у том метежу и сукобу Загреба и Београда користити трећи, који не репрезентују ни Загреб ни Хрватску, а то су клерикализам, франковлук и комунизам.

Франковлук је један погани реликт из времена бивше аустроугарске монархије, и он је, и онда, као и данас, отворено иступао против уједињења једнокрвне браће и тражио помоћи за своја политичка убеђења од вековних непријатеља југословенске мисли. Као што су раније од њега патили све скупине југословенски оријентисаних националиста, тако је он и данас, за све, што директно или индиректно служи снажењу државне и народне мисли, најогорченији противник. Док се 29. октобра 1918. та странка „Хрватског чистог права”, боље рекавши Јеврејина Јозуе Франка,²⁷ званично растурила са својим самосталним решењем, она је услед невидовите политике коју су водиле страст и племенска искључивост, лични и партијски интереси, поново васкрсла. До душе не као организована странка али као обновљена протудржавна снага, која је на крају сву своју изопачену образину скинула

²⁷ Јосип Франк (1844–1911), оснивач и предводник Чисте странке права, која је основана 1895. године.

и показала се у грозоти емигрантске акције. Тој акцији жртва је и највиша национална и државна симболичка вредност, Краљ Александар.

Зато је дужност свих чинилаца, од државних власти па до последњег родољуба, да се учини све како би се то зло у свом целокупном саставу искоренило и уништило. Не треба се варати, франковаца има и сада, да су доста бројни и да се стално надају помоћи извана. Франковачка је парола „самостална Хрватска ван оквира Југославије, а до њеног остварења воде сви путеви и сва средства, па и помоћ Мађара и Италијана”.

III

Католичка црква, од дана уједињења, није се никако снашла у новој, проширеној и уједињеној отаџбини. У проблему консолидације Југославије католичка црква није испунила свој хришћански позив. Јер, док су неки велики црквени претставници у ранијем добу, у време Хабзбурговог владања, били жижа и стуб народне и југословенске мисли, сада у тој некад сањаној а 1918. реализованој Југославији, највећи део црквених великодостојника не испуња родољубиви позив. Они нису схватили дужности хришћанске толеранције и љубави према брату друге цркве, и онаквог опхођења какво је проповедао и препоручао својим вернима Владика Штросмајер. Није онда чудо, да се и највећи део свештенства вођен од таквих пастира, изгубио и да није осетио свој историјски позив који је управо тој цркви био намењен. Док се под притиском јавног мњења и општег народног таласања југословенски епископат у почетку уједињења изјаснио за старословенштину у богослужењу, и указао на утешне наде за своје деловање, убрзо је он био захваћен бесом сепаратизма, изопаченог и небратског, и њему се приклонио, под лажном маском да је католицизам у опасности у земљи, у којој је друга половина држављана православне вероисповести. Частан део, оног старог народног црквеног претставништва, који је оличен у именима сад већ покојних Бијанкинија²⁸ и Спинчића,²⁹ а данас још живих Учелинија³⁰ и Иванишевића,³¹

²⁸ Јурај Бијанкини (1847-1928), политичар и публициста, народни заступник у Далматинском сабору и у бечком Царевинском већу. Био је вишегодишњи уредник Народног листа и блиски сарадник и истомишљеник Миховила Павлиновића. Током Првог светског рата приступио је Југословенском клубу у Бечком парламенту. Учествовао је при доношењу Мајске декларације 1917. Био је члан привременог народног представништва и потпредседник владе Љубомира Давидовића. У почетку је био члан Југословенске демократске странке, а затим Самосталне демократске странке.

²⁹ Вјекослав Спинчић (1848-1933), хрватски политичар, један од препородитеља Хрвата у Истри. Био је члан Хрватске странке права у Истри. Из политике се повукао 1920, када је Истра доспела под власт Италије.

³⁰ Франо Учелини Тица (1847-1937), которски бискуп, велики и искрени Југословен, заговорник слоге, братства и јединства, присталица Југословенског сокола.

³¹ Дон Франо Иванишевић (1863-1947), публициста, етнограф, народни просветитељ и добротвор, велики југословен. Од 1933. до 1939. био је сенатор у Краљевини Југославији.

није могао да делује на широке масе своје сабраће у Христу, која су пошла наopakим путем, који је тој толикој потребној консолидацији био не само супротан, већ и непријатељски. Ипак, клерикализам, тај негативни облик настојања католичког клера да активним деловањем и на политичком пољу, према оним општим начелима католичког универзализма, диригованог из Римске Курије, у прво време, после рата, био је неопасан, јер га је сасвим потиснуо покрет сељачких маса вођених антиклерикалном идеологијом Степана Радића. Слабост хрватског клерикализма очитовала се нарочито при првим изборима за Народну Скупштину када Хрватска пучка странка није добила ниједног посланика. Али од Понтификата Пија XI,³² који је за изгубљене позиције папства основао једну специјалну организацију звану „Католичка Акција”,³³ стала се и код нас, стицајем рђавих партијских сукоба у том метежу неопажено развијати та установа у политички фактор, који је у за њ повољној ситуацији заузео најопасније размере.

Пре свега ваља истакнути, да католика има 5,373.456, док православних 6,375.524 према последњој статистици. О том односу дао је компетентан суд дон Франо Иванишевић као политичар и родољубив свештеник посматрајући рад Католичке акције и њених вођа, кад је почетком октобра 1934. године упутио младом коадјутору надбискупу Степинцу,³⁴ као и осталим бискупима, своју промеморију о негативном ставу католичке цркве према држави.³⁵

„Иако је источна православна црква, каже међу осталим дон Иванишевић, у већем броју напрана католичкој, ипак се не опажа никаква превласт једне цркве над другом, захваљујући мудрој управи Њ. В. Краља и његових сарадника на Влади, који се на темељу Устава државе равнају, по којем је зајамчена у Југославији потпуна слобода свакој вјероисповјести. То није само писало на папиру него се то и у дјелу провађа. Доста је погледати на живот и велики развитак католичке цркве у самој пријестолници наше државе, Београду, гдје 90% житеља припада православној цркви, а гдје припадници католичне цркве уживају потпуну слободу као у ниједном другом мјесту. Потписаном је добро познат Београд у који већ толико година залази и дуго борави. Католичке функције обављају се по београдским улицама најсвечанијим начином уз присуствовање претставника државних надлештава и Краљева Двора те са великим поштовањем и обзиром са стране православнога грађанства.” Ову своју поставку дон Иванишевић утврдио је и

³² Пије XI био је папа од 1922. до 1939. године.

³³ Католичку акцију покренуо је папа Пије XI енцикликом *Urbi arcano Dei* 1922. године.

³⁴ Степинац је постао коадјутор (помоћник) загребачког надбискупа 1934. године.

³⁵ Ту Иванишевићеву промеморију, која је означена као *Libellus accusationis*, проф. Новак је покушао да објави као посебно поглавље, у прво издање књиге *Magnum crimen*. Међутим, на захтев Владимира Бакарића Новак је промеморију морао да изостави. Она је у мојој редактури објављена као посебно издање у књизи: Viktor Novak, *Magnum crimen. Dva izostavljena poglavlja/Two omitted chapters from the book*, Јагодина 2005, стр. 183–213.

даљним другим необоривим цифрама у погледу развоја броја католичких цркава и свештенства, фратара и опатица, упоређујући стање 1924. са 1934.

Запазило се, да се у прво време док је било питање аграрне реформе у свом почетном решавању и у застрашујућој форми високи клер уздржавао од отвореног сукоба са државним властима. После, кад су се у том колебању државних власти боље снашли црквени великодостојници, па и остали виши клер био је све агресивнији и борбенији, готово дрски користећи се тешким политичким ситуацијама. Док се у свакој другој држави умела католичка црква, иако универзална, прилагодити свим државним интересима, дотле у Југославији католичка црква никако није могла да доведе своје деловање у склад са државним интересима у земљи и држави, за којом је тежио владика Штросмајер са чувеним геслом „Све за веру и домовину”. Милитантно расположен висок клер је Штросмајерову ДОМОВИНУ стегнуо на веома узан појам терена на коме је доминантан католички живаљ. Томе нису били у први мах објашњени разлози као што и таквом изненадном промењеном држању високог клера. Католичка црква добила је све што је тражила у аграрној реформи, верски је заштићена као и све остале вереисповести, и без Конкордата, а материјално је дотирана као што никад није била у Аустроугарској монархији у којој је владао „Апостолски цар”. Чињенице су које је цифрама своједобно у Сенату доказао католички свештеник, дон Франо Иванишевић. И није чудо, да се промењен став као и борбеност акције католичког клера одмах запазила као акција католичке цркве против државних интереса. Није без значења да је ова појачана клерикална акција коинцидирала са жешћим иступањем италијанских државних власти противу наше државе и да се та коинциденција могла лепо и паралелно да посматра као веза коју има југословенска Католичка акција са римском куријом, из које је она стално управљана. Истина је, преставници католичког клера одбијају да је тачна ова претпоставка, иако је сигурно да је римска курија и пре Латеранског уговора³⁶ умела да координира своје интересе са онима Квиринала. Свакако је неоспорна чињеница да се борбени значај католичке цркве у Југославији подудара са активнијим покретом Католичке акције, том, категзохен,³⁷ установом римске курије. Поред тога замашније и успешније деловање Католичке акције подудара се још и са временом после смрти Степана Радића,³⁸ када је Католичка акција и њено вођство у часу најтежих племенских рекриминација настојало да приграби за себе највише успеха. Јер, парола, коју су загребачки језуите бацили у широке масе, преко свог „Гласника Срца Исусова”³⁹ да је после смрти Степана Радића спас Хрват-

³⁶ Латерански уговор склопљен је између Краљевине Италије и поглаварства Католичке цркве. Уговором је Ватикан признат као независна држава, а Мусолини је пристао да папи пружи финансијску и сваку другу помоћ у замену за јавну подршку Католичке цркве његовом режиму.

³⁷ Првенствено, по превасходству, особито, одлично, изванредно.

³⁸ Радић је умро 8. августа 1928. године.

³⁹ Glasnik srca Isusova почео је да излази 1892. године.

ског народа само у срцу Исусову, била је само маска за праве тенденције њиховог антиправославног расположења, како би се Хрвати могли одрвати и спасити од Београда само помоћу католичке цркве. Скривени језуитизам са профаним клерикализмом био је на походу, да узнемири масе и да их у захуктаном сепаратизму привуче на своју страну. Шестојануарски режим, који је потиснуо свако организовање на племенској и верској основи ипак у ствари није успео да ваљано спозна опасности прикривених акција језуитизма и клерикализма под видом верских религиозних установа и њихових акција. Несумњиво је било свима родољубима јасно, да је поступање високог хрватског клера, који је знатно утицао на своје подручно свештенство, ојачало сепаратистичке тежње, и да је изазвало још јаче одбијање од једнокрвне браће, и то по нехристољубивом клеру, који је пред очима имао више свој политички него хришћанско-црквени интерес и дужности. Клерикализам је најпре и највише нашао подршке код франковаца тих очигледних противника ове наше државе. Већ ова чињеница довољно тумачи тенденције хрватског клерикализма и смер којим се он развијао. „Хрватска Богословска Академија”, као врховна научна установа римокатоличких хрватских теолога, на скупштини 9. марта 1932. године, напала је поред осталог и Тиршову Соколску идеологију⁴⁰ и тиме претсказала борбу против најјаче националне југословенске установе као установе која да је протукатоличка. Одвише су биле прозирне тенденције као и дијалектичко маскирање нападаја на Соколство на основу идеологије оснивача Соколства, и то наједном 1932, а никад раније, иако је та идеологија била од најранијих дана југословенског Соколства исто тако његова срж као што је и данас па је и само свештенство могло без опасности за своја верска начела да сарађује са тим Соколством. Ову скупштину хрватских теолога закључио је потпретседник „Хрватске богословске Академије” др. Барац⁴¹ овим карактеристичним речима: „Сложан и јединствен, пожртвован рад свију католика пријека је нужда. Хрватском народу и католичкој вјери пријети погибао повезана са свих страна.” Ту се, како се види, особито лепо додирује хрватски племенски сепаратизам са римокатоличким интересима. Клерикализам је дуго успевао да завава одговорне чиниоце, тиме, што је своје акције вешто приказивао као чисто верске, што је у ствари једна савршена неистина. Католички епископат на конференцији новембра 1932. донео је познате резолуције о наводним невољама католичке цркве у 7 важних поглавља. Пето је посвећено наводном безверству Сокола Краљевине Југославије. Логичне последице свега тога биле су, у наканама епископата, да се католици морају издвојити из Сокола коме је на челу још и православни Престолонаследник. Очеvidно је било да је то била једна перфидно и језуитски смишљена интенција, да се ослаби установа, која је и по одлуци Краљевој, као и вољи и историји Соколства имала да служи јединству, државном и народном. А, кад је клер осетио да

⁴⁰ Мирослав Тирш (1832-1884), доктор филозофије, оснивач соколског покрета.

⁴¹ Др Фран Барац (1872-1940), теолог и политичар, уредник *Bogoslovske smotre*.

се Соколство све више афирмира у крајевима католичким, хрватским и словеначким, пронашао је неко безверство Сокола као средство, да њиме погоди жељени циљ: народно јединство. Јануарска објава 1933. ове фамозне бискупске посланице имала је на срећу сасвим супротно дејство него што су га желели католички првосвештеници. Шта више сву грозоту њену прозрео је и изванредан део родољубивог свештенства које није хтело да је објави народу са проповедаонице у цркви. Интерпретација ове бискупске посланице у непријатељском иностранству разоткрила је пред очима родољуба гњусне и протународне макинације вођа хрватског клерикализма.

Сва ова настојања клерикализма, манифестована у акцијама епископата или свештенства извиру из Католичке акције, за коју католички бискупи невино и језуитски тврде да је посве неполитичко и чисто верско удружење. Дакако, према маскираној теорији папе Пија XI, иако је државник Мусолини у преговорима са Ватиканом имао сасвим друго мишљење и настојао да Католичку Акцију у Италији сасвим потисне у оквир црквених функција. Кад се зна да је папа Пијо XI у енциклици „Уби Аркано” поручио свим својим подређенима архијерејима да Католичка акција има да буде најглавнија савремена дужност пастирског звања и хришћанског живота, онда се ово пастирско звање и хришћански живот од југословенског епископата пренело далеко преко граница црквеног прага, на политичко подручје, на коме је католичка црква желела да манифестује своја уображена права која су далеко од тога да буду само верска. Јер Католичка акција је, „Савез организованих католичких сила за афирмацију, проширење, примену и обрану католичких начела у животу индивидуалном, породичном и друштвеном”, како то тумачи један идеолог римске курије. Дакако, да су наши клерикалци пренели начела Католичке акције и на став свој према држави, а у досадашњим манифестацијама и против државе. Само сепаратизам и дефетизам су избацили хипотезу да је католицизам угрожен од православља, и онда Католичкој акцији велико поље рада, који ће сваки сепаратизам поздравити и помоћи га, јер су му исти, посве исти циљеви. Докле се простире функција Католичке акције и каква јој је мисија јасно показује један пасус из поверљивог извештаја дубровачког бискупа Царевића⁴² римскоме Папи: „Многи од католичке интелигенције, задојени духом слободоумља занемарују добра вере у вршењу политичких и грађанских права. И при главним политичким изборима некоји свештеници и редовници дали су нажалост свој глас за особу акаатолика, гркошизматика, на штету католичког (т.ј. сепаратистичког) кандидата којег је ординаријат најозбиљније препоручивао. Не скривам бојазан од опасности са стране гркоисточњака који се под једним или другим видом већ годинама мешају у ову моју дијецезу ради прозелитизма. Верници се ипак добро држе и знају успешно одбијати нападаје шизматика.

⁴² Др Јосип Марија Царевић (1883–1945) именован је за дубровачког бискупа 1929. године. Одступио је с бискупске дужности 1940. Одмах по ослобођењу убиле су га комунистичке власти.

Постоји и опасност и од слободоумног друштва Соко које је под утицајем слободнотидарске секте. Закључујем, има много ствари које су рђаве, особито у државним установама, али много више које су добре и које напредују. Како Бог даде!”

Ево, ово су добра верска питања, према назорима бискупа Царевића, која су повезана са Католичком акцијом! И слепом мора да је очевидно да су то само политичке методе за један циљ који није у складу с општим државним и народним идеалом. Сва је та Католичка акција само средство за политичка настојања католичког клера, у првом реду католичког епископата, дакако, увек у духу и складу са интенцијама диктованим из средишта свију Католичких акција, из Рима Пија XI.

Колико је Католичка акција активна баш у крајевима где живе Срби и Хрвати заједно види се из сукоба који настају из провокација, не само толерисаних већ и инспирисаних од стране тога дубровачког бискупа Царевића. Док је Мусолини успео да са својим додатком Латеранском уговору Католичку акцију сасвим стегне на верско подручје, дотле југословенска Католичка акција на очиглед наших власти узима све више маха и у сфери политичких акција. Томе и таквоме раду наше Католичке акције колико нам је познато, досад се римска курија није опрла. А и разумљиво је због чега. Јер, интереси римске курије и државне италијанске политике на блиском су истоку идентични, док политички сепаратизам у Југославији, с једне стране помаже и држи на окупу католицизам, а с друге противнике уједињења, православља, српства и Београда. Није без значаја да италијанска Католичка акција отворено агитује за фашистички режим. Кад су Словенци Јулијске крајине тражили своју Католичку акцију нису је добили већ им је саветовано од римске курије да ступе у италијанску Католичку акцију. Циљ је јасан, да и Католичка акција помогне Мусолинију што пре италијанизирање јулијанских Словенаца. Дакако, све због верских интереса, резоновао би који клерикалац! Сигурно да је Католичка акција псеудоверска установа, да је наскроз политичка организација, која помоћу својих тобожњих верских проблема ради у интересу политичких циљева. Господа Шарић,⁴³ Сребрњић⁴⁴, Царевић, а над свима Бауер и Степинац, најупорније се држе Католичке акције као средства које им помаже у њиховим протусрпским и протуправославним циљевима. Верско научање у школама као и цео систем ове борбе за то научање довољно је показао које су све интенције епископату пред очима. И на основу тих вешто стечених права могао је надбискуп Бауер да изда своју фамозну антисветосавску одредбу за сву школску католичку децу. Изазовни дух Католичке акције стално оставља трага у свим мешовитим школама у којима има

⁴³ Иван Шарић (1871-1960) за бискупа коадјутора Врхбосанске надбискупије именован је 1908. Надбискуп и митрополит врхбосански постао је 1922. године. За време постојања НДХ блиско је сарађивао с А. Павелићем. Уочи ослобођења 1945. побегао је у Шпанију.

⁴⁴ Др Јосип Сребрњић (1876-1966) за крчког бискупа именован је 1923. После рата 1945. био је конфиниран.

католика и православних. Очеvidно је државним властима добро познат став вишег католичког клера после смрти Краља Александра. Ту се Католичка акција показала колико је она верска установа! Увреде, нанесене сенима Великог Краља, и изван цркве, најсигурнија су документација за прави рад и настојања Католичке акције. Зар није од особитог значаја прва објава надбискупа Бауера о Марсејској трагедији? Колико перфидије и окрутног срца у часу општег народног плача! Тек опоменут ужасом масе и државне власти надбискуп Бауер даје једну опширнију посланицу о смрти поч. Краља Александра. А то је онај исти надбискуп који је 22. новембра 1916. сасвим другачије објавио смрт „Премилостивог нашег владара, Његовог цесарског и краљевског апостолског Величанства Цара и краља Фрање Јосифа I”! Далеко од свега тога што су прописивале догме и канони. Шта више, у тој објави није било само дужне поданичке лојалности, јер се у тој објави нариче за „Благим и очинским срцем које је за живота толико добра творило...” Зар није чедо Католичке акције и поступак епископата поводом шестомесечног помена, који је цео народ болне душе обавио у и изван цркава, кад се тај епископат остентативно позивао на каноне да се за шизматикову душу у католичкој цркви може само једном молити! Шта више, бискупи протестују и онда, кад се народ католичке вероисповести на позив власти одазивље и полази у соколану да присуствује одржавању помена, што ти бискупи лицемерно мотивирају као акт православног прозелитизма! Данас то бискупи забрањују, док је Владика Штросмајер, зацело толики католик и христјанин као што су и они, могао улазити у православне цркве и тамо са амвона проповедати, као што је и барски надбискуп Милиновић⁴⁵ могао да допусти да се и даље одржава обичај, да се и у католичкој цркви врши православна литургија, као и у православној цркви миси католички. Тада нису канони сметали нити су душе тих црквених великодостојника због тога биле записане ђаволу. Али тада није било Католичке акције Пија XI!

Католичка акција и њени вође користе свако место и сваку прилику да подвуку подвојеност, да нагласе да се Хрвати верски разликују од Срба. Најверније то илустрира хајка на Соколске заставе које високи клер не дозвољава да се благосиљу, а неки при званичним свечаностима не допуштају да се те од њих не благословљене заставе уносе у цркве. Истина је да има великодостојника који не деле ова Бауер–Сребрнић–Шарић–Царевећева тумачења, (Учелини, Акшамовић⁴⁶) и о свему томе имају своје самосталне судове и поступке. Очеvidно се они тим својим поступцима нису огрешили ни о божје као ни о заповести своје цркве. Свакако је значајно, ова подвојеност епископатског мишљења, која нас још више убеђује, да су тенденције Католичке акције политичке и да су оне уперене против свих националних установа, које не носе верско обележје, а које служе идеји јединства и верске

⁴⁵ Шимун Милиновић (1835–1910), надбискуп барски.

⁴⁶ Антун Акшамовић (1875–1959), босанско-сремски и ђаковачки бискуп. Бискупијом је управљао од 1920. до 1951. године.

толеранције. – Ранији еухаристички конгреси били су доиста чисте верске манифестације. Али ови последњи, у Југославији после Радићеве смрти, постали су права политичко-клерикална зборишта и она страховита политичка музика без речи, на којима се клерикалци сасвим у духу својих начела учвршћују у широким залуделим масама. Еухаристички конгреси према настојањима епископата јесу смотре клерикалне војске, борбене цркве, прави пандан соколским слетовима, – значи антијугословенски зборови, све уз дозволу државних власти!

Католичка акција вешто маскирајући своје разорно дело бранећи се од тобожњег православног прозелитизма она је римокатоличком прозелитизму најупорнији помагач. Католичка акција размахала је своје деловање не само у Хрватској него и у Босни, а поготово највише у Далмацији. Фанатизовани млади клерици а онда свештеници страствени су пионири тих настојања својих црквених поглавара. Одгојени у клерикалном духу у католичким гимназијама, у семеништима најстроже су приправљани по језуитском узгоју за тај циљ, да онда улазе у народ задојени правом мржњом средњевековних бојовника који у свакоме ко није римокатолик виде опасног противника по римокатолицизам. Природно је да њихова мржња и страховита верска нетрпељивост изазива и племенску нетрпељивост. Зато су и дали профаним присташама тих својих начела име старих верских бојовника: Крижари! Тако су ови млади и несамостални службеници цркве узгојени у мржњи против највећег дела нашег народа, противу Срба. „Краљица Хрвата”, како у једној песми називају Матер Божју, права је бојовна песма, будница, као и она језуитска „До небеса нек се ори”, и оне, симболизирају хрватство везано уз католиштво. Није тако без значаја ако се упозори на чињеницу да је 1933. при ходочашћу Хрвата у Рим, жена др. Мила Будака делила хрватским хаџијама слику „Мајке Божје Краљице Хрвата”, окружене трновитом круном, а са штампаном молитвом, којом се ова Краљица Хрвата преклиње да буде у помоћи хрватским усташама у борби за ослобођење Хрвата. Иако ватиканска полиција бдије и те како позорно над свиме што се у цркви Св. Петра збива ипак то није спречила. Такођер није без значаја да је језуитска гимназија у Травнику одгојила злочинца Павелића! Тек у нашој нациоаналној држави сетише се клерикалци формуле „Криста Краља”, како би код неуког света тенденциозно стварали заблуде у погледу појма суверености. Дакако, ова је формула непозната у време „Апостолског Цара и краља”. Приликом еухаристичког конгреса 1930. у Загребу после чувеног Видов дана и првог слета Сокола Краљевине Југославије, у „Посветној молитви хрватског народа еухаристијском срцу Исусову” има и ово: „Молимо те, дакле, о Божански Краљу наш, да жарком љубави срца свога ражариш срца наша те ти останемо вјерни у светој римокатоличкој цркви. Ти нас води и благослови, да извршимо народну задаћу своју, коју нам љубезном провидношћу намијењујеш да преко нас ти завладаш у срцима остале славенске браће наше те се сви у теби радујемо у сретној временитој и вјечној

домовини. Амен.” Ево, на том еухаристичком конгресу демонстративно је истицана оданост Хрватског народа римској цркви и римскоме папи, а целим конгресом стално је провејавала мисао, да над Хрватима краљује једино божански краљ, Христ. А онда, зар тај божански краљ није већ био у срцима Срба, Бугара и Руса, такође хришћана? Никако то није била молитва за измирење источне цркве са западном већ за победу римокатоличке над источном. У уводу ове „посветне молитве хрватског народа”, папи се благодари и за саму домовину коју је папа поделио Хрватима!!! „Хрватски твој народ признаје да је од твоје добротe примио лијепу своју домовину, да се у њој слободан развије...” Римски папа дакле даривалац је хрватске домовине и заточник је хрватске слободе! У тој се молитви папу назива „Краљем над свим владарима”, дакле и над православним краљем Југославије. Колике ли смелости за агитацију овакве врсте међу неукима под видом верских научања. Сугерисане паралеле морале су да смучују срца и у душе уносе забуне, које је црножути језуитизам, као најпоганији реликт покојне Хабзбургове Аустрије, вешто и маскирано повезао са Христом. Несумњиво је да повампирили црножути језуитизам цезне за временима „Апостолских владалаца”. Југословенско јединство руши све планове тих носилаца црножутих идеја којима бедна и обневидела маса учесника еухаристичких конгреса несвесно служи. „Црква изнад свега” је парола која има да руши идеју „Држава и народ изнад свега”. Да се те две тезе измире треба правог родољубља и истинске хришћанске љубави. Али ниједног нема на тој црножутој страни, уз коју су одано привезани мађарска иридента и италијански фашизам, који је уз помоћ тог „Заточника хрватсва” италијанизирао хрватске и словеначке државе у нашој Истри као и целој Јулијској крајини.

Римокатолички клерикализам не задовољава се са равноправношћу коју у Југославији у пуној мери уживају све религије. Њему је до верског изузетно привилегованог положаја, али и до политичког утицаја, који жели да докуче циљеве који су страни и противни народним идеалима. И тај прозелитистички клерикализам налази за потребно да своје демонстративне интенције манифестује у депеши упућеној Папи са тог конгреса: „Хрвати, Словенци и остали вјерници католичке цркве у Југославији, т.ј. Мађари и Немци, изражавају своју вјерност и оданост римској апостолској столици, увјерени да је залога њихове народне будућности љубав према католичкој цркви и њеној видљивој влади на земљи!” Ево дакле где је народна будућност Хрвата и Словенаца? Где су речи наде у будућност Хрвата и Словенаца према отаџбини Југославији и према Краљу Југославије? А кад се право постави цело ово тенденциозно наглашавано краљевање Христово и истицање према Хрватима, као за рата Бог и Немци, Бог и цар Вилим, онда се види тенденца молитве са тога конгреса: „Ми се клањамо твојој Божанској мудрости, моћи и љубави, којом владаш Хрватским народом... Теби се ево данас с нама сав хрватски народ посвећује као своме Краљу: Теби изруча себе и све своје. У тебе, који си истина, пут и живот, стављамо сву наду

своју, увјерени да ће нас истина вјере твоје ОСЛОБОДИТИ, пут заповједи твојих мир нам повратити...” Јасно је од кога треба да Христос Хрвате ослободи и да им врати мир! Еухаристички конгрес у Загребу био је без застава, дакако југословенских. А каква је трага оставио у душама учесника а напо-се клерикалне омладине види се по једном значајном детаљу. Кад су омладински крижари посетили библиотеку Динка Витезића⁴⁷ на Врбнику, који је 1897. хрватско-српској омладини упутио ове мисли: „Велика је срећа, да се је већ једном омладина ујединила, и да је почела радити за Југославију, која је мени била и биће идеал све до смрти.” Показани аутограф овим омладинцима изазвао је једнога од њих који је рекао: „То није наш идеал”! А то су још више манифестовали сви заједно кад су се потписали у књигу посетника са мотом: „Јер су сложна наша срца, братска, Спас од биједи, ропства чека Црква и Хрватска”. Кошљунски Крижари!

Овако је узгајана наша омладина коју воде језуитско-бискупски вође еухаристичког конгреса и свега хрватског клерикализама! Сва настојања Великог Краља да се разлике и раздаљине које носе саме по себи верске подвојености ублаже и смање, носилац Карађорђевог Звезде првог степена са језуитско црножутим клерикализмом има сасвим супротна настојања да те раздаљине буду што веће и да тај јаз засеје мржњом и борбом. Дакле, не мир и љубав, већ мач и мач. И зато Сребрњић у свом слепилу, штампом шири најопаснију клевету и неистину кад конструише тезу: „Слобода, што је црква у Југославији ужива, врло је горка. Права је иронија, говорити о слободи цркве у Југославији!... Свако ропство је злочин. Највећи је злочин лишити цркву њезине слободе и њезиних права те настојати, да буде она, најљепша реалност Божијих замисли на земљи, ропкињом, те паче суставно ићи за тим да се народ цркви отуђи и заведе у безвјерство. Код нас се међу осталим опажају и слиједеће културно бојовне тенденције, да се дјеца и младеж отуђи цркви и помало заведе на отпад од цркве; тој тенденцији служи школско законодавство, Сокол, прогон католичких омладинских организација...” Или зар није од значаја да се види који је прави садржај Католичке акције, кад млади коадјутор Степинац 17. фебруара ове године пред десет хиљада слушаца, прослављајући Папу, великог творца Католичке акције, позивље католике да помогну у Загребу изградњу десетак нових жупа, и најављује најодлучнију акцију за афирмацију римокатоличких начела, наводећи за то Христове речи: „Не доносим Вам мир, него рат.” Да је надбискуп тачно погодио жеље својих слушаца, поготово кад је један од учесника тога збора рекао да Римски Папа треба да буде регулатив хрватских културних тежња, које су са папством везане преко 1000 година и који тражи од Хрвата херојски дух и одлучност потсећајући их на некадашњу државну самосталност коју су Папе помагали, завршена је та папска прослава демонстративним певањем не државне, већ хрватске химне. Овако схваћене борбене речи „Христа, – ратника” место Христа Бога милости и милосрђа, верно је про-

⁴⁷ Др Динко Витезић (1822-1904), политичар и препородитељ Истре.

тумачио одани свештеник у Сибињу, приводећи у дело Степинчеве речи. Ипак, изгледа да је ова несрећа отворила напокон сасвим очи државним властима, и да се осетило на које подручје могу да пренесу своје деловање мржњом задојени свештеници. Реквијем за сибињске жртве у Загребу надбискуп Степинац хтео је и опет да искористи у сврху антибеоградске пропаганде. Жалобна звоњава пред реквијем, читав један сат, што се никад није чинило, па нити приликом смрти којег Папе, била је тенденциозна провокација, права звоњава на узбуну.

Несумњиво је да сва настојања високог клера иду за тим да се он и политички манифестује као фактор о коме ће држава морати водити рачуна и да ће као такав одлучивати не само у верским него и у политичким проблемима наше државе. Чињеница је да је клерикализам успео после смрти Радићеве да се у извесној мери наметне масама као борац хрватства, повезавши своје интересе са интересима политичке племенске искључивости. Племенска нетолеранција има у верској особиту подршку и оне једна другу помажу. Да је то тачно могло се запазити из настојања надбискупа Бауера који је понудио др. Мачеку своју сарадњу при овим изборима, али ју је др. Мачек одклонио. Пре него што су се ова настојања надбискупа Бауера разбила, надбискуп је на неколико страна најсимпатичније говорио о др. Мачеку, као о оданом сину римокатоличке цркве који се сваког месеца исповеда и причешћује. Кад је то дошло до знања др. Мачека, он је изјавио, „да др. Бауер лаже и да се није исповедао од дана своје прве женидбе, пре којих 30 година.“ Овакво средство имало је да послужи загребачком метрополиту, кога се сада у Хрватској радо назива Хрватски Метрополита, иако је римокатоличка црква универзална и не признаје националних цркава. Природно је, да тога средства нема које не би користили црквени великодостојници, кад су у питању њихови политички и црквени интереси. Овај исти Бауер 1931. године разаслао је своје свештенству приликом скупштинских избора поверљиву посланицу да се свештенство у знак протеста апстинира од избора, а сада, кад са др. Мачеком није могао да склопи савез, забрањује своје свештенству да узима активног учешћа при изборима 5. маја. Надбискуп Степинац често и веома опширно говори, користи сваку прилику: шта више и саме погрбе. Прошле године крајем јула на сарани дон Франа Булића⁴⁸ није говорио ни мало другачије него што је то говорио адв. др. Берковић, који је после тога искусио тешке последице, док се Степинац заклањујући се за свој митроносни ауторитет, демагошки популарисао међу опозиционим учесницима саране. Стално истицање хрватства од стране надбискупа Степинца а прешућивање речи Југославија, југословенски, краљ, и народно јединство симптоматични су појав за иначе многоречивог коадјутора. Као да хоће да се својим осيونим дрским ставом наруга свему, па и државним властима, које су дале свој плацет за његово постављење. Свуда, кад говори, осећа се као да тражи сукобе место мир и склад са државом. Надбискупу

⁴⁸ Познати археолог, историчар и конзерватор.

Степинцу недостаје потребно политичко схватање и великодостојничка мудрост која би његово деловање довела у пуни склад са државним интересима. Ово нису само моја произвољна резонавања, јер о њему има исто мшљење и родољубиви свештеник дон. Франо Иванишевић, који је у споменутом мемоару саветовао младога надбискупа, на основу свог педесетогодишњег политичког искуства, кад му је рекао: „Пошто су црква и држава упућене једна на другу, двије руке у једном тијелу, по мом скромном увјерењу у тому састоји управо највећа мудрост црквене власти, да избјегава по могућности све сукобе са државном власти, него чувајући свеђер своју самосталност, да тражи начина како ће ставити у склад и равнотежу и интересе цркве са интересима државе. Како је изложено данас је највећи интерес државе Југославије, да се њезини унутарњи дијелови што више учврсте, а деструктивни појмови, који су прошлих година избијали особито код нас Хрвата, а дјелимично и код Словенаца, а којима се потстичу племенске размирице, да се сасвим одстране из државног организма, пак да се тиме чим прије проведе духовно јединство у читавој нашој држави. Ту нам дужност, категорички диктирају највећи интреси наше државе а та је дужност јасно изражена у хисторичком манифесту нашега Владара 6. јануара 1929. године овим значајним ријечима: ’Чувати јединство народно и целину државну то је највиши циљ моје владавине. То мора бити највећи закон за мене и свакога.’” После ових родољубивих констатација нанизео је извесна запажања у овом смеру и закључио је своје напомене овако: „Из тога се јасно види да се под плаштем вјере (католиштва) хоће да истиче политика (хрватство); наиме, да се подупиру елементи који су противни јединству Југославије. То неће омести процес консолидације наше државе, јер огромна већина народа у Југославији јесте данас дубоко свјесна и увјерена да без јединствене Југославије нема спаса ни Србима, ни Хрватима ни Словенцима. Државна југословенска мисао прелази преко свих тих јавних или потајних препона и оријашки корача према својој циљу, те сам потпуно увјерен, да је на том путу ништа неће зауставити; али се као католички свећеник бојим да црква католичка иде у сусрет неугодним посљедицама буде ли се држала овог племенског назирања на штету државне целине.”

Ипак не би се, с оваквог држања епископата, смело да каже, да је све католичко свештенство потпуно сложено са настојањима високог клера. Има их и међу старијима, а и међу млађима који са више родољубља гледају на улогу католичке цркве у Југославији. Већ сама чињеница да се не мали део нижег клера није одазвао бискупима да прочитају фамозну антисоколску посланицу, довољан је знак да би се у том смеру могло поради на корист опште ствари, и тај део клера снажније привезати уз државну и националну идеју. Иако су Сребрњићи, Царевићи, Бауери и Степинци агитовали против учешћа хрватских католика при шестомесечном помену за Блаженопочившег Краља, ипак су огромне масе католика Хрвата присуствовали тим поменима. Најбољи је доказ за то дао сам Загреб, где је бескрајна маса пре-

крилила трг пред станицом, пред местом, где се Велики Краљ Ујединитељ одмарао на свом последњем путу за Оплепац. Осећања и дух молитве тих присутних католика потицала су из другог врела него оних из којих су потекле одлуке антисоколске, антисветосавске и антипоменске. Зар је чудо да у оваквој тешкој ситуацији католички клер уноси један тежак и мрачан дух који забрињује свакога ко иоле родољубиво посматра развој наших прилика. Зато и свештеник и Хрват дон Иванишевић у својој промеморији надбискупу Степинцу с правом вапије: „На поглед ових еклатантних примера из недавне историје, зашто, Преузвишени, да ми Хрвати католици без икакова разлога изазивамо борбу у једној држави, гдје нам је потпуно зајемчена слобода вјероисповиједања, гдје имамо узоритог владара из народне династије, који иако није припадник католичке цркве ипак као син ове земље једнаким племенитим срцем осјећа за вјернике једне и друге цркве, што он сваки дан доказује не само ријечима, него и добротворним дјелима црквама и установама? Има ли икакова разлога да подржавамо неку душевну подвојеност на штету државне консолидације а на задовољство наших непријатеља у суседству? Има ли смисла да се неопрезним изјавама даје повода трвењима и сукобима са стране католичке цркве, која је као божанска вјесница еванђеља, Христова наука мира, братске љубави и свеопће цивилизације у народу, какову она шири по читавом кругу земаљском?!” Ситуација, коју су разним околностима и условима створили клерикалци, користећи се племенским раздором, може да се измени само једним смисленим системом који ће постепено разбијати све клерикалне макинације. Ванредан став дон. Иванишевића и осталих родољубивих попова, којих има, само их треба окупити и охрабрити да се јавно огласе својим родољубљем, помоћи ће том систематском раду. Према католичкој цркви и према религиозности католика указивати и даље највеће поштивање као и сву равноправност с осталим религијама. Али треба бити много одлучнији према свима онима који сеју мржњу и раздор место љубави и братства па ма они били са крстовима на грудима и под митрама. Ту треба да се организују све оне политичке и духовне снаге које су вољне да се супротставе тмини римокатоличког клерикализма и разорном дејству протунационалне Католичке акције.

IV

У Словенији гдегод се нађете, ма на коме месту, чим се сазна да сте из Београда, не пропушта се прилика а да се не додирну рекриминације које тиште Словенце. У возу, у гостионици, у позоришту, на универзитету, свуда се наилази на критиковање Београда и државних власти. Истина је, критикују се и словеначке власти, али то је све блаже и мирније, и уколико су оштрији, то правдају тиме да морају да раде по налогу из Београда. Према овим општим импресијама добила би се слика као да је сва Словенија

у једној страховитој опозицији. Али томе ипак није тако, нити је све тако очајно нити тако „хаотично, зло, несносно, неморално, деструктивно, корумпирано у администрацији” како то тврди један словеначки министар, ни у очима самих критиканата, јер већ после сасвим незнатне дискусије у којој се указује и на одговорност Словенаца, словеначких министара и чиновника у целокупном државном систему, осећа се да се критика ублажује и да се дозвољавају и добре ствари и настојања која долазе из Београда. У Словенији су у главном два велика политична табора. Један је клерикални а други либерални. Оба су у одлучној противности и сталном сукобу. Међутим ни либерални као ни клерикални редови нису јединствени. Напосе то нису либерални који се између себе критикују, нападају и слабе си редове. Клерикални редови у општим линијама имају ипак заједничке циљеве иако су подељени у три групе: Корошца,⁴⁹ Натлачена⁵⁰ и Госара⁵¹. Док Госар преговара да се са својима кандидује на зем. листи Господина Богољуба Јевтића, Натлачен тражи савез и помоћ код Радићеваца, то др. Корошец чека повољнију ситуацију, у којој ће он пресудити и повести све клерикалце заједно. Посматрајући Словеначки клерикализам још од пре рата, па онда после рата у Југославији може се констатовати да он није ни издалека толико агресиван ни опасан нити толико искључив као што је хрватски клерикализам. Тај је клерикализам више социјално организован као реликт старе партије кршћанских социјала који су за рата били југословенски оријентисани, мајско декларацијски,⁵² о чему је др. Корошец, на свој начин за рата дао довољно доказа. Од ове раније идеологије има још сада знатног утицаја нарочито у редовима старијих присташа. Дакако југословенство словеначких клерикалаца тражи најсамосталније словеначке изразе и њихову реализацију, унутар оквира Југославије. Као што у Хрватској има моћи др. Мачек да изведе нову оријентацију, пријазнију према Београду, тако то у Словеначкој има др. Корошец. И он ће, у даној прилици, несумњиво успети да магиски све ово словеначко незадовољство претвори у једно конструктивније осећање и државотворно гледање не само на искључиве словеначке интересе већ опште југословенске. Клерикалци су, одкако је др. Корошец изван владиних комбинација, развили једну жестоку не само антирежимску него и антибеоградску акцију. Они носе велик део одговорности да се та антисрпска психоза у Словенији толико снажно размахала. Јер сви остали опозициони

⁴⁹ Антон Корошец (1872–1940), теолог и политичар вођа Словеначке народне странке.

⁵⁰ Марко Натлачен (1886–1942), правник и политичар, бан Дравске бановине, аутор песме „Србе на врбе”.

⁵¹ Андреј Госар (1887–1970), проф. Унверзитета у Љубљани, члан Словеначке народне странке. У два наврата, од 1927. до 1928. био је министар за социјалну политику. Био је члан делегације Краљевине Југославије на заседањима Скупштине Друштва народа у Женеви.

⁵² Декларацијом од 30. маја 1917. посланици Југословенског клуба у Царевинском већу у Бечу, које су чинили политичари из Словеније, Истре и Далмације, тражили су сједињење Словенаца, Хрвата и Срба у Монархији у једно државно тело под жезлом Хабзбуршке династије. Декларацију је поднео председник Клуба А. Корошец.

елементи, а не треба се варати да их има и међу напредњацима, нису хтели под притиском општег клерикалног антиспрског резоновања да у својим назорима за њима заостану. У либералним редовима је одлучан и бескомпромисни став Господина Крамера⁵³ против словеначког клерикализма био тумачен као став Београда против Словеније и Словенаца. Али је тачно да је политика г. Крамера имала и знатан број присталица, напосе међу интелектуалцима, док никако није успела да освоји шире масе. И најдобронамернији његови поступци били су тумачени наопако. Од методе и тактике ове трупе одваја се скупина др. Марушића⁵⁴ која је умеренијим и тактички компромисним ставом ипак донекле ублажила ову толико опору и тешку ситуацију. Многи истичу бојазан да ће Крамерово партизанство бити замењено Марушићевим. Напреднији интелектуалци више приањају групи др. Марушића сматрајући да је његова политика реалнија и да је његово трезвеније опхођење са противницима дало већ сада добре резултате. Ово је доиста била једна несумњиво позитивна и потребна појава. Али, нажалост, она је на другој страни, међу Крамеровим присталицама изазвала жестоку противност и неслагања, која су ослабила унутрашњи отпор либерала према клерикалцима. Требало би настојати како би се лични мотиви као и сва политика тактична средства подредила једном вишем и општем заједничком циљу. Овако несложни либерали још су мање способни да се одупру снажној организационој моћи клерикалаца, који, ма да су у три струје подељени ипак заједнички посматрају све своје противнике. Бојовници Ст. Видмара јесу тек један почетак могућег покрета доиста добро израђених Југословена, али се они још никако нису могли чвршће афирмирати. И међу њима већ подвојености, у погледу самог програма као и његовог извођења. Док једна група жели да остане идеолошка и ван партијска друга се хоће организовати партијски, те је већ и при овим изборима хтела да за себе извуче извесне предности. Словеначки кметијци удружени са другим напреданм елементима, могли би кад би било смишљене систематске заједничке акције, да освоје шире сељачке масе. Данас и они, услед недовољног сналажења напредних елемената не добијају на терену. Забрињује симптом дефитизма који се у последње време у неколико прилика манифестовао код универзитетске омладине. Ту је борбени клерикализам дошао највише до израза.

Може се запазити да сви од реда припадали они ма којој странци или групи, траже нарочита и изузетна права за Словенију у просветним и економским сферама. Сви истичу и верују да ће побожана администрација у циљу стишавања и страсти и противности учинити веома много. Југосло-

⁵³ Алберт Крамер (1882–1943), политичар и новинар. Године 1918/19. био је министар за конституанту, после тога више пута минисатр, посланик у Прагу и сенатор. После смрти Г. Жерјава (1929) био је водећи представник словеначких либерала.

⁵⁴ Драго Марушић (1884–1964), правник и политичар. Од 1930. до децембра 1934. био је бан Дравске бановине, затим до јуна 1935. минисатр у Јевтићевој влади. После споразума Тито-Шубашић именован је за министра југословенске владе у Лондону, а затим је до 1948. био министар ПТТ у влади ФНРЈ.

венски оријентисани напредњаци сматрају да ситуација никако није безизлазна и да се може са доста оптимизма гледати на будући ток политичких прилика у Словенији. Сви они, као и из осталих група, траже постепено, бијолошко југославизирање сада још искључиво словеначког менталитета. И Словенија пати од каријериста и претераних амбиција, који потискују праве интелектуалне и моралне вредности, којих кажу извесне идеалисте неполитичари, у Словенији има много. Али, они су у позадини и то не својом вољом већ силом лакташа и непознавањем прилика у Словенији од стране одговорних у Београду. Каријеристе, ако нису у Влади или су само за време по страни, све гледају удвостручено горе и црње, него и сама опозиција. Овакви типови стално уносе и уносиће забуну и погоршавају ситуације. Јер кад су они у својим личним интересима позлеђени онда се баца дрвље и камење на владу, поједине министре па и на саму државу, и на крају, што је најужасније у извештаченом огорчењу и позлеђеној сујети резонују, да је боље било под Аустријом и да би и сада било боље са неким другим него са Србијом. Знатан део опозиционара сматра да цео проблем словеначког аутономизма и сепаратизма решава готово аутоматски решење хрватског питања. Добронамерни се од тога надају добру док они други од тога страхују.

V

Ако су тачне изнесене претпоставке, синтетизоване у горњим изводима, после једног савесног и критички разрађеног консултовања, добија се ипак једна општа, иако релативно аутентична слика. Види се да ситуација ипак није ни очајна, као што би у први мах изгледала, и да она није безизлазна. Сигурно је, да ситуација није лака. Јер, решавање хрватског питања, да не позледи врховне државне и националне интересе, захтева и много мудрости, опрезности и тактичности, добре воље, а надасве потпуне искрености. И то, не само са стране државне власти, већ и преставника опозиције, не само у Хрватској него и у Словенији. А све то наћи, неће бити тако лако, нити ће се то моћи врло брзо свршити. Никако се не сме дати ни у једном случају повода да се на противној страни може и помислити да се жели у преговорима надмудривати или подваљивати. Државници морају имати у виду, да има од максимума до минимума захтева и жеља један големи пут, једна велика скала најразноврснијих нијанса о којима се може да расправља и на којима се ипак могу наћи поједине додирне тачке. Јер, довести опште државне интересе у склад са, на око најсепаратистичким захтевима др. Мачека изгледа нам као једна немогућност. Па ипак! Ја сам стекао убеђење, иако сам душом и срцем стално на линији југословенства, које је било идеал Штросмајеру и Краљу Александру, да се управо у интересу тог југословенства, које има да изгради праве Југословене и југословенску нацију, има да нађе споразум са др. Мачеком, који још данас несумњиво представља велику већину Хрвата.

Осећа се и спонтано признање на свим странама, па и у Словенији, код родољуба који мирно и непартијски расуђују, да је управо државна потреба, да се у садашњој ситуацији омогући да др. Мачек уђе у парламент, престављен по снази какву он доиста и има. Јер, највиши државни интереси захтевају да се дефинитивно ликвидира франковачко питање, да се клерикализам сведе на меру, у којој неће бити опасан, да се комунизму истави једна брана у снажној сељачкој странци, и да се на крају задовољени Хрвати нађу у држави као једна позитивна, државотворна снага, која ће бити способна и спремна да одоли у даним моментима свим унутрашњим и спољним непријатељима. Док данас још могу широке аутономне или самоуправне форме да помогну заједничким садржајним идејама, у часу опште ратне опасности, не би могла да помогне ни федерација, која уосталом данас још није у првом плану политичког програма др. Мачека. Ово ми је било подвучено са неколико страна. Најдобронамернији мисле да би после избора требало формирати једну ширу владу од високоморалних, и ауторитативних родољуба, који ће бити у стању да убеди сву југословенску нацију да служе само њеном добру, државним интересима и династији Карађорђевића. Ова би влада морала да храбро иступи против корупције, појавила се она ма где и ма од које личности. Ово би уз поправљену администрацију морало да изазове једно расположење у масама, које ће вратити веру и поуздање у власти, и уклонити неправедно укорењену предрасуду, да су Хрвати и Словенци грађани другог, подвлашћеног реда, а Срби да су грађани првог реда и да су у свему повлашћени. А може ли ико у овој држави да буде против овог и оваквог предлога? Кад и сами присташе др. Мачека признају да би честита администрација, укидање несавесног вршења полицијских дужности већ упола решило питање, онда се од себе намеће нада и вера, да спор хрватскосрпски није толико сложен, нити је ситуација безизлазна. Хрвати треба да осете најпре ову нову психозу, коју ће стварати у Савској и Приморској бановини управне власти, вођене савесним и мудрим путоказима али и енергичним управљањем банова. Полиције да врше своје дужности, али са потребном хуманошћу, док жандармеријске власти са строгошћу војничке дисциплине, али и законске строгости и праведности. Неприкосновеност личне слободе имала би се новим законом загарантовати и онда тај закон као светињу поштивати. Зато је потребно времена да се изведе ово преоријентисање садашње, према Београду, непријатељске психозе. За то време треба испитати строго и објективно, све рекриминације и дати им задовољштину до крајњих могућих граница. Тиме би се улило поверења у добру вољу, које није никад узфалило, у Београду, а демагоштво, било којег типа, не би имало више жељеног дејства. Све би то отупило оштрице нападача и страсти би се од себе стишале. Тек тада би се могло да приступи једној влади народне коалиције, која би у пуном обиму консолидовала државу у идеалним интенцијама Великог Краља. Да је то могуће, изгледа и по томе, што др. Мачек и остала хрватска опозиција не дају одређен рок за тај несумњиво значајан

датум у историји нашег народа. Тада треба одржати континуитет власти и система, који ће управни органи морати у бановинама најсавесније спроводити. Цео један разрађени систем децентрализације могао би се извести у свим одговорним административним телима, у Београду, као и седиштима појединих бановина. Дакако, деконцентрација централне власти намеће снажење и увећавање компетенција бановина. Све ће то упростити и убрзати администрацију, а стално повећавати толико жељено задовољство. Економско снажење, које ће извирати из унапред утврђених програма, има се једнаком мером за све држављане предвиђати и примењивати, јер поред сељака и радника данас осећа тешкоће и грађанин, занатлија и интелектуалац као и државни и привредни чиновник. Уравнотежити све потребе и о свима водити равномерно рачуна.

Школа не сме да подлеже несналажењу и колебљивости програма. Она би, поред војске, имала да буде најглавнији извор еволутивног југословенства. Дакако тај програм треба да обухвати све школе од основних до универзитета којима би један нови закон много одлучније одредно смер и улогу њиховога рада, у циљу развоја југословенског менталитета. С овим у вези је и студентско питање које о себи захтева најозбиљнији студиј и законске мере које морају да доведу до потребних и пожељних резултата.

Клерикализам уколико се може довести у границе законитости и пуне подређености, могао би унеколико да буде тако формиран новим конкордатом који би имао да одреди тачан делокруг фамозне Католичке акције. Али, конкордатско питање је своје врсте и њему су се већ и раније посветиле разноврсне студије и акције, државних власти као и клерикализма, наполе југословенског епископата уз очигледне директиве саме римске курије, која је склапала конкордате увек за њу у најповољнијим ситуацијама, а неповољним за другог уговоратеља. У конкордату, у коме се имају да реше интересна питања двеју уговорних страна, мора се на обим странама компромисно попуштати, како би се основни интереси обеју страна заштитили. У Југославији још су на снази три ранија конкордата, аустријски од 5. новембра 1855, црногорски од 18. августа 1886. и српски од 24. фебрура 1914. године. Само апсолутне потребе диктују при ступању склапања конкордата. Ваља добро оценити да ли је сада најповољнија ситуација за Југославију или је то за Ватикан. Изгледа, као да потребу конкордата више форсирају римокатоличка црква и наши клерикалци него држава. Уколико ће држава задржати све конфесије под својим законима овиси о њеној снази у часу склапања конкордата. По мом суду требао је томе претходити интерконфесионални закон као логично хронолошко увођење у конкордат. У конкордату владалац треба да буде обезбеђен у свим оним правима које треба да има при именовању свих црквених великодостојника: надбискупа, бискупа и каноника. Треба настојати да и наш Краљ стекне право бившег аустријског цара које је било садржано у његовом вету. Код те прилике ваљало би дефинитивно решити и питање црквеног аграра као и власништва црквених добара. Тада не би један бискуп Царевић могао

денунцирати у Рим, да Рим затражи при склапању конкордата неке палате дубровачке као своју својину, за које се није Ватикан сетио у време Аустрије кад су ти објетки постали државни. Стим у вези требало би и решити питање надзора над црквеном имовином. Држава би требала да изда брачни закон на грађанском основу који би био у велике помагало при развоју југословенског менталитета. Грађанима се онда тако пушта на вољу да признају ако желе и црквени брачни закон, који долази тек иза државног. Дакако конкордат би морао обухватити и апсолутну деполитизацију Католичке акције, као и свих црквених установа и друштава учлањених у Католичкој акцији, са свим обавезама које треба да извршавају црквене власти у Југослвији према држави. Истовремено ако се не може избећи даљна дозвола конфесионалних школа, треба држави обезбедити много већи и редовни надзор државних власти са државним делегатом при таквим установама. Ако се не би могао издејствовати некадашњи Плацетум Региум цара Јосипа II,⁵⁵ који је увелико обезбедио државу од интрига и тајних посланица, а онда свакако барем нешто, што би унеколико могло да истој сврси послужи. Језуитима свакако стегнути колико је више могуће њихово деловање. Они се свуда појављују али закулисно воде епископат и читаву Католичку акцију. Постављења нових бискупа извршити тек после најсавеснијег испитивања у читавом обиму. Степинац доцет! Буџет за католичку цркву треба ваљано ревидирати и сњиме управљати према интересима цркве, али и државе.

Свакако би требало допустити слободоумним организацијама и дневној штампи као и стручњацима да тај проблем отворено и одлучно дискутују. Свакако ће већа слободе штампе утицати на опште правилније схватање целокупног политичког стања и превирање ће се упутити правилнијим током.

Према констатованим чињеницама има могућности да се на бољим основима уз помоћ државних власти организују културне, књижевне, уметничке, научне, стручне, економске, спортске и друге установе у земљи које имају своје савезе, јер ће она постепено помагати на ублажавању свих супротности које тако радо истичу политичари. Соколство као најснажнији фактор нашег нациоаналног јединства треба још више помоћи него што је то данас. Несумљиво је да има један голем слој, сада повучених културних радника на свим странама Југославије које би требало организовати у духу конструктивних акција на духовном зближењу сва три наша братска племена, али, то се не сме да изводи на начин партијских организација. Зато су позвани интелектуалци и културне установе. Тих снага има, али оне су до сад биле неискоришћене, или барем недовољно коришћене.

У току спремања овакве нове психозе треба се упустити отворено и искрено у разговоре и договоре да се на крају перфектуира све оно што би имало да задовољи обе стране. Моје је дубоко уверење да ће широке самоуправе, ваљана администрација, безбедност личне слободе, социјална рав-

⁵⁵ Јосиф II је потврдио *Placetum regium* који су обзнанили његови претходници.

ноправности и правичност за све једнака, рат корупцији, смишљен рад на духовном уједињењу задовољити све. Сви ти модалитети, као и целокупни збир тих детаља моћи ће се право ценити тек онда кад се буду они званично знали и кад се буде могло о њима дискутовати. Само је по себи јасно да ће се Влада у пуној мери постарати да омогући пуно сазнање свих тих захтева, дакако искрено и отворено изнетих од стране опозиције, за коју смо уверени да је вољна да о њима разговара. Словеначки проблем уколико се он посматра као засебна целина он је ипак биолошки повезан са хрватским и он се решава само у заједници. Треба само хтети, одлучно и искрено и путеви ће се за то већ наћи. Дакако, државне власти, у часу споразума имаће несумњиво у виду, да својим уступањима не позледе све оне установе и личности које су се несребично залагале за општи југословенски идеал. Они који су га из користи пропагирани неће ни осетити промена, јер ће се лако и брзо и у другој ситуацији снаћи. Али идеалисте Југословени не смеју да буду жртвовани што су се пуноћом срца и воље залагали за ширину југословенских идеала, којима ће на крају после извесног еволуирања тежити читава нација. Они морају и могу имати могућности да у кругу својих непартијских делања продуже са истим таквим радом, у духу претеча југословенске мисли као и Краља Ујединитеља. Они ће несумњиво бити стални коректив над еволутивним југословенством и помоћи му у његовом повољном развоју. Они ће и даље организовати све оне снаге које ће служити спајању и истицати вредности које могу да послуже том спајању.

Већ сада би морала поједина Министарства да у свим важнијим решењима раде у пуном споразуму са бановима, јер по неко најдобронамерније решење, услед непознавања прилика, а са постављењем неподесне личности може да изазове узбуне и незадовољства која су могла да се избегну са претходним обавештењима од стране локалних и покрајинских власти. Највише непотребни. О томе говори у последње време низ примера. Изгледа да је за то потребна реорганизација ових административних поступака да решења министарстава не иду у раскорак са мишљењем и жељама банова, па ма и из оних компетенција које сада не припадају у делокруг бановинске администрације. То ће олакшати и објективизирати сва решења, а опет на корист расположења широких маса, које је ипак моћан фактор при формирању политичког менталитета.

Све ово даће несумњиво корисне плодове. Тражење најбољег израза правог демократског режима не значи слабост ни одступање од општих начела државе. Већ напротив! Устали ли се један систем с којим ће бити задовољна већина држављана, сви који ће на томе сарађивати, задужиће нацију, државу и династију, и читаву југословенску историју.

Априла 1935. (На ускршњи празник – католички)

Др В. Новак
Проф. унив.

Прилози

1.

Виктор Новак краљеском намеснику Раденку Станковићу

Pre mesec dana umoljen sam bio od g. ministra in[ostranih] poslova⁵⁶ (zajedno sa g. St. St.⁵⁷) da odemo u Zagreb i Ljubljanu i da podnesemo izveštaj s putovanja, kao i svoje poglede na ceo politički problem. Odazvao sam se tome pozivu kao ne zainteresovan rodoljub.

Ja sam pošao u Zagreb posle g. St. St. i boravio sam na putu 15 dana. Rezultat moga posla je Izveštaj koji sam pre desetak dana podneo g. ministru. Moj se izveštaj razlikuje od onoga g. St. St.

Iako sam uveren da ste i Vi g. Kr. Namesniče obavešteni, ipak Vam ja šaljem taj dokumenat, i to s razloga ranijih veza Vam i po dužnosti, da i Vi na tom važnom položaju imate taj dokumenat u svojoj priv[atnoj] arhivi.

Ima stvari o kojima bi se moglo govoriti a koje još nisu ušle u izveštaj.

Ako Vas g. Kr. Namesniče bude i to interesovalo, izvolite mi po g. šefu kabineta javiti a ja ću Vas drage volje u neko vreme posetiti.

Izvolite primiti uverenje moga poštovanja.

[Првих дана априла 1935.]⁵⁸

2.

Бан Савске бановине Марко Костренчић Виктору Новаку

Vraćam Ti Tvoj referat koga sam s velikim interesovanjem pročitao - žalost u brzini, jer sam stigao u Zagreb večeras u 7 sati a morao sam još da idem i na Rheingold - premijeru. Ali ipak sam u celosti pročitao i to ne površno. Vrlo je dobro sve rečeno. Slažem se potpuno s napomenama što Ti ih je učinio Stanoje M.⁵⁹ i to bi bilo dobro da retuširaš, da se stvari ne naškodi.

Još sam crveno podvukao neka mjesta - sitnice, na koje obrati [pažnju - V. K.] a Ti ćeš lako uvidjeti u čemu je stvar.

Dobro bi bilo uopšte kloniti se svih decidiranih tvrdnja koje onima kojima podnosiš referat mogu samo da učine nažao, a da opštoj stvari ne donesu nikakve koristi. Tako ono podvučeno na str.10.

Isto tako bi bilo dobro da se izostavi ono na str. 11 verso što se tiče mene i Mih[ailovića].

Ljuba nije mogao da pročita jer ide na Sušak.

Pozdravi i poljubi Tvoje.

Voli Te Tvoj M. Kostrenčić

Zabreb, 11. 4. 1935.

⁵⁶ Министар иностраних послова тада је био Богољуб Јевтић.

⁵⁷ Реч је о професору Станоју Станојевићу.

⁵⁸ Ово писмо написано је графитном оловком, као концепт.

⁵⁹ Реч је о Станоју Михаиловићу, управнику полиције у Загребу.

3.

Станоје Михаиловић Виктору Новаку

Dragi Viktor!

Pročitaо sam Tvoj referat i smatram da је u svemu stvaran i objektivан тако da moji ispravci nisu potrebni. Jedino Ti preporučujem da na 5. i 6. strani izostaviš napomene о „uspostavljenoј vezi sa Kraljevskim Namesništvom”, ali umesto toga svakako i na ovom mestu treba podvući dobro raspoloženje dr. M[arka]⁶⁰ prema тој ustanovi odnosno prema prvom фактору. Nadalje možda za jednu niansu ublaži simpatije prema dr. M[ačeku], jer dok se isti ne vidi na delu ostavi donekle otvorena vrata izvesnoj sumnji koja u radu i držanju političara nikada nije isključena.

Ovaj referat jedna је celina i prvoklasno informativno delo, pa sam uveren da će ga na najvišem mestu primiti sa puno priznanja i odobravanja, dok naprotiv nisam siguran kako će ga primiti izvesni aktivni političari iz razumljivih razloga.

G. Marko nažalost nije u Zagrebu, pa nisam mogao s njime govoriti. Molim Te u njegovo ime pošalji mu kasnije један primerak referata jer znam, da će ga jako interesovati.⁶¹

Ime Subašića⁶² nemoј spominјati.

Sa bratskim pozdravom Tvoj Stanoје*

* Рад ће бити објављен у Зборнику о Србима у Хрватској, бр. 13

⁶⁰ Реч је о бану Савске бановине Марку Костренчићу.

⁶¹ Михаиловић није знао да је Новак већ послао примерак свог извештаја бану Костренчићу.

⁶² Иван Шубашић у то време био је један од виђенијих функционера Хрватске сељачке странке. После стварања Бановине Хрватске постао је бан.

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ НАСТАНКА КОНКОРДАТА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И СВЕТЕ СТОЛИЦЕ

У обимној, по времену настанка и садржају веома разноврсној рукописној заоставштини Виктора Новака, која се чува у Архиву САНУ у Београду, налази се и један документ из 1897. године, који се тиче конкордата о којем су у то време вођени преговори између Краљевине Србије и Свете столице. Реч је заправо о допису од 18. марта 1897, који је председник Министарског савета и министар иностраних дела Ђорђе Симић упутио министру просвете и црквених послова Андри Николићу. Тај документ по свом садржају, по томе коме је намењен припада Министарству просвете и црквених послова. Међутим, не знамо како, он се заједно са још два дописа (од 5. децембра 1897. и 4. фебруара 1898) председника Министарског савета и министра спољних послова др Владана Ђорђевића нашао у рукописној заоставштини академика Виктора Новака.¹ Академик Новак је као историчар научно био заинтересован за проблеме конкордата и за личност Владана Ђорђевића, па је вероватно то разлог што се у његовим списима налазе и поменути дописи.

Иначе, кад је реч о Ђорђу Симићу, који је писац првог од поменутих докумената, треба рећи да он спада у ред српских политичара којима су питања конкордата и проблеми који су се тицали његовог настајања били добро познати. Као српски посланик у Бечу (од 1890. до 1894) водио је преговоре о конкордату с тамошњим папским нуницијима. Знао је који су кључни проблеми стајали на путу решења тог питања још у претходним деценијама, када је бискуп Ј. Ј. Штросмајер у том послу имао значајну улогу, и када су са српске стране у томе учествовали Илија Гарашанин, Коста Цукић и Стојан Новаковић. У сваком случају налазимо да његов допис, који до сада није био познат, заслужује научну пажњу, па га стога и објављујемо, уверени да њиме у неким појединостима допуњавамо досадашња знања о питањима која се тичу настанка конкордата.

Србија није имала ништа против да њеним римокатолицима конкордатом буде зајемчена потпуна слобода у вери и обреду. Међутим, било је више питања због којих није пристајла на склапање конкордата. Једно од таквих било је то што је ђаковачки бискуп Штросмајер био држављанин Ау-

¹ Види прилоге бр. 2 и 3.

стрије и Аустроугарске, и што је као такав био викарни епископ Београдске и Смедеревске епископије, а Србија није била спремна да прихвати страног поданика на челу Римокатоличке цркве у њеној држави. Сматрала је да је у њеном интересу и у интересу њеног достојанства да викар има седиште у Београду и да буде српски поданик. Уз то, својим понашањем, посебно акцијама за ширење уније у Србији, Штросмајер је изгубио поверење српске владе, па су она и сам краљ Милан тражили начине да га се ослободе.

Србија није била спремна да испуни Штросмајеров захтев да се школе конкордатом препусте Римокатоличкој цркви. Оценила је да је тај захтев по државне интересе штетан и неприхватљив. Исто тако оцењено је да држава не би смела да пристане на то да осим викарног епископа издржава и римокатоличког пароха и учитеља. Влада Србије није хтела, како је тражио Штросмајер, да у Београду сазида угледну римокатоличку цркву, школу и дом за пароха. Кад би на то пристала, сматрали су њени политичари, Србија би тиме својим новцем у својој кући потпомагала католицизам и римску пропаганду. Архимандрит Нићифор Дучић, који је на молбу Јована Ристића извршио анализу Штросмајерових предлога за текст конкордата, написао је да викарни епископ тражи од Србије да пристане на оно „што се не практикује ни у једној јевропској држави, и што је на нашу очигледну штету” и сасвим претерано.²

Значајан разлог због којег није могао бити склопљен конкордат било је питање тзв. смешаних бракова, којем у свом допису, који објављујемо, посвећује знатну пажњу и Ђорђе Симић.

Србија је захтевала да јој се конкордатом осигура право да се на њеној територија у римокатоличким црквама литургија обавља на старословенском језику. Аустрија је била одлучна против литургије на старословенском. Сматрала је да би тим начином у Монархији јачао по њу опасан против-аустријски дух свесловенства. Штросмајер, који је био протагониста идеје о литургији на старословенском језику није се залагао за такву литургију због свог наводног југословенства и свеславенства, како је то приказивала пројугословенска историографија, већ због тога што је сматрао да је литургија на старословенском језику најбоље и најпоузданије средство за ширење уније. О захтеву Србије и Црне Горе да им се конкордатом дозволи литургија на старословенском Штросмајер је 3. фебруара 1887. године написао папском нунцију у Бечу Серафину Ванутелију: „Држим и свјетујем да им то ваља прихватити као једино практично средство којим ће се Јужни Словени јединству Цркве придобити. Но, ако се то има Краљевини Србији удијелити, одмах иза тога никако се не би могло ускратити ни црногорскоме кнезу, јер ако се не варам, црногорски кнез и његова племенита обитељ позвани су на велике и необичне задаће на Балканском полуотоку. Важно је за Свету столицу да црногорског кнеза и његову славну обитељ за се што више придо-

² В. Ђ. Крестић, *Јосип Јурај Штросмајер, Хрвайт, великохрвайт или Јуословен*, Јагодина 2009, 209.

бије. Свакако је пак познато да је црногорски кнез склон Католичкој цркви и да нагиње божанском јединству [...]”³

На основу новодоступних докумената данас се са сигурношћу може рећи да старословенска литургија није била оруђе „аустријске политике према блиском истоку”, како је то питање тумачено у нашој ранијој историографији, али је исто тако јасно да Штросмајерово залагање за такву литургију није проистекло из његових националних – југословенских осећања, неких утопистичких стремљења, чистих и племенитих намера, него из добро осмишљених, агресивних, прозелитских побуда.⁴ Прожети југословенском идејом, многи српски политичари и истакнути интелектуалци нису били у стању да схвате подле намере бискупа Штросмајера. Слепо су га следили и веровали му да је искрен и одан југословенској идеји, братству и јединству и не слутећи да он једно прича, а сасвим друго ради. Кад је реч о литургији на старословенском језику, ваља рећи да је Јован Ристић био један од ређих српских политичара који је схватио праве Штросмајерове намере које је том литургијом намеравао да оствари.⁵ То није био случај с младим краљем Александром Обреновићем, који је желео да Србији конкордатом буде дозвољена литургија на старословенском језику.⁶ У разобличавању Штросмајерових прозелитских намера много је допринео српски историчар, прота Димитрије Руварац књигом *Ево, шћѡа сѡе нам криви!*, која је објављена 1895. године. Међутим, чињенице које је саопштио прота Руварац, којима је разобличио Штросмајера као ригидног римокатолика, нису биле довољно уверљиве за српске политичаре и њихове врхунске интелектуалце. Одани идеји југословенства, уверени да је Штросмајер њен истински првоборац, следили су његову политику несвесни да Србију и Србе воде у катастрофу.⁷

Симићев допис о конкордату намењен министру просвете и црквених дела Андри Николићу написан је 18. марта 1897, када се у Србији већ знало да је Штросмајер одлучио да се повуче с места викарног епископа Београдске и Смедеревске епископије. Света столица уважила је његову оставку 4. априла 1897. Тим чином Србија је изашла као победник у прегарању са Штросмајером око садржаја конкордата. Његовим повлачењем Србија се ослободила великог притиска и претераних за њу неприхватљивих захтева. Повлачењем Штросмајера с положаја викарног епископа наступило је по односе Србије са Светом столицом ново, повољније време за договоре и за склапање конкордата. Није случајно што се баш тих дана Симић обратио министру Николићу молбом да Министарство просвете и црквених посло-

³ *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli 1881–1887*, Zagreb 1999, 651.

⁴ V. Novak, *Tragična trilogija hrvatskog glagolizma*, Јавност, бр. 3, Београд 1937, 162.

⁵ Dr. Vjekoslav Wagner, *Povijest katoličke crkve u Srbiji u 19. vijeku*, Bogoslovska smotra, god. 22, br. 1, 1934, 43.

⁶ Исто.

⁷ О овоме види више у тексту В. Крестића, *Акѡуелносѡѡ дела Димитрија Руварца „Ево, шћѡа сѡе нам криви!”*, који је објављен као предговор за књигу проте Д. Руварца, *Ево, шћѡа сѡе нам криви*, Београд 1997.

ва размотри питање поновних преговора о склапању конкордата. Наиме, Римска курија је још крајем 1894. изразила спремност за договоре о конкордату. Тим поводом доставила је Србији један нацрт конкордата, налик оном који је склопљен с Црном Гором, који је имао да послужи као основа за преговоре. Из Симићевог дописа сазнајемо да су у влади Србије током 1896. године вршене неке измене на добијеном нацрту, али да је он остао „у главном идентичан са конкордатом, склопљеним између курије и кнежевине Црне Горе.”⁸ У међувремену преговори о конкордату нису вођени. Све до почетка марта 1897. Србија се тим поводом није оглашавала. Председник Министарског савета тада је написао да је питање конкордата „по нашу државу од толике важности, да би требало једном приступити бар озбиљном покушају, да се оно реши.” Сматрао је да се питање односа с Римском куријом нужно намеће и да га треба решити најпре зато што се у Србији „налази већ приличан број римокатолика, српских поданика, који стоје под црквеном јурисдикцијом и црквеним надзором црквеног поглавара ђаквачког владике Штросмајера, који је поданик стране државе.” Уз то, питање поданика католичке вере, поред њихових верских и свакодневних односа према државној власти, по мишљењу Симића, императивно је захтевало „да се тачно и јасно обележи делокруг једне онако грандиозне организације, каква је организација римске цркве, и да се та организација, уколико она дејствује у Србији, доведе у склад са организацијом наше државе, управо, да се овој потчини, уколико је то могуће за једну универзално организовану цркву, на чијем челу стоји глава цркве за њене верне у свим државама.” Осим наведених и други „виши интереси” Краљевине Србије, навео је Симић, „од велике су замашности за просуђивање потребе директног споразума између нас и Римске курије у питањима уређења римске цркве у Србији [...]” Образложење које се тицало понуде Римске столице да се започну нови преговори о конкордату Симић је закључио оценом „да има довољно разлога, да примимо понуду Римске столице и да покушамо уредити конкордатом односе наших римокатоличких поданика према држави и према њиховој црквеној јерархији.”

Налазећи да је из више разлога нужно склопити конкордат, Симић је нагласио да се при томе мора чувати „светиња државног суверенства Србије”. Другим речима, алудирајући на Штросмајера и на његово понашање, посебно на његове захтеве који су се тицали конкордата, Симић је упозорио министра Николића да би Србија морала да учини „све што је могуће, да се одклони утицај једног владике, поданика стране државе на римокатоличке српске поданике.” Српски државници, који су преговарали о конкордату још у време када је Србија била вазална кнежевина, написао је Симић, и те како су водили рачуна о државном суверенитету. Сада, када је Србија самостална

⁸ Нацрт конкордата и извршене измене обављене током 1896. године види код др Љубомира Дурковића - Јакшића, *Србија и Вајшкан 1804-1918*, Краљево-Крагујевац 1990, 346-349.

краљевина, данашњи државници морали би о државном суверенитету да воде рачуна бар онолико колико су о њему водили рачуна њихови претходници, „тим пре, што би Србија баш погледом на ово питање, требала да буде добро уређена модерна држава”.

Као још један озбиљан разлог због којег Србија треба да прихвати преговоре о конкордату и да ради на његовом склапању Симић је навео то да би уређивањем црквених односа римокатолика у Србији биле уклоњене учестале тужбе представника римске цркве на сметње, „које им се тобоже чине од стране наших власти при вршењу разних верских обреда”. Уз то, склапањем конкордата било би решено питање где и на који начин се може дозволити свештеницима римокатоличке вере да обављају своје обреде.

Пошто је образложио разлоге због којих треба ступити у преговоре с Римском куријом и због чега треба склопити конкордат са Светом столицом, Симић је замолио министра Николића да му што скорије достави своје мишљење о овом питању и да му пошаље све писане материјале о конкордату који се налазе у његовом министарству. Да би му олакшао посао, послао му је извештаје српских дипломатских представништава о уређењу римске цркве у некатоличким државама из Петрограда, Букурешта, Лондона и Берлина, као и последњи пројект конкордата.⁹

Занимљиво је, и то желимо да нагласимо, што Симић у свом допису није поменуо ниједан други проблем који се тицао преговора око склапања конкордата, осим оног који се односио на тзв. смешане бракове. Ниједном речи није поменуо питање литургије на старословенском језику, иако у начрту закона који је Курија доставила Србији о тој литургији нема помена. Није поменуо ни питање подизања нових парохија и школа. Због чега је изоставио та питања, поузданог одговора немамо, али можемо претпоставити да није очекивао да ће због њих бити већих неслагласности. Из његовог дописа упућеног министру Николићу јасно се види да је неслагање очекивао око питања „смешаних бракова”. Због тога је и замолио министра просвете и црквених послова да о том питању покуша да нађе споразумно решење с митрополитом Михаилом. При томе је изразио наду да ће митрополит „настојати, да и у овакој прилици својој цркви, као цркви наше државе, и законски обезбеди оно, што њеним интересима и погледима боље одговара [...]”. Претпостављао је да ће митрополит, одан „великим интересима наше Државе, а под утицајем величанственог духа толеранције, који превлађује у православљу у опште, а у српском нарочито, побудити, да узме у обзир горе поменуте разлоге за уређење црквених односа поданика српских римокатоличке вере и да, при обележавању граница, до којих се са гледишта наше српске православне цркве може попуштати захтевима данашњег просвећеног времена у остављању слободе савести појединим грађанима српским при ступању у смешане бракове погледом на одгајање деце у једној или другој вери и на благосиљање брака пред једним или

⁹ Тих извештаја нема у рукописној заоставштини Виктора Новака.

другим свештеником, даде могућности краљ[евској] Влади за споразум са римском куријом у овом питању.”

Свестан да ће његово залагање за склапање конкордата у српском Министарству просвете и црквених дела и у самом врху Српске православне цркве наићи на нерумевање и оспоравање, председник Министарског савета и министар Иностранних дела Ђорђе Симић завршио је свој допис препоруком да се Србија поводом проблема о „смешаним браковима” угледа на конкордат Црне Горе, који је она склопила с Римском куријом 1886. године. Те завршне речи Симићевог дописа истински су апел којим се тражи од надлежног српског министарства да због „виших националних интереса” пристане на „самопрегоревање”, тј. на одрицање и свесно жртвовање неких својих надлежности да би показало „целом образованом свету и нашим разноврним суплеменицима изван границе, како у њима уживају једнака права бар све хришћанске вероисповести [...]”. Прави пример за то „саможртвовање”, по Симићевом виђењу, учинила је „братска Црна Гора”, а Србија би у томе требала да је следи.

Иако је председник Симић замолио министра Николића да му „у што краћем року саопшти [...] мишљење о предложеном нам пројекту за конкордат”, Николић уопште није журио. Читав предмет о конкордату он за време свог министровања није доставио митрополиту Михаилу. Све до 5. децембра 1897. предмет је лежао у Министарству просвете и црквених послова. Тога дана је др Владан Ђорђевић, нови председник Министарског савета и министар спољних послова, затражио од новог министра просвете и црквених послова Андре Ђорђевића да му достави „сав материјал са кореспонденцијом о преговорима вођеним са нунцијатуром у Бечу о закључењу конкордата између Св. Столице и Србије”. Председник Владан Ђорђевић написао је да је сав тај материјал у своје време био достављен министру Николићу с молбом да га проучи и о својој оцени достави мишљење. Међутим, нагласио је председник Ђорђевић, „Како је од тога доба већ прошло више од године и по дана, мени је част замолити Вас да имате доброту наредити да послани материјал заједно са свима актима, уз то, што пре врати[те] подручном министарству.”¹⁰ Тек после тога, 2. јануара 1898, после пуних десет месеци, читав предмет о конкордату министар Андра Ђорђевић доставио је митрополиту Михаилу.¹¹ То је, ван сваке сумње, очигледан доказ да оба министра просвете и црквених послова, Андра Николић и Андра Ђорђевић, нису делили Симићево мишљење о потреби да се пожури са склапањем конкордата. Али, ако су и Николић и Ђорђевић оклевали и одуговлачили с испуњавањем Симићевог захтева, митрополит Михаило је пожурио с одговором. Већ 12. јануара 1898, само десет дана по пријему Симићевог дописа, он је проучио читав предмет и са својим одговором вратио га министру Андри Ђорђевићу. Одговор митрополита Михаила и у начелу, о потреби

¹⁰ Види прилог бр. 2.

¹¹ Дурковић-Јакшић, *Србија и Ватикан*, 345, 346.

склапања конкордата, и у појединостима, о његовим одредбама, био је неповољан. Митрополит је био против конкордата. Сматрао је да је он Србији непотребан, штавише, да је штетан, и да га не треба склапати. Осим конкретних примедба на сваку тачку нацрта конкордата, митрополит је у тринаест тачака изложио своје виђење како би могао да гласи конкордат од којег Србија не би имале штете.¹² Двадесет дана касније, 5. фебруара 1898, пошто је свој одговор о конкордату доставио министру Андри Ђорђевићу, митрополит Михаило је преминуо. Тиме је на дуже време био одложен сваки разговор о конкордату, а његов нацрт, који је Римска курија доставила Влади Србије, остао је у архиви.¹³ О њему више није било расправа јер је током времена изгубио сваку актуелност.

*

Из читавог овог прилога јасно се види да о питању склапања конкордата у последњој декади XIX века у Влади Србије ставови нису били усаглашени. Председник Министарског савета, који је у исто време био и министар иностраних дела, као и млади краљ Александар Обреновић били су спремни да под одређеним условима, који не би много штетили интересима државног суверенитета и не би битније угрожавали Српску православну цркву и веру, склопе конкордат. У том смислу на њих су вршили снажан притисак и Римска курија и Аустроугарска, једна од најкатоличкијих земаља Европе, с којом је Србија после Тајне конвенције из 1881. године имала блиске односе. Њима насупрот били су министри просвете и црквених послова, у чијој надлежности су била и питања која су се тицала конкордата. Они су били против конкордата онаквог садржаја на којем је инсистирала Курија. Министри нису јавно иступали против конкордата, али су одлучили да максималним оклевањем и одуговлачењем раде против њега.¹⁴ Читава српска православна јерархија, коју је предводио митрополит Михаило, била је одлучно против конкордата. Против њега огласила се и српска јавност. Због таквих односа снага око конкордата он није могао бити прихваћен. Расправе о њему обновљене су тек после много година у знатно измењеним политичким приликама, и то не само оним у Србији већ и у међународним односима.

¹² Опширно о свему овоме види код Љ. Дурковић-Јакшића, *Србија и Вајшкан*, 349-355.

¹³ Само дан пре но што је умро митрополит Михаило, 4. фебруара 1898, председник Министарског савета др Владан Ђорђевић замолио је министра Андру Ђорђевића да му што пре достави сва акта о конкордату. Дурковић је тај захтев Владана Ђорђевића датирао са 3. фебруаром (види прилог бр. 3).

¹⁴ Андра Ђорђевић је написао председнику др Владану Ђорђевићу да док је он на положају министра просвете и црквених послова „конкордат неће бити закључен”, а да верује да „на тај конкордат неће пристати ни председник Министарског савета и ниједан од мојих колега.” Са својим министром се у том погледу сагласио и др Владан Ђорђевић (Дурковић-Јакшић, *Србија и Вајшкан*, 371, 372).

ПРИЛОЗИ

1.

Београд, 18. марта 1897.

Председник Министарског савета, министар иностраних дела Ђорђе Симић министру просвете и црквених дела Андри Николићу – о проблеми-ма који се тичу склапања конкордата са Светом столицом

Господине Министре,

Биће познато и Вама, да је Римска Курија у последње време чешће пута изјављивала своју жељу и готовост, да се једним конкордатом између ње и наше државе регулишу односи Римокатолика у Србији, јер је и у оно време, кад сте Ви били на челу подручног Министарства, био у послу његову један такав предлог.¹⁵

Овој својој жељи и готовости давала је Римска Курија од тог времена још неколико пута израза и то још на такав начин, да је за мога посланиковања у Бечу крајем године 1894. поднело Кр. Влади један пројекат конкордата, у коме су доцније у години 1896. чињене неке измене, али који је у главном идентичан са конкордатом, склопљеним између курије и кнежевине Црне Горе.¹⁶

И за време вођења послова подручног ми Министарства мога претходника г. Стојана Новаковића, налазила се краљ. Влада пред једним оваким предлогом, а приликом посете нашег Господара, Његовог Величанства Краља Александра код Њ. Светости римског папе Лава XIII у Риму, повела се такође реч између Њега и папина државног секретара Рамполе о потреби конкордата између Римске Курије и Краљевине Србије.¹⁷ Г. Новаковић је спремао већ и материјал за закључење конкордата, у којој цели је тражио извештаје од наших Заступништава на страни о уређењу католичке цркве у некатоличким државама. Ових дана опет изјавила је Римска Курија преко свога нунција у Бечу њену готовост, да се наставе преговори за склапање конкордата, који би се у случају, кад би се Влада Њ. В. Краља на то решила, имала водити у Риму.

Тако дакле налази се ово Миистарство, односно краљ[евска] Влада пред једним питањем, које се годинама потеже, а које је по нашу државу од толике важности, да би требало једном приступити бар озбиљном покушају, да се оно реши.

¹⁵ Под првом владом Ђорђа Симића Николић је јуна 1887. године постао секретар Министарства просвете и црквених послова.

¹⁶ Конкордат са Црном Гором склопљен је 1886. године.

¹⁷ Аудијенције краља Александра код папе Лава XIII одиграла се 14. новембра 1896. Краљ је 21. новембра присуствовао „свечаном консисторијуму, на којем је Папа креирао нове кардинале“. У аудијенцији је краљ поменуо папи жељу Србије „да се преговори са Св. столицом воде непосредно и да се унесе у конкордат и употреба славенског језика. Рампола је на то, у једном другом разговору са краљем споменуо, 'да се употреби славенског језика противи Аустрија, велика католичка држава из бојазни да се тиме не раздражи словенски дух у крајевима пољским, у Чешкој и Моравској.' А што се непосредних преговора тиче, Рампола је обећао, да ће се тој жељи удовољити, чим краљ пошаље свога опуномоћенога делегата" (V. Wagner, *Povijest katoličke crkve u Srbiji*, 43, 44).

Питање о конкордату између Србије и Римске Столице занимало је озбиљно наше државнике још у доба владања блажено-почившег књаза Милоша, о чему се дотична акта налазе у архиви повереног Вам Министарства, а доцније је било дошло и до преговора између изасланика ондашње кн[ежевске] Владе и ђаковачког владике Штросмајера у Пешти. Како ови преговори онда нису довели до повољног резултата, којим би се трајно регулисали односи Римокатолика у Србији, то је питање о конкордату остало нерешено, те се наметало тако рећи свима доцнијим владама и намећале се све дотле, док се не реши коначно закључењем конкордата.

Да се ово питање намеће свима владама, главни је узрок у томе, што се у нашој држави налази већ приличан број Римокатолика, српских поданика, који стоје под црквеном јурисдикцијом и црквеним надзором црквеног поглавара ђаковачког владике Штросмајера, који је поданик стране државе.¹⁸

И збиља, не само да се појам државног суверенитета противи овом абнормалном стању, него и у природи тако рећи свакидањих односа наших поданика католичке вере у њиховим верским стварима према нашој државној власти почива императиван захтев, да се тачно и јасно обележи делокруг једне онако грандиозне организације, у колико она дејствује у Србији, доведе у склад са организацијом наше државе, управо, да се овој потчини, у колико је то могуће за једну универзално организовану цркву, на чијем челу стоји глава цркве за њене верне у свим државама.

Већ у овом самом, а да о другим интересима наше Краљевине и не говоримо, који су од велике замашности за просуђивање потребе директног споразума између нас и Римске Курије у питањима уређења римске цркве у Србији, има довољно разлога, да примимо понуду Римске Столице и да покушамо уредити конкордатом односе наших римокатоличких поданика према држави и према њиховој црквеној јерархији. Овим мотивима су били руковођени и старији српски државници, који су, као што је горе споменуто, ово питање претресали, о чему нам дају сведочанства радови о конкордату покојног Илије Гарашанина и Косте Цукића, а којима се такође може разабрати у архиви повереног Вам министарства. Па кад је њима светиња државног суверенства Србије налагала, да у доба, кад је Србија била још вазална кнежевина, чине све што је могуће, да се одклони утицај једног владике, поданика стране државе, на римокатоличке српске поданике, онда та иста светиња српског државног суверенства треба и данашњим државницима Србије, као самосталне Краљевине, да је бар од толике важности као и горе поменути њеним старим раденицима, ако не и више, тим пре, што би Србија баш погледом на ово питање, требала да буде добро уређена модерна држава.

На овим начелним разлозима потребе уређивања црквених односа Римокатолика у Србији долазе још и они, који леже у потреби одклањања узрока да учестале тужбе садањих преставника римске цркве на сметње, које им се тобоже чине од стране наших власти при вршењу верских обреда,

¹⁸ У Србији је 1895. године било 10.411 католика.

као и у неодређености, где и како се може дозволити свештеницима римокатоличке вере, да своје обреде обављају.

Овим побуђен, слободан сам, Господине Министре, замолити Вас, да изволите учинити што треба по Вашем нахођењу, да подручно ми Министарство што скорије дође до Вашег мишљења по предмету приступања преговорима о конкордату између наше државе и Римске Курије и до материјала, који је за ове преговоре потребан, а који је према нашем државном уређењу позвано поверено Вам Министарство да спреми као основу за вођење преговора.

Да бисте што лакше томе послу могли приступити, част ми је послати Вам под .////. извештаје наших страних Заступништава о уређењу римске цркве у некатоличким државама и то:

- I. 1. Реферат нашег Посланства у Петрограду са два прилога и то: а) Извод законских наређења о смешаним браковима у Русији; б) Једанаести том „Свода Законовъ” руске Царевне I део, Устав духов. дјел. страних вероисповести;
- II. Извештај кр. Посланства у Румунији од 2. септембра прош. године.
- III. Извештај Посланства у Лондону.
- IV. Извештај Посланства у Берлину од 16. септембра 1896. са једним прилогом: „Закон о уређењу односа државне власти и католика у Виртембергу” у српском преводу, и
- V. Последњи пројекат конкордата.

У ранијим преговорима, а то ће извесно бити и сада, показало се, да је главна тешкоћа за склапање конкордата у регулисању питања о смешаним браковима, ово питање је у нас законски регулисано у §-60. нашег грађанског законика тако, да ће бити тешко, боље рећи немогуће, законско наређење овог параграфа довести у склад са начелима, на којима би Римска Курија хтела да приступи преговорима о конкордату, на начелима, којима она тражи ослонца у чл. 35. берлинског уговора, који гарантује потпуну слободу католичке вероисповести у Србији.

А како се у исто доба и наша државна власт услед горе поменутог постојећег текста у §-у 60 грађ. зак. о смешаним браковима налази пред једним законским наређењем, које јој се [са]свим одузима могућност, да поведе рачуна о начелима, на којима би друга уговорна страна рада била преговарати, то сам слободан препоручити Вашој пажњи ову тешкоћу и замолити Вас, да изволите у споразуму са преставником наше Цркве, Њ. Високопреосвештенством Господином Митрополитом Србије, Михаилом, узети у расуђивање, да ли би се могле учинити какве измене у наређењима горе поменутог §-фа са погледом на мешовите бракове, а да се не огреши о основна начела наше православне цркве у овом питању, водећи рачуна о начелима, која су руководила у модерним државама¹⁹ приликом законског уређивања црквених односа признатих вероисповести.

¹⁹ Ова реченица није коректна. Вероватно је требало да гласи: водећи рачуна о начелима, којима су се руководили у модерним државама.

Ма колико је у овом питању и природна и оправдана претпоставка, да ће преставник наше цркве, Њ. Високопреосвештенство Господин Митрополит настојати, да и у оваквој прилици својој цркви, као цркви наше државе, и законски обезбеди оно, што њеним интересима и погледима боље одговара, опет се са извесношћу може надати, да ће Његова Преосвећеност и оданост великим интересима наше Државе, а под утицајем величанственог духа толеранције, који превлађује у православљу у опште, а у српском нарочито, побудити, да узме у обзир горе поменуте разлоге за уређење црквених односа поданика српских римокатоличке вере и да, при обележавању граница, до којих се са гледишта наше српске православне цркве може попуштати захтевима данашњег просвећеног времена у остављању слободе савести појединим грађанима српским при ступању у смешане бракове погледом на одгајање деце у једној или другој вери и на благосиљање брака пред једним или другим свештеником, даде могућности краљ. Влади за споразум са Римском Куријом у овом питању.

Колико самопрегоревања морају имати српске православне државе у овим питањима због својих виших националних интереса, као државе, које имају да покажу целом образованом свету и нашим разноверним суплеменицима изван границе, како у њима уживају једнака права бар све хришћанске вероисповести, пружа нам доказа братска Црна Гора, која је склопила конкордат са Римском Столицом, у коме став о горе наметнутом најтежем питању о смешаним браковима показује схваћање користи, које доноси уређење црквених односа поданика Римокатолика, а који гласи:

Члан 9.

„Влада признаје законитост бракова католичких и мешовитих парова, кад је брак закључен пред католичким парохом, по црквеним законима.”

Члан 10.

„Брачне спорове католичких парова, сем у колико не засецају у грађанско право, расправљаће архиепископ барски, а у мешовитим браковима, изузимајући опет грађанске ствари влада ће допустити супрузима, да своје парбе, ако хоће, изнесу пред архиепископа.”

Молећи Вас, Господине Министре, да овом питању поклоните Вашу најозбиљнију пажњу и да ми у што краћем року саопштите Ваша мишљења о предложеном нам пројекту за коркордат, уз повраћај прилога овога писма, част ми је и овом приликом уверити Вас о мом одличном поштовању.

Председник Министарског Савета
Министар Иностраних Дела,
Ђ. С. Симић

2.

Београд, 5. децембра 1897.

Владан Ђорђевић Андри Ђорђевићу - моли га да му достави сва акта која се тичу преговора о конкордату који су вођени с нунцијатуром у Бечу.

У марту прошле године мој претходник²⁰ послао је Андри Николићу, тадашњем Министру Просвете и Црквених послова, сав материјал са кореспонденцијом о преговорима вођеним са нунцијатуром у Бечу о закључењу конкордата између Св. Столице и Србије.

Тај је материјал послан Вашем претходнику с молбом да га проучи и о својој оцени и мишљењу извести.

Како је од тога доба већ прошло више од године и по дана, мени је част замолити вас да имате доброту наредити да послани материјал заједно са свима актима уз то, што пре врати[те] подручном ми Министарству.

Изволите примити, Господине Министре, уверење о мом високом поштовању.

Др Владан Ђорђевић

3.

Београд, 4. фебруара 1898.

Владан Ђорђевић Андри Ђорђевићу - понавља молбу од 4. децембра 1897. којом је тражио да му достави сав материјал који се тиче преговора о конкордату са Светом столицом.

Писмом од 4. децембра пр. год. пов. Но 3449, имао са част замолити Вас да имате доброту вратити ми сав материјал који се налази у повереном Вам Министарству о преговорима за закључење конкордата између Свете Столице и Србије.

Понављајући данас ту молбу, част ми је замолити Вас да изволите наредити да ми се послати материјал заједно са свима акима о конкордату поводом тог питања што пре стави на располагање.

Изволите примити, Господине министре, уверење о моме високом поштовању.

Владан Ђорђевић

Текст ће бити објављен у зборнику посвећеном покојном владики Сави, који ће штампати Шумадијска епархија.

²⁰ Реч је о Ђорђу Симићу.

ПОПИС ЛИЧНОСТИ

- Аганлија 16
Ајзел Рудолф 244
Акурти Милан, државни тужилац 187, 188
Акшамовић Антун, бискуп 445
Александар, надвојвода 300
Алексић Пејковић Љиљана 307, 309
Алојзије Степинац, надбискуп 184, 366, 373, 421, 432, 440, 444, 448–451, 457
Алфировић Анте 49
Андраши (Andrássy) Ђула, гроф 62, 66, 202, 350
Андрић Александар 333
Андрић Андро, в. Брлић Андрија Торкват
Анђелковић Коча, капетан 16
Анић Живота 307
Антуновић Иван, бискуп 372, 380, 405–409
Апел Јохан, генерал 123
Арачић Петар В. 291
Арнаутовић 377
Арсеније Црнојевић, патријарх 86, 87, 187, 299, 383
- Бабукић Вјекослав 410
Бадинг (Bading) Одри Хелфенг 68
Бакарић Владимир 440
Бакотић Лујо 171
Балан Петар 123
Балтић Мојсије 328
- Бан Матија 270, 411
Банац Иво 47
Барац Фран 442
Барић Хенрик 131
Бартолини Доминик 91
Баћани (Batthyány) Адам, бан 188
Баћањи (Batthyány) Лајош 273
Бауер Антун 421, 432, 444, 445, 449, 450
Бах (Bach) Александар 47, 54, 82, 332, 334, 336, 339, 348
Бекл 96
Белић Александар 12, 13, 406
Белкреди (Belcredi) Рикард 335
Бем (Böhm) Јожеф, генерал 112
Бенедикта Зелић 173
Берисављевић Живан 218
Беркљачић Матија 156
Берковић, адвокат 449
Берхтолд (Berchtold) Леополд 10
Бесермењи (Böszörményi) Ласло 349
Бехтолд (Bechtold) Филип, генерал 108, 109
Бијанкини Јурај 175, 439
Битнер (Bittner) Лудвиг 197, 199
Бјелановић Сава 170, 171, 173–176
Бјеловучић Нико 182
Блунчли (Bluntschli) Јохан Каспар 90, 248, 250
Богданов Васо 279, 384–390, 392
Богдановић Константин 273, 275
Богих Сава 165

- Богишић Валтазар 173, 411, 414
 Боговић Мирко 410
 Бодин, краљ 97
 Боливар (Bolívar) Симон 181
 Болманац Стеван 153, 363
 Боројевић Никола 152, 161
 Бошковић Дуда 295, 297
 Брајковић Мартин, бискуп 188
 Бранковић Вук 86, 88
 Бранковић Ђорђе, гроф 87
 БранковићЂураћ, деспот 216, 291
 Бридерман (Briedermann) Х. Ф. 189
 Брлић Андрија Торкват 393–395, 410
 Брлић Игњат Алозије 410
 Брлић Мажуранић Ивана 60
 Брнчић Иван 128
 Броз Јосип – Тито 28, 44, 77, 178, 227–229, 253, 321, 364, 453
 Брусина Спирос 415
 Бугарски Војислав 292
 Будак Миле 183, 192, 259, 446
 Будисављевић Будислав 162
 Будмани Перо 415
 Булић Фране 416, 449
 Бунић Иван 23
- Вагнер Вјекослав 463, 468
 Валентић Никица 194
 Ванутели (Vannutelli) Серафин 57, 122, 125, 126, 463
 Варађанин Аркадије 290
 Варићак Владимир 415
 Васић 10, 14
 Вашархељи (Vásárhelyi) Пал 208
 Вашингтон (Washington) Џорџ 181
 Вебер Ткалчевић Адолфо 410
 Весели Фран 13
 Веснић Миленко 12
 Видаковић Јурај 377, 378
 Видаковић Милован 15–18
 Видмар Ст. 453
- Викем Стид (Wickham Steed) Хенри 9
 Вилдер Већеслав 295
 Вилсон (Wilson) Вудро 12, 71, 369
 Вилхелм II, цар 287, 447
 Винковић Бенко, бискуп 188
 Витезић Динко 448
 Војводић Васо 337
 Војводић Михаило 307
 Војиновић Лујо 12, 49
 Воршак Никола 125
 Враз Станко 23, 410
 Вранеш Лука 155, 156
 Враницани (Vraniczany) Амброс 261
 Вујић Јоаким 327
 Вукићевић Миленко 42
 Вукмировић Гедеон 153
 Вуковић Јосип – Ђидо 365, 373
 Вуковић Сава 106, 111
 Вулић Никола 95
 Вучић Перишић Тома 109
 Вучковић Војислав Ј. 61, 64, 395
 Вучковић Јован 347
- Габелица Иван 181
 Гавриловић Андра 405
 Гавриловић Богдан 415
 Гавриловић Јован 405–408, 411
 Гавриловић Михаило 95
 Гавриловић Славко 139–142, 279, 325, 327, 329
 Гај Људевит 36–39, 190, 235, 261, 264, 265, 267, 271, 273, 328, 386, 410, 411
 Гарашанин Илија 30–42, 50, 62, 144, 191, 215, 235, 251, 270, 271, 275, 279, 394, 395, 461, 469
 Гарашанин Милутин 42
 Гард (Garde) Пол 68
 Гарибалди (Garibaldi) Ђузепе 181
 Гаћеша Никола 382
 Гау (Gau) Џејмс 68

- Георгије Летић, владика темишварски 280
 Герасим Петрановић, владика боко-
 которски 127
 Герман Анђелић, патријарх 49
 Гершић Григорије 141
 Гете (Goethe) Јохан Волфганг 256
 Главина Франо 417
 Главинић Севастијан, бискуп 188
 Глибоњски Милан 368, 372, 373
 Глигоријевић Хаџи Продан 140
 Глишић Венцеслав 364
 Горјановић Крамбергер Драгутин
 415
 Госар Андреј 452
 Готхајн (Gothein) Еберхарт 96
 Грабар Китаровић Колинда 293, 297
 Гранић Филарет 72
 Грбић Марко 157
 Греј (Gray) Едвард 11
 Грим (Grimm) Јакоб 256
 Грол Милан 339
 Грос (Gross) Мирјана 372
 Грубачић Слободан 395
 Грујић Радослав М. 185, 186
 Грујовић Божидар 244
 Гундулић Иван 23

 Давидовац Сава 127
 Давидовић Љубомир 435, 437, 439
 Даничић Ђуро 411, 413
 Де Гол (De Gaulle) Шарл 181
 Деак (Deák) Ференц 349
 Девих Урош 107
 Дедијер Владимир 307
 Дембински (Dembiński) Хенрик 393
 Деметер Димитрије 328
 Дернбург Хајнрих 414
 Димитријевић Миша 343, 350
 Динић Владан 323
 Дошен, капелан 157

 Драгићевић Риста Ј. 67
 Драшковић Јанко 410
 Драшковић, гроф 388
 Држић Марин 23
 Дрљић Рагислав 49
 Дрохбецки (Drohbecky) Јулије 49
 Дудаш Јулије 377
 Дурковић Јакшић Љубомир 50, 464,
 466, 467
 Дучић Јован 240
 Дучић Нићифор 413, 415, 462
 Душан, цар 32, 35, 190, 329

 Ђаковић Лука 48
 Ђелић Божидар 145
 Ђерић В. 189
 Ђорђе Симић 466
 Ђорђевић Андра 466, 467, 472
 Ђорђевић Владан 461, 466, 467, 472
 Ђорђевић Јован 215, 323, 333, 338
 Ђорђевић Пера П. 415
 Ђорђић Игњат 23
 Ђукановић Аца 323

 Евгеније Јовановић, владика горњо-
 карловачки 150, 163
 Екмечић Милорад 309
 Ерентал (Aehrenthal) Алојз Лекса фон
 10, 14
 Еркарт (Urquhart) Дејвид 30, 31

 Жачек (Žáček) Вацлав 39
 Жегарац Илија 148–150, 163–165
 Жерјав Г. 453
 Живановић Милан 19
 Живковић Петар 426
 Жујовић Јован 415
 Жупански Славко 216, 217, 291, 292

 Запоља (Szarolyai) Иван 376
 Зах (Zach) Фрања 30, 31, 35–39

- Зебић Миљанка 310
 Зита, царица 287
 Златарић Марин 23
 Зоре Лука 415
 Зотим Ернест 110
 Зрнић Лука 328, 346
 Зубан Лазар 116
 Зундхаузен (Sundhaussen) Холм 143–146
- Ибрахим-ага 15, 16
 Ибриштимовић Марин 377
 Иванић 377
 Иванишевић Франо 422, 439–441, 450, 451
 Иванковић Ненад 194
 Ивањи (Ivány) Иштван 376
 Ивић Алекса 72, 98
 Игњатијевић Ткалац Имбро 410, 411
 Изетбеговић Алија 194
 Исус Христ 132, 134, 338, 440, 441, 442, 447, 448, 451
- Јагић Ватрослав 19–22, 49, 189, 411–413, 415
 Јакшић Ђура 350
 Јакшић Јован 350
 Јакшић Макса 350
 Јакшић Милутин 72
 Јанковић Божа 281
 Јанковић Драгослав 177, 417
 Јанковић Емануел 325
 Јанковић Јулије 55
 Јаси (Jászi) Оскар 344, 345
 Јевтић Богољуб 418–420, 424, 429, 430, 431, 435, 438, 452, 453, 459
 Јелачић Јосип 60, 107, 110, 193, 260, 261, 263–265, 267–272, 275–279, 385, 387, 388, 389, 393
 Јелинек (Jellinek) Георг 90
- Јеротеј Мутибарић, владика далматински 260, 388
 Јиречек (Jireček) Константин 187, 189, 414
 Јован Ненад, цар 376
 Јован, свештеник 16
 Јовановић Војислав М. – Марамбо 196–200, 201, 307
 Јовановић Драгољуб 435
 Јовановић Јован – Змај 25, 154, 351
 Јовановић Јован – Пижон 12
 Јовановић Љубомир 23
 Јовановић Слободан 50, 95, 237, 240, 241
 Јовић 158
 Јовичић Милорад 415
 Јосиф II, цар 325, 457
 Јосиф Рајачић, патријарх 267–269, 271–273, 275–277, 279, 293, 300, 303, 330, 331, 333, 334, 384, 386–388
- Јохан, аустријски надвојвода 265, 275
 Југ Богдан 86
 Југовићи 86
 Јукић Иван Фрањо 23
 Јуришић Горан 82
- Калај (Kállay) Бењамин 8, 9, 20, 49, 19, 21, 122–124, 355
 Калођер Марко 49
 Карађорђе Петровић 92, 219, 448
 Карађорђевић, династија 37, 71, 330, 334, 359, 419, 455
 Карађорђевић Александар, кнез 270
 Карађорђевић Александар, краљ 12, 216, 229, 240, 252, 253, 292, 361, 418–420, 424–427, 429, 430, 439, 445, 454, 468
 Карађорђевић Павле 429, 435
 Карађорђевић Петар I 97, 216, 217, 291, 360

- Караман Игор 372
 Караџић Ана 257
 Караџић Вук Стефановић 17, 18, 59,
 60, 92, 132, 144, 189, 254–259, 326,
 327, 334
 Кардељ Едвард 321
 Карло IV, цар 287, 289
 Карољи (Károlyi) Михаљ, гроф 289
 Касапиновић Светислав 355
 Катанец Миховил 365
 Катић Александар 171
 Катић Јанко 92
 Катон Марко Порције 173
 Катона, каноник 408
 Каулицј Дамјан 325
 Кауцки (Kausky) Карл 96
 Качић Миошић Андрија 23
 Кашанин Милан 287
 Кватерник Еуген 53, 56, 172–174,
 182, 249, 297, 340
 Килић Александар 161
 Клаић Михо 175, 176
 Клицин Мита 290, 357
 Клофач (Klofáč) Вацлав 9
 Книћанин Стеван 215, 277
 Ковачевић Георг – Клипа 152, 161
 Ковачевић Којић Десанка 279
 Ковачевић Љубомир 185–189, 415,
 416
 Ковачевић Тома 270
 Колар (Kollár) Јан 329
 Коларић Јурај 181
 Колонић (Kollonitsch) Леополд, кар-
 динал 300
 Кондратјева Вера Н. 337
 Кончар Ранко 365
 Коњовић Петар 361
 Копитар Јернеј 255, 256
 Корвин (Corvin) Матија 377
 Корошец Антон 422, 452
 Косановић Марица 154
 Костић Драгиша, пуковник 292
 Костић Лаза 350, 414
 Костић Мита 72
 Костренчић Марко 418, 419, 429,
 459, 460
 Кошут (Kossuth) Лајош 107, 112, 115,
 119, 181, 300, 328, 394
 Кошутић Аугуст 296
 Краљачић Томислав 122
 Крамер Алберт 453
 Кренвиле (Crenville) Фолијо, гроф 411
 Крестић Василије Ђ. 21, 24, 25, 49–
 51, 54, 66, 91, 125, 135, 171, 172,
 175, 176, 229, 232, 233, 236, 237,
 255, 279, 307, 311, 313, 326, 327,
 329, 330, 332, 334–336, 338, 339,
 341, 343–345, 347, 355, 356, 363,
 365, 368, 387, 388, 417, 462, 463
 Крестић Петар 347, 368
 Крешимир, хрватски краљ 190
 Криштоф Данијел 115
 Кркљуш Љубомирка 363
 Крњевић Јурај 296
 Крталић Иван 255
 Крушељ Жељко 236
 Крчелић Адам Балтазар 189
 Кршњави Исидор 49, 121, 192, 254,
 258
 Куен-Хедервари (Khuen-Héderváry)
 Карољ 92, 122, 413–415
 Кукуљевић Сакцински Иван 56, 189,
 261, 265, 270, 271, 410, 411
 Кулмер Фрањо, барон 276–278
 Кулмер, гроф 388
 Кунтић Алба 369, 370
 Кунфалви (Kunfalvy) Пал 375
 Курелац Фран 410, 411
 Кухач Фрањо Ксавер 254–259
 Кучера (Kučera) Хуго 123
 Кучук Алија 16
 Кушлан Драгојло, барон 238

- Лабанд (Laband) Пол 90
 Лав XIII, папа 128, 129, 131, 132, 468
 Лампрехт (Lamprecht) Карл 96
 Лемаић Видослава 156
 Лемаић Михаило 149, 157, 158
 Лемаић Симеона 156
 Лемаић Теодор 156
 Леополд I, цар 87, 90
 Леополд II, цар 188, 300
 Лозанић Сима 415
 Лоњаи (Lónyaу) Мењхерт 202
 Лопашећ Радослав 189
 Лорковић Иван 239, 437
 Лорковић Младен 183
 Лукач Душан 307
 Лукијан Богдановић, владика будимски 94
- Љуба 459
 Љубић Шиме 411
 Љушић Радош 42, 172, 345
- Мадарас (Madárasz) Јожеф 349
 Мажуранић Антун 410
 Мажуранић Иван 57, 58, 340, 341, 412
 Маикснер (Maixsner) Рудолф 393
 Мајерхофер (Mayerhoffer) Фердинанд 117, 118, 275, 278
 Мајтењи (Majthényi) Ласло 311, 312
 Макензен (Mackensen) Аугуст фон, генерал 12, 284
 Макијавели (Machiavelli) Николо 241
 Максимовић Нико 350, 352, 353
 Малагурски Ђуричић Алба 369, 370
 Малбаша Анте 13
 Малетин Марко 328
 Малетић Ђорђе 328
 Малколм (Malcolm) Ноел 143
 Манастириоти Марко 66
 Мандић Доминик 183, 259, 297
- Манојловић Јован 360
 Маретић Томислав 415
 Марија Терезија, царица 325, 371, 378
 Маринковић Павле 12
 Марко Краљевић 89
 Марковић Божидар 10, 12, 13
 Марковић Дража 319
 Марковић Дујам 377, 378
 Марковић Светозар 342
 Маркс (Marx) Карл 96
 Марушић Драго 453
 Марцали (Marczali) Хенрик 375
 Масарик (Masaryk) Томаш Гарик 7–14
 Матасовић Јосип 392
 Матија, ерцхерцег 188
 Матић Димитрије 244, 261
 Матковић Петар 415
 Мацура (Mazzura) Шиме 175
 Мачек Влатко 295, 296, 298, 365, 373, 374, 418–423, 426, 428–438, 449, 454, 455, 460
 Медаковић Данило 83, 154, 330, 331, 333
 Медаковић Дејан 136, 137
 Мелич (Melich) Јанош 375
 Месарош (Mészáros) Лазар 107
 Месић Матија 410
 Метерних (Metternich) Клеменс 325
 Мијатовић Ђока 342
 Мијатовић Чедомиљ 413
 Миклошић (Miklosich) Франц 189, 375
 Микулић Александар, бискуп 188
 Миладиновић Жарко 244, 359
 Милаш Никодим, владика 189
 Милентијевић Радмила 44, 46
 Милетић Светозар 26–29, 71, 75, 81, 171, 220, 245, 246, 249, 280, 302, 314, 317, 329, 332, 334, 335, 337, 338, 340–343, 345, 348, 350–355
 Милетић Славко 280

- Милиновић Шимун, бискуп 445
 Милинчевић Васо 154
 Милисавац Живан 326
 Милић Даница 309
 Милићевић Милан Ћ. 42, 405, 413
 Милојевић, парох 158
 Милош Обилић 88, 89
 Милошевић Слободан 27, 28, 319, 322
 Милутиновић Коста 128
 Миљуков (Миљук) Павел Николајевич 9
 Мирослављевић Боривоје 306
 Митровић Александар 172
 Митровић Ђорђе М. 49
 Михаило Јовановић, митрополит 49, 127, 128, 465–467, 470
 Михаиловић Александар, цар 188
 Михаиловић Коста 319, 324
 Михаиловић Станоје 418, 419, 421, 429, 459, 460
 Михајловић Љуба 11, 12
 Михалцић Стеван, прота 292
 Мишкатовић Јосип 49
 Мишковић Мирослав 46
 Модрошић Блаж 372
 Мојсије 121, 237
 Монастерлија Јован 299
 Монти Ловро 170
 Мужих Иван 184
 Мула Јусуф 16
 Мусолини (Mussolini) Бенито 297, 441, 443, 444
 Мушицки Лукијан, владика 141, 326

 Настих Ђорђе 9
 Натлачен Марко 452
 Натошевић Ђорђе 17
 Недељковић Драган 243–247
 Ненадовић М. 189
 Несторовић Урош 141
 Нешић Димитрије 415

 Николајевић Ђорђе, прота дубровачки и митрополит дабробосански 260, 388
 Николић Андра 461, 463–466, 468, 472
 Николић Атанасије 273
 Николић Добривој 282, 284, 288
 Николић Сергеј 215
 Николић Србоградски Исидор 118
 Николић Федор 61
 Нилес (Nilles) Николаус 133
 Новак Виктор 14, 59, 60–62, 121, 125, 127, 128, 173, 254, 268, 279, 384, 389, 390, 392, 418, 420–424, 429, 440, 458–461, 463, 465
 Новаковић Стојан 7, 19–24, 405–407, 412–414, 416, 461, 468
 Нодило Натко 415
 Нојштетер (Neustädter) Јозеф 279
 Нужан (Nugent) Алберт, гроф 264
 Нужан (Nugent) Г. 274

 Његован Драго 363, 366, 367

 Обрадовић Доситеј (Димитрије) 17, 91–93, 97, 219
 Обрадовић Михаило 158
 Обреновић, династија 270, 330, 354
 Обреновић Александар 344, 463, 467
 Обреновић Јулија 67
 Обреновић Милан 344, 355, 405, 462
 Обреновић Милош 271, 469
 Обреновић Михаило 42, 50, 60–63, 67, 235, 312, 334, 337, 395, 405, 411
 Огривовић Светозар 285
 Ожеговић Метел 54, 60
 Опсеница Драгослав 417
 Остојић Тихомир 97, 288, 358

 Павелић Анте 84, 178, 181–184, 229–231, 250, 297, 444, 446

- Павелић Вишња 183
 Павелић Јерко 192
 Павић Матија 127
 Павлас Игњат 290, 292, 357, 360
 Павлиновић Миховил 56, 171, 172, 174, 439
 Павлица Марија 157, 158
 Павловић Драгољуб 279
 Павловић Петар С. 415
 Павловић Стеван 350
 Павловић Теодор 327, 328
 Пајевић Арса 285
 Палавршић Анте 173
 Палацки (Palacký) Франтишек 375
 Палма, каноник 408
 Палмотић Јуније 23
 Панчић Јосиф 411
 Панчић, архиђакон 156
 Пасарић Јосип 24
 Паулова (Paulová) Милада 14
 Пашић Никола 10, 12, 359
 Пеичић Константин 260, 279, 389
 Пејачевић Петар 410
 Перишић Мирослав 210
 Перцел (Perczel) Мор, генерал 113
 Петар II Петровић Његош 144
 Петрановић Божидар 328, 411
 Петрановић Петар 171
 Петретић Петар, бискуп 188
 Петровић Блазнавац Миливоје 61
 Петровић Вељко 288
 Петровић Милан 357, 358, 363
 Петровић Михаило – Алас 415
 Петровић Никола 337, 355
 Петровић Његош, династија 90
 Петровић Раде 171
 Петронијевић Аврам 275
 Пије XI, папа 421, 440, 443–445
 Пилар Ђуро 415
 Пилар (Südländ) Иван 183, 297, 236, 259
 Пире (Piret) Лајош, барон, генерал 108
 Платон Атанацковић, владика бачки 334
 Полибије 96
 Полит-Десанчић Михаило 220, 280, 343, 350
 Политео Динко 175
 Полић Мартин 238
 Попов Јелена 223
 Попов Чедомир 90, 171, 219, 222–225, 347
 Поповић Анастас 260, 388
 Поповић Дака 218
 Поповић Душан Ј. 72, 217, 382, 384
 Поповић Јован – Стерија 327
 Поповић Милош 407, 411
 Поповић Павле 12, 18
 Поповић Петар 307
 Поповић Сима 171
 Посиловић Јурај, надбискуп 135
 Поћорек (Potiorek) Оскар, генерал 281
 Прелог Милан 49
 Прерадовић Петар 23
 Прибићевић Валеријан 436
 Прибићевић Милан 12, 436
 Прибићевић Светозар 12, 358, 429, 436
 Прица Максимилијан 55
 Протић Марко, свештеник 366–368
 Пуљези Антун 175
 Пупин Михаило 12
 Пуцић Нико Велики 173
 Пушибрк Ваца 333
 Радевић Милорад 405
 Раденић Андрија 49, 307, 341, 342, 355
 Радић Стјепан 121, 238, 294, 295, 297, 298, 358, 359, 365, 418, 422, 426, 428–430, 433, 438, 440, 441, 446, 452

- Радојевић Мира 366, 373, 374
 Радојчић Никола 72
 Радонић Јован 72, 87, 91, 92, 279, 384–387, 389–391, 415
 Радосављевић Теодор 272
 Рајачић Јосиф, патријарх 56, 107, 112, 116–118
 Рајић Блашко 360, 361, 364–374
 Рајић Јован 72
 Рајић Танаско 92
 Рајковић Ђорђе 410
 Рајнер (Rainere), аустријски министар – председник 55
 Рајнер, надбискуп 55
 Ракић Лазар 343, 356, 363
 Ракоци (Rákóczi) Фрања 378
 Рампола (Rampolla) Маријано 468
 Рањина Динко 23
 Растко Немањић (Свети Сава) 97
 Растовић 162
 Раух (Rauch) Левин 65, 66, 189
 Раух (Rauch) Павле 186, 192
 Рачић Пуниша 424
 Рачки Фрања 49, 50, 122, 127, 235–238, 240, 250, 411, 414, 415
 Релковић
 в. Рељковић Матија Антун 23, 189
 Рехберг (Reichberg) Јохан, гроф 53, 66, 294
 Решетар Милан 415
 Ристић Јован 61, 64, 90, 413, 414, 462, 463
 Ронаји (Rónay) Мориц 115, 116
 Рот (Roth) Отон, др 289
 Руварац Димитрије 49, 72, 130, 154, 187, 388, 463
 Руварац Иларион 68, 72, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 97–101, 127, 128, 415
 Рудић Јосип 108
 Рукавина Ђуро 111, 279, 384
 Сава Вуковић, владика шумадијски 472
 Сава Косановић, сарајевски митрополит 124
 Сава Текелија 141
 Самарџић Радован 307
 Самуило Маширевић, патријарх 350
 Свети Иван 129
 Свети Јероним 47
 Свети Методије 128, 129, 410
 Свети Павле 129, 132
 Свети Петар 129
 Свети Стефан 284, 314, 375
 Свети Ђирило 128, 129, 410
 Сенткираљи (Szentkirályi) Мориц 110
 Сепеши (Szepesi) Михаљ 202–209
 Сергије Каћански, владика горњокарловачки 83
 Сечански Живан 392
 Сечењи (Szecenyi) Иштван 208, 328
 Симић Ђорђе 461, 463–465, 468, 471
 Симић Стојан 270, 271, 275
 Синђелић 92
 Сиротковић Ходимир 47
 Ситон-Вотсон (Seton-Watson) Роберт Вилијам 9
 Скерлић Јован 18, 236, 329, 333, 337, 354
 Слави (Szlávi) Јожеф 313
 Слијепчевић Перо 7, 14
 Сломшек Антон Мартин, бискуп 328
 Смичиклас Тадија 414–416
 Смодлака Јосип 296
 Софија, супруга Ф. Фердинанда 280
 Спалајковић Мирослав 12
 Спилетак Андрија 48, 49, 51, 127, 130
 Спинчић Вјекослав 439
 Сребрнић Јосип, бискуп 421, 444, 445, 448, 450
 Срећковић Панта 88
 Стајић Васа 355, 358, 360

- Станић Миле 417
 Станковић Раденко 418, 420, 459
 Станојевић Станоје 7, 72, 91, 94–101, 418, 459
 Станчић Никша 47, 53
 Старчевић Анте 65, 66, 173, 174, 178, 182, 236, 248, 250, 258, 297, 340, 374, 437
 Стефан Кнежевић, владика задарски 127
 Стефан Стратимировић, митрополит 141, 325, 327
 Стефановић Стефан – Тенка 261
 Стојановић Љубомир 189, 416
 Стојановић Никола 12
 Стојанчевић Владимир 309
 Стојковић Атанасије 244
 Стојчевић Јован 264
 Страњаковић Драгослав 42
 Стратимировић Ђорђе 117, 330, 341, 350–352, 355
 Суботић Јован 49, 262, 328, 350, 411
 Суботић Каменко 97
 Супило Франо 10, 192
- Тадић Борис 145, 177
 Тадић Јорјо 307
 Талоци (Thallóczy) Лајош 20
 Тагић Павле 357
 Твртко Котроманић 99
 Текелија Сава 326
 Теофан Живковић, горњокарловачки владика 127
 Терек (Török) Валентин 376
 Тесла, породица 148
 Тесла Ђука 147, 155
 Тесла Милутин 83, 147–159, 162–164, 166, 168, 169
 Тесла Никола 82–84, 147, 154, 155, 415
 Тим (Thim) Јожеф 103, 279
 Тирол Димитрије 326, 327
- Тирш (Tyrš) Мирослав 442
 Тиса (Tisza) Иштван 281, 344
 Тиса (Tisza) Калман 315, 317, 349
 Тицан Теодор Аврамовић 140
 Томазео (Tommasео) Никола 23
 Томандл Миховил 279, 355, 389
 Томац Здравко 194
 Томашевић Александра – Саша 310
 Томић Јаша 70–73, 85–90, 91, 93–102, 220, 280, 281, 287, 289–291, 343, 355, 357–361, 363, 366, 367
 Томљановић (Tomljanovich) Вилијам Брукс 47–63, 65–69, 236
 Тончић Јосип 64
 Тошева Карповиц Љубинка 147
 Трнски Иван 264, 410
 Трумбић Анте 296, 437
 Туђман Фрањо 84, 178, 184, 193–195, 229, 230, 297, 321
 Тукидид 95, 96
- Ћосић Добрица 319, 322, 323
- Узуновић Никола 435
 Утјешеновић Острожински Огњеслав 55
 Училини Тица Франо, которски бискуп 422, 439, 445
- Фабрис Антун 131
 Фелчак (Felczak) Вацлав 62, 63
 Фердинанд I, цар 188, 327
 Фердинанд, краљ 376
 Фишер (Fisher) Дејвид 193
 Флат (Flatt) Андрија 311–317
 Фолнеговић Фран 135
 Форгач (Forgách) 10, 14
 Фочић Мехмед-ага 16
 Франк Јосип 181, 192, 250, 254, 414, 438
 Франковић Дубравка 48

- Франц I, цар 325, 327
 Франц Фердинанд 280
 Фрања Јосиф 10, 25, 61, 124, 276, 280, 285, 339, 397, 398, 445
 Фридјунг (Friedjung) Хајнрих 9
 Фрич (Frič) Јозеф Вацлав 53
 Фучко Карло Јосип 49
- Хабзбург, династија 68, 73, 270, 300, 330, 394, 439, 447
 Хајдук Вељко 92
 Хаулик Јурај, надбискуп 264, 266, 387, 388
 Хауптман (Hauptmann) Фердинанд 390
 Хаџи Ђера 92
 Хаџи-Светић Јован 326
 Хаџић Антоније 338, 350
 Хаџић Јован 263
 Хаџић Стеван 12
 Хебранг Андрија 364–366, 368, 370, 374
 Хербен Јан 14
 Херкаловић Стеван 270, 271
 Хертеленди (Hertelendy), повереник мађарске владе 116
 Хефтер 90
 Хецендорф (Hötendorf) Конрад фон 281
 Хитлер Адолф 297
 Храбовски (Hrabowsky) Јанош, барон 108
 Храниловић Јован 360
 Хребелановић Лазар 85, 87, 89
 Христић Филип 128
- Царевић Јосип Марија, бискуп 421, 443, 444, 450, 456
 Царић 445
 Цветковић Драгиша 295, 296
 Цвијић Јован 7, 368, 415, 416
 Целер (Zöllner) Мартин 49, 67
- Цепелић Милко 127
 Цоерниг (Czörnig) Карл 377
 Цилига Вера 53
 Цукић Коста 461, 469
- Чавловић Павле 270
 Чакл Владислав 376
 Чанак Ненад 218
 Чапек (Čapek) Карел 10, 11, 14
 Чарнојевић Петар 105, 106, 109, 110
 Чарториски (Czartoryski) Адам 30, 31
 Чарториски (Czartoryski) Владислав 62, 63, 393
 Челебија Евлија 377
 Човић Божа 259
 Чокрљан Јован, парох 215216
 Чубриловић Васа 226, 307, 337, 382
- Џамбазовски Климент 307
- Шандор Рожа 111
 Шањек Фрањо 47
 Шаринић Хрвоје 194
 Шарић Иван 121, 444, 445
 Шарић Иван, бискуп 421
 Шарчевић Амброз 407
 Шарчевић Анђел 377
 Шарчевић Боза 406
 Шарчевић Лука 378
 Шафарик Јанко 261
 Шванке (Schwanke) Роберт 197, 199
 Швиммер (Schwimmer) Мориц 116
 Шеноа Аугуст 23
 Шепић Драгован 372
 Шестак Мирослав 53
 Шидак Јарослав 372, 392
 Шишић Фердо 50, 51, 60, 61, 127, 189, 270, 279
 Шлезингер (Šlezinger) Јожеф 259
 Шмаус (Šmaus) Алојз, др 383

- Шмерлинг (Schmerling) Атнон фон 188, 227, 232, 233, 235–238, 240, 47, 303, 335, 340
 Шокчевић Јосип 182
 Штадлер (Štadler) Јосип, надбискуп 413, 415, 417, 420, 439, 441, 445, 454, 461–464, 469
 Штадлер (Štadler) Јосип, надбискуп 48, 121–124, 127, 130–132, 134, 135
 Штјепанек (Štéránek) Вацлав 14
 Штросмајер (Strossmayer) Јосип Јурај, бискуп 39, 47–49, 51–54, 56–59, 61–68, 91, 121, 122, 125–132, 173,
 Штур (Štúr) Људевит 329
 Шубашић Иван 364, 373, 453, 460
 Шувар Стипе 77
 Шулек Богослав 264, 410
 Шупљикац Стеван 276, 300
 Шурмин Ђуро 415

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.1(497.11)
94(=163.41)"18/20"

КРЕСТИЋ, Василије, 1932–
Историографски чланци и расправе. Књ. 2 /
Василије Ћ. Крестић ; уредник Михаило Војводић. –
Београд : САНУ ; Нови Сад : Матица српска,
2020 (Београд : Colorgrafx). – 484 стр. ; 24 cm

На спор. насл. стр.: Historiographical Articles
and Discussions. – "Примљено на IX редовном скупу
Одељења историјских наука САНУ од 27. новембра
2019. године" --> насл. стр. – Тираж 1.000.
– Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7025-877-8 (САНУ)
ISBN 978-86-7025-875-4 (САНУ; низ)

а) Крестић, Василије Ћ. (1932-) б) Историографија --
Србија в) Срби -- Историја -- 19в-21в

COBISS.SR-ID 28755721

